

Bakı - 2018

<i>Tərcümə edənlər:</i>	Elşad MİRİ Namiq QURBANOV
<i>Redaktorlar:</i>	Valeh İSMAYILOV Cəlil CAVANŞİR Zülfüyyə ƏMRAHLI
<i>Korrektorlar:</i>	Şəlalə ARİFQIZI Vahid BƏŞİROV
<i>Bədi və texniki tərtibat:</i>	Dəfnə VƏLİ
<i>Dizayner:</i>	Emil CAMALOV

Bu kitab Elşad Mirinin rəhbərlik etdiyi [www.din.az](http://www.din.az) saytının  
“Uydurulan dindən endirilən dinə” layihəsi çərçivəsində  
beşinci nəşrdir

Nəbimiz bizə Quranı təbliğ edən elçi və öyrədən müəllimdir.  
Cəbrail əleyhissalam isə Nəbimizə göndərilən elçi və müəllimdir. Qurandan  
hökm çıxarmağı Cəbrail əleyhissalamdan öyrənən və səhabələrinə öyrədən Nə-  
bimizin söz və icraatları ilə Quran arasında tam bütövlük vardır...

Əlinizdəki bu kitab din adı altında  
uydurulan bir çox məsələyə aydınlıq gətirir.

[www.din.az](http://www.din.az) / [www.aye.az](http://www.aye.az) / [www.fetva.az](http://www.fetva.az)

Kitabın PDF versiyasını [www.din.az](http://www.din.az) saytıdan yükləyə bilərsiniz.

Kitab Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin 18 iyul 2018-ci il tarixli  
DK- 715/M qərarı ilə nəşr olunmuşdur.

ISBN 978-975-2423-22-0

Quran aydınlığında  
**DOĞRU  
BİLDİYİMİZ  
YANLIŞLAR**

**Abdulaziz BAYINDIR**



## MÜNDƏRİCAT

<b>ÖN SÖZ</b> .....	13
<b>A GİRİŞ</b> .....	17
<b>B MÜASİR XRİSTİANLAR</b> .....	25
<b>C MÜASİR MÜSƏLMANLAR</b> .....	31
<b>D PEYĞƏMBƏRLƏRİ TANRILAŞDIRMAQ</b> .....	41
<b>1-ci mövzu BİSMİLLAH</b> .....	47
<b>2-ci mövzu HƏMD VƏ ŞÜKÜR</b> .....	51
<b>3-cü mövzu HƏR İNSAN ALLAHI TANIYIR</b> .....	55
<b>4-cü mövzu QURANDA DİNDARLIQ</b> .....	63
4.1. Fitrətə tabe olanlar .....	68
4.1.1. Təbliğ çatmayan insanlar .....	72
4.1.2. Təbliğ çatan insanlar .....	73
4.2. Qərarsızlar .....	74
4.3. Fitrətə tabe olmayanlar.....	74
4.3.1. Özlərinə qul olanlar.....	76
4.3.2. Böyüklərə qul olanlar .....	81
<b>5-ci mövzu İNSAN ALLAHIN XƏLİFƏSİDİR?</b> (Xələf-sələf hadisəsi) .....	87
<b>6-cı mövzu TƏSBİH VƏ TƏQDİS</b> .....	95
<b>7-ci mövzu CƏNNƏTƏ KİMLƏR GİRƏCƏK?</b> .....	99
<b>8-ci mövzu DİNLƏR</b> .....	105
<b>9-cu mövzu “HƏCC” SURƏSİNİN 11-16-cı AYƏLƏRİNİN İZAHİ</b> (Şirkə iman arasında tərəddüd) .....	111
9.1. Ənənəvi üsul .....	116
9.2. Quranın üsulu.....	119

<b>10-cu mövzu MÜNAFİQ (İkiüzlü) .....</b>	<b>129</b>
<b>11-ci mövzu KAFİR (Özünü görməməzliyə vuran) .....</b>	<b>133</b>
11.1. Yaxşıları və doğruları görməmək .....	135
11.2. Pis və səhv şeyləri görməmək .....	137
<b>12-ci mövzu QƏLBİN MÖHÜRLƏNMƏSİ .....</b>	<b>139</b>
<b>13-cü mövzu İNSANI İNSAN EDƏN XÜSUSİYYƏTLƏR</b>	
<b>(Qəlb - eşitmə - görmə) .....</b>	<b>145</b>
<b>14-cü mövzu AĞLINDAN İSTİFADƏ</b>	
<b>ETMƏYƏNİN VƏZİYYƏTİ .....</b>	<b>155</b>
<b>15-ci mövzu İÇİNDƏ OLANA GÖRƏ</b>	
<b>MƏSULİYYƏT DAŞIMAQ .....</b>	<b>179</b>
<b>16-cı mövzu ŞƏNBƏ QADAĞASI .....</b>	<b>183</b>
<b>17-ci mövzu “Bəqərə” (qurbanlıq öküz) hadisəsi .....</b>	<b>187</b>
<b>18-ci mövzu YUXU VƏ ÖLÜM ƏLAQƏSİ .....</b>	<b>193</b>
18.1. İnsan ruhu .....	196
18.2. Ölüm və yuxu .....	196
<b>19-cu mövzu KİTABIN TƏHRİF OLUNMASI .....</b>	<b>201</b>
<b>20-ci mövzu YƏHUDİLƏR ÜSYAN ÜÇÜN VƏD VERDİLƏR? ...</b>	<b>207</b>
<b>21-ci mövzu “ŞEY”, “ŞAƏ”, “MƏŞİƏT”,</b>	
<b>“QƏDƏR” VƏ “FİTRƏT” .....</b>	<b>213</b>
21.1 “Şəə” feili .....	216
21.2 “Şaə” və “ixtara” feilləri .....	219
21.3. “Şey”in meydana gəlməsi .....	220
21.3.1. “Şey”in tərifı .....	222
21.3.2. “Şey”in yaranma mərhələləri .....	223
a. Qədərın yaranması .....	224
b. İradə .....	227
c. İlham .....	228
d. Allahın təsdiqi .....	231
e. Qeydə alma .....	231
f. “Şey”in yaranması .....	232
g. “Şey”ə gücvermə - təqdir .....	233
h. İnsanın yaranması .....	234

21.4. Məşiat.....	237
21.5. Qədər .....	244
21.5.1. İmtahan .....	248
21.5.2. Allahın zamandan və məkandan uzaq olması iddiası.....	250
21.6. Allahla aldatma .....	253
21.7. Ayələrdəki “şəə” feilləri .....	257
21.8. FİTRƏT .....	259
Nəticə .....	260
<b>22-ci mövzu ƏCƏLİN QISALMASI .....</b>	<b>263</b>
22.1. Səhv davranışlar.....	267
22.1.1. İnsanın öz əcəlini qısaltması .....	267
22.1.1.1. Tövbənin qəbul olunma vaxtı.....	268
22.1.1.2. Cəzanın gəlməsi .....	270
22.1.1.3. Müsibətlərin yazılma vaxtı.....	271
22.1.2. Xalqların əcəli .....	272
22.1.3. Başqasının ömrünü qısaltmaq .....	273
22.2. Allah yolunda özünü fəda etmək.....	275
<b>23-cü mövzu ŞƏFAƏT .....</b>	<b>279</b>
23.1. Məhşər günündə şəfaət edilməyəcək .....	283
23.1.1. Birbaşa Cənnətə gedəcək insanlar.....	284
23.1.2. Müşriklər birbaşa Cəhənnəmə gedəcəklər .....	285
23.1.3. Günahı çox olan möminlər Cəhənnəmə gedəcəklər ...	286
23.2. “Şəfaəti-uzma” .....	291
23.3. Cənnətdəkilərin şəfaəti.....	295
23.4. “Məqamı-Mahmud” .....	296
23.4.1. “Məqamı-İbrahim” .....	297
23.4.2. Musa əleyhissalamın məqamı .....	299
23.4.3. Dünyadakı “Məqamı-Mahmud” .....	300
23.4.4. Axirətdəki “Məqamı-Mahmud” .....	301
23.4.5. “Livaul-hamd” .....	302
<b>24-cü mövzu SUAL CÜMLƏLƏRİ .....</b>	<b>305</b>

<b>25-ci mövzu CÜMƏ NAMAZI.....</b>	<b>309</b>
25.1. Cümə kimlərə fərzdır? .....	311
25.2. Cümə namazı azanı .....	313
25.3. Namaza gəlmə ədəbi .....	314
25.4. Namaz sona çatdıqda görülcək işlər.....	314
25.5. Cümə günü .....	315
25.6. Cümə üçün xüsusi geyim .....	316
25.7. Cümə üçün yuyunma .....	316
25.8. Cümə üçün gözəl ətir vurmaq .....	316
25.9. Cümə vaxtı .....	317
25.10. Cümə azanları .....	317
25.11. Xütbə .....	318
25.12. Xütbə əsnasında namaz qılmaq.....	319
25.12.1. Xütbə oxunarkən susmaq .....	319
25.12.2. Xütbə duası .....	320
25.12.3. Xütbə oxunarkən imama yaxın əyləşmək .....	321
25.13. Hənəfi məzhəbinə görə cümə namazı .....	321
25.13.1. əl-Məbsut .....	324
25.13.2. “əl-Bədaı” .....	325
Sultan olmadıqda.....	326
25.13.3. “əl-Hidəyə” .....	328
25.13.4. “Fəthul-Qadır” .....	328
25.13.5. İbn Abidin .....	329
“Sultan” sözünün mənası: .....	329
25.13.6. İmamın vəziyyəti.....	330
<b>26-cı mövzu HEYZLİ VƏ ZAHİ QADINLA ƏLAQƏLİ NƏSX....</b>	<b>333</b>
Tövrata görə, heyz və zahılıq qanaxması.....	336
Müsəlmanlar Tövrata tabe olardılar .....	337
Menstruasiya dövründə olan qadının orucu .....	339
Menstruasiya dövründə olan qadının namazı.....	340
Menstruasiya dövründə olan qadının quran oxuması .....	344



<b>27-ci mövzu ORUC FİDYƏSİ.....</b>	<b>347</b>
27.1. Müsbət mənə.....	349
27.1.1. Zamirin orucu (siyam) göstərməsi.....	349
27.1.2. Əvəzliyin qəza orucunu göstərməsi.....	351
27.2. Mənanı mənfi yönə çevirənlər.....	352
<b>28-ci mövzu DÖYÜŞ ƏSİRLƏRİ VƏ CARIYƏLİK.....</b>	<b>357</b>
a. Əsirlərin közləşdirilməsi.....	359
b. Cariyələrdən cinsi baxımdan faydalanmaq.....	362
“Nisa” surəsinin 3-cü ayəsi.....	362
“Nisa” surəsinin 24-cü ayəsi.....	364
3. “Muminun” surəsinin 5 və 6-cı ayələri.....	366
a. Dil səhvi.....	367
b. Digər ayələrin nəzərə alınmaması.....	368
4. “Əhzab” surəsi, 50-ci ayə.....	371
<b>C. PEYĞƏMBƏRİMİZİN ƏSİR XANIMLARI.....</b>	<b>373</b>
1. Mariya.....	374
2. Cüveyyə.....	375
3. Reyhanə.....	376
4. Safiyyə.....	377
Nəticə.....	377
<b>29-cu mövzu TALAQ.....</b>	<b>383</b>
29.1. İddə ərzində boşamaq.....	386
29.2. Şahid gətirmə.....	388
29.3. İddəni sayma vəzifəsi.....	389
29.4. Qadının evdən çıxarması və çıxarılmaması.....	390
29.5. Hududullah = Allahın qoyduğu hədlər.....	391
29.6. Həyat yoldaşının yanına qayıtma qərarı.....	392
29.7. Boşanmanın sayı.....	393
29.8. Üç dəfə boşama.....	395
29.8.1. Nəbimizin dövrü.....	395
29.8.2. Səhabələr dövrü.....	396
29.8.3. Fəqihlər dövrü.....	397

<b>30-cu mövzu İFTİDA (Qadının boşanma haqqı) .....</b>	<b>401</b>
<b>31-ci mövzu NİKAHA NƏZARƏT .....</b>	<b>411</b>
31.1. Hənəfi məzhəbinin dəlilləri .....	415
31.2. Maliki, Şafii və Hənəbəli məzhəblərinin dəlilləri .....	417
31.3. Zahirə məzhəbinin dəlilləri .....	420
31.4. Qiymətləndirmə .....	422
<b>32-ci mövzu QADINLARIN ŞAHİDLİYİ .....</b>	<b>425</b>
32.1. Zinaya şahidlik .....	430
32.2. Boşanmaya şahidlik .....	432
32.3. Peyğəmbərimizin təcrübəsi .....	432
<b>33-cü mövzu QADINLARIN DÖYÜLMƏSİ.....</b>	<b>435</b>
33.1. QURANI İZAH ETMƏK ELMİ.....	440
33.2. QURANDA “NÜŞUZ” .....	445
a- Skeletin “nüşuz”u.....	446
b- Oturduğu yerdən “nüşuz” .....	446
c- Kişinin “nüşuzu” .....	447
ç- Qadının “nüşuz”u.....	448
33.3. QURANDA “DARB” .....	449
a- Döymək.....	449
b- Öldürmək .....	449
c- Məsəl çəkmək .....	449
ç- Yerimək .....	450
d- Örtmək .....	450
e- Qadını “darb” .....	451
a. Nüşuzundan qorxdüğünüz qadınlarınız.....	451
b. Onlara vəz edin/gözəl sözlər deyın .....	451
c. Yataqlarından ayrılın .....	451
d. Onları (ora) darb edin.....	451
e. Sizə itaət etsələr, onlara qarşı başqa yol axtarmayın.....	452
33.4. Hədislərdə “darb”.....	456
1. Ziddiyyətli rəvayətlər.....	457
2. Qadınların qul hesab edilməsi.....	459
<b>NƏTİCƏ .....</b>	<b>462</b>

<b>34-cü mövzu FAİZ.....</b>	<b>465</b>
34.1. Faizin ətrafında mühafizə halqası .....	469
34.1.1. Altı malı öz növündən olan malla nağd dəyişdirmə....	470
34.1.2. Altı malı öz növündən olan malla bərabər dəyişdirmə ....	470
34.1.3. Borc verilən yaxın növləri dəyişmə .....	471
34.1.4. Fərqli pulları gündəlik qiymətlə dəyişdirmək.....	472
34.2. Məzhəblərin üsul səhvləri .....	473
<b>35-ci mövzu RÜŞVƏT.....</b>	<b>479</b>
<b>36-cı mövzu OVCU CƏMIYYƏT.....</b>	<b>483</b>
<b>37-ci mövzu CƏZA HÜQUQU PRİNSİPLƏRİ.....</b>	<b>487</b>
37.1. Can toxunulmazlığına təcavüz.....	490
37.1.1. Qanbahası və kəffarə cəzası .....	490
37.1.2. Qisas və əbədi cəhənnəm cəzası .....	491
37.2. Mal toxunulmazlığının pozulması .....	492
37.2.1. Malı gizlədildiyi yerdən oğurlamaq.....	492
37.2.2. Gizlədilməyən malı oğurlamaq.....	493
37.2.3. Tapılan mala sahib çıxmaq.....	494
37.3. Özəl həyatın toxunulmazlığının pozulması.....	494
37.4. Cinayət hüququnun digər sahələri.....	495
37.4.1. Zina günahı .....	495
37.4.2. Qeyri-müsəlmanlarla əlaqələr .....	496
37.4.3. Dindən dönmə (İrtidat).....	498
37.4.4. Dinə qarşı təcavüz.....	500
<b>38-ci mövzu NƏSX VƏ RƏCM CƏZASI.....</b>	<b>505</b>
38.1. Tövratda zina cəzası.....	511
38.2. İncildə zina cəzası .....	512
38.3. Hədislərdə rəcm cəzası .....	513
38.4. Rəcm cəzasının aradan qaldırılması.....	517
38.4.1. Xanımına zina iftirası.....	518
38.4.2. Nəbinin xanımları ilə bağlı ayə.....	518
38.4.3. Evli cariyələrin zinası.....	519
38.4.4. Rəcm cəzasının aradan qaldırıldığını göstərən hədislər...	519

<b>39-cu mövzu QURANI İZAH ETMƏDƏ ÜSUL.....</b>	<b>523</b>
39.1. Quranın Quranı izah etməsi .....	528
39.1.1. Muhkəm .....	532
39.1.2. Mutəşabih.....	532
39.1.3. Məsani.....	536
39.1.4. Təvil (şərh, yozum) .....	538
39.1.4.1. Musa və Xızır hadisəsinin şərh-i .....	538
39.1.4.2. Yuxunun şərh-i .....	539
39.1.4.3. Dünyanın təvili .....	540
39.1.4.4 Ayələrin təvili (şərh-i).....	541
39.2. Peyğəmbərimizin Sünnəsi = Hikmət .....	543
39.3. Quranın əvvəlki kitabları təsdiq etməsi .....	544
39.4. Ərəb dilindən istifadə.....	547
39.5. Quran-fitrət əlaqəsi.....	548
<b>40-cı mövzu İmam Şafinin hikmət anlayışı.....</b>	<b>553</b>
1. İmam Şafidə Hikmət-Sünnə əlaqəsi.....	557
2. İmam Şafinin səhvləri .....	559
1. Hikməti Muhəmməd əleyhissalama məxsus hesab etməsi .....	559
2. İmam Şafinin ayələr arasındakı nizamı görməməsi .....	560
3. İmam Şafinin nəbi-rəsul fərqiə diqqət etməməsi .....	564
4. İmam Şafinin Kitab-Sünnə bütövlüyünü görməməsi .....	572
3. İmam Şafidə “üsul” və “füru” ziddiyyəti.....	574
1. Quranla Sünnə arasında ziddiyyət görünüşü.....	575
2. İmam Şafinin Sünnəni Qurandan üstün hesab etməsi.....	575
3. Quran-Sünnə bütövlüyünə əsasən Səfa ilə Mərvə arasında “səy” .....	579
Nəticə .....	581
İSTİFADƏ EDİLƏN ƏDƏBİYYAT .....	585

## ÖN SÖZ

Nəbimiz (s) bizə Quranı təbliğ edən elçi və öyrədən müəllimdir.<sup>1</sup> Cəbrail əleyhissalam isə Nəbimizə göndərilən elçi<sup>2</sup> və müəllimdir. Qurandan hökm çıxarmağı Cəbrail əleyhissalamdan öyrənən<sup>3</sup> və səhabələrinə öyrədən Nəbimizin söz və icraatları ilə Quran arasında tam bütövlük vardır.

Eyni şeyi əvvəlki nəbilər də etmişdir. Mövzu ilə əlaqəli ayələrdən ikisi belədir:

“Allah Nuha nə buyurubsa, onu sizin üçün bu dinin şəriəti etmişdir. Sənə vəhy etdiyimiz, İbrahimə, Musaya və İsayə əmr etdiyimiz budur: Bu dini ayaqda tutun, bu mövzuda bölünüb parçalanmayın. Sənin çağırdığın şey müşriklərə ağır gəlir. Allah düzgün seçim edəni öz tərəfinə götürür, düzə üz tutanı da özünə istiqamətləndirir.

*Bölünüb parçalanmaları onlara bu elm gəldikdən sonra bir-birləri üzərində hakimiyyət qurmaq səyləri nəticəsində sonra oldu. Rəbbinin müəyyən olunmuş əcəllərinə kimi onları müstəqil buraxmaq sözü olmasaydı, lazım olan edilərdi. Onlardan sonra Kitaba mirasçı olanlar isə Kitabdan şübhələnib tam bir ikiləmə düşərlər”* (“Şura” surəsi, 42/13-14).

Əvvəlki kitabların başına gələnlər Quranın da başına gəlmişdir. Allahın kitabını hakim etmək əvəzinə özlərini hakim etməyə səy göstərən müsəlmanlar Quranı düzgün başa düşmək, ondan həll yolları tapmaq metodlarını yaddan çıxarmış və ayrılıqlar başlamışdır. Bir ayədə bu ifadələr qeyd olunur:

1 “Bəqərə” surəsi, 2/151; “Ali İmran” surəsi, 3/164.

2 “Haqqa” surəsi, 60/40; “Təkvir” surəsi, 81/19.

3 “Nəcm” surəsi, 53/5; “Rəhman” surəsi, 55/2.

*“Bu kitab, sənə hər şeyi izah etsin, bir rəhbər, ikram və tam təslim olanlara müjdə olsun deyə hissə-hissə endirdik” (“Nəhl” surəsi, 16/89).*

Bu cür tərif verilən bir kitabdan həll yolları tapa bilməyən müsəlmanların ürəklərinə şübhə düşmüşdür. Bu, istirahətə gedən imkanlı valideynin heç vaxt mətbəxə yemək bişirməyə girməmiş qızına belə deməsinə oxşayır: “Mətbəxdə sənə lazım olacaq hər şey var”. Yemək bişirməyi bacarmayan bu qız ailəsinin onu ölümə tərک etdiyini fikirləşər və ac qalmamaq üçün mətbəxi qonşusuna həvalə edər. Hazırladığı sadə yeməklərin əvəzində onun mətbəxi boşaltmasına səsini çıxarmaz. Qonşu mənfur məqsədli olarsa, iş daha da pis nəticələnər. İnsanlara etibar etmək məsələsində Nəbimizə edilən belə xəbərdarlıq var:

*“(Münafıqləri) görəndə geyimləri xoşuna gələr. Danışanda danışdıqlarına qulaq asarsan. Halbuki divara söykənən kalas kimi dirlər. Hər gurultunu əleyhlərinə sayarlar. Əsl düşmən onlardır, onlara qarşı diqqətli ol. Allah canlarını alsın, necə də yalana sürüklənirlər” (“Munafiqun” surəsi, 63/4).*

Sözləri ilə Nəbimizi təəccübləndirən münafıqlər ola bilər, elmləri ilə müsəlmanları heyrətə salan münafıqlər ola bilməzmi? Elə olmasaydı, məzhəb kitablarından və təfsirlərdən yeni din ortaya çıxardımı? Qurana və Nəbimizin icraatlarına zidd olmasına baxmayaraq, azyaşlı uşaqlar ailə qurmağa məcbur edilərdimi? Qulluq və köləlik, kənzlik və cariyəlik, alın yazısına inam, dindən dönənin öldürülməsi və digər çox sayda yanlışlar İslam dininin hökmü kimi göstərilə bilərdimi?

Bu kitab uydurulmuş dinlə apardığımız mübarizənin yalnız bir hissəsidir. Uca Allahdan diləyimiz bu mübarizədə bizə böyük nailiyyət bəxş etməsidir.

Cəhd bizdən, müvəffəqiyyət isə Uca Allahdandır.

Prof. Dr. Abdulaziz Bayındır

İstanbul – 2018







*A*

*GİRİŞ*



Uca Allah belə buyurur:

*“Kim Rəhmanın Zikrinə (Qurana) dumanlı baxarsa, bir şeytani ona calayarıq və o da ona yoldaş olar. Onlar bunları yoldan çıxararlar, amma bunlar isə haqq yolda olduqlarını güman edərlər”* (“Zuxruf” surəsi, 43/36-37).

Ayənin əslindəki “yə-şu”, “zikrur-Rahman” və “nuqayyid” sözləri çox əhəmiyyətlidir. “Yə-şu” “a-şa” kökündən olub gözün dumanlı olması, yaxşı görməməsi və ya kor olması mənasındadır,<sup>4</sup> “zikrur-Rahman” “Rəhmanın zikri”, “Allahın xatırlanması” deməkdir. Zikr beyinə yerləşdirilmiş və istifadəyə hazır məlumatdır. Onu ağla və dilə gətirməyə də zikr deyilir.<sup>5</sup> Beyinlərdə yerləşib istifadəyə hazır olan əsas bilik Allahın Kitabında olandır. Buna görə də ilahi kitabların ortaq adı “Zikr”dir.<sup>6</sup> Uca Allah belə buyurur:

*“Bilin ki, qəlblər Allahın zikri ilə sakitləşib rahatlaşır”* (“Rəd” surəsi, 13/28).

Özünü və ətrafını diqqətlə müşahidə edənlər Allahın Kitabında olanlara bənzər biliklər əldə edirlər. Çünki müşahidə edilən o şeylərin hər biri ayədir. Uca Allah buyurur:

*“Biz ayələrimizi həm ətraflarında, həm də onların özlərində göstərəcəyik. Nəticədə onun həqiqət olduğu aydın olacaqdır”* (“Fussilət” surəsi, 41/53).

Bu biliklər fitrətə, yəni yaradılma, dəyişiklik və inkişaf qanunlarına tam uyğun olduğuna görə insanı rahatladır, razı salır. Elə Allahın dini də budur. Uca Allah buyurur:

*“Sən üzünü doğru olan bu dinə, Allahın fitrətinə çevir! O, insanları ona uyğun yaratmışdır. Allahın yaratdığıнын yerini tutacaq heç bir şey yoxdur. Doğru din budur, lakin insanların çoxu bunu bilmir”* (“Rum” surəsi, 30/30).

4 Tərcüməçi Asim, lüğət tərcüməsi (Firuzabadinin), Bəhriyyə Mətbəəsi, 1305.

5 Rağib əl-İsfahani, Mufərədat, (nşr. Safvan Adnan Davudi), Dəməşq və Beyrut, 1412/1992, نكر mad.

6 Baxın. “Ali İmran” surəsi, 3/58, “Əraf” surəsi, 7/63, “Hicr” surəsi, 15/6,9; “Nəhl”-surəsi, 16/44, “Ənbiya” surəsi, 21/2,50,105; “Furqan” surəsi, 25/18, “Yasin” surəsi, 36/11, “Sad” surəsi,38/8, “Qamər” surəsi, 54/25.

“Nuqayyid” sözü “qayd” kökündəndir. “Qayd” yumurtanı əhatə edən xarici qabıqdır.<sup>7</sup> Ayədə qeyd edilən “nuqayyid ləhu şeytanən” ifadəsi, “şeytanın onu yumurta qabığı kimi əhatə etməsinə fürsət verir” mənasına gəlir.

Doğru yol şeytanın fəaliyyət sahəsidir. İblis Allahdan qiyamətə qədər yaşamaq izni aldıqda belə demişdi:

*“...And olsun, insanlar üçün Sənin düz yolunun üstündə oturacağam. Sonra onların yanına önlərindən, arxalarından, sağlarından, sollarından soxulacam. Sən onların əksəriyyətinin təşəkkür etmədiyini görəcəksən”* (“Əraf” surəsi, 7/16-17).

Allah cavabında belə demişdi:

*“Oradan mənfur və qovulmuş halda çıx! Hələ onlardan biri sənə uysun, sizin hamınızı Cəhənnəmə dolduracağam”* (“Əraf” surəsi, 7/18).

Şeytan insandan və cindən olur.<sup>8</sup> Cindən olanını qovmaq üçün Allaha sığınmaq kifayətdir. Lakin insanın şeytanı ilə mübarizə aparmaq çox çətinidir. Ən çətini isə din pərdəsi altında qarşımıza çıxanlardır. İlahi dinlərə zərbə vuranların hamısı bu işi dindar qiyafəsində həyata keçiriblər.

İndi ayəni yenidən oxuyaq:

*“Kim Rəhmanın Zikrinə (Qurana) dumanlı baxarsa, bir şeytanı ona calayaraq və o da ona yoldaş olar. Onlar bunları yoldan çıxarırlar, amma bunlar isə haqq yolda olduqlarını güman edərlər”* (“Zuxruf” surəsi, 43/36-37).

Səhabələrin dövründə bildiyimiz dünyanın böyük hissəsi müsəlmanların hakimiyyətinə daxil olduqda rəhbərliyi və gəlirləri bölüşmək məsələsində mübahisə yarandı. Təəssüfverici hadisələr və dövrümüzə qədər gəlib çatan böyük fikir ayrılıqları yarandı. Nəbimizə yaxın şəxslərdən Ömər, Osman və Əli xəlifə olarkən, nəvəsi Hüseyin isə daha sonralar Kərbəladə şəhid edildi. Cəməl və

7 Rağib əl-İsfahani, Muftrədat, فيض mad.

8 Baxın. “Ənam” 6/112 və “Nas” surəsi, 114/6.

Sıffin döyüşlərində yetmiş minə qədər müsəlman bir-birini qətlə yetirdi. Hamı haqlı olduğuna Qurandan dəlil gətirmək ehtiyacı hiss etdiyi bir mühitdə elm siyasətin əmri altına girdi. Bir tərəf səhabələrin mühüm hissəsini kafirlikdə günahlandırır, digər tərəf isə onları günahsız hesab edirdi. İslamı dərk etmək və yaymaq işi yeni müsəlman olmuş şəxslərin öhdəsinə düşdü. “Məvali” adlandırılan bu şəxslərin əksəriyyəti ərəb deyildi.

Bu fikir ayrılıqları nəticəsində tədricən inancla bağlı müxtəlif məzhəblər yaranıb üzə çıxmağa və getdikcə möhkəmlənməyə başladı. Həmin məzhəblərdə Quran və Hikmətlə məşğul olanlar sərbəst ola bilmədilər, məzhəblərin təsirinə düşdülər. Əvvəlkilərin fikirləri Kitab və Hikmətə pərdə oldu və yuxarıdakı ayənin hökmü həyata keçdi: səhv səhvi gətirdi, müsəlmanların həyatı xurafata qərq oldu. Sonda müsəlmanlar həm Quran ayələrinə, həm də, bədənimizdəki və xarici dünyadakı varlıqla bağlı olan ayələrə etinasız yanaşdılar. Qərb adamlarının varlıqla bağlı ayələri oxumasına qədər çox şey bilinmədi. Onlar varlıqla bağlı ayələri oxumağa başladıkları zaman İslam dünyasının vəziyyəti ortaya çıxdı. Allahın heç bir ayəsini oxumayan müsəlmanlar varlıqla bağlı ayələrini oxuyan Qərb insanı qarşısında çaşbaş qaldılar və pərişan vəziyyətə düşdülər.

Varlıqla bağlı ayələri oxumaq insanı, cəmiyyəti, torpağı, havanı, suyu, heyvanları, bitkiləri və göy üzünü araşdırıb tədqiq etmək, həmçinin, onlardan bilik əldə etmək deməkdir. Qərb insanı bu biliklərlə çox şey bacardı və hələ də bu yolda irəliləyir.

Nəbimizin yetişdirdiyi bir ovuc müsəlmanın getdiyi yerlərin hakim rəngi hələ də İslamdır. Mərakeşdən Şərqi Türkünstanın şərqinə qədər bu, belədir. Haqqında bəhs etdiyimiz qarışıqlıqlardan sonra yeni anlayışla getdikləri İspaniyada və Osmanlı dövlətinin dörd əsr qaldığı Qərbi Trakiyada vəziyyət fərqli oldu. Qərbi Trakiyada İslamın məkanına müsəlman ailələr aparıldı. Dörd əsrdən sonra həmin ailələr geri qayıtmaq məcburiyyətində qaldılar. Çünki Quran xaricindəki maneələrlə əhatə edilən İslam dünyasında anlayış daralmış, İslam dini bəşəriyyətə təqdim edilən din kimi deyil, ha-

kimiyyətin müəyyən ünsürü kimi qəbul edilirdi. Bu şərtlər altında müsəlmanlar nəinki başqalarına, hətta özlərinə də yol göstərə bilmirdilər.

Bu kitabı oxuyanlar İslamın ilk vəziyyətilə bu günkü vəziyyəti arasındakı fərqi görəəcəklər. Lakin əvvəl xristianların qarşılaşdıqlarını oxumaq lazımdır. Çünki onları tənqid etmək müsəlmanları tənqid etməkdən daha asandır.







*B*

*MÜASİR  
XRİSTİANLAR*



Allahın Elçisi əleyhissalam belə buyurub: “Şübhəsiz ki, sizdən əvvəlkilərin izlərini qarış-qarış, arşın-arşın təqib edəcəksiniz. Onlar kərtənkələ dəliyinə girsələr, siz də girəcəksiniz.

Dedik ki, yəhudi və xristianların?

- Başqa kim ola bilər? - dedi” (Buxari, “İtisam bis-Sunnə”, 14).

Xristian dinində Allaha şərik qoşmaq ən böyük günahdır. “Birinci buyuruq şirki qadağan edir. Allahdan başqa tanrılara inanılmaması, Bir olandan başqa ilahlara hörmət edilməməsi tələb olunur”.<sup>9</sup>

*İsa belə demişdir: “Tanrının olan Rəbbə ibadət et, yalnız ona qulluq elə” (İncil/Luka 4: 8).*

Həvarilərin dövründə İsa əsl mənada insan sayılırdı.<sup>10</sup> Belə ki, əlimizdəki İncillərin heç birində onun tanrı olmasından bəhs edilmir. Bunun yolunu açan Paveldir. Bizim eramın 10-cu ilində dünyaya gəldiyi qəbul edilən<sup>11</sup> Pavel İsa əleyhissalamın müasiri olmasına baxmayaraq, Tarsusda yaşadığı üçün onu görə bilməmişdi. Qatı xristian düşməni olduğu halda, o, İsanın ölümündən qısa müddət sonra xristian olduğunu bildirdi. Həvarilərin həyatda olmasına və bütün maneələrə baxmayaraq, insanları Şam yolunda qəfil parlayan bir nurun onu əhatə etməsinə, İsanın ona səsələnməsinə,<sup>12</sup> sonra İsayə inandığına və vəfdiz edildiyinə inandırdı,<sup>13</sup> İsanın elçisi olduğunu da qəbul etdirib öz sözlərini İncilə daxil etməyi bacardı. Bugünkü İncilin mühüm hissəsi Pavelin məktublarından ibarətdir.

Pavel Allahdan başqa tanrıların varlığını qəbul etdi və bunlar arasında İsanı özlərinin yeganə Rəbbi elan etdi. Onun bugünkü İncildə qeyd edilən ifadələri belədir:

---

9 Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri, (tərc. Dominik Pamir), İstanbul 2000, par. 2112. Bu əsər Papa 14. Luinin əmrilə Kardinal Yozef Ratzingerin rəhbərliyi altında yaradılan 12 nəfərlik heyətin altı illik araşdırmasının nəticəsidir. Kilsə tərəfindən qəbul edilmiş təlimləri əhatə edir. Kardinal Yozef Ratzinger 2005-2013-cü illərdə Katolik kilsənin rəhbəri olub.

10 Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri, par. 465.

11 Şinasi Gündüz, Pavlus hıristiyanlığın Mimarı, Ankara 2004 s. 32.

12 İncil/Elçilərin İşləri 9/3-6.

13 İncil/Elçilərin İşləri 9/18 vd.

“Yerdə, ya da göydə tanrı olaraq adlandırılanlar olsa da, bir çox tanrılar və rəbblər vardır. Bizim üçün yalnız bir Tanrı ata vardır. O, hər şeyin mənbəyidir və biz Onun üçün yaşayırıq. Yeganə Rəbb vardır ki, O da İsa Məsihdır. Hər şey Onun vasitəsilə yaradıldı, biz də Onun vasitəsilə yaşayırıq”.<sup>14</sup>

Pavel Rəbb sözünü ustalıqla işlətməmişdir. “Rəbb” “sahib” deməkdir. Ərəblər kölənin sahibinə “rəbb” deyirlər. Biz isə “ağa” (sahib) deyirik. Yusif əleyhissalam kölə kimi Misirin dövlət məmuruna satılmış, məmurun xanımı Züleyxa ona aşıq olmuş və onunla birlikdə olmaq istəmişdi. Bununla bağlı ayə belədir:

*“Evində qaldığı qadın onu yoldan çıxartmaq istədi və qapıları möhkəm bağlayıb: “Yanıma gəl!” – dedi. O isə: “Günah eləməkdən Allaha sığınırım! Həm də sənin ərin mənim ağamdır (innəhu rabbi), mənə yaxşı baxmışdır. Şübhəsiz ki, zalımlar nicat tapmazlar!” – dedi”* (“Yusuf” surəsi, 12/23).

“Rəbb” sözü daha çox Allah üçün işlədilir. Allahdan başqasına kölə olmağı rədd edənlər, başqasına Rəbb deməyi qəbul etmirlər. Kölə ilə sahibi arasındakı əlaqə zorakılığa əsaslanan əlaqədir və asılı vəziyyətdə olan kölə tezliklə azad olmaq istəyir. Qul ilə Allah arasındakı əlaqə isə könüllü əlaqədir. Səhvlərə yol verənlər iki mənaya gələn belə sözlər seçirlər ki, özlərini asan müdafiə etsinlər. Bir xristian İsanı Rəbb qəbul etsə, aradakı əlaqəni könüllü əlaqəyə çevirəcəyinə görə onu ilah məqamına gətirməsi asan olur. Pavelin bu davranışı İsanı tanrılaşdırma prosesinin ilk mərhələsini təşkil etmişdir.

Pavel özünü İsa Məsihin qulu və elçisi hesab edərək belə dedi: “İsa Məsihin qulu, Tanrının müjdəsini yaymaq üçün seçilib elçi olmağa çağırılan mən Paveldən salam! Tanrı öz oğlu, Rəbbimiz İsa Məsihlə bağlı olan müjdəni Nəbiləri vasitəsilə “Müqəddəs Yazılar”da əvvəldən vəd etdi. Fiziki olaraq Davudun nəslindən dünyaya gələn Rəbbimiz İsa Məsihin öz müqəddəs ruhu sayəsində ölümdən dirilməsilə Tanrının Oğlu olduğu qüdrətlə elan edildi. Hər millətdən olan insanların iman gətirib sözlərə qulaq asması üçün Məsihin vasitəsilə və Onun adı ilə Tanrının lütfünə və elçilik

14 İncil/Pavlusun korintililərə 1. Məktubu 8:5-6.

vəzifəsinə sahib olduq”.<sup>15</sup> “Dediyiniz və etdiyiniz hər şeyi Rəbb İsanın adı ilə, Onun vasitəsilə ata Tanrıya şükür edərək yerinə yetirin”.<sup>16</sup>

Pavel bir az da həddi aşaraq aşağıdakı sözlərilə İsa Məsihi Allahla eyniləşdirdi: “Məsih Tanrı sifətinə sahib olduğu halda, Tanrıya bərabər olmağı bərk-bərk sarılacaq haqq hesab etmədi”.<sup>17</sup>

Pavelin yolu ilə gedən xristianlar 325-ci ildə Ekumenik İznik Şurasında İsanın yaradılmadığı, Atadan dünyaya gəldiyi, onunla eyni kökdən olduğu ilə bağlı qərar qəbul etdilər.<sup>18</sup> 451-ci ildə təşkil edilən IV Ümumdünya Kadıköy Şurasında isə onun həqiqi tanrı olduğu belə elan edildi:

“Rəbbimiz Məsih İsanın mükəmməl tanrılığa və mükəmməl insanlığa malik, həqiqi Tanrı və həqiqi insan olduğunu, ağıllı ruhdan və bədəndən ibarət olduğunu, tanrılıq baxımından Ata ilə, insanlıq baxımından isə bizimlə eyni kökdən olduğunu, günah xaricində hər şeydə bizə oxşadığını, tanrılıq baxımından əsrlərlə əvvəldən atadan dünyaya gəldiyini, insanlıq baxımından bizim əmin-amanlığımız üçün bakirə Məryəmdən dünyaya gəldiyini səs birliyi ilə qəbul etdiyimizi rəsmi olaraq bəyan edirik”.<sup>19</sup>

Müasir xristianlar şirkə daha çox düşüklərinə görə Paveldən əvvəlki xristianlığı qəbul etmirlər. Uca Allah Qurani-Kərimdə belə buyurur:

*“Allah Məryəm oğlu Məsihdir” - deyənlər artıq kafir oldular. Məsih isə demişdir: “Ey İsrail oğulları! Rəbbim və Rəbbiniz olan Allaha qul olun! Bu bir həqiqətdir ki, hər kim Allaha şəriq qoşarsa, Allah ona Cənnəti haram edər və onun sığınacağı yer Oddur. Zalımlara kömək edən də olmayacaqdır”* (“Maidə” surəsi, 5/72).

15 İncil/Pavlusun romahlılara Məktubu 1: 1-6.

16 İncil/Pavlusun koloselilərə Məktubu 3:17.

17 İncil/Pavlusun filipililərə məktubu 2:6.

18 Katolik Kilisesi Din və Ahlak İlkeleri, par. 465.

19 Katolik Kilisesi Din və Ahlak İlkeleri, par. 467.



*C*

*MÜASİR  
MÜSƏLMANLAR*





Səhabə dövründə başlayıb sonra da davam edən qarışıqlıqda yaranan məzhəblərin etinasızlığı üzündən şirkə qapı açıldı. Allahın əsla bağışlamayacağı günah şirk olduğu halda, bu, əqaidin mövzusu kimi götürülüb araşdırılmadı, Allahdan başqasına ibadət üzərində dayanılmadı. Quranın bir çox ayəsi Allahdan başqasına dua edib yardım gözləməyi müşriklərin ən əsas xüsusiyyətlərindən hesab etdiyi halda, əqaidin mövzuları arasında nə dua girdi, nə də istianə (kömək istəmə).

Hamı Allahı mövcud və bir qəbul etdiyinə görə heç bir nəbi Allahın varlığını isbat etməklə məşğul olmamış, bütün söylərini Allahdan başqa haqq məbud olmadığını təbliğinə yönəltdi. Əqaid kitablarında bunun tam əksi edildi, Allahın varlığını və birliyini isbat etmək - "isbatı vacib" əsas mövzular arasında daxil oldu. Sonda "Lə iləhə illəllah", yəni "Allahdan başqa tanrı yoxdur" inancı "bədən və vəhdaniyyət" - Allahı mövcud və bir qəbuletmə inancına çevrildi. Yer üzündə Allahın mövcud və bir olduğunu qəbul etməyən insan olmadığına görə kafirləri tanımaq və İslamın fərqlərini göstərməklə bağlı zəhin qarışıqlığı əmələ gəldi.

Müşrik Allahın mövcudluğunu və bir olduğunu qəbul etsə də, Onu yer üzündəki krallara bənzədir və özündən uzaq hesab edir. Krala yaxınlaşmaq onun hər hansı yaxını vasitəsilə mümkün olduğuna görə müşrik Allaha yaxın bildiyi birini araya vasitəçi qoyur. Xristianların İsanı Allahın oğlu, məkkəli müşriklərin bütələri Allahın qızları,<sup>20</sup> ali bildiklərinin ruhlarından yardım tələb edənlərin isə onları Allahın dostu hesab etmələri buna misaldır.

Uca Allah müasir xristianlar haqqında belə buyurur:

*"Allah üçlüyün üçüncüsüdür!" deyənlər artıq kafir oldular. Halbuki bir olan Allahdan başqa heç bir tanrı yoxdur. Əgər onlar bu dediklərindən əl çəkməsələr, onlardan kafir olanlara mütləq üzücü bir əzab toxunacaqdır"* ("Maidə" surəsi, 5/73).

---

20 Muhəmməd b. Cərir ət-Tabəri, Camul-bəyan fi təfsiril-Quran (Tabəri Təfsiri), Beyrut 1412/1992, c. 11, s. 519, "Nəcm" surəsi, 19-cu ayə.

Halbuki onların fikrincə, Allah birdir, ondan başqa Tanrı yoxdur.<sup>21</sup> O, həqiqətin özüdür. Yeri və göyü tək halda yaratmışdır. Yaradılma nizamını tənzimləyən və dünyanı idarə edən Odur.<sup>22</sup> O, insanlara yaxındır<sup>23</sup> və hər şeyi bilir.<sup>24</sup> O, hər zaman vardır,<sup>25</sup> varlığının əvvəli və sonu yoxdur. Hər şey varlığına görə Ona borcludur. Sahib olduğumuz hər şey Ondan gəlir.<sup>26</sup> O, özündən mövcud olanlardır.<sup>27</sup> Allahın “Ata” adlandırılması hər şeyin başlanğıcı və üstün qüvvə sahibi olmasından və bütün övladlarına görə narahat olan sevgi dolu yaxşılığı səbəbilədir. Allah nə kişidir, nə qadın, Allah, Allahdır.<sup>28</sup>

Belə demələrinə baxmayaraq, onların kafir sayılmalarının səbəbi Allahla aralarına Allaha aid xüsusiyyətlər aid etdikləri İsanı və Müqəddəs Ruhı qoymalarıdır.

Xristianlar belə deyirlər: “İsa atanın yanında xristianların vəkiliyini edir, onların lehinə vasitəçilik etmək üçün daim canlıdır. Allahın hüzurunda daim hazırdır.<sup>29</sup> Onun vasitəsilə Allaha yaxınlaşanları tamamilə xilas etməyə gücü çatır”.<sup>30</sup>

Pavelin Müqəddəs Ruh barədə romalılara məktubunda aşağıdakı ifadələr qeyd edilir:

“Müqəddəs Ruh bizim zəifliyimizə kömək edir, çünki necə dua edəcəyimizi bilmirik. Lakin Ruhun özü sözlə ifadə edilməyən səslərlə bizim üçün şəfaət edir. İnsanların ürəklərinə baxan Allah Ruhun düşüncəsinin nə olduğunu bilir. Çünki Ruh Allahın istəyinə görə müqəddəslər üçün şəfaət edir”.<sup>31</sup>

---

21 Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri, par. 200 və 212. Burada Allah əvəzinə tanrı sözü işlədilir.

22 Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri, par. 215, 216 və 222.

23 Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri, par. 206.

24 Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri, par. 208.

25 Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri, par. 212.

26 Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri, par. 224.

27 Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri, par. 212.

28 Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri, par. 239.

29 Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri, par. 519.

30 Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri, par. 2634.

31 İncil/Romalılar 8/26-28. Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri, par. 741.

Quran məkkəli müşriklərin bütləri haqqında belə dediklərini bildirir:

*“Biz onlara ancaq bizi Allaha daha çox yaxınlaşdırınsınlar deyər ibadət edirik”* (“Zumər” surəsi, 39/3).

Müşriklər ilahlarının Allahın yanında onlara şəfaət edəcəklərinə də inanırdılar. Uca Allah buyurur:

*“Onlar Allahu qoyub özlərinə nə bir zərər, nə də bir fayda verə bilənlərə ibadət edir və “Onlar Allahın dərgahında bizim şəfaətçilərimizdir!” deyirlər. De: “Yoxsa, Allaha göylərdə və yerdə bilmədiyi bir şeyimi xəbər verirsiniz?” O, onların qoşduqları şəriklərdən uzaqdır və ucadır”* (“Yunus” surəsi, 10/18).

Xristianların və məkkəli müşriklərin Allahu mövcud və bir qəbul etmədiklərini demək olar? Yaranmış zehni qarışıqlıq içində Quran təfsirlərində də şirkə bağlı ayələr anlaşılmaz vəziyyətə gətirilmiş nəticə olaraq xurafata şərait yaradılmışdır.

Məsələn, Quranda həm “ibadət”, həm də “dua” sözləri qeyd edilir. İbadət Allaha qulluq etmək, dua etmək və yardım istəməkdir. Təfsir və tərcümələrin əksəriyyətində duaya “ibadət” mənasının verilməsi əsas mənanın itməsinə səbəb olmuşdur. Edilən duanın qəbulu ibadətlə bağlı olduğuna görə bu iki söz arasında sıx əlaqə vardır. Sonuncu Nəbimiz buyurmuşdur: “Dua ibadətin iliyidir, əsasıdır”.<sup>32</sup> Lakin dua ibadət kimi tərcümə edildikdə, birini qeyri-adi yollarla köməyə çağırmağın ibadət olması mənası itir. “Əhqaf” surəsinin 4, 5 və 6-cı ayələrini nümunə göstərərək duaya ibadət mənasını verməyin ayələri haraya apardığına diqqət yetirək:

Uca Allah belə buyurur:

*“De ki, bir baxın, Allahın yaxınından nəyi çağırırsınız? Mənə onların yer üzündə nə yaratdıqlarını göstərin. Yoxsa, onların göylərdə bir payımı var? Əgər doğru danışanlarsınızsa, mənə bundan əvvəl gəlmiş bir kitab və ya hər hansı məlumat parçası gətirin baxaq.*

*Allahın yaxınından Qiyamət gününədək özünə cavab verə bilməyəcək kimsələri çağırandan daha azğın kim ola bilər? Halbuki bunlar onların çağırışının fərqləndə deyillər.*

32 Tirmizi, Sahih, Dua, 1, 3371 sayılı hədis.

*İnsanlar axirətdə bir yerə toplanıldıqları zaman bunlar onlara düşmən olacaq və onların qulluğunu inkar edəcəklər*” (“Əhqaf” surəsi, 46/4-6).

Duaya ibadət mənası verildikdə yeni məna dəyişiklikləri qaçılmaz olmuşdur. Bu zaman səhv səhvi yaratmış, ayələrin əsas mənası itmişdir.<sup>33</sup> Bu fərqi Türkiyə Dini İşlər İdarəsi tərəfindən dərc olunan və Türkiyədə ən geniş yayılan tərcümədə görə bilərik:

“De ki: Bir deyin görək, sizin Allahı qoyub tapındıqlarınız yer üzündə nə yaratmışlar? Göstərin mənə! Yoxsa, onların göylərdə şəriklərini var? Əgər doğru danışanlarsınızsa, mənə bundan əvvəl (sizə endirilmiş) bir kitab və ya hər hansı məlumat parçası gətirin”.

Allahı qoyub Qiyamət gününədək özünə cavab verə bilməyəcək əşyalara tapınan kimsədən daha çox azmış kim ola bilər? (Halbuki) onlar bunların tapınmasından xəbərsizdirlər.

*İnsanlar bir yerə toplanılacaqları zaman (müşriklər) onlara (tapındıqlarına) düşmən kəsilər və onlara qulluq etdiklərini inkar edərlər*” (“Əhqaf” surəsi, 46/4-6).<sup>34</sup>

“Dua” əvəzinə “ibadət”, “şəxslər” əvəzinə “şeylər” deyilmiş, “şeylər” isə “bütələr” kimi izah edilmiş və ayənin mənası tamamilə dəyişmişdir. “Bütələrə sitayiş etmək” ifadəsilə “Qiyamət gününə qədər ona cavab verməyəcək şəxsləri köməyə çağırmaq” ifadəsi bir-birindən çox fərqli mənələrdir. Ayələrə bu mənəni yükləmək üçün beş ciddi səhvə yol vermək qaçılmaz olub. Bu səhvlər aşağıdakılardır:

1. Duaya ibadət mənasının verilməsi.
2. Ərəb dilində “mən” (canlılar üçün) sözünə “mə” (cansızlar üçün) mənasının verilməsi.

Ərəb dilində “mən” sözü “şəxs” və ya “şəxslər” mənasına gə-

33 Daha geniş məlumat üçün baxın: Abdulaziz Bayındır, “Duada Evliyəyi Aracı Koyma ve Şirk”, İstanbul 2001. s. 8-9. (Kitabıwww.suleymaniyevəqfi.orgünvanından əldə etmək olar.)

34 Hayrettin Karaman, Əli Özek, İbrahim Kafı Dönməz, Mustafa Çağırıcı, Sadrəddin Gümüş, Əli Turqut, Kur’anı Kerim və Açıqlamalı Meali, TDV nəşriyyatı, Ankara 2005. (Bu məal illərdən bəri Səudiyyə Ərəbistanı krallığı tərəfindən Türkiyə hacılarına hədiyyə edilir. Səudiyyə Ərəbistanı çapında əsas toxunmayan fərqlər vardır.)

lır, ağıllı varlıqlar üçün işlədilir.<sup>35</sup> “Mən” isə “şey” və ya “şeylər” deməkdir. “Əhqaf” surəsinin 5-ci ayəsində üç dəfə “mən” sözü işlədilir. Duaya ibadət mənasını verənlər onlardan ikisinə “mən”, üçüncüsünə isə “mə” mənasını vermək məcburiyyətində qalmışlar.

### 3. “Hum” əvəzliyinə “hiyə” mənasının verilməsi

“Bunlar” kimi tərcümə edilən “hum” əvəzliyi ərəb dilində kişi cinsindən olan ağıllı varlıqları göstərir. Lakin bu söz Quranda qadınlara da aid edilir və “mən” sözünə “şeylər” mənası verildiyinə görə “hum” əvəzliyinə də ya “mən”in işarə etdiyini göstərən “huvə”, ya da bunun mənasını göstərən “hiyə” mənasını vermək qaçılmaz olmuşdur. Bu isə çox ciddi səhvdir.

4. Ərəb dilindəki “cəmi müzəkkər salim”ə səhv mənanın verilməsi.

“Xəbərsizdirlər” şəklində tərcümə edilən “ğafilun” sözü “cəmi müzəkkər salim”dir və ağıllı kişilər üçün işlədilir. Quranda qadınlara da aid edilir. “Mən”ə “şeylər” mənasının verilməsi bu mənanı da yox etmişdir.

5. Bütələr cansız varlıqlardır. Axirətdə yenidən diriləcək və onları köməyə çağıranlarla danışacaq varlıqlar isə insanlardır. Odur ki, “Qiyamət gününə qədər ona cavab verə bilməyəcək şeylər...” ifadəsi səhvdir. Nəticə etibarilə, bu ayə müdafiə edilməsi qeyri-mümkün səhvlərlə dolu halda tərcümə edilmişdir. Ərəbcə bir çox təfsirdə vəziyyət eynidir.<sup>36</sup> Onlar da bu ayələrin düzgün anlaşılmasını imkansız hala gətirmişlər.

Quran təfsiri və tərcümələrindəki belə səhvlər ziyarətqahlarla bağlı bu inancın yaranmasına səbəb olmuşdur: “Allah bu sevimli

35 Cümlə içində ağıllı varlıqlarla birlikdə başqa varlıqlar da qeyd edilsə, “mən” sözü, ağıllı olmayanlar üçün də istifadə edilə bilər. Buna aşağıdakı ayə nümunə verilir: “Allah bütün canlıları sudan yaratdı. Onlardan kimi qarnı üstündə sürünür, kimi iki ayağı, kimi də dörd ayağı üzərində yeriyir.” (“Nur” surəsi, 24/45) Bu ayədə “kimi” deyə tərcümə edilən “mən” sözüdür. İki ayaq üstündə yeriyən insanlar canlılara aid olduğuna görə digər canlılara da “mən” deyilməsi uyğun görülmüşdür.

36 Nümunə kimi aşağıdakı təfsirlərə baxmaq olar: Cəlaləddin əl-Mahalli, Təfsirul-cəlaləyn; Abdullah b. Əhməd ən-Nəsəfi, Təfsirun-nəsəfi, Muhəmməd b. Əhməd əl-Qurtubi, əl-Cami li-ahkamil-Quran; Muhəmməd b. Cərir ət-Tabəri, Təfsirut-tabəri, Fahrud-Din ər-Razi, ət-Təfsirul-kəbir.

bəndələrinə bəzi səlahiyyətlər, imkanlar və xüsusiyyətlər bəxş etmişdir. Bunlar şəfaətçilərimizdir, biz günahkar olduğumuza görə birbaşa Allahdan istəməyə üzümüz yoxdur. Bəlkə bunlar sayəsində Allah istəklərimizi qəbul edər”.<sup>37</sup>

Belə səhvlər üzündən ölmüş bir dini rəhbəri Allahın yaxın dostu hesab etmə, ona xəyali səlahiyyətlər verib, onun vasitəsilə Allahla əlaqə qurma xəstəliyi müsəlmanlara da keçmişdir.

---

37 Hayreddin Karaman, “Ramazanda Türbe Ziyaretleri” 10. 12. 2000 tarixli “Yeni Şafak” qəzeti, Fiqh bölməsi.







*D*

*PEYĞƏMBƏRLƏRİ  
TANRILAŞDIRMAQ*



Xristianlar İsa əleyhissalamı tanrılaşdırdılar. Onların fikrincə, İsa olmasaydı, kainat yaradılmazdı. Göylərdə və yer üzündə görünən və görünməyən şeylər, taxtlar, hakimiyyətlər, rəhbərliklər və başqa hər şey onun vasitəsilə, həmçinin, onun üçün yaradılmışdır.<sup>38</sup>

Səhv inanc yoluxucu xəstəlik kimidir, tez yayılır. Yuxarıda bəhs edilən inanclar müsəlmanlara da keçmişdir. Uydurma hədislərdən birində Uca Allahın sonuncu Nəbimiz üçün belə dediyi iddia olunur:

“Sən olmasaydın, kainatı yaratmazdım”.<sup>39</sup>

Bəzi təriqətlərə görə, Muhəmməd əleyhissalam mövcudluğun başlanğıcıdır. Allahdan başqa heç nə olmadığı zaman ilk dəfə “Həqiqəti Muhammədiyyə” mövcud olmuş, bütün məxluqat ondan və onun üçün yaradılmışdır. “Həqiqəti Muhammədiyyə” nur olması baxımından aləmi yaratma prinsipi və onun əslidir. Bu nur ölümsüz və əbədi olduğuna görə Nəbi üçün “öldü” deyilməz. “Həqiqəti Muhammədiyyə” bütün nəbilərin və vəlilərin ləduddüni (Allahın hər insana nəsib etmədiyi gizli elm) və batini bilikləri aldıkları mənbədir. Bu həqiqət Haqdan gələn feyzin xalqa çatmasında vasitəçi olur.<sup>40</sup> Bu cür inancın tam şirk olduğu aydındır.

Katoliklərin fikrincə, “İsa Məsih həqiqi Allah və həqiqi insandır. Elə buna görə də insanlarla Allah arasında tək vasitəçidir.”<sup>41</sup> Bu inanc bəzi təriqətçilərə də keçmişdir. Onların fikrincə, Allahla “Həqiqəti Muhammədiyyə” eyni həqiqətin ön və arxa tərəfləridir.<sup>42</sup> Bu mövzuda yazılmış şeirdə deyilir:

“Əhəd Əhməddir, kim “mim”i edər fərq,  
Bütün aləm o “mim” içrə olar qərq”.

38 Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri, par. 331.

39 İsmail b. Muhəmməd əl-Acluni, Kəşful-xafa (كشفالحفاء), Beyrut 1988/1408, c. II s. 164. Acluni bu əsərini xalq arasında hədis kimi tanınan sözləri doğrusu və səhv ilə üzə çıxarmaq üçün yazmışdır. Buna görə də o kitabda çox sayda uydurma hədis vardır. Bu hədis də uydurmadır.

40 Mehmet Demirci, “Hakikati Muhammediye”, Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA) c. XV, s. 179-180.

41 Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri, par. 480.

42 Mehmet Demirci, “Hakikati Muhammediye”, DİA, c. XV, s. 179-180.

Şeiri izah etmək üçün belə bir əlavə də edilir: “Əhəd, yəni Allahdır”<sup>43</sup>.

Əhməd Muhəmməd əleyhissalamın Quranda da qeyd edilən adlarından. “Əhəd Əhməddir”, “Əhəd Allahdır” ifadəsinin təbii nəticəsi “Allah Əhməddir, yəni Muhəmməddir” olur. Bu isə xristianların “Allah Məryəm oğlu Məsihdir” iddialarıyla eyni mənədadır. Şeirə əsasən, “Əhəd” sözünün ərəb dilindəki versiyası ilə “Əhməd” sözünün arasında fərq olaraq yalnız bir “mim” (m) hərfi vardır. Bu fərq yazılışda olub Əhmədin lehinədir. Çünki onların fikrincə, bütün aləm o “mim”in içindədir! Bu inancın İslamla hər hansı əlaqəsinin olmadığı hamıya bəllidir. Uca Allah buyurur:

*“Muhəmməd ancaq bir elçidir. Ondan əvvəl də elçilər gəlib getmişlər”* (“Ali İmran” surəsi, 3/144).

*“De: “Mən də sizin kimi bir insanam. Mənə vəhy olunur ki, sizin məbudunuz Tək olan İlahdır. Ona tərəf doğru yol tutun və Ondan bağışlanmağınızı diləyin. Vay müşriklərin halına!”* (“Fussilət” surəsi, 41/6).

*“De: “Mən sizə nə ziyan verməyə, nə də (sizi) doğru yola yönəltməyə qadirəm!”*

*De: “Həqiqətən, mənə Allahın əzabından kimsə xilas edə bilməz və mən Ondan başqa bir pənah yeri tapa bilmərəm!”*

*(Mənim əlimdən gələn) ancaq Allahdan olanı, Onun göndərdiklərini təbliğ etməkdir”* (“Cin” surəsi, 72/21-23).

Müsəlmanlar ağı səhifə açmağa, təfsir, hədis, fiqh, əqaid və digər elmləri Qurana əsasən nəzərdən keçirməyə məcburdurlar. Yoxsa, dünya da əldən gedər, axirət də...

43 Ali Ramazan Dinç, İki Cihan Serveri Peygambəri Zişanımız, “Yeni Dünya”jurnalı, 58-59. sayları, Avqust-sentyabr 1998, s. 32. Bu şəxs ilahiyyat fakültəsinin məzunudur və Nəqşibəndiyyə təriqətinin şeyxlərindəndir. Bu yazını jurnalda gördüyüm gün ona, İstanbul Gedikpaşada olan bir şagirdinin evində baş çəkərək xəbərdarlıq etdim. Lakin o, bunun sevgidən irəli gəldiyin iddia edib özünü çox müdafiə etdi. İnşəAllah, ölməzdən əvvəl tövbə edər. Günahı yazılı şəkildə etdiyinə görə tövbəsi də yazılı şəkildə olmalıdır.





*1-ci mövzu*

***BİSMİLLAH***





“Bismillah” kimi bilinən “Bismilləhir rahmənir rahim” dilimizə müxtəlif şəkildə tərcümə edilmişdir. Fərqli “Rəhman” və “Rəhim” sözlərindən irəli gəlir ki, bunlar da “rəhmət” kökündən düzəldilmişdir. “Rəhmət” yaxşılıq və neməti zəruri edən incəlik mənasındadır. Lakin bəzən yalnız incəlik, bəzən isə yalnız yaxşılıq və nemət mənasında işlədilir. Allahın xüsusiyyəti kimi istifadə edildikdə yalnız yaxşılıq və nemət mənası nəzərdə tutulur.<sup>44</sup>

“Rəhman” “rəhməti hər şeyi əhatə edən” deməkdir. Bu xüsusiyyət Allahdan başqasında yoxdur. “Rəhim” isə “rəhməti bol” deməkdir. Rəhmətin bolluğu Allah xaricindəki varlıqlara da xas olduğu üçün “Rəhim” xüsusiyyəti Quranda Peyğəmbərimiz üçün də işlədilmişdir. Uca Allah belə buyurur:

*“Sizə öz aranızdan bir Elçi gəldi. Sizi sıxıntıya salan hər şey onu da sıxar. O sizə qarşı qayğıkeşdir. Möminlərə qarşı çox şəfqətli, rəhmlidir”* (“Tövbə” surəsi, 9/128).

“Rəhman” sözünü dilimizə “yaxşılıqı sonsuz” şəkildə tərcümə etdik. Çünki Allahdan başqa heç kimin yaxşılıqı sonsuz deyildir. “Rəhim” sözünü isə “neməti bol” şəkildə tərcümə etdik. Çünki qüvvətli şəxsin mərhəməti onun etdiyi yaxşılıq və bəxş etdiyi nemət kimi əks olunur. Sonda “Bismillah”ın tərcüməsi belə oldu: “Yaxşılıqı sonsuz, neməti bol Allahın adı ilə”

Bizim fikrimizcə, bu tərcümə ən doğru tərcümədir.

---

44 Rağib əl-İsfahani, Mufərədat, رحمة mad.



*2-ci mövzu*

*HƏMD VƏ ŞÜKÜR*



“Həmd” bir insanı etdiyi yaxşı işə görə tərifləməkdir. Buna “mədh” də deyilir. “O, yaxşı işi sizin üçün etdi” deyib tərifləmək şükür olur. Dilimizdə isə buna “təşəkkür” deyilir. Birinin öz rolu olmadan sahib olduğu şeylə öyülməsi sadəcə “mədh”, yəni öymə olur. “Həmd” şükürü, “mədh” isə hər ikisini əhatə edir.

Bir insanın sizə yaxşı davrandığını deməyiniz həm “həmd”, həm “şükür”, həm də “mədh” olur. Sizə etdiyi yaxşılıqdan bəhs etmədən “o, yaxşıdır” deməyiniz “həmd” və “mədh”dir, şükür deyildir. “Hündürboy və ağıllıdır” demək isə yalnız “mədh” olur. Çünki ağılı və hündür boyu öz söyləri ilə əldə etməmişdir. Bunlar aşağıda olduğu kimi, bir-birinin içində tərif həlqələridir.

Hər şükür həmd və mədhdir. Hər həmd mədhdir, lakin şükür deyildir. Hər mədh həmd və şükür olmaya bilər.<sup>45</sup>

“Əl-həmdü lillah” ifadəsinin əvvəlindəki “əl” əlavəsi “həmd” sözüə cins mənasını verir və “bütün həmdlər Allaha aiddir” mənasına gəlir. “Həmd” sözü bir insanı etdiyi yaxşı işə görə tərifləmək olduğuna görə “Etdiyi hər şeyi düzgün və gözəl etmək Allaha məxsusdur” mənası ortaya çıxır. Onun bütün bu mənalara əhatə etməsi və şeir kimi olması səbəbilə biz “əl-həmdü lillah” ifadəsini “Allah nə etsə, gözəl edir” kimi tərcümə etməyin daha uyğun olduğu qənaətindəyik.

*“Aləmlərin sahibi Allah nə edərsə, gözəl edər”*  
(“Fatihə” surəsi, 1/1).

---

45 Rağib əl-İsfahani, Mufərədat, حماد mad.



*3-cü mövzu*

***HƏR İNSAN  
ALLAHI TANIYIR***





“Ələstu bi Rabbikum” hadisəsi

Yeni dünyaya gələn uşaqda heç bir bilik olmur. Uca Allah belə buyurur:

*“Allah sizi analarınızın bətnindən çıxaranda heç nə bilmirdiniz. Ancaq sizə dinləmək və görmək xüsusiyyəti ilə könüllər verdi. Bəlkə şükür edəsiniz”* (“Nəhl” surəsi, 16/78).

Uca Allah kafirlərlə bağlı belə buyurur:

*“Onlar Allaha verdikləri sözün qətiləşməsindən sonra fikirlərindən daşınarlar. Allahın birləşdirilməsini əmr etdiyi şeyi kəsir və yer üzündə fitnə-fəsad törədirlər. Onlar büsbütün zərərdədirlər”* (“Bəqərə” surəsi, 2/27).

Dünyaya bir şey bilmədən gəldiyimizə görə Allaha nə zaman söz verdiyimizi bilmək lazımdır. Aşağıdakı ayələr mövzunun əhəmiyyətini artırır:

*“Özlərinə o açıq ayələr gəldikdən sonra həvəssiz davranan və ixtilaf çıxaranlar kimi olmayın. Belələrinin payına düşən böyük bir əzabdır. O gün bəzi üzlər ağaracaq, bəzi üzlər də qaralacaqdır. Üzləri qaralan kəslərə: “Siz inanandan sonra kafirmi oldunuz? Elə isə, kafir olmağınızın əvəzində dadın əzabı!” - deyiləcəkdir”* (“Ali İmran” surəsi, 6/105-106).

“Kafir” sözü lüğətdə “örtən” mənasına gəldiyinə görə ayə kafirin onda olan imanı örtüyünü, bu səbəbdən cəzaya layiq olduğunu göstərir. Deməli, hər insan öz imkanları çərçivəsində doğru imana sahib olduğu halda bəziləri yoldan çıxır.

Bu imanın nə zaman əldə edildiyini və insanların Allaha nə zaman söz verdiyini aşağıdakı ayələrdən öyrənirik:

“Bir zaman Rəbbin Adəm oğullarının bellərindən onların nəsil-lərini çıxaranda onları özlərinə qarşı belə şahid tutdu: “Mən sizin Rəbbiniz deyiləmmi?” Onlar: “Bəli, Rəbbimizsən. Biz şahidik!” - dedilər. Artıq Qiyamət günü:<sup>46</sup> “Biz bundan xəbərsiz idik!” - deməyəsınız.

---

46 İnsanların təkrar dirilib qəbirlərindən qalxdıqları gün.

Bunu da deməyəsınız: *“Bizdən əvvəl şəriklə qoşanlar atalarımız idi. Biz isə onlardan sonra gələn bir nəsil idik. Məgər Sən bizi batilə uyanların etdikləri əməllərə görə məhv edəcəksən?”*<sup>47</sup>

*Biz ayələri beləcə izah edirik ki, bəlkə qayıdalar”* (“Əraf” surəsi, 7/172-174).

Xalq arasında “bezmi ələstdə alınan vəd” və ya “ələstu birabbikum” adlanan bu hadisə insanın açıq şəkildə Allahın varlığını və birliyini qəbul etməsi hadisəsidir. Ayə bu vəziyyətin Adəm oğullarının “bellərindən nəsilərinin alınması” əsnasında qətiləşdiyini bildirir.

İnsan hələ uşaq yaşda olarkən apardığı müşahidələrlə varlıqların müəyyən sahibinin və yaradanının olduğunu dərk edir, həmin mövzuda ətrafını sual yağışına tutur. Sonda özünün və hər şeyin sahibinin Allah olduğunu dərk edir. Apardığı müşahidələrlə sanki Allah ondan “Mən sənə Rəbbin deyilməmi?” soruşur. O da bu qətiyyətilə “Bəli, Rəbbimsən, mən buna şahidlik edirəm” deyir.

Nəslin bəldən alınması nəslə davam etdirəcək toxumun alınması deməkdir. İnsan onunla yetkinlik dövrünə daxil olur, övlad sahibi olacaq yaşa gəlir. Vədin bu əsnada alınması şəxsin həmin yaşa gəldiyi zaman qəti qərara gəlməsi mənasını verir. Müşahidələr ölənə qədər davam etdiyinə görə oxşar vəziyyətlər tez-tez təkrarlanır. Buna görə də hər insan Allahın var və bir olduğunu, hər şeyi Onun yaratdığını və bənzərinin olmadığını dərk edir.

Şəriklə qoşulan varlıq daim Allahdır. Allahın var və bir olduğunu bilən insan Ona şəriklə qoşduğu varlıq üçün haqlı səbəb tapa bilmədiyinə görə axirətdə belə deyə bilməyəcək:

*“Bizdən əvvəl şəriklə qoşanlar atalarımız idi. Biz isə onlardan sonra gələn bir nəsil idik. Məgər Sən bizi batilə uyanların etdikləri əməllərə görə məhv edəcəksən?”* (“Əraf” surəsi, 7/173)

Məsuliyyət yetkinlik yaşlarında başladığı üçün bu dövr çox əhəmiyyətlidir. Atalar və ya ətrafdakılar əksini desə də, yetkinlik döv-

47 Elçi göndərilməyən cəmiyyətlər təkcə şirkə görə məsuliyyət daşıyırlar, çünki şirkən olmayacağını Allah onlara öyrədib.

rünə daxil olan insan Allahın varlığının, birliyinin, onun özünün və bütün varlıqların sahibi olmasının qəti şahidi olur. Bəziləri bunu açıq şəkildə bildirir, bəziləri isə əhəmiyyətli hadisələr qarşısında etiraf etməli olur. Bir çoxları bu inancın onlara kifayət edəcəyini güman edir, lakin bu, şeytanın aldatmasıdır. Uca Allah buyurur:

*“O aldadan şeytan sizi Allah ilə aldatmasın”* (“Loğman” surəsi, 31/33).

Əsas mövzu Allahın həmin insanın həyatında neçənci sırada olmasıdır. Müşriklər Allahı ikinci sıraya qoyanlardır. Onlar Allahı işlərinə qarışdırmaq istəmədiklərinə görə ya özlərini, ya da başqalarını tanrılaşdırır, Allaha oxşar mövqeyə gətirirlər. Lakin hamısı bilir ki, Allahın hər hansı bənzəri ola bilməz.

Beləcə, onlar “...Allaha verdikləri sözün qətiləşməsindən sonra fikirlərindən daşınırlar. Allahın birləşdirilməsini əmr etdiyi şeyi kəsirlər...”

Bir halda ki, insan hər şeyinə görə Allaha borcludur, o zaman Onun istəklərini ilk sıraya qoymalıdır. Birləşdirilməsi əmr edilən də budur. Allah, ikinci sıraya qoyulduqda, araya girən hər şey Onunla əlaqəni kəsir, həmin insanı müşrik edir.

Quranda hər şeyin nümunəsi vardır. Uca Allah buyurmuşdur:

*“Bildiklərini istifadə edərlər deyə bu Quranda insanlar üçün hər cür məsəllər çəkdik”* (“Zumər” surəsi, 39/27).

Bu mövzunun nümunəsi İbrahim əleyhissalamdır. Aşağıdakı ayələr müşrik ailənin övladı kimi böyüyən İbrahimin Allahın birliyi, gücü və səlahiyyətində qəti qərara necə gəldiyini göstərir:

*“Bir gün İbrahim atası Azərə dedi: “Sən bütləri tanrıları qəbul edirsən? Mən səni və sənin qövmünü açıq-aydın azğınlıq içində görürəm.”*

*İbrahimə bu azğınlığı göstərdiyimiz kimi göylərin və yerin səltənətini göstərdik ki, qəti biliyə yiyələnənlərdən olsun.*

*Gecənin qaranlığı onu bürüdükdə, o, ulduz gördü: “Bu, mənim*

*Rəbbimdir!” - dedi. Işığı yox olduqda isə: “Mən işığı itənləri sevmirəm!” - dedi.*

*Ayı işıqlarını saçarkən gördükdə: “Bu, mənim Rəbbimdir!” - dedi. Onun da işığı gözdən itəndə isə: “Əgər Rəbbim doğrunu mənə göstərməsə, həqiqətən mən də bu azmış adamlardan olacağam” - dedi.*

*İşıqlarını saçaraq doğan Günəşi gördükdə: “Bu, mənim Rəbbimdir, bu daha böyükdür!” - dedi. Onun işığı da gözdən itəndə isə dedi: “Ey qövmüm! Sizin şəriki qoşduğunuz nə varsa, mən onların hamısından uzağam!*

*Mən üzümü birbaşa göyləri və yeri yaradana çevirdim. Mən müşriklərdən deyiləm”.*

*Qövmü onunla mübahisə etməyə başladı. İbrahim dedi: “Siz mənimlə Allah haqqında höcətləşirsiniz? Həm də mənə doğrunu göstərdiyi halda? Mən sizin Ona şəriki qoşduqlarınızdan qorxmuram. Yalnız Rəbbimin seçdiyi şey istisnadır.<sup>48</sup> Rəbbim hər şeyi elmi ilə əhatə etmişdir. Məgər düşünüb ibrət almayacaqsınız?”<sup>49</sup>*

*Siz haqqında Allahın heç bir dəlil endirmədiyini şeyləri Ona şəriki qoşmaqdan qorxmadığınız halda, mən niyə sizin qoşduğunuz şəriklərdən qorxmalıyam? Əgər bilirsinizsə, deyin görək bu iki tərəfdən hansı əmin olmağa daha layiqdir?” (“Ənam” surəsi, 6/74-81)*

Yuxarıdakı ayələrdə qeyd edilən bu ifadə haqqında yenidən fikir-ləşək:

“Onları özlərinə qarşı belə şahid tutdu: “Mən sizin Rəbbiniz deyiləmmi?” Onlar: “Bəli, Rəbbimizsən. Biz şahidik!” - dedilər”.

Hər insanın dediyi bu sözlə İbrahim əleyhissalamın dedikləri eyni mənədadır:

“İbrahimə bu azgınlığı göstərdiyimiz kimi göylərin və yerin səltənətini göstərdik ki, qəti biliyə yiyələnənlərdən olsun”.

48 Bu bir istisnai-munqatıdır.

49 Biliyinizi işlətməzsinizmi?

İbrahim əleyhissalam atasının bütünü bəyənməsə də, onların inanclarının təsirindən hələ xilas ola bilməmişdi. Onlar göy cisimlərinə sitayiş edir, ulduzu və ayı tanrı hesab edirdilər. İbrahim əleyhissalam apardıği müşahidə ilə onların tanrı olmayacağını gördü və belə dedi:

“Rəbbim doğru olanı göstərməsə, həqiqətən mən də bu azğın qövmdən biri olacağam”.

Burada “Rəbbim” dediyi Allahdır. Allah böyük Rəbb, digərləri isə kiçik rəbblərdir. Belə deməsinə baxmayaraq, o, cəmiyyətin səhv inancından xilas ola bilməmiş, şüalarını saçaraq doğan Günəşi gördükdə: “Bax, mənim Rəbbim budur, bu daha böyükdür” demişdi.

Günəş də itdikdə Allahdan başqa Rəbbin olmaması ilə bağlı hər hansı şübhəsi qalmamışdı. Bundan sonrakı hadisələr İbrahim əleyhissalamın böyüdüyü qövmin də Allahla bağlı şübhəsinin olmadığını, digər varlıqları tanrı hesab edərkən müəyyən dəlilə əsaslanmadıqlarını göstərir. Belə ki, insanlar başqa tanrılara sitayiş edərkən onların tanrı olduğuna inandıqlarına görə deyil, o cəmiyyətdən xaric edilmək istəmədiklərinə görə edirlər. İbrahim əleyhissalamın bununla bağlı sözlərindən biri belədir:

*“Sizin bu bütlərdən yapışmağınız ancaq aranızda qaynaşmağa səbəb olmaq üçündür. Qiyamət günü bir-birinizi görmək istəməyəcək, hər biriniz digərini kənarlaşdıracaqdır. Sığınacağınız yer Od olacaqdır. Sizə yardım edən də olmayacaqdır”* (“Ənkəbut” surəsi, 29/25).



*4-cü mövzu*

# *QURANDA DİNDARLIQ*





“Din” sözü ərəb dilində “deyn” kökündən olub məsdər və ya isim kimi qəbul edilir. Əsas mənası dinin “adət, vəziyyət; cəza, mü-kafat; itaət” şəklində üç mənasını verir və termin olaraq dinin bu sonuncu mənadən gəldiyini bildirir.<sup>50</sup> Rağib buna cəza və itaət mənalərini vermiş, İbn Mənzur bunlara hesab və İslamı da əlavə etmiş, bundan başqa, “deyn” sözünün məsdər, “din” sözünün isim olması ilə bağlı fikir bildirmişdir.<sup>51</sup>

Zəbidi ayə və hədislərlə yanaşı, ərəb şeirindən aldığı müxtəlif nümunələrə əsaslanaraq “din” sözünün iyirmidən çox mənasını və termin olaraq iki ayrı mənasını qeyd etmişdir.<sup>52</sup>

Tərcüməçi Asim Əfəndi isə dinin otuzdan artıq mənasından bəhs etmişdir. Bunlar arasında dinin termin mənasına yaxın olan mənalari aşağıdakılardır: cəza və qarşılıq, İslam, adət-ənənə, zül (zillət), boyun əymək, hesab, hakimiyyət və qalibiyyət, səltənət və mülkiyyət, hökm və fərman, məqbul ibadət, millət, şəriət, itaət.<sup>53</sup>

Dinin lüğət mənalərindən “boyun əymə” və “qarşılıq görmə” mənalərinə<sup>54</sup> daha çox üstünlük verilir. Müxtəlif qüvvələrə boyun əyməklə müəyyən qarşılıq gözləmək olar. Dində boyun əyilən qüvvə üstün qüvvə, yəni ilahdır. Hər dinin ilahı, ona boyun əymənin qaydaları və həmin qaydalara tabe olanlara vəd etdiyi qarşılıq vardır.

İlk din Allahın Adəmə öyrətdiyi, onun da uşaqlarına təbliğ etdiyi dindir. Bu cizgi ilk Nəbidən sonuncu Nəbiyə qədər davam etmişdir. Uca Allah belə buyurur:

*“Sən üzünü dopdoğru bu dinə, Allahın fitrətinə tərəf çevir! O, insanları buna görə yaratmışdır. Allahın yaratdığıнын yerini tutacaq heç bir şey yoxdur. Doğru din budur, lakin insanların çoxu bunu bilmirlər”* (“Rum” surəsi, 30/30).

Bu ayə dini doğru və səhv olmaqla iki yerə ayırır, doğru dinin fitrətlə üst-üstə düşdüyünü bildirir.

50 İsmail b. Hammad əl-Cəvhəri, əs-Sihah, (Tahqiq: Əhməd Abdulqafur Atar), Beyrut 1983, (دين) mad.

51 Camaluddin Muhəmməd b. Manzur, Lisanul-arab, Beyrut tarixsiz, (دين) mad.

52 Muhəmməd Murtaza əz-Zəbidi, Tacul-arus, Misir 1306/1889, (دين) mad.

53 Qamus tərcüməsi (دين) mad.

54 Rağib əl-İsfahani, Mufərədat, (دين) mad.

Uca Allah buyurur:

*“Allah dərgahında din İslamdır!”* (“Ali İmran” surəsi, 3/19).

*“İslamdan başqa bir din axtaran şəxsdən o heç vaxt qəbul olunmaz. O, axirətdə ziyana uğrayanlardan olar”*

(“Ali İmran” surəsi, 3/85).

İnsan dünyaya gözünü açdıqdan etibarən Allahın ayələrini görməyə başlayır. Ayə açıq işarə, göstərici və sənəd deməkdir. Quran surələrinin bir-birindən ayrılmış bölmələrinə də ayə deyilir.

Allahın ayələri Quranda olanlarla məhdudlaşmır. Bütün varlıqlarda, göydə, yerdə, heyvanlarda, bitkilərdə, insanın daxili dünyasında, bir sözlə, hər yerdə onun ayələri vardır.<sup>55</sup> Bunlar fitrət ayələridir. Uca Allah belə buyurur:

*“Biz həm kənar aləmdə, həm də öz daxillərində olan ayələrimizi onlara göstərəcəyik. Nəticədə onun (Allahın) həqiqət olduğu onlara aydın olacaqdır”* (“Fussilət” surəsi, 41/53).

İnsanın ətrafında və daxilində mövcud olan ayələr müəyyən yarananın var olduğunu göstərir. Buna görə də o, hələ uşaqlığından Allahla maraqlanmağa başlayır və ətrafındakı insanlara suallar verir. Sonda varlıqların Rəbbini, yəni sahibini gözü ilə görüb əli ilə toxunmuş kimi dərk edir. Bu mövzu kitabda “Hər insan Allahı tanıyır” başlığı altında qeyd edilmişdir.

Allahın varlığını hər insan qavradığına görə Quranda onun isbatı ilə bağlı ayə yoxdur. Allahın heç bir elçisi bu mövzuda hər hansı səy göstərməmişdir. Onlar Allahdan aldıkları əmrlə söylərini ondan başqa ilah olmaması mövzusunə yönəlmişlər. Uca Allah elçisi Muhəmmədə (ə) belə buyurur:

55 Maraqlananlar aşağıdakı ayələri araşdırıb bilərlər: “Bəqərə” surəsi, 2/164; “Ali İmran” surəsi, 3/190; “Ənam” surəsi, 6/97, 99; “Əraf” surəsi, 7/26, 58; “Yunus” surəsi, 10/5, 6, 67, 92, 101; “Yusuf” surəsi, 12/7, 35; “Rad” surəsi, 13/2, 3, 4; “Nəhl” surəsi, 16/13, 65, 66, 67, 68, 69, 79; “İsra” surəsi, 17/12; “Kəhf” surəsi, 18/9; “Məryəm” surəsi, 19/10; “Ta ha” surəsi, 20/128; “Ənkəbut” surəsi, 29/ 24, 33, 34, 35; “Rum” surəsi, 30/21, 22, 23, 24, 28; “Loğman” surəsi, 31/31, 32; “Səcdə” surəsi, 32/26; “Səbə” surəsi, 34/15; “Zumər” surəsi, 39/42, 52; “Mumin” surəsi, 40/13; “Casiyə” surəsi, 45/3, 4, 5, 6; “Zariyat” surəsi, 51/22, 23, 35, 36, 37; “Qəmər” surəsi, 54/12, 13, 14, 15.

“De: “Allaha tərəf qaçın! Mən sizi Onunla açıq-aşkar xəbərdar edirəm!

Allahla yanaşı başqa bir tanrı uydurmayın. Mən sizi Onunla açıq-aşkar xəbərdar edirəm!

Beləcə, onlardan əvvəlkilərə də elə bir elçi gəlmədi ki, onun barəsində: “Sehrbazdır, ya da dəlidir!” -deməsinlər.

Onlar bunu bir-birinə vəsiyyətmə etmişlər? Xeyr, onlar həddi aşan cəmiyyətdir.

Onlara fikir vermə! Sən onlara görə qınanmayacaqsan.

Sən yenə də vəzifələrini xatırlat! Çünki xatırlatmaq inanacaq olanlara fayda verir.

Cinləri və insanları ancaq Mənə qul olmaları üçün yaratdım.

Mən onlardan nə ruzi istəyirəm, nə də Məni yedirtmələrini.

(Mən Allaham). Ruzini güc və qüvvət sahibi olan Allah verir.

Səhv edənlərin arxasına düşəcəklər var, eynilə taylarının arxasına düşənlər kimi. Tələsməsinlər.

*Onlara vəd olunmuş gündən dolayı vay kafirlərin halına!”* (“Zariyat” surəsi, 51/50-60).

Dindar hər hansı dinə tabe olan şəxs deməkdir. Hamının özünə görə müəyyən din anlayışı vardır. Hamı özünü başa düşdüyü dinin dindarı hesab edir. Uca Allah belə buyurur:

“Ey Adəm oğulları! Əsla Şeytan başınızı dərdə salmasın. Həmçinin ayıb yerlərini özlərinə göstərmək üçün ananızın və atanızın paltarlarını soyundurmuş və onları o Cənnətdən çıxartmışdı. O və dəstəsindən olanlar sizləri sizin onları görə bilməyəcəyiniz yerlərdən görürlər. Biz şeytanları inanmayanlara dost olacaq hala gətirdik.

Onlar yaramaz əməl etdikləri zaman “Atalarımızı belə gördük. Allah da bizə bunu əmr etmişdir” deyirlər. De: “Allah yaramaz əməlləri əmr etməz. Yoxsa siz bilmədiyiniz şeyləri Allahın üstünə atırsınız?”

De: “Rəbbim ədalətli davranmağı əmr etdi. Siz hər səcdə yerində Ona üz tutun və dini məhz Allaha məxsus edərək Ona dua edin. Sizi başdan yaratdığı kimi yenə Ona qayıdacaqsınız”.

*Allah bir qismini doğru yola qəbul etdi. Bir qismi isə azmağa layiq oldu. Çünki onlar Allahdan əvvəl o şeytanları özlərinə dost tutdular. Elə güman edirlər ki, doğru yoldadırlar”* (“Əraf” surəsi, 7/27-30).

Etiraf edib-etməməsindən asılı olmayaraq hər insan Allahı qəbul etdiyinə görə bütün azğınlar Allahla öz aralarına başqa dostlar, başqa tanrılar qoyurlar. Doğru din fitrətlə üst-üstə düşdüynə görə fitrəti əsas götürərək qiymətləndirmə apardıqda insanların üç yerə ayrıldığını görürük. Onların bir hissəsi fitrətə tabe olur, bir hissəsi tabe olmur, digər hissəsi isə qərar verə bilmirlər.

#### **4.1. Fitrətə tabe olanlar**

Bütün peyğəmbərlər insanlara “Allahdan başqasına ibadət etməmələrini” demişlər.<sup>56</sup> “İbadət” lüğətdə “itaət” mənasına gəlir. İtaət “boyun əymək” mənasında olub, daha çox “əmrə tabe olmaq və izilə getmək” deməkdir.<sup>57</sup> Dilimizdə isə buna “qulluq etmək” və “köləlik” deyilir. Allahdan başqasına ibadət etməmək Ondan başqasına qul və kölə olmamaq deməkdir. Bu isə azadlığın zirvəsidir. Fitrət azad olmağı zəruri edir. Lakin insanlar güclərinin çatdığını özlərinə kölə etməyə, gücləri çatmayanlara isə kölə olmağa meyillidirlər. Yetkinlik dövrünə çatan şəxs daxili və xarici təzyiqlərlə üz-üzə gəlməklə sınıdır. Öz daxili dünyasından və kənardan gələn bu təzyiqlər onu zehni və ruhi köləliyə sürükləyir. Bunlar fitrəti pozmaq üçün olan təzyiqlərdir.

İnsanlar fitrətə tabe olmalıdırlar. Fitrət varlıqların əsas quruluşunu və bu quruluşu əmələ gətirən yaradılma dəyişikliyin, inkişafın

56 “Hud” surəsi, 11/2,26; “Yusuf” surəsi, 12/40; “İsra” surəsi, 17/23; “Yasin” surəsi, 36/60-61; “Fussilət” surəsi, 41/14; “Əhqaf” surəsi, 46/21.

57 İbn Manzur, Lisanul-arab, “İtaət”, “Tav” (طوع) kökündəndir. “Tav” boyun əymək və istəmək deməkdir. Bunun əksi pis hesab etmək və xoşlamamaqdır. Quranda belə buyrulur: “Sonra O, tüstü halında olan göyə tərəf yönəlib ona və yerə: “Könüllü surətdə və ya məcburi olaraq gəlin (əmrinə boyun əyin!)”– dedi. Onlar: “Könüllü olaraq gəldik!”– dedilər.” (“Fussilət” surəsi, 41/11) “Taat” sözü isə eyni kökdən olub boyun əymək mənasına gəlir və daha çox “Əmrə tabe olmaq və izindən getmək.” mənasında işlədilir. (Rağıb əl-İsfahani, Mufərədat, (طوع) mad.

prinsip və qanunlarını ifadə edir. İnsanların, heyvanların, bitkilərin, yerin, göyün, bir sözlə, hər şeyin quruluşu və işləməsi buna əsaslanır. İnsanın daxilində və ətrafında gördüyü ayələr fitrət ayələridir. Quran isə fitrətin kəlama çevrilən halıdır.

İmtahan azad mühitdə həyata keçirilir. İnsan qərar qəbul edərkən və tətbiq edərkən sərbəstdir. O, fitrətdən aldığı biliklər sayəsində əməllərinin və niyyətlərinin yaxşı, yoxsa pis olduğunu bilir, ona zorla etdirilən şeylərə görə isə məsuliyyət daşımır. Belə olduğu halda, insanın sahib olduğu üç şey üzə çıxır:

Birincisi qərar qəbuletmə sərbəstliyidir. İnsanın ağılı və qəlbi vardır. Qəlb qərar orqanı, ağıl isə onun yanında fitrətə tabe olmayan şeyləri ayırmaq vəzifəsi daşıyan mütəxəssisdir. Qərar ağıla uyğun olduqda fitrətə də uyğun olur, insan səhvini asanlıqla görür və aradan qaldırılır.

Ağıl və qəlb insanın mümkün qədər azad olduğu sahədir. Odur ki, burada qəbul edilən qərara heç kim qarışa bilməz. Uca Allah belə buyurur:

*“Göylərdə və yerdə nə varsa, hamısı Allahındır. Siz içərinizdə olanı üzə çıxarsanız da, gizlətsəniz də, Allah buna görə sizi hesaba çəkəcək.<sup>58</sup> Sonra O, bağışlanmağa layiq olanı bağışlayar, əzaba layiq olana da əzab verər. Allahın gücü hər şeyə çatar”* (“Bəqərə” surəsi, 2/284).

Daxilində olanla daxilindən keçən eyni deyildir. Daxilində olan iman, küfr, sevgi, nifrət, kin və yaxşı niyyət kimi şeylər, daxilindən keçənlər isə şeytan vəsvəsesi, hisslər, istəklər, ümidlər və digərləridir. Daxildə olana mane olmaq mümkün, daxilindən keçənə mane olmaq isə qeyri-mümkündür.

Dinin əsası imandır. İmanın əsası isə onu daxilən qəbul etmək, yəni qəlblə təsdiq etməkdir. Qəlbdəki təsdiqi bir həmin şəxs, bir

58 Əvvəlki ayədə bu hökm var: “Şahidliyi gizlətməyin. Kim gizlətsə, qəlbi günah etmiş olar”. Bu hökm aşağıdakı ayədə də vardır: “Allah yolunda etdiyimiz şahidliyi gizlədə bilmərik. Əks halda, şübhəsiz ki, günahkarlardan olarıq” (“Maidə” surəsi, 5/106). Qəlb qərar verən orqandır. İman, şirk, münafıqlıq, yalan, doğruluq və bu kimi başqa şeylər qərardan asılıdır. Allah bunlar arasında şirk xaricində hər şeyi bağışlayır. O belə buyurur: “Allah şirki bağışlamır, onun xaricində qalan şeyləri layiq olan üçün bağışlayır” (“Nisa” surəsi, 4/48). Geniş məlumat üçün “Daxilində olana görə məsuliyyət daşıma” bölməsinə baxa bilərsiniz.

də Allah bilir. O yer insanın ən sərbəst olduğu yerdir. Buna görə də heç kim inancı qəbul etməyə, yaxud inkar etməyə məcbur edilə bilməz, çünki bu, fitrətə ziddir. Uca Allah belə buyurur:

*“Dində məcburiyyət yoxdur. Doğru yol ilə əyri bir-birindən aydın fərqlənir. Hər kəs azğınları tanımayıb Allaha iman gətirərsə, heç vaxt qırılmayan ən möhkəm dəstəkdən yapışmış olar. Allah eşidəndir, biləndir”* (“Bəqərə” surəsi, 2/256).

İnsan ibadət etməyə də məcbur edilə bilməz. Çünki ibadət üçün niyyət lazımdır. Niyyət bir şeyə daxilən qərar verməkdir. “Əməllər niyyətlərə görədir”.<sup>59</sup> Hər hansı ibadətin nə məqsədlə həyata keçirildiyini tam şəkildə bir həmin ibadəti edən, bir də Allah bilir. Niyyətsiz ibadət olmadığına görə zorla ibadət də mümkün deyil. Bir insana zorla namaz qıldırmaq mümkün olsa da, niyyət etməsə, namaz qılmamış, boş yerə hərəkət etmiş olur ki, bu da heç nəyə yaramır.

Davranışlara istiqamət verən insanın daxilində olanlardır. Qəlbində iman olduğu halda təzyiqlər nəticəsində fərqli hərəkət edən məsuliyyət daşımaması da bu səbəbdəndir. Uca Allah belə buyurur:

*“Hər kim inanandan sonra Allahu görməzliyə vurur, kafir olarsa... qəlbi imanla dinclik tapdığı halda, məcbur edilən kəslər istisna olmaqla, hər kim ürəyini küfrə açsa, üzərinə Allahın qəzəbi çökər. Onların payına düşən böyük bir əzabdır”* (“Nəhl” surəsi, 16/106).

İkincisi, etdiyi əməli bilməkdir. Böyüdüyünü isbat etmək üçün siqaret çəkən uşaq kimi, fitrətə tabe olmamaq da insana cəlbədici gəlir, lakin o, bunun səhv olduğunu bilir. Uca Allah buyurur:

*“Ona üsyankarlığını və təqvasını ilham edən haqqı üçün, onu təmizləyən həqiqətən uğur qazanmış, kirlədiy qaraldan isə itirmişdir”* (“Şəms” surəsi, 91/8-10).

Fitrətə zidd davranan insan əvvəl diksindir, sonra ya bundan uzaqlaşır, ya da yoluna davam edir. Onu diksindirən Allahın “(nəfsə) üsyankarlığını göstərməsi”, “səhv edirsən” deyib xəbərdarlıq et-

59 Bu hədisi şərif Buxarinin hədis toplusunun əvvəlində qeyd olunub.

məsidir. Üsyandan sonra insan daxilən əziyyət çəkir ki, bu da onu tövbəyə sövq edir.

Təqva özünü pis vəziyyətə düşməkdən qorumaq deməkdir. Bu, yaxşı davranışdır. Yaxşı davranışlar insanın daxilini rahat edir ki, bu da Allahdan ona bir ilhamdır, yəni “(nəfsə) təqvanı ilham etməsi”dir.

Vabisa b. Mabəd deyir ki, Muhəmməd sallallahu aleyhi və səlləmin yanına getdim. O dedi: “Yaxşılıq və günah haqqında soruşmağa gəldin?”

“Bəli”, - dedim.

Barmaqlarını birləşdirib sinəsinə vurdu və üç dəfə belə dedi: “Nəfsinlə məsləhətləş, qəlbinlə məsləhətləş, Vabisa! Yaxşılıq nəfsi və qəlbi sakitləşdirən şeydir. Günah isə, insanlar sənə fətvə verib etdiklərini doğru hesab eləsələr də, daxilən toxunan və qəlbə tərəddüd yaradan şeydir”.<sup>60</sup>

Düzgün qərar qəbul edən insanın daxili rahat olur. Qərarını həyata keçirdikdə isə xoşbəxt olur. Səhv qərar həm qərarvermə prosesi daxilində, həm də tətbiq əsnasında insanı narahat edir. Çünki bu, fitrətə ziddir.

Uca Allah buyurur:

*“Hər kim inanar, yaxşı işlər edər, namazı düzgün qılar və zəkati verərsə, onları Rəbbinin yanında mükafatlar gözləyir. Onlara nə bir qorxu olar, nə də kədərlənərlər”* (“Bəqərə” surəsi, 2/277).

Üçüncüsü təzəkkürdür. Daxili və xarici dünyada olan ayələrdən əldə edilən bilikləri zəhnə yeritmək, həmçinin, istifadəyə hazır vəziyyətə gətirmək lazımdır. Belə biliklərə zikr deyilir. Onu qəlbə, dilə gətirmə və xatırlama da zikrdir.<sup>61</sup> Bu biliklər arasında səhvləri də olur və ağılından istifadə edənlər həmin səhvləri ayırd edirlər. Onların düzgün olanları ilə Allahın kitabı arasında tam uyğunluq vardır. Buna görədir ki, Qurani oxuyan hər insanın daxilində ona

60 Sünən-i Darimi, “Cadu” (Büyü), 2.

61 Rağib əl-İsfahani, Mufərədat, ذکر mad.

qarşı müəyyən etimad və razılıq hissi əmələ gəlir.

Nəbilər insanları Allahı təzəkkürə, yəni zikr etməyə çağırmışlar. Təzəkkür zehində mövcud olan biliyi hərəkətə gətirməkdir. İbrahim əleyhissalam bütə sitayiş edənlərə “təzəkkür etmirsiniz?”<sup>62</sup> deyərəkən “Fitrətdən əldə etdiyiniz biliklərlə mənim sözlərimi müqayisə edib yol verdiyiniz səhvi görmürsünüzmü?” deyirdi. Bu, onları daxili hesaba çəkməyə çağırmaqdır.

Fitrətdən götürülən düzgün bilik zikr olduğu kimi, ilahi kitabların ortaq adı da zikrdir.<sup>63</sup> Uca Allah belə buyurur:

*“Bilin ki, qəlblərin sakitləşib dinclik tapması Allahın zikri ilə olur”* (“Rəd” surəsi, 13/28).

Uca Allah Quranla bağlı buyurur:

*“Şübhəsiz ki, Zikri Biz göndərdik. Nə olursa olsun, Biz də onu qoruyacağıq”* (“Hicr” surəsi, 15/9).

Allahın elçiləri insanlarda mövcud olan düzgün bilikləri hərəkətə gətirdikləri, yəni dünya ilə bağlı düzgün bilikləri dediklərinə görə təsirli olmuşlar. Bəlkə bütün insanlara Allahın elçisinin təbliği gəlib çatmamışdır. Bu baxımdan insanlar iki yerə ayrılırlar. Onların bəzisi bir elçinin təbliğini almış, bəzilərinə isə belə bir təbliğ gəlib çatmamışdır.

#### ***4.1.1. Təbliğ çatmayan insanlar***

Hər hansı elçinin təbliği çatmayan şəxsin məsuliyyəti fitrətə tabe olmaqla məhdudlaşır. Fitrətə tabe olmaq şirkə qarşı, yəni Allahdan başqasına qul olmağa qarşı inad göstərməyi zəruri edir. Uca Allah belə buyurur:

*“Şübhəsiz ki, Allah Özünə şəriki qoşulmasını bağışlamaz, bundan başqa düzgün seçim edənə isə bağışlayar”* (“Nisa” surəsi, 4/48).

Allahın varlığının və birliyinin dəlili hər yerdə saysız-hesabsız

62 “Ənam” surəsi, 6/80.

63 Baxın. “Ali İmran” surəsi, 3/58, “Əraf” surəsi, 7/63, “Hicr” surəsi, 15/6,9; “Nəhl” surəsi, 16/44, “Ənbiya” surəsi, 21/2,50,105; “Furqan” surəsi, 25/18, “Yasin” surəsi, 36/11, “Sad” surəsi, 38/8, “Qəmər” surəsi, 54/25.



olduğu halda, şərik qoşulanlarla bağlı heç bir dəlil yoxdur. Bu mövzuda yeganə mənbə adət-ənənədir. Uca Allah buyurur:

*“Onlara “Allah nə göndəribsə, ona və elçiyə tərəf gəlin” deyildikdə, “atalarımızdan gördüklərimiz bizə bəsdir” deyirlər. Əgər ataları bir şey bilməyib, doğru yolu da tutmayıblarsa, (onda) necə olsun?”* (“Maidə” surəsi, 5/104)

*“Bilin ki, göylərdə və yerdə olanların hamısı Allahındır. Allahı qoyub başqa şəriklər edib onlara yalvaranlar nəyin ardınca gedirlər?! Onlar yalnız zənnə uyur və ancaq yalan uydururlar”* (“Yunus” surəsi, 10/66).

Ağıllı davranan bu bataqlığa düşməz. Çünki “Allah murdarlığı ağılı işlətməyənlərin üstünə tökər” (“Yunus” surəsi, 10/100). Buna görə də təbliğin çatmasından asılı olmayaraq insanın bağışlanmayacaq günahı şirkdir. Bununla bağlı yuxarıda qeyd edilən ayələrdən birini burada təkrar edək:

*“Yaxud, “Bizdən əvvəl şərik qoşanlar atalarımız idi. Biz isə onlardan sonra gələn bir nəsil olmuşuq. Məgər Sən bizi batilə uyanların etdikləri əməllərə görə məhv edəcəksən?” deməyəsiniz”.* (“Əraf” surəsi, 7/173)

*Allahın hər hansı elçisinin təbliği çatmayanlar isə elçidən öyrəniləcək məsələlərə görə məsuliyyət daşıyırlar. Çünki Uca Allah belə buyurur: “Allah heç kimə gücünün çatdığından artığını yükləməz”* (“Bəqərə” surəsi, 2/287).

Bu mövzu ilə bağlı “Cənnətə kim girəcək?” başlıqlı bölmənin oxunması çox faydalı olacaq.

#### **4.1.2. Təbliğ çatan insanlar**

Allahın elçisinin təbliği çatan insan əvvəl həmin elçini sorğu-suala çəkməlidir. Çünki Allah hər elçiyə onun elçiliyini isbat edəcək sənəd vermişdir. Təqlid etmək mümkün olmadığına görə həmin sənədə möcüzə deyilir. Möcüzəni görən şəxs Allahın ona peyğəmbərlik vəzifəsi verdiyini gözüylə görmüş kimi görür və qavrayır. “Əshədu ənnə Muhəmmədən abduhu və rəsuluh”, yəni

“Şahidlik edirəm ki, Muhəmməd Allahın qulu və elçisidir” deməyimiz bu səbəblədir. Onun möcüzəsi olan Quranı dərk edənlər də bu fikirdədirlər. Uca Allah buyurur:

*“Hər kəs doğru yol ona bəlli olduqdan sonra elçiyə qarşı çıxsə və möminlərin yolundan başqa bir yolla getsə, onu üz tutduğu yola yönəldər və Cəhənnəmdə yandırarıq. Nə pis hala gəlməkdir ora!”* (“Nisa” surəsi, 4/115).

Fitrətə tabe olanlar mənləklərini qoruyan, doğru olduğuna görə dinə tabe olanlardır. Uca Allah bununla bağlı buyurur:

“Həqiqətən də “Rəbbimiz Allahdır!” deyib sonra düz yol tutan kəslər... Onların üzərlərinə mələklər nazil olar və: “Qorxmayın və kədərlənməyin! Sizə vəd olunan Cənnətlə sevinin!, - deyərlər.

Biz dünya həyatında da, axirətdə də sizin dostlarınızıq. Axirətdə sizin üçün nəfsinizin çəkə biləcəyi hər şey hazırlanmışdır. Orada istədiyiniz hər şey vardır.

*Bu, bağışlayan və neməti bol olan Allah tərəfindən ziyafət kimi veriləcəkdir”* (“Fussilət” surəsi, 41/30-33).

## **4.2. Qərarlılar**

Öz arzularına uyğun yaşamaq istəyənlər Allahın hər şey verməsini, lakin əmr verməməsini istəyirlər. Bunlardan bəziləri isə Allaha ibadətini istəklərinin qəbul edilməsi üçün müəyyən vasitə hesab edirlər. İşlər yaxşı getsə sevinir, dinə sarılır, pis getdikdə isə ümitsizliyə qapılıb yoldan çıxırlar. Bu insanlar dinə doğru olduğuna görə deyil, mənfəətlərinə uyğun olduğuna görə tabe olurlar. Nə isə mənfəətlərinə zidd olduqda, qərarları dəyişir, çarəni başqa qapılarda axtarmağa başlayırlar. Ona görə də bunlara “qərarlı insanlar” demək yerinə düşür. Bununla bağlı “Şirkə iman arasında qərarlı olmaq” bölməsini oxumaq lazımdır.

## **4.3. Fitrətə tabe olmayanlar**

Uca Allah belə buyurur:

*“Sizi yaradan, sonra sizə ruzi verən, sonra sizin canınızı alan, sonra da sizi dirildəcək olan məhz Allahdır. Şərikləriniz içərisində bunlardan birini edə bilən varmı? Allah onların şərik qoşduqlarından uzaqdır və ucadır.*

*İnsanların öz əlləri ilə etdikləri nəticəsində quruda və dənizdə fəsad törəyir ki, onlara etdiklərinin bir qismini daddırsın. Bəlkə onlar (haqqa) qayıdalar.*

*De: “Yer üzünü gəzib dolaşın və əvvəlkilərin aqibətinin necə olduğunu baxın. Onların çoxu (Allaha) şərik qoşanlar idi”.*

*Sən üzünü gerçək dinə tərəf tut! Bunu Allah tərəfindən göndəriləcək və qarşısı alınmayacaq gündən əvvəl et. İnsanlar həmin gün bölünəcəklər.*

*Kim kafir olarsa, kafirliyi öz əleyhinədir. Kim də yaxşı iş görərsə, özləri üçün hazırlamış olarlar” (“Rum” surəsi, 30/40-44).*

Əksər insanların müşrik olması əksəriyyətin fitrətə tabe olmaması deməkdir. “Müşrik” Allaha şərik qoşan şəxsə deyilir. Şəriklik ən azı iki şey arasında olur. Bunlardan biri daim Allahdır. İkincisi isə dəyişir. Bəzən qiymət verilən bir varlıq, bəzən isə mənəvi bir şey olur. Allaha şərik sayılan bu varlıqlara Allaha aid xüsusiyyətlər aid edilir. Allahın düzəldəcəyi bir işin yalnız onların araya girməsilə olacağına inanırlar.<sup>64</sup> Beləliklə, insan Allahdan əvvəl bu vasitəçinin qulu olur. Çünki vasitəçilər yarımşah və yarımşah hesab edilir. Xristianların 451-ci ildə Kadıköydə təşkil edilən IV Şurasında İsa əleyhissalamın “mükəmməl Tanrıya və mükəmməl insanlığa sahib həqiqi Tanrı və həqiqi insan” olduğu ilə bağlı qərar qəbul etmələri<sup>65</sup> buna misaldır. Bu, aqlın və fitrətin qəbul etməyəcəyi iddiadır. Buna görə də belə inanclara malik olanlar ağıllarından istifadə etmir, uydurma iddialar, tələqlər və mənəvi təzyiqlərlə insanlara müəyyən şərtlər qoymağa çalışırlar.

64 Muhəmməd b. Abdullah Hani, Adab, (trc. Abdulqadir Akçiçek), İstanbul, 1396/1976, s. 172.

65 Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri, par. 467.

Bəzi insanlar isə özlərini tanrılaşdıraraq Allahdan əvvəl özlərinin qulu olurlar.

### **4.3.1. Özlərinə qul olanlar**

Özünə qul olanlar istəklərinə görə yaşamaq istəyənlərdir. Onların qarşısına Allahın elçisinin təbliği ilə çıxdıqda çox narahat olurlar. Çünki Allahın hər şey verməsini, lakin əmr verməməsini istəyirlər. Uca Allah buyurur:

*“Allahı və Onun elçilərini görməzliyə vuraraq kafir olan, Allahı Onun elçilərindən ayırmaq istəyən, “birinə inanır, digərini isə tanımırıq!”, - deyən və ikisi arasında bir yol tutmaq istəyənlər... Onlar layiq olaraq kafir olanlardır. O kafirlərə alçaldıcı bir əzab hazırlamışıq”* (“Nisa” surəsi, 4/150-151).

Allahın elçisini qəbul etməyən bir nəfərlə söhbətimizi misal göstərək:

- Mənim Allahıma inancım sonsuzdur.
- Allaha hamı inanır, bu, hər insan üçün qaçılmazdır.
- Bəzən Allahıma sığınır, ondan kömək diləyirəm. Belə etdikdə rahat olur, özümü xoşbəxt hiss edirəm.
- Bunu hamı edir. Çətin olan Allahın əmrlərinə yəni, elçisinin təbliğinə tabe olmaqdır. Siz elçiyə tabe olmaq əvəzinə qəlbinizə görə yaşamaq istəyirsiniz. Elə deyil?
- Əlbəttə. Həyat mənim həyatımdır. Buna kim qarışa bilər?
- O həyatı verən Allah qarışa bilməz?
- ... ?!

Bu insanların bir qismi Allahın əmrlərini siniflərə ayırır, bəzisini uyğun hesab edir, bəzisini isə görmürlər. Bəzi insanlar isə özlərini tanrı tanımayan hesab etdiklərinə görə onları iki yerə ayıraraq araşdıracağıq.

Özünə qul olanların bir qisminə tanrı tanımayan, yəni ateist deyilir. Bunların bəzisi öndər şəxslər, bəzisi isə onları təqib edənlərdir.

Öndərlər fitrətə tabe olmaq əvəzinə fitrəti özlərinə tabe etməyə çalışır, fikir və nəzəriyyələr ortaya atırlar. Bəziləri etibarını itirmək qorxusu ilə ateizmə sarılır. Bunların ortaq cəhəti öz arzu və istəklərinə uyğun dünya yaratmaq və ya belə bir dünyada yaşamaqdır. Uca Allah belə buyurur:

*“Öz arzusunu özünə tanrı edəni gördünmü? Elmlə olduğu halda Allah onu azğın hesab edib, qulağında və qəlbində izlər, gözünün önündə də pərdə çəkmişdir. Allah azğın hesab edəndən sonra onu kim yola gəlmiş qəbul edə bilər? Heç düşünürsünüz?”* (“Ca-siyə” surəsi, 45/23).

Bunlar özlərini sevən, özünü kainatın mərkəzi görən və öz həqiqətlərini mütləq doğru hesab edən, dünyası dar, həll edə bilmədiyi problemlər səbəbilə narahat və əsəbi şəxslərdir. Uca Allah buyurur:

*“Öz arzusunu özünə tanrı edəni gördünmü? Sən ona vəkillik edə bilərsən? Yoxsa, elə hesab edirsən ki, onların əksəriyyəti söz eşidəcək və ya ağılı işlədəcək? Onlar ənam<sup>66</sup> kimidirlər, hətta onlardan daha aşağı səviyyədədirlər”* (“Furqan” surəsi, 25/43-44).

Kreslosunu itirmə qorxusuyla ateizmə sarılanların işi daha da çətinləşir. Onların qarşısına hansı dəlillə çıxsa, buna əhəmiyyət vermir, qəzəbləri daha da artır. Belə ki, bunlardan biri olan Firon, Musanın Allahın elçisi olduğuna şübhəli olmadığı halda, onu qəbul etməmişdi. Mövzu ilə bağlı ayə belədir:

*“Sənədlərimiz onlara aşkar şəkildə göstərildikdə, “Bu, açıq-aydın bir sehrdir!” dedilər.*

*Sənədlərə qəti olaraq inandıqları halda, zalımlıqlarına görə və təkəbbürlə onları inkar etdilər”* (“Nəml” surəsi, 27/13-14).

Fironun tanrıtanımaz insan olduğunu aşağıdakı ayələrdən də anlayırıq:

“Musa dedi: “Ey Firon! Həqiqətən, mən aləmlərin Rəbbinin bir elçisiyəm.

*Mənim borcumdur ki, Allah barəsində yalnız həqiqəti deyim. Mən*

---

66 “Ənam” ərəb dilində qoyun, keçi, sığır və dəvəyə verilən ümumi addır.

*Rəbbinizdən sizə açıq-aydın möcüzə gətirmişəm. Elə isə İsrail oğullarını mənimlə göndər*” (“Əraf” surəsi, 7/104-105).

“Firon dedi: “Aləmlərin Rəbbi nə deməkdir?”

(Musa) dedi: “Əgər qəti olaraq inanacaqsansa, (bilin ki,) O, göylərin, yerin və onların arasında olanların Rəbbidir!”

Firon ətrafındakılara dedi: “Eşidirsiniz?”

Musa sözlərinə davam elədi: “O, sizin də, ulu babalarınızın da Rəbbidir!”

Firon dedi: “Sizə göndərilən bu elçiniz, həqiqətən, dəlidir!”

*Musa dedi: “Əgər ağılnızı işlədə bilərsinizə, (bilin ki,) O, şərqin, qərbin və bunların arasında olanların Rəbbidir!”*

*Firon dedi: “Əgər məndən başqasını özünə tanrı qəbul etsən, səni məhbuslardan biri edərəm!”* (“Şuəra” surəsi, 26/23-29)

Firon əvvəl ağıllı, səbrli, bilikli və qüvvətli görünüb Musa əley-hissalama cavab verməyə çalışdı. Uğur qazandıqda isə qəzəbləndi və hədsiz etirazlar etdi. Uca Allah belə buyurur:

“Biz, dəlillərimizin hamısını (Firona) göstərdik. O isə (bu dəlilləri) yalan sayıb qəbul etmədi.

(Firon) dedi: “Sən öz sehrinlə bizi öz torpağımızdan qovub çıxartmağamı gəlmisən, ey Musa?”

Biz də sənə buna bənzər bir sehr göstərə bilərik. Bizimlə öz aranda görüş yeri təyin et. Düz yer olsun ki, nə biz, nə də sən vədə xilaf çıxmayaq.

*Musa dedi: “Görüş vaxtımız bayram günü, camaatın (bir yerə) toplaşacağı səhər vaxtıdır!”* (“Taha” surəsi, 20/56-59)

*“Firon dedi: “Bütün bilikli sehrbazları yanıma gətirin!”*  
(“Yunus” surəsi, 10/79)

(Sehrbazlar və xalq toplaşdı, nümayiş başladı).

“Musa onlara dedi: “Nə atacaqsınızsa, atın!”

*Onlar iplərini və dəyənəklərini yerə atıb “Fironun qüdrətinə and olsun ki, biz qalib gələcəyik!” dedilər*” (“Şüəra” surəsi, 26/43-44).

*“...Onların kəndirləri və çomaqları sehrləri sayəsində Musaya hərəkət edirmişlər kimi göründü”* (“Taha” surəsi, 20/66).

*“Sonra Musa əsasını atdı və onların quraşdırdıqları şeyləri udmağa başladı”* (“Şüəra” surəsi, 26/45).

*“Artıq haqq üzə çıxdı, onların etdikləri isə batil oldu. Orada məğlub oldular və rüsvay oldular”* (“Əraf” surəsi, 7/ 118-119).

“Sehrbazlar dərhal səcdəyə qapandılar və dedilər: “Biz iman gətirdik aləmlərin Rəbbinə - Musanın və Harunun Rəbbinə!”

*Firon dedi: “Mən sizə izn verməmişdən əvvəl siz ona inandınız? Şübhəsiz ki, o sizə sehr öyrədən böyüyünüzdür. Tezliklə biləcəksiniz! Mən sizin əllərinizi və ayaqlarınızı çarpaz kəsdirib hamınızı çarmıxa çəkdirəcəyəm”* (“Şuəra” surəsi, 26/46-49).

“Onlar dedilər: “Biz heç vaxt səni bizə gələn bu aydın dəlillərdən və bizi yaradandan üstün tutmayacağıq. İndi nə hökm verəcəksənsə, ver. Sən ancaq bu dünyada hökm verə bilərsən!

*Həqiqətən, biz Rəbbimizə iman gətirdik ki, O, bizi günahlarımıza və sənin bizi məcbur etdiyin sehrə görə bağışlasın. Allahın verəcəyi daha xeyirli və daha daimidir!”* (“Taha” surəsi, 20/72-73).

*“Firon dedi: “Buraxın məni, Musanı öldürüm! Qoy o da Rəbbinə yalvarsın. Çünki mən onun sizin dininizi dəyişdirəcəyindən, yaxud yer üzündə fəsad törədəcəyindən qorxuram”.*

*Musa dedi: “Mən Hesablaşma gününə inanmayan hər bir təkəbbürlüdən həm mənim Rəbbim, həm də sizin Rəbbinizə sığınırım!”* (“Mumin” surəsi, 40/26-27).

Bunlar Allahın varlığını bilsələr də, açıq şəkildə etiraf etmək istəmirlər. Ümidlərinin itdiyini, artıq gizlətməyin bir mənasının qalmadığını anlayanda etiraf edərlər.

*“...Nəhayət, Firon batdığı vaxt dedi: “İsrail oğullarının iman gətirdiklərindən başqa tanrı olmadığına inandım. Artıq mən də Ona təslim olanlardanam!” (“Yunus” surəsi, 10/90).*

Belələrinin arxasınca gedənlər də onlar kimi qiymətləndirilir. Uca Allah buyurur:

*“Firon öz xalqını alçaltdı, amma onlar da ona itaət etdilər. Həqiqətən, onlar yoldan çıxmışdılar” (“Zuxruf” surəsi, 43/54).*

Özünə qul olanların hamısı Allahı tanıyırlar. Yuxarıda bəhs edilən tanrı tanımayanlar, yəni ateistlər də, üzdə fərqli olmalarına baxmayaraq, əslində, bu qrupla eynidirlər. Özünə qul olanların başında İblis dayanır. Allah İblisə Adəmə səcdə əmri verdikdə, o, öz şərtlərinə uyğun hesab etmədiyinə görə səcdə etməmişdi. Mövzu ilə bağlı ayələr belədir:

*“Bir gün Rəbbin mələklərə dedi: “Mən qurumuş palçıqdan, başqa şəkllə düşmüş qara palçıqdan insan yaradacağam! Mən ona şəkil verib Öz ruhumdan üfürdüyüm zaman siz ona səcdə edin!” Mələklərin hamısı (ona) səcdə etdilər. İblis belə etmədi. O, səcdə edənlər arasında olmaqdan imtina etdi. Allah dedi: “Ey İblis! Nə üçün sən səcdə edənlərlə birgə səcdə etmədin?”*

*Dedi: “Qurumuş palçıqdan, başqa şəkllə düşən qara palçıqdan yaratdığın insana səcdə edə bilmərəm!”*

*Allah dedi: “Elə isə oradan çıx! Çünki sən qovuldun” (“Hicr” surəsi, 15/28-34).*

*“O imtina edib təkəbbür göstərdi və kafirlərdən oldu” (“Bəqərə” surəsi, 2/34).*

İblis Adəmə deyil, Allaha qarşı təkəbbürlülük etmişdi. Çünki uyğun hesab etmədiyi Allahın əmri idi. Bu səbəbdən Allah ona deyir:

*“...Çıx ordan, orada təkəbbürlük etmək sənlik deyil, çıx, sən alçaqsan” (“Əraf” surəsi, 7/13).*

*İblis Allahın nə varlığını, nə də birliyini inkar etmişdir. O, hətta azğın sayıldıqdan sonra da belə demişdir: “...Mən Allahdan qorxuram. Çünki Allah şiddətli cəza verəndir!” (“Ənfal” surəsi, 8/48).*



İblis axirətə də inanır. Çünki qovulduqda belə demişdi:

*“(İblis) dedi: “Ey Rəbbim! Heç olmasa, təkrar dirildiləcəkləri günə qədər mənə möhlət ver”* (“Hicr” surəsi, 15/36).

İblisin kafirliyi Allaha şərtlər irəli sürməsilə başladı və bu, getdikcə artdı. Çünki Allaha şərt irəli sürmək özünü həmin mövzuda onunla bərabər hesab etməkdir. Bu isə yalnız özünü tanrılaşdırmaqdır. Təkəbbürlülüğün ən pisi budur.

#### **4.3.2. Böyüklərə qul olanlar**

İslamdan kənara çıxan hər insan ya nəfsinin, ya da başqasının köləsi olur. Səhv yolda olduğuna görə özünə dəstəkçilər axtarır və özü kimi düşünənlərlə birləşir. Bunların ortaq səhvi digərlərinin ortaq dəyərləri olur. Bu səhv dəyərlər ətrafında birləşirlər. Bütpərəstlərdə də olan bu xüsusiyyət Quranda belə qeyd edilir:

*“İbrahim dedi: “Siz aranızda ancaq dünya həyatına bəslədiyiniz vurğunluğa görə Allahu qoyub bütələrə pərəstiş etdiniz...”* (“Ənkəbut” surəsi, 29/25).

Hər insan etdiyi səhvi bilir. Uca Allah belə buyurur:

*“Biz hər millətə elçi göndərdik ki onlara “Allaha qul olun və azgınlıqdan uzaq dayanın” desin. Sonra onlardan kimisinə Allah hidayət nəsib etdi, kimisi də azgınlığa layiq oldu. Yer üzündə gəzib dolaşın və görün yalançıların aqibəti necə oldu!”* (“Nəhl” surəsi, 16/36).

*“Ey Muhəmməd, həqiqətən, Biz səni haqla (Quranla) müjdə verən və xəbərdar edən olaraq göndərdik. Hər ümməti keçmişindən xəbərdar edən qəti olaraq var”* (“Fətir” surəsi, 35/24).

Hər millətə elçi göndərildiyinə görə mövcud dinlərdən hər birinin əsasında müəyyən elçinin təbliğini tapmaq olar. Belə ki, Məkkənin keçmişində də peyğəmbərlərdən İbrahim və İsmail vardı. Qüreyşlilər İbrahim soyundan gəlmələrilə öyünür,<sup>67</sup> ondan qalan həcc və umrə ibadətlerini yerinə yetirirdilər.

67 İbn Hişam, Sirətun-Nəbi, Thq: M.Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut, 1401/1981, c. I, 216.

Lakin keçmişlərinə İbrahim və İsmail əleyhümsalam olmasına baxmayaraq, məkkəlilər şirkə düşmüşdülər.

Xristianların əksər hissəsi də İsa əleyhissalamı və Müqəddəs Ruhu, yəni, Cəbraili Allaha şərik qoşmuş, şirkə düşmüşlər.

Allah dinlərdəki təhriflərin necə başladığını əhli-kitaba müraciət edərək aşağıdakı sözlərilə izah edir:

*“Ey Kitab əhli! Dininizdə həddi aşmayın və Allah barəsində yalnız həqiqəti deyin. Məryəm oğlu İsa Məsih ancaq Allahın elçisi, Onun Məryəmə istiqamətləndirdiyi kəlməsi<sup>68</sup> və Onun bir ruhudur.<sup>69</sup> Allaha və Onun elçilərinə iman gətirin. “Tanrı üçdür!” deməyin. Buna son qoyun! Bu sizin üçün xeyirli olar. Həqiqətən, Allah Tək Tanrıdır! Onun övlada ehtiyacı yoxdur. Göylərdə və yerdə nə varsa, Ona məxsusdur. Vəkil olaraq Allah yetər”* (“Nisa” surəsi, 4/171).

Həddi ən əvvəl yəhudilər aşmış, xristianlar isə onları təqib etmişdir. Uca Allah buyurur:

“De: “Ey Kitab əhli! Dininizdə haqsız yerə ifrata varmayın. Öncə azmış bir qövmün istəklərinə tabe olmayın. Onlar bir çoxlarını yoldan çıxarıblar. Özləri də doğru yoldan çıxıblar”

*İsrail oğullarından kafir olanlar həm Davudun, həm də Məryəm oğlu İsanın dili ilə lənətləndilər. Bu, onların asi olduqlarına və (Allahın qoyduğu) hədləri aşdıqlarına görə idi”* (“Maidə” surəsi, 5/77-78).

Yəhudi və xristianlar bu şəkildə həddi aşaraq öz din adamlarının qulu olmuşlar. Uca Allah belə buyurur:

*“Alimlərini və dini böyüklerini Allah ilə aralarına rəbb olaraq qoydular. Məryəm oğlu Məsihi də həmçinin. Halbuki onlara ve-*

68 “Məryəmin bətinə ol” dediyi üçün orada atasız olaraq bir övlad meydana gəlmişdir.

69 “Allahın ruhu” ifadəsi İsayə (ə) məxsus deyildir. Bu ifadə Adəm (ə) və hər bir insan üçün işlədilmişdir. Uca Allah buyurur: “Adəmi tamamlayıb daxilinə ruhumdan üfürdüyüm zaman, dərhal ona səcdə edin” (“Sad” surəsi, 38/72) İnsanın yaradılması ilə bağlı digər ayə belədir: “Sonra insanı tamamlayıb ona forma vermiş və öz ruhundan ona üfürmüşdür” (“Səcdə” surəsi, 32/9).

*rilən əmr ancaq tək bir Tanrıya qul olmaları idi. Ondan başqa tanrı yoxdur. O, onların şərik qoşduqlarından uzaqdır*". ("Töv-bə" surəsi, 9/31).

Adiyy b. Xatim demişdi: "Nəbinin (s) yanına gəldim, boynumda qızıl xaç vardı. "Adiyy, at o bütü" dedi. Ondan yuxarıdakı ayəni dinlədim. Belə dedi: "Onlar bunlara ibadət etmədilər. Lakin bir şeyi halal sayarlarsa, halal saydılar, haram sayarlarsa, haram saydılar".<sup>70</sup> Onları Rəbb kimi qəbul etmələri belə oldu.

Bu məsələdə bir çox müsəlmanın yuxarıdakı vəziyyətə düşdüyünü demək olar və kitabda qeyd edilən bölmələr bunun dəlilidir. Nümunə kimi "Talaq, nikaha nəzarət və iftida" başlıqlı məqalələrə nəzər salına bilər.

Nəticə olaraq düzgün dindarlıq ağılla hərəkət etməyi və Allahın kitabına tabe olmağı zəruri edir. Həddi aşanlar isə dinin ağılla aydın olmayacağını bildirir, Allahın kitabı əvəzinə rəhbərlərə tabe olmağı tövsiyə və təlqin edirlər. Məsələn, üçlü tanrı inancının ağılla qəbul olunmayacağını bilən katoliklər belə deyirlər: "İmanın səbəbi izah edilən həqiqətlərin təbii ağılımızla aydın olmaları və həqiqi hesab edilmələri deyildir".<sup>71</sup> İnanmaq bir kilsə fəaliyyətidir. Kilsənin imanı bizim imanımızdan mühümdür, imanımızı qidalandırır. Kilsə bütün inananların anasıdır. Anası kilsə olmayanın atası Tanrı ola bilməz".<sup>72</sup>

Uca Allah yəhudi və xristianlara belə buyurur:

*"De: Ey Kitab əhli! Nə qədər ki, Tövrata, İncilə və Rəbbinizdən sizə nazil edilənə düzgün əməl etməyə nə kimi, siz doğru yolda deyilsiniz. (Ey Muhəmməd) Rəbbindən sənə endirilən bu Quran onlardan bir çoxunun azgınlığını və kafirliyini artıracaqdır. Sən isə kafir tayfa üçün heyfəsilənmə"* ("Maidə" surəsi, 5/68).

Uca Allah müsəlmanlar üçün də buna bənzər xəbərdarlıq etmişdir:

"Kim Rəhmanın Zikrindən üz döndərsə, Biz şeytanı ona calaya-

70 Tirmizi, "Təfsirul-Quran", 10.

71 Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri, par. 156.

72 Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri, par. 181.

rıq. O da ona yoldaş olar. Şübhəsiz ki, şeytanlar onları haqq yoldan sapdıracaq, onlar isə özlərinin haqq yolda olduqlarını güman edəcəklər” (“Zuxruf” surəsi, 43/36-37).

Quran fitrətin kəlama çevrilmiş halı olduğu üçün ümumbəşəridir. Onu izah və təbliğ edən Muhəmməd əleyhissalamın dili də cahənşümuldur. Quranda qeyd edilənlər hər insanın özündə və ətrafında müşahidə etdiyi fitrət ayələrinin zərurəti olduğuna görə onu başa düşmək və qavramaq asan olur. Şərhlər isə məhəllidir. Hansı məzhəb və şərh olursa-olsun, məhəlli amillərə malikdir. İnsanlara onları həyata bağlayacaq Quranı başa salmaq, doğru dini təbliğ etmək lazımdır. Uca Allah belə buyurur:

*“Bu Quran insanlara ən doğru yolu göstərir. Yaxşı işlər görənlər möminlərə onları böyük mükafatın olacağını müjdələyir. Axirətə iman gətirməyənlər üçün isə sarsıdıcı bir əzab hazırlamışıq”* (“İsra” surəsi, 17/9-10).





*5-ci mövzu*

*İNSAN ALLAHIN  
XƏLİFƏSİDİR?  
(Xələf-sələf hadisəsi)*





Uca Allah belə buyurur:

*“Bir gün Rəbbin mələklərə: “Yer üzündə xəlifə, biri digərinin yerinə keçəcək bir varlıq bərqərar edirəm!” dedi. Mələklər: “Orada qarışıqlıq törədəcək və qan axıdacaq kəslərimi meydana gətirirsən? Amma Sən nə etsən gözəl edənsən. Biz də buna görə sənə boyun əyirik. Sən ən təmizini edirsən” söylədilər. Allah dedi ki: “Mən sizin bilmədiklərinizi bilirəm!”* (“Bəqərə surəsi, 2/30).

Başqasının yerinə keçənə “xəlifə” və ya “xələf” deyilir. Allah hər insanı başqasının yerinə keçəcək şəkildə yaratmışdır və o, əvvəl ailəsindəki böyüklərin yerinə keçir. Həyatı boyu bir çox insanın malını, məqamını və imkanlarını ələ keçirə biləcəyi kimi, əlində olanı da başqasına verir.

Bütün qarışıqlıqlar əlindəkini itirmə qorxusundan və ya başqasının yerinə keçmə istəyindən irəli gəlir. Nəbilərə qarşı gələnlər də əllərindəkini itirmək qorxusu ilə hərəkət etmişlər. Bunun qarşılığında hər bir nəbi belə demişdir:

*“Mən sizdən bunun əvəzini istəmirəm. Mənim alacağımı aləmlərin Rəbbi verəcəkdir”* (“Şuəra” surəsi, 26/127).

Mələklər “Orada qarışıqlıq törədəcək və qan axıdacaq kəslərimi meydana gətirirsən?” deyərkən bu sistemə görə keçirdikləri narahatlığı çatdırmışlar. Uca Allah bunun olmayacağını deməmiş, lakin mələklərin bilmədiyi şeylər olduğunu buyurmuşdur. İnsan daha çox bilik və bacarıqları ilə başqasının yerinə keçməyə çalışır. Onun yerinə keçmək istəyənlər də daha çox bilik və bacarığa sahib olmalıdırlar. Bu işə xeyirli yarışın yaranmasına səbəb olur. Fərddə və cəmiyyətdə dəyişikliklər baş verir, elm və mədəniyyət əmələ gəlir. Xəlifəlik sistemi olmasaydı, insanlar da digər varlıqlar kimi olar, heç bir mədəniyyət yarada bilməzdilər. Mələklərin bilmədiyi cəhət bu idi.

Bəziləri bu ayəyə əsaslanaraq Adəmdən əvvəl başqa adəmlər olduğunu, yer üzündə fəsad çıxarıb qanlar tökdüklərini iddia edirlər. Qeyd edilir ki, mələklər onları bildiklərinə görə bu Adəmin nəslindən gələnlərin də fəsad törədəcəklərini demişlər. Bu iddia

doğru olsaydı, Uca Allah mələklərə *“Mən sizin bilmədiklərinizi bilirəm!”* deməzdi.

Xəlifəlik, yəni bir şəxsin digərinin yerinə keçməyə çalışdığı sistem heyvanlar aləmində də qan tökülməsinə səbəb olur. Məsələn, heç bir xoruz öz hinində başqa xoruzun başçılıq etməsinə dözməz. İki xoruzdan biri ya oradan çıxar, ya da digəri tərəfindən öldürülür. Xəlifəlik mübahisəsi toyuqlar arasında da olsaydı, daha çox qan tökülərdi. Qadını və kişisi ilə bütün insanların xəlifəlik sistemi içində yaradıldığını öyrənən mələklərin narahatlığı heyvanlar aləmindəki müşahidələrindən irəli gəlir.

Bu ayəyə əsaslanaraq insanın Allahın xəlifəsi olduğu da iddia edilir. Xəlifə özündən əvvəlkinin yerinə gətirilən və onun məqamına qoyulan şəxs<sup>73</sup> olduğuna görə əvvəlki ya orada olmamalı, ya da aciz şəkildə ölməlidir. Bunları Allah haqqında demək mümkün deyildir. Elə isə insan Allahın deyil, yalnız başqa insanın xəlifəsi ola bilər. Uca Allah belə buyurur:

*“Ey Davud! Biz səni bu torpağa xəlifə təyin etdik. İnsanlar arasında ədalətlə hökm ver. Arzuna uyma, yoxsa bu, səni Allahın yolundan azdırar”* (“Sad” surəsi, 38/26).

Çünki Davud özündən əvvəl o torpağa hakim olan Talutun yerinə keçmişdi. Mövzu ilə bağlı bütün ayələr insanların bir-birilərinə xəlifə olmasından bəhs edir.<sup>74</sup> Onlardan dördü belədir:

*“Xalqı Nuhu yalancı yerinə qoydu. Biz də onu və onunla birlikdə gəmidə olanları xilas etdik. Onları başqalarına xəlifələr təyin etdik. Ayələrimizi yalan hesab edənləri isə suda batırdıq. Bir gör çəkindirilənlərin aqibəti necə oldu!”* (“Yunus” surəsi, 10/73).

*“İsrailövlədləri Musa əleyhissalama demişdilər: “Sən gəlməzdən əvvəl də, sənin gəlişindən sonra da biz işgəncəyə məruz qaldıq”.*

73 əl-Xəlil b. Ahməd (100-175 h.) əl-Ayn, Tahqiq: Mehdi əl-Mahzumi, İbrahim əs-Samrai, İran 1409 خلف mad., c. IV, s.267.

74 Xələf kökündən sözlər aşağıdakı ayələrdə qeyd edilir. “Bəqərə” surəsi, 2/30,66, “Ali İmran” surəsi, 3/170, “Nisa” surəsi, 4/9, “Ənam” 6/133,165, “Əraf” surəsi, 7/69,74,129,169, “Yunus” surəsi, 10/14,73, “Hud” surəsi, 11/57, “Rad” surəsi, 13/11, “İsra” surəsi, 17/76 “Məryəm” surəsi, 19/59, “Nur” surəsi, 24/55, “Nəml” surəsi, 27/62, “Fətir” surəsi, 35/39. “Sad” surəsi, 38/26. Ümumi 20 ayə.

*Musa dedi: “Ola bilsin ki, Rəbbiniz düşmənlərinizi məhv edib sizi bu tropaqlarda onların xəlifəsi edər. Sonra da necə davranacağınızıza baxar” (“Əraf” surəsi, 7/129).*

*“Sizdən əvvəlki neçə-neçə nəsilləri zalımlıq etdikləri vaxt məhv etdik. Halbuki elçiləri onlara açıq-aşkar dəlillərlə gəlmişdilər, amma inanası deyildilər. Biz günahkar qövmü belə cəzalandırırdıq. Sonra onların ardınca sizi həmin torpaqlarda xəlifələr etdik ki, görək necə davranacaqsınız” (“Yunus” surəsi, 10/13–14).*

*“Sənin Rəbbin zəngindir, mərhəmət sahibidir. İstəsə, sizi aradan qaldırar və seçdiyi adamları sizdən sonra yerinizə keçirər. Eynilə sizi başqa qövmün nəslindən çıxardığı kimi edər” (“Ənam” surəsi, 6/133).*

Biliyinə güvəndiyim bir şəxslə aramızda belə bir söhbət oldu.<sup>75</sup>

Soruşdum: “İnsan Allahın vəkili ola bilər?”

Dedi: “Xeyr, Allah nəbisini vəkil etməmişdir. Bizi edərmi? O, Nəbisinə belə demişdir:

*“Sən onların üstündə vəkil də deyilsən” (“Ənam” surəsi, 6/107).*

*“Sən ancaq xəbərdar edənsən. Hər şeyə vəkil olan Allahdır” (“Hud” surəsi, 11/12).*

Soruşdum: “İnsan Allahın xəlifəsi ola bilər?”

Dedi: “Bəli, çünki Allah mələklərə “Yer üzündə bir xəlifə yaradacağam” buyurmuşdur”.

Soruşdum: “Xəlifəlik yüksək vəzifədir, yoxsa vəkillik?”

Dedi: “Xəlifəlik. Vəkilin bəzi mövzularda təmsil etmək səlahiyyəti olur, lakin xəlifənin səlahiyyəti daha çoxdur”.

Soruşdum: “Allahın vəkili ola bilməyən xəlifəsi ola bilər?”

Dedi: “Bəs sən o ayəni necə başa düşürsən?”

Dedim: “Bununla bağlı ayələrə baxdıqda, “Bəqərə” surəsinin 30-

<sup>75</sup> Bu şəxs, uzun müddət İstanbul Müftüliyində Fitva Şurasının üzvü işləmiş, bu vəzifədən təqaüdə çıxan Cəlal Börühandır.

cu ayəsində bir şəxsin digərinin yerinə keçəcəyindən, xələf-sələf sistemindən bəhs edildiyini görürük. Yoxsa, insan Allahın xəlifəsi ola bilməz. Bu, sözün həm leksik, həm də morfoloji mənasına ziddir, bundan başqa, çox çirkin bir vəziyyətin yaranmasına da səbəb olur. Çünki mələklər Allahın yerinə keçəcək birinin fəsadçı və qantökən olacağını deməklə Allahın fəsadçı və qan tökən olduğuna işarə etmiş olurlar. Həm Uca Allah, həm də mələklər belə şeylərdən uzaqdır”.

Dedi: “Məni susdurdun”.





*6-cı mövzu*

*TƏSBİH VƏ TƏQDİS*





Uca Allah belə buyurur:

*“...Mələklər “Sən neylərsən, gözəl eylərsən. Biz bu səbəbdən Sənə boyun əyərək. Sən ən təmizini edərsən” dedilər.*

*O dedi: “Şübhəsiz ki, Mən sizin bilmədiklərinizi bilirəm!”*  
(“Bəqərə” surəsi, 2/30).

“Təsbiḥ” sözü “səbh” kökündəndir. “Səbh” havada və ya suda sürətlə hərəkət etmə, üzmə, ulduzların öz orbitləri ətrafında fırlanması, sürətlə işə getmə və ya atın sürətlə qaçması mənasına da gəlir. “Təsbiḥ” termin kimi Allahın bəndəsi olmağa sürətlə tələsmək mənasında işlədilmişdir.<sup>76</sup>

Buna əsasən, “nusəbbihu bi hamdikə” cümləsi “şükrün səbəbilə Sənə qul oluruq” mənasına gəlir. “Həmdin” (şükrün) sözünə dilimizdəki<sup>77</sup> tərcüməsini əlavə etdikdə, məna belə olur: “Nə edirsən, gözəl edirsən. Buna görə biz sənə qul oluruq”.

“Təqdis” sözü “qüds” kökündəndir. “Qüds” “təmiz olmaq” mənasına gəlir. “Təqdis” sözü isə çoxaltma mənasında “tərtəmiz hesab etmək” deməkdir. “Quddus” Allahın adlarından olub “ləkəsiz” və “tərtəmiz” deməkdir.<sup>78</sup> Allahın ləkəsiz və tərtəmiz olduğunu Onun etdiklərinə baxmaqla görə bilərik. “Nuqaddisu lək” ifadəsini “ən təmizini edirsən” kimi tərcümə etməyimiz bu səbəbdəndir.

76 Mufrədat, سبّح mad.

77 Bax: “Həmd” başlıqlı yazı.

78 Mufrədat, قدس mad; Muhəmməd b. Yaqub əl-Firuzabadi, Bəşairu zəvit-təmyiz, Beyrut tarixsiz, قدس mad.



*7-ci mövzu*

**CƏNNƏTƏ  
KİMLƏR GİRƏCƏK?**



Uca Allah belə buyurur:

*“İman gətirənlər; yəhudi, xristian və sabii olanlardan, kim Allaha və Axirət gününə iman gətirər və yaxşı işlər edərsə, onların müka-fatı Rəbbi yanındadır. Onlarda heç bir qorxu da olmaz, kədərlən-məzlər də”* (“Bəqərə” surəsi, 2/62).

Allahın elçisinin təbliği çatmayan şəxs yalnız şirkə və bildiyi düz-gün şeylərə görə məsuliyyət daşıyır. Elçinin təbliği çatan şəxs isə həmin elçiyə inanmaq və onun göstərdiyi kimi yaşamaq məcbu-riyyətindədir. Təbliğin çatması elçinin möcüzəsini, yəni, elçilik sənədini görməklə mümkündür. Çünki o zaman Allahın elçisini gözüylə görmüş kimi qəti bilik əldə edir. Muhəmməd əleyhissal-aminin sənədi Qurandır. Quran ayələrini özünə uyğun şəkildə dərk edərək oxumayan və ya qulaq asmayan şəxslərə də təbliğ çatmır.

Yuxarıdakı ayənin bənzəri “Maidə” surəsində qeyd edilir. O ayə əvvəli və sonrası ilə belədir:

*“De: “Ey Kitab əhli! Tövrata, İncilə və Rəbbinizdən sizə nazil edilənə əməl etmədikcə sizin bir dəyəriniz olmaz”. (Ey Muhəm-məd) Rəbbindən sənə nazil edilənlər, onlardan bir çoxunun azğın-lığı və inkarını artıracaqdır. Ona görə bu kafirlər tayfası üçün heyflənmə.*

*İman gətirənlər; yəhudi, sabii və ya xristian olanlardan, kim Al-laha və Axirət gününə inanar və yaxşı işlər edərsə, onlarda nə qorxu olar, nə də kədərlənərlər.*

*İsrail oğullarından qəti söz aldıq və onlara elçilər göndərdik. Amma onlar könuöllərinə yatmayan bir şey gətirən elçilərin bir qismini yalançı hesab etmişlər, bir qismini də öldürmüşlər”* (“Ma-idə” surəsi, 5/68-70).

Mövzu ilə bağlı bir ayə də belədir:

*“Yanlarındakı Tövrət və İncildə haqqında yazılmış olduğunu gördükləri ümmi Nəbinin ardınca gedənlərə O nəbi yaxşılığı əmr edər, pisliyi isə qadağan edər. Yaxşı şeyləri halal, pis şeyləri isə haram edər. Bellərindəki ağır yüklərindən, boyunlarındakı dəmir*

*buxovlardan xilas edər. Kim ona inanar, sayğıyla dəstək olar, ona kömək edər, onunla birlikdə göndərilən həmin Nura tabe olarsa, bax onlar ümid etdiklərinə qovuşarlar*” (“Əraf” surəsi, 7/157).

Bu üç dində -yəhudi, sabii və xristianlarda Allahın varlığı və birliyi inancı ilə axirət inancı vardır. Ayədə qeyd edilən “yaxşı işlər” məfhumu şəxslərin biliyinə görə dəyişir. Yuxarıdakı ayələrdən də aydın olduğu kimi, onlardan kim son peyğəmbərin təbliği ilə qarşılaşsa, ona inanmaq və orada bildirilən yaxşı işləri etmək məcburiyyətindədir. Allah bu mövzuda elçilərdən qəti vəd almışdır:

*“Allah nəbilərindən qəti söz alanda belə demişdi: “Sizə kitab və hikmət verərəm, sonra əlinizdə olanı təsdiq edən bir kitab gələrsə, ona mütləq inanacaqsınız və kömək edəcəksiniz. Bunu qəbul etdinizmi? Bu məsələdə ağır yükü (ısr) boynunuza götürdünüzmü?” - dedi. Onlar da “qəbul etdik” dedilər. “Elə isə şahid olun, sizinlə birlikdə mən də şahidəm”, - demişdi*” (“Ali-İmran” surəsi, 3/81).<sup>79</sup>

Nəticə olaraq yuxarıdakı ayəni belə başa düşmək lazımdır:

*“İman gətirənlər; yəhudi, xristian və sabii (olduğu halda onlara Sonuncu Elçinin təbliği çatmamış) olanlardan, kim (şirk qoşmadan) Allaha və axirət gününə inanar və yaxşı işlər edərsə, onların mükafatı Rəbbi yanındadır. Onlarda nə bir qorxu olar, nə də kədərlənərlər*” (“Bəqərə” surəsi, 2/62).

---

79 Rəsul sözünə “göndərilən” mənası vermək mümkündür. Çünki bir məlumatı çatdırmaq üçün göndərilən şəxs “rəsul” adlandırıldığı kimi onunla göndərilən məlumat da “rəsul” adlandırılır (“Mufədət”). Məlumat daha vacib olduğuna görə Uca Allah belə buyurub: *“Mühəmməd ancaq elçidir. Ondən əvvəl də elçilər gəlmişdir. O ölsə və ya öldürülsə, siz geri dönəcəksiniz?”* (“Ali-İmran” surəsi, 3/144). Allahın sonuncu Nəbisi öldüyü üçün “rəsul” sözünə işləndiyi yerə görə “elçi” və ya “Allahın göndərdiyi kitab” mənasını vermək lazımdır.







*8-ci mövzu*

*DİNLƏR*



Uca Allah belə buyurur:

*“...Allaha oxşar xüsusiyyətdə varlıqlar uydurmayın”* (“Bəqərə” surəsi, 2/22).

Hamı Allahın bənzərinin olmadığını bilir. Bu səbəbdən, heç kim onun heykəlini düzəltməmişdir. Ən böyük xəstəlik Allahla əlaqəni vasitəçilərlə yaratmağa çalışmaqdır. Allahla bağlı saysız-hesabsız dəlil olduğu halda, vasitəçilərlə bağlı dəlil yoxdur. Buna inananların yeganə dəlili dədə-babalarından eşitdikləri məlumatlardır.

Allah tək olduğu halda, vasitəçiyə inananlar çoxdur. Hər cəmiyyət öz xəyalına görə müxtəlif vasitəçilər uydurur ki, bu da onları şirkə aparır. Çünki bu vasitəçilərin Allaha aid bəzi xüsusiyyətləri olduğu güman edilir, Allaha yaxın hesab olunurlar. Bu üzdən Allahdan əvvəl onlara qul olurlar. Allah hökmdar, vasitəçilər isə Onun yaxınları kimi qəbul edilirlər.

Uca Allah belə buyurur:

*“Yaxşı bil ki, saf din Allahın dinidir. Allah ilə öz aralarına qoyduqları vəlilərdən yapışanlar deyirlər ki, “Biz onlara ancaq bizi Allaha daha çox yaxınlaşdırsınlar deyə qul oluruq”* (“Zumər” surəsi, 39/3).

Vasitəçilərin dəyişməsilə dinlərin adı da dəyişir. Xristianlar İsa əleyhissalamı, Müqəddəs Ruh, Məryəmi, həvariləri və kilsə rəhbərlərini, taoçular Te, Yin-Yanq və başqalarını, məkkəli müşriklər isə Allahın qızları dedikləri bəzi mələkləri vasitəçi hesab edir, onların bütələrini düzəldirdilər.

əl-Lat, əl-Uzza və əl-Mənat Məkkənin məşhur bütələri idi. Onları Allahın qızları hesab etdiklərinə görə adlarını da Allahın adlarına bənzətmişdilər. əl-Lat, Allahın, əl-Uzza əl-Azizin, əl-mənat isə əl-Mənnanın bənzəridir. Uca Allah belə buyurur:

*“Gördünüzmü əl-Lat və əl-Uzzanı, həmçinin, üçüncüsü olan əl-Mənatı? Oğlanlar sizin, qızlar Onundurmu? Onda bu ədalətsiz bölgüdür!”* (“Nəcm” surəsi, 53/19-22).

İslam vasitəçiliyi qəti olaraq rədd edir. Uca Allah belə buyurur:

*“İnsanı Biz yaratdıq və nəfsinin ona nəyi pıçıldadığını da bilir. Biz ona şah damarından da yaxın”* (“Qaf” surəsi, 50/16).

Allah insana şah damarından da yaxın olduğuna görə araya vasitəçi girə bilməz. Elə olsa, insanlar əvvəl vasitəçiyə qul olurlar. Çünki vasitəçi razı olmasa, işlərini görə bilməzlər. Məsələn, biri icra başçısı ilə olan işlərini hər hansı üçüncü şəxs vasitəsilə həyata keçirsə, artıq onun üçün icra başçısı odur. Onunla əlaqələrini yaxşı davam etdirər ki, o da onun icra başçısı ilə olan işlərini yaxşı davam etdirdirsin.

Bütün elçilər insanları Allahdan başqasına qul olmamağa çağırırlar.<sup>80</sup> Bunun üçün Allahla araya heç kimi və heç nəyi vasitəçi qəbul etməmək lazımdır. Müsəlmanlar yalnız Allaha qul olar və azadlığın yüksək nöqtəsinə çatırlar.

Allah yaratdığı və hər şeylə təmin etdiyi insanın özündən başqasına qul olmasını bağışlamır. O, belə buyurur:

*“Allah şirki bağışlamaz, bundan başqalarını, düzgün seçim edən üçün bağışlayar”* (“Nisa” surəsi, 4/48).

*“Heç kimin haqqı yoxdur ki, Allah ona Kitab, düzgün bilik və nəbilik verdikdən sonra insanlara “Allahdan əvvəl mənə qul olun!” desin. Əksinə, o belə deməlidir: “Kitabı öyrətdiyinizə və oxuduğunuza görə xalis olaraq Rəbbə qul olun!”* (“Ali İmran” surəsi, 3/79).

Allahla insan arasına vasitəçi qoymağı qəbul etməyən yeganə din İslamdır. İslam dini xaricində olanlar özlərini vasitəçilərə görə adlandırırırlar.

---

80 Bu ayələr də mövzu ilə bağlıdır: “Ənam” surəsi, 6/56, “Rad” surəsi, 13/36, “Zumər” surəsi, 39/11.





*9-cu mövzu*

**“HƏCC” SURƏSİNİN  
11-16-cı AYƏLƏRİNİN İZAHI**

*(Şirklə iman arasında  
tərəddüd)*





Arzuları və mənfəətləri öndə olanlar Allahın hər şeyi verməsini, lakin əmr verməməsini istəyir, bəziləri isə Allaha qulluğu dünya malı əldə etmək üçün müəyyən vasitə hesab edirlər. İşlər yaxşı getdikdə sevinir, dinə sarılır, pis getdikdə isə ümitsizliyə qapılır, yoldan çıxırlar. Bunlar dinə doğru olduğuna görə deyil, mənfəətlərinə uyğun olduğuna görə tabe olurlar. Mənfəətləri dəyişdikdə, qərarları da dəyişir. Ona görə də bunlara qərarsız olanlar demək daha doğru olar. Uca Allah bu insanlarla bağlı belə buyurur:

*“İnsanlardan bəzisi Allaha bir ucda qulluq edər. Əlinə imkan düşsə, onunla rahatlıq tapar. Başına bir iş gəlsə, üz döndərər. Beləsi dünyanı da itirər, axirəti də. Gerçək zərər də elə budur.*

*O, Allahu qoyub özünə zərər verməyəcək və xeyir də təmin etməyəcək şeyi köməyə çağırır. Dərin azğınlıq da elə budur.*

*Zərəri xeyrindən yaxın olan şəxsi də köməyə çağırır. O nə pis vəli və nə pis yoldaşdır!*

*Allah iman gətirib yaxşı işlər görənləri içindən çaylar axan cənnətlərə daxil edəcəkdir. Allah istədiyini edər.*

*Kim ki, dünyada və axirətdə Allahın kömək göstərməyəcəyi qənaətinə gəlibsə, bir səbəbdən yapışıb göyə (Allaha) üz tutsun, digər əlaqəni dərhal kəssin və görsün ki, bu yol onu sıxıntıya salan şeyi həqiqətən aradan qaldıracaq, yoxsa aradan qaldırmayacaq?”* (“Həcc” surəsi, 22/11-15).

Mühüm hesab ediləcək səbəb iman gətirib yaxşı işlər görməkdir. Ayələrdən biri belədir:

*“Ey iman gətirənlər! Səbr edərək və namaz qılaraq kömək diləyin. Çünki, Allah səbr edənlərlədir!”* (“Bəqərə” surəsi, 2/153).

Bəziləri çətinliyə düşdükdə, Allahdan kömək almaq üçün Ona yaxın bildikləri şəxsləri araya vasitəçi kimi daxil edir, məşhur pirlərə, ocaqlara, ağaların qəbirlərinə qaçır, onların ruhundan kömək diləyirlər. Bir istəkləri olmadıqda, Allaha yaxın hesab etdikləri din rəhbərlərinin yanına üz tuturlar. Onların bəzisi doğru yolu göstərir, bəzisi isə çətinliklərini aradan qaldıracaqlarına işarə edərək

gələnlərin onlara tabe olmalarını, camaatlarının üzvü olmalarını şərt kimi irəli sürürlər. Bunlar isə Allahla əlaqələrini onlar vasitəsilə davam etdirmək və yardım alıb çətinlikdən xilas olmaq üçün həmin şəxslərə tabe olur, hədiyyələr təqdim edir, qarşılarında hörmətlə əyilirlər. Bunların Allahdan aldıkları bir səlahiyyətlə onlara yardım edəcəkləri xəyalını qururlar. Beləliklə, əllərinə bir şey keçmədən ən böyük zərəərə uğrayır, şirkə düşürlər. Uca Allah bunlar haqqında belə buyurur:

*“Alimlərini və din böyüklərini Allahla aralarına rəbb olaraq qoydular. Məryəm oğlu Məsihi də həmçinin. Halbuki onlara verilən əmr ancaq tək olan Tanrıya qul olmaları idi. Ondan başqa tanrı yoxdur. O, bunların şirkindən (şəriki qoşduqlarından) uzaqdır”* (“Tövbə” surəsi, 9/31).

Ayədə qeyd edilən “ahbar” iz mənasına gələn “hibr” sözünün cəm formasıdır. Bilikləri insanların qəlbində iz qoyduğuna görə alim mənasında işlədilmişdir.<sup>81</sup> əl-Xalil b. Əhmədin fikrincə, “hibr” din alimlərindən biri deməkdir. Onun zimmi və ya əhli-kitabdan olduğu halda, müsəlman olması mühüm deyildir.<sup>82</sup>

“Ruhban” tək olduğu kimi, rahib sözünün cəm forması da ola bilər. Kökü rahibliq, yəni “ər-Ruhbaniyyə”dir, “çox ibadət yükü altına girmək” mənasına gəlir.<sup>83</sup> Bu işi görənlərə sofu, sufi və ya dərviş, onların başında olanlara isə şeyx deyilir. Xalq bu insanları din rəhbərləri kimi qəbul edir.

“Ərəb” Rəbb sözünün cəm formasıdır. “Rəbb” sahib deməkdir. Ərəblər kölənin sahibinə “Rəbb” deyirlər. Yusuf əleyhissalam həbsxanadan çıxıb hökmdara içki vermək vəzifəsini yerinə yetirən köləyə belə demişdi:

*“Rəbbinin yanında məndən bəhs et!”*  
 (“Yusuf” surəsi, 12/42).

Bizdə qul sahibinə ağa deyilir. Din rəhbərini Allahla öz arasına

81 Mufərədat حبر mad.

82 əl-Xalil b. Əhməd, əl-Ayn, حبر mad.

83 Mufərədat الرهبة والرهب mad.

rəbb, ağa kimi daxil edən şəxs ona ilahlıq, tanrılıq xüsusiyyəti verir. Bu isə insanı şirkə aparır. Belə ki, xristianlar da İsa əley-hissalamı vasitəçi kimi qəbul edir və ona Rəbb deyirlər. Bəzi din rəhbərlərinə “Ata”, “Ağa” deyilməsi də boş yerə deyildir.

Yuxarıda qeyd edilən ayənin tərcüməsinə qarşı ən tutarlı etiraz budur: “Ahbar” və “ruhban” sözləri daha çox əhli-kitabın din adamları üçün işlədilir. Siz bu cür tərcümə ilə müsəlman alimləri və din adamlarını da bu çərçivəyə daxil edirsiniz”.

Bu etiraza belə cavab verilir: din alimlərini və din rəhbərlərini ağaları, əfəndiləri qəbul edib onların qarşısında kölə kimi olan və onlara qeyd-şərtsiz itaət edənlər onları Rəbb qəbul etdiklərinə görə əhli-kitabla eyni dərəcəyə düşürlər. Adıyy b. Xatim deyir ki, “Nəbi sallallahu aleyhi və səlləmin yanına gəldim. Boynumda qızıl xaç vardı. “Adıyy, at o bütü” dedi. Ondan yuxarıdakı ayəni dinlədim. Dedi: “Onlar bunlara ibadət etmədilər, lakin bir şeyi halal sayarlarsa, halal saydılar, haram sayarlarsa, haram saydılar”.<sup>84</sup> Onları Rəbb kimi qəbul etmələri belə oldu.

İndi əsas mövzuya qayıdaq. Çətinliyə düşən şəxs Allaha yaxın bildiyi vasitəçilərə müraciət edərək dəstək almağa çalışır. Çətinliyi bu yolla aradan qaldırmağa çalışmaq Allaha şərikin qoşmaq və çıxılmaz vəziyyətə düşməkdir. Bu zaman bütün ümidlər yox olur. Uca Allah belə buyurur:

*“Allaha şərikin qoşan elə olur ki, sanki göydən düşür quşlar onu qapışır və ya külək onu uzaq bir yerə sovurur”* (“Həcc” surəsi, 22/31).

Belə çətin vəziyyətdə insan dərhal vasitəçiləri bir kənara qoymalı, birbaşa Allaha yönəlməli, səbrli olaraq Onun köməyini gözləməlidir. Allah bizi çətinliklərə salmaqla imtahanını tamamlayacağına görə səbr çox əhəmiyyətlidir. Uca Allah buyurur:

*“Kim ki, dünyada və axirətdə Allahın kömək göstərməyəcəyi qənaətinə gəlibsə, bir səbəbdən yapışıb göyə (Allaha) üz tutsun, digər əlaqəni dərhal kəssin və görsün ki, bu yol onu sıxıntıya salan*

84 Tirmizi, Təfsirul-Quran, 10.

*şeyi həqiqətən aradan qaldıracaq, yoxsa aradan qaldırmayacaq?”* (“Həcc” surəsi, 22/11-15).

Bundan sonra aşağıdakı ayə gəlir:

*“Beləcə, Biz onu açıq-aydın ayələr kimi nazil etdik. Allah istədiyi kəsi doğru yola yönəldir”*

(“Həcc” surəsi, 22/16).

Bu ayənin indiyə qədər bir çox təfsiri vardır. Buna ənənəvi üsul deyirik. Bir də onu Quranla izah etmək üsulu vardır. Bu üsul Quranın açıq-aydın olmasının hansı mənaya gəldiyini göstərir.

### **9.1. Ənənəvi üsul**

Təfsirlərdə və məallarda bu ayə üç şəkildə izah edilmişdir:

1. Birinci izahata əsasən, “Kim Allahın dünyada və axirətdə ona yardım etməyəcəyini güman edirsə” bölməsindəki “o” əvəzliyi ilə Allahın elçisi Muhəmməd əleyhissalama işarə edilir. Bu fikirdə olanlar öz aralarında iki yerə ayrılırlar. Bir qrupun fikrincə, ayədəki “səbəb” ip, “səma” isə evin tavanı mənasındadır. O zaman ayənin mənası belə olur:

“Hər kim Peyğəmbərə Allahın dünyada da, axirətdə də yardım etməyəcəyini güman edirsə, evinin tavanından bir ip assın, sonra onunla intihar etsin. Görsün ki, onun bu hiyləsi nifrət etdiyi şeyi aradan qaldıracaq?”

Əlmalılı Muhəmməd Hamdi Yazır, Hasan Basri Çantay, Ömər Nasuhi Bilmen, Bekir Sadak, Suat Yıldırım, Muhəmməd Hamidullahla Əli Özek, Hayreddin Karaman və ona yaxın olanlar bu mənaya üstünlük vermişlər.

İkinci qrupun fikrincə, ayədəki “səma” “göy”, “səbəb” isə bildiyimiz “səbəb”dir. O zaman ayənin mənası belə olur:

“Hər kim Peyğəmbərə Allahın dünyada da, axirətdə də kömək etməyəcəyini güman edirsə, bir səbəblə göyə uzansın və ona Allahdan gələn vəhyi kəssin. Görsün onun bu hiyləsi nifrət etdiyi şeyi aradan qaldıracaq?”

Mustafa Hizmetli bu mənaya üstünlük vermişdir.

2. “O” əvəzliyi ayənin əvvəlindəki “mən=kim”i göstərir. Səbəb ip, səma evin tavanı mənasındadır. O zaman tərcümə belə olur:

“Hər kim ona Allahın dünyada da, axirətdə də kömək etməyəcəyini güman edirsə, bir səbəblə evinin tavanına bir ip uzatsın, sonra onunla intihar etsin. Görsün onun bu hiyləsi nifrət etdiyi şeyi aradan qaldıracaq?”

İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Süleyman Ateş, Ahmet Ağırakça və Bəşir Eryarsoy bu mənaya üstünlük vermişlər.

Tabəri, Zəmaxşəri və İbn Kəsir bu iki mənadan birincisinə üstünlük vermişlər.<sup>85</sup>

3. Üçüncü fikir belədir: “Səma” dedikdə nəzərdə tutulan hamımızın bildiyi göy üzüdür. “Səbəb” ip mənasındadır. Yuxarıda “əlaqəni kəssin” kimi tərcümə edilən “liyaqta” isə “yol qət etsin” deməkdir. Yəni, dünya ilə əlaqəsini kəsib səmanın yuxarılarına doğru getsin, peyğəmbərə gələn köməyin qarşısını almağa və ya özü üçün ruzi əldə etməyə çalışsın, demək olur.<sup>86</sup> Muhəmməd Əsəd bu mənani seçib, bundan fərqli olaraq “səbəb” sözünə “yol” mənasını vermişdir. Onun Türkiyə türkcəsinə tərcümə edilən mənası belədir:

“Kim Allahın ona bu dünyada da, axirətdə də kömək etməyəcəyini fikirləşirsə, göyə başqa yolla çıxmağı sınısın, yol qət etsin və görsün ki, onun bu hiyləsi onu sıxıntılardan xilas edəcəkm?”<sup>87</sup>

Bunlardan bəziləri bu ayənin “Həcc” surəsinin 11 və 12-ci ayələrilə əlaqəli olduğunu demiş, lakin bunun necə əlaqə olduğunu göstərməmişdir.

85 Tabəri, Təfsirul-Tabəri, c. IX, s. 118-121; Mahmud b. Ömər əz-Zaməhşəri, əl-Kəşşaf, Dərul-Marifə, Beyrut, c. III, s. 8; İsmail b. Ömər b. Kəsir, Təfsirul-Qurənil-azim, Beyrut, 1401/1981, c. II, s. 211.

86 Qadı Abdullah b. Ömər əl-Beydavi, Ənvarut-tənzil və Əsrarut-təvil, (Təfsirul-Beydavi), İstanbul tarixsiz., c. II, s. 85. Beydavi birinci fikirə üstünlük vermiş, bu son fikiri isə جَاءَ = deyildi başlığı ilə vermişdir.

87 Muhəmməd Əsəd, Quran ismarışı, tərc: Cahid Koytak, Ahmət Ərtürk, İstanbul 2001, c. II, s. 669.

Yuxarıdakı təfsir və tərcümələrin anlaşılmaz olduğu aydındır. Çünki ayə əlaqələrindən ayrılmış və müəyyən boşluq yaranmışdır. Boşluğu aradan qaldırmaq üçün yeni səhvlər edilmiş, bir səhv digərini yaratmışdır.

1. Birinci şərh səhvidir. Çünki “o” əvəzliyi ilə Allahın elçisi Muhəmməd əleyhissalama işarə edilməsi qeyri-mümkündür. Əvəzlilər özlərindən əvvəli göstərilər. “Həcc” surəsinin 1-ci ayəsindən buraya qədər heç bir yerdə Allahın elçisindən bəhs edilməmişdir.

Bu mənanı verənlərin birinci qrupunun fikrinə əsasən, Nəbi düşməni olub Allahın ona dünyada və axirətdə kömək etməyəcəyini fikirləşən şəxs intihar etməlidir. Belə bir şəxs yalnız xoşbəxt olur. Heç ona “qəzəbini soyutmaq üçün intihar et” deyilərmə?

Bu təfsiri verənlər sətir arasına bəzi şeyləri daxil edərək düzəliş etməyə çalışmışlar. Əlmalılının bu sözləri bu mövzuda olan ortaq hərəkəti əks etdirir:

“Yəni, onun həmin fikirdə olması kin və qısqanclığı, Nəbinin dünya və axirətdə ilahi yardım görməsini və uğur qazanmasını istəməməsi səbəbilədir”.<sup>88</sup>

“O” əvəzliyi ilə Allahın elçisinə işarə edildiyini deyənlərdən ikinci qrupun fikrincə, bu şəxs göyə uzanıb gələn vəhyi kəsməliydi. Buna kimin gücü çatır? Allah heç kimə gücündən artıq yük verməz. Uca Allahın elçisinə etdiyi bu xəbərdarlıq haqqında düşünmək lazımdır.

*“Onların üz döndərməsi sənə ağır gələndə yeri deşməyə və göyə nərdivan dayamağa gücün çatsaydı, onlara bir möcüzə gətirərdin”* (“Ənam” surəsi, 6/35).

“Həcc” surəsinin 15-ci ayəsi belə sona çatır: “...Görsün ki, onun bu hiyləsi qəzəbinə səbəb olduğu şeyi aradan qaldıracaqmı?”. İntihar edib ölən şəxs qayıdıb nəyə baxa bilər?

Zəmaxşəri deyir ki, “hiylə” (keyd) deyilməsinin səbəbi edəcəyi başqa heç nə olmadığına görədir. “...Görsün ki, hiyləsi qəzəbinə

88 Elmalılı Muhəmməd Hamdi Yazır, “Hak Dini Kuran Dili” yeni məali türk dilində, Təfsir, İstanbul 1935, c. IV, s. 3389.

səbəb olduğu şeyi aradan qaldıracaqmı?” sözü də “xəyal dünyasında belə bir şeyi təsəvvür etsin və görsün ki, Nəbiyə gələn və onu qəzəbləndirən köməyi kəsə bilərmimi?” mənasındadır.<sup>89</sup>

Göyün yuxarisına doğru ip uzada bilər? Yaxud dünya ilə əlaqəni kəsib göyün yuxarisına hansı yolla getmək olar? Bunu müasir kosmik araşdırmalara dəlil göstərmək imkanı da yoxdur. Çünki bu şərhə edənlər Nəbinin həyatında ona rast gələn kafirləri hədəf almışlar.

2. İkinci şərh də əsassızdır. Allahın ona dünya və axirətdə yardım etməyəcəyini güman edən şəxs qəzəbini aradan qaldıracaq hiylə yardım almasına imkan verəcək hiylə olur. Əks halda, heç kim intihar üçün hiylə qurmaz. Allah ona axirətdə də yardım etməyəcəksə, o zaman nə üçün intihar etsin? Allahın Kitabında belə mənasız bir şey ola bilərmimi?

3. Üçüncü şərhin də əsaslı tərəfi yoxdur. Dünya ilə əlaqəni kəsib göyə doğru gediş, Nəbiyə gələn köməyin qarşısını almağa və ya özü üçün ruzi əldə etməyə səy necə ola bilər? Məgər insanların göyə gedəcəkləri hər hansı yol varmı ki, Muhəmməd Əsəd ayəyə “...Göyə başqa yolla getməyi sınısın, yol qət etsin” mənasını verir?

Bu bölmədə “Həcc” surəsinin yalnız 15-ci ayəsindən bəhs edilmişdir. Aşağıda da qeyd olunacağı kimi, ənənəvi üsulda ayələrin əvvəli və sonrası ilə, həmçinin, digər ayələrlə əlaqəsi kifayət qədər göstərilmədiyinə görə 15-ci ayə ilə əlaqəli olan 11-dən 16-ya qədər ayələr də anlaşılmaz şəkildə şərh edilmişdir. Mövzunun bu cəhətinə bundan sonrakı bölmədə toxunulacaq.

## 9.2. Quranın üsulu

Quranın digər ayələri kimi, “Həcc” surəsinin 11-ci ayəsindən 16-cı ayəsinə qədər olan ayələri həm bir-biri ilə, həm də digər ayələrlə əlaqəlidir. İndi bu ayələrə və əlaqələr şəbəkəsinə nəzər yetirək.

### 11-ci ayə:

*“İnsanlardan eləsi də vardır ki, Allaha şübhə ilə qulluq edir. Əgər*

89 Zəmaxşəri, əl-Kəşşaf, c. III, s. 8.

*ona bir xeyir çatsa, onunla rahatlıq tapar. Yox, əgər başına bir sıxıntı gəlsə, üz döndərər. Beləsi dünyanı da itirər, axirəti də. Gerçək zərər də elə budur”.*

Hər insan bu dünyada imtahandan keçiriləcəkdir. Uca Allah belə buyurur:

“Sizi bir az qorxu, bir az aclıq, bir az da mal-dövlət, insan və məhsul itkisi ilə ağır bir imtahandan keçirəcəyik. Bundan qaçış yoxdur. Səbr edənlərə müjdə ver.

*Onlar bir müsibət üz verdikdə, “Biz Allaha məxsusuq və Ona da qayıdacağıq!” deyirlər. Onların üzərlərində Allahın verdiyi müdriklik və bərəkət vardır. Məhz onlar doğru yola gələnlərdir”* (“Bəqərə” surəsi, 2/155-157).

Başına gələn çətinliyə dözməyən şəxs ondan xilas olmaq üçün Allaha yaxın gördüyü birinin ruhaniliyini vasitəçi kimi qəbul etməyə çalışır və yoldan çıxır. 12-ci ayə onu bildirir.

### **12-ci ayə:**

*“Allahdan başqa, özünə zərər verməyəcək və ya faydası olmayacaq şeyi köməyə çağırır. Bu, böyük azğınlıqdır”.*

Bir çox müsəlman belə hallarda müxtəlif ağa qəbirlərinə, pirlərə, ocaqlara üz tutur, Allaha yaxın hesab etdikləri üçün onların ruhaniliyindən kömək diləyirlər. Halbuki bunlar ölmüş insanlardır, bizi eşitmir, bizə cavab verə bilmirlər. Qiyamətdən əvvəl onlarla görüşmək imkanımız da yoxdur. Uca Allah belə buyurur:

“De: “Bir deyin görək, siz Allahdan başqa nəyi çağırırsınız? Göstərin mənə, onlar yer üzündə nə yaratmışlar? Yoxsa onların göylərdə bir payı var? Əgər doğru danışanlarsınızsa, mənə bundan əvvəl göndərilmiş bir kitab və ya hər hansı məlumat parçası gətirin”.

*“Allahı qoyub Qiyamət gününədək ona cavab verə bilməyən şəxsləri köməyə çağırandan daha çox azmış kim ola bilər? Halbuki bunlar onların çağırışından xəbərsizdirlər”* (“Əhqaf” surəsi, 46/4-5).



Sonra bu insan Allaha yaxın hesab etdiyi dini rəhbəri vasitəçi kimi qəbul edir, ona bağlı olub mənəvi köməyini almaq və çətinlikdən xilas olmaq istəyir. 13-cü ayə onu göstərir.

### 13-cü ayə:

*“Zərəri faydasından çox olan şəxsi də yardıma çağırır. O nə pis köməkçi və nə pis camaat üzvüdür.”*

Halbuki yardım istədiyi şəxs də yardıma möhtacdır. Bu mövzuda Uca Allah belə buyurur:

*“Ondan savayı çağırdıqlarınız nə sizə yardım edə bilər, nə də özlərinə köməkçi ola bilərlər”* (“Əraf” surəsi, 7/197).

“De: “Allahdan başqa tanrı saydıqlarınızı çağırın. Onlar bəlanı sizdən nə uzaqlaşdırmağa, nə də başqa tərəfə yönəltməyə qadirdirlər”.

*Rəbblərindən başqa köməkçi çağıranlar, Onun mərhəmətini umduqları və əzabından qorxduqları əsnada, kim ona daha yaxındır deyə vəsilə axtarırlar. Rəbbinin əzabı həqiqətən, qorxuncdur”*<sup>90</sup> (“İsra” surəsi, 17/56-57).

Bu şəxs vasitəçi etdiyi din rəhbərinin camaatına daxil olur, ona qul olur, hədiyyələr, qurbanlar verir, qarşısında hörmətlə əyilir və şirkə düşür. Əlinə nə isə keçmədən ən böyük zərəərə uğrayır. Uca Allah belə buyurur:

*“Bəlkə onlara köməkləri olar deyə Allahdan başqa tanrılar qəbul etdilər. Amma onların yardıma gücləri çatmaz. Halbuki, özləri onlar üçün hazır əsgərlərdirlər”* (“Yasin” surəsi, 36/74-75).

İnsanların əksəriyyəti qeyri-adi hesab etdikləri bəzi varlıqları, əcdadlarının ruhlarını, həmçinin, Allaha yaxın bildikləri şəxsləri vasitəçi edərək istəklərini Allaha çatdırmağa və qəbul etdirməyə çalışırlar. Bu, İslamla batil inancları ayıran əsas fərqdır. 11, 12 və 13-cü ayələr bu yolla gedən müsəlmanın böyük azğınlığa düşəcəyini, həm dünyanı, həm də axirəti itirəcəyini bildirir ki, əsl itki

90 Bu məal digərlərindən fərqlidir. Əvvəlki ayədə olanlardan başqa hər hansı dəyərləndirmə aparılmadığına görə bizcə bu doğru məaldır. (أُولَئِكَ الَّذِينَ يَدْعُونَ) mübtədə, (يَبْتَغُونَ إِلَى) xəbər, (أَلَيْهِمْ أَقْرَبُ) cümləsi “mahallən mənsub” olub (الْوَسِيلَةَ) -nin qarşılığıdır. Sonradan gələn cümlə isə (يَبْتَغُونَ) felinin failinin vəziyyətini bildirir.

budur. 12-ci ayənin ərəbcə əslində köməyə çağırılan üçün “ما mə=şey”, 13-cü ayədə isə “من mən=kişi” sözləri işlədilmişdir.

Bundan başqa, 12-ci ayədə köməyə çağırılanın zərər verməyəcək və faydası da olmayacaq şey olduğu bildirildiyi halda, 13-cü ayədə zərəri faydasından çox olan şəxs olduğu qeyd edilir. Bunlar köməyə çağırılan iki fərqli şeyi göstərdiyinə görə tərcümə buna uyğun edilmişdir. Lakin ənənəvi üsulda bu fərqlər görülməmiş, hər iki ayədə köməyə çağırılanın bütələr olduğu güman edilmişdir.

Müasir təfsir alimlərindən Muhyiddin əd-Dərviş 13-cü ayəni 12-ci ayənin təkrarı, onun qarşılığı hesab etmişdir.

Böyük təfsir alimi əz-Zəmaxşərinin aşağıda qeyd ediləcək şərhini onun da eyni fikirdə olduğunu göstərir.

Qarşılıq (bədəl) bir söz və ya cümlənin digərinin yerinə keçməsidir. İkinci ayəni birincinin qarşılığı hesab etmək aradakı fərqləri görməyib birinci ayəyə ikinci ayədəki mənəni verməkdir. Yəni, ikinci ayə mənə baxımından birincinin təkrarı hesab edilir.

O zaman birinci ayədəki “zərər verməyəcək və faydası da olmayacaq şey” ifadəsi ikinci ayədə “zərəri faydasından yaxın olan şəxs” kimi dəyişdirilir. Bu şərhçilər köməyə çağırılanın büt olduğuna qərar verdiklərinə görə bütün zərər verəcəyi, fayda da verəcəyi, lakin zərərinin faydasından çox olacağı anlaşılır. Bu isə çox sayda ayə ilə ziddiyyət təşkil edir. Məşhur təfsir alimi əz-Zəmaxşəri səhvi düzəltməkdənsə, belə demişdir: “Bu iki ayədə bütələrin zərər və ya fayda vermələrinin rədd olunduğunun qeyd edildiyi halda, bu iki ayədə zərər və ya fayda vermələri göstərilibsə,<sup>91</sup> o zaman bu ziddiyyət deyil?” deyərək soruşsan, cavab olaraq deyərək bilərəm ki, mənə qavranılsa, bu anlayış aradan qalxar. Belə ki, Uca Allah kafiri yazıq vəziyyətə salmışdır. Çünki o, fayda və zərər vermə gücü olmayan cansız maddəyə qul olur. Cahilliyi və azgınlığı səbəbilə inanır ki, şəfaət istəyəcəyi zaman bütədən fayda götürəcək. Sonra bu kafir qiyamət günü bütələr üzündən zərər gördüyünü, onlara qul olduğu üçün Cəhənnəmə girdiyini, iddia etdiyi şəfaətdən də bir iz olmadığını gördükdə, bağırır və belə deyir: “Zərəri faydasından

91 Zəmaxşəri, əl-Kəşşaf, c III, s. 7-8.

çox olan şəxs! O nə pis köməkçi və nə pis yoldaşdır”.

İkinci ayə birincinin qarşılığı olduğuna görə “çağırır” ifadəsi təkrarlanır. Sanki Uca Allah belə buyurub: “Allahı qoyub, ona zərər verməyəcək, faydası da olmayacaq şeyi köməyə çağırır”. Sonra isə sanki Allah sözlərini belə davam etdirib: “Məbud hesab edildiyinə görə “zərəri”, şəfaətçi hesab edildiyinə görə “faydasından çox olan şəxs” nə pis köməkçidir!”<sup>92</sup>

Zəmahşərinin birinci şərhini qəbul etmək olmaz. Əbədi Cəhənnəmə məhkum olmuş kafir həmin anda bütün hansı faydasını gözləyə bilər ki, “zərəri faydasından çox” desin!

İkincisini heç qəbul etmək olmaz. Çünki o şərh bütün şəfaətçi olacağını qəbul etməkdir.

Muhyiddin əd-Dərviş deyir ki, 12-ci ayə ilə bağlı şərhlərin sayı yeddiyə çatır, lakin onların hamısı məntiq xaricindədir. Bu ayə sintaksis və təfsir alimləri tərəfindən araşdırılmış, lakin onlar susuzluğu aradan qaldıracaq bir şərh verməmişlər.<sup>93</sup>

Şübhəsiz ki, ikinci ayəni birincinin təkrarı hesab etməklə bu işi həll etmək mümkün deyildir. Bunlar insanların din pərdəsi altında necə istismar edildiyini görsəydilər, ayələri doğru şərh edərdilər.

12-ci ayənin sonundakı العشير (əl-aşir) sözü də çox əhəmiyyətlidir. Eyni nəsiləndən olub birlikdə yaşayanlara “aşirət” (العشيرة) deyilir. “Aşir” isə eyni nəsiləndən olan və ya bir-birini tanıyanlarla birlikdə yaşayan şəxsdir.<sup>94</sup> Bu gün buna partiya, qrup və ya camaat mənsubu deyilir. Allaha yaxın olduğuna və mənəvi kömək edəcəyinə inanılan şəxslərin ətrafında camaat yaranır. Onlara sığınanlar camaata daxil olur və bunun bəzi faydalarını görürlər. Ayədə bəhs edilən mənfəət bu olmalıdır.

Aşağıdakı ayə diqqəti belə bir mənfəətə cəlb edir:

*“(İbrahim) dedi: “Allah ilə aranızda qoyduğunuz bütələrə pərəsti-*

92 Zəmahşəri, əl-Kəşşaf, c III, s. 7-8.

93 Muhyiddin əd-Dərviş, İrabul-Quranil-Kərim və bəyanuh, Dımaşq-Beyrut 1412/1992, c. VI, s. 403-404.

94 Rağib əl-İsfahani, عشر mad.

*şiniz ancaq bu həyatda bir-birinizə qarşı bəslədiyiniz sevgi şərətinin formalaşması üçündür. Sonra isə Qiyamət günü bir-birinizi tanımayacaq, biriniz digərinizə lənət edəcəksiniz. Sığınacağınız yer həmin Oddur. Sizə yardım edən də olmayacaqdır” (“Ənkəbut” surəsi, 29/25).*

*“Allah iman gətirib yaxşı işlər görənləri içindən çaylar axan Cənnətlərə daxil edəcək. Şübhəsiz ki, Allah istədiyini edər” (“Həcc” surəsi, 22/14).*

Allah iman gətirən və yaxşı işlər görənləri içindən çaylar axan cənnətlərə daxil edəcəkdir. Allah istədiyini edir.

Bunlar çətinliklər qarşısında geri dönməyib səbrli olanlardır. Bu, çox çətin işdir. Uca Allah belə buyurur:

*“Heç kim etdikləri əməllərinin əvəzi olaraq onlar üçün gözlərinə sevinc gətirəcək nələr saxlandığını bilmir” (“Səcdə” surəsi, 32/17).*

*“(Bir gün Loğman oğluna demişdi ki:) “Oğlum! Namazı davamlı qıl, yaxşılığı əmr et, pisliklərdən çəkindir. Başına gələn çətinliklərə səbr et. Həqiqətən, bu, əzm (tələb edən) əməllərdəndir” (“Loğman” surəsi, 31/17).*

*“Kim ki, dünyada və axirətdə Allahın kömək göstərməyəcəyi gümanındadırsa, bir səbəbdən tutub göyə (Allaha) üz tutsun, digər əlaqəni dərhal kəssin, görsün ki, bu yol, ona gərginlik yarıdan şeyi həqiqətən aradan qaldıracaq, yoxsa qaldırmayacaq?” (“Həcc” surəsi, 22/15).*

Yuxarıda bəhs edilən şəxsin vasitəçilərlə Allahı razı salma söyləri uğursuzluqla nəticələnmiş, bu, onu məyus etmiş, tək qoymuşdur. Əslində, o, hər şeyin Allahın əlində olduğunu da bilir. Uca Allah belə buyurur:

*“De: “Sizə göydən və yerdən ruzi verən kimdir? Ya da eşitməyin və gözlərin hakimi olan kimdir? Ölüdən diri çıxaran, diridən də ölü çıxaran kimdir? İşləri yoluna qoyan kimdir?” Onlar deyəcəklər: “Allah!” De: “Bəs çəkinmirsiniz?”*

*O, sizin Haqq Rəbbiniz olan Allahdır. Haqqın qarşı tərəfi zəlalətdən başqa nə ola bilər? Siz necə üz döndərirsiniz?”* (“Yunus” surəsi, 10/31-32).

Çətinlik aradan qalxmadıqda, Allahın ona dünyada və axirətdə kömək etməyəcəyini fikirləşir. Allah sonsuz mərhəmətilə belə buyurur: “O səhv yollardan uzaqlaş, əmrinə tabe ol, birbaşa mənə üz tut. Ağır vəziyyətdən çıxıb-çıxmayacağına bax”.

Ayədə qeyd edilən sözlər:

a) فليمدد (fəl-yəmdud) “məd” kökündəndir. “Məd” çəkib uzatmaq və müəyyən vasitəylə bir insanla birbaşa əlaqə yaratmaq mənasına gəlir.<sup>95</sup>

b) السبب (əs-Səbəb) vasitəçi və səbəb mənasındadır.<sup>96</sup> Müsəlman Allahla arasına vasitəçi qoymur, çünki Allah ona şah damarından daha yaxındır. Lakin müsəlmanın da sarılacağı səbəb və vasitələr vardır. Uca Allah buyurur:

*“Ey iman gətirənlər! Allahdan qorxun, Ona vasitə axtarın və Onun yolunda cəhd edin ki, bəlkə umduğunuza qovuşasınız”* (“Maidə” surəsi, 5/35).

Ayədəki səbəb əlif-lamdır. Yəni, bilinən, Quranın bir çox yerində açılan səbəbdır. Məsələn, bir ayə belədir:

*“Ey iman gətirənlər! Səbr edərək və namaz qılaraq kömək diləyin. Həqiqətən, Allah səbr edənlərdir!”* (“Bəqərə” surəsi, 2/153).

Digər ayə isə belədir:

*“Həqiqətən, iman gətirib saleh əməllər edən, namazı davamlı qılan və zəkat verənləri Rəbbinin yanında mükafatlar gözləyir. Onlara heç bir qorxu yoxdur və onlar kədərlənməyəcəklər”* (“Bəqərə” surəsi, 2/277).

c) السماء “Səma” göy mənasındadır. “Bir səbəblə göyə uzansın” ifadəsindən Allaha dua nəzərdə tutulur. Allahın elçisinin (s) etdiyi dua ilə bağlı eyni söz işlədilmişdir.

95 Firuzabadi, Bəsair, c. IV, s. 488.

96 Firuzabadi, Bəsair, c. III, s. 169.

“Biz sənin üzünün göyə tərəf çevrildiyini gördük” (“Bəqərə” surəsi, 2/144).

ليقطع (“lyaqta”) sözü, “digər əlaqəni kəssin” şəklində tərcümə edilmişdir. Çünki o şəxsi bu vəziyyətə salan Allahla arasına vasitəçi qoyma səyləridir. O, vasitəçiyə Allaha bənzər xüsusiyyətlər aid etdiyinə görə şirkə düşür. Şirk bağışlanmayacaq günahdır və bu səbəbdən o əlaqə dərhal kəsilməlidir. Uca Allah belə buyurur:

“Şübhəsiz ki, Allah Özünə şərik qoşulmasını bağışlamaz, bundan başqa düzgün seçim edənə isə bağışlayar” (“Nisa” surəsi, 4/48).

Burada ثم = “summə” aidıyyat ədatına “dərhal” mənası verilmişdir. Çünki bu söz aşağıdakı ayədə olduğu kimi, مع = “məa” “birlikdə olma” mənasına gəlir.<sup>97</sup>

“Sonra isə o, iman gətirən, bir-birinə səbr və mərhəmət tövsiyə edənlərdən oldu” (“Bələd” surəsi, 90/17).

d) Ayənin sonunda qeyd edilən هل=“həl” sual ədatı konkret bir hadisə ilə bağlı müsbət cavab almaq üçün işlədilir. Zehində canlandırılan (təsəvvür), yaxud mənfi cavab gözlənilən hər hansı sualda işlədilmir.<sup>98</sup> Ənənəvi üsulda bunun tam əksi olan məna verilmişdir. Mənanı doğru vermək üçün sual “... aradan qaldıracaq, yoxsa qaldırmayacaq?” şəklində təkrarlanmışdır.

e) كيد , “keyd” hər hansı bir şeyə yaxınlaşmaq, çarə tapmaq və səy göstərmək mənasına gəlir. İnsanın özünə hiyləsi özünə yaxşılıq etməsi, istiqamətini yaxşı müəyyən etməsi deməkdir.<sup>99</sup> Ayədə qeyd edilən “keyd” insanın özünə hiyləsi olduğuna görə “bu yol” kimi tərcümə edilmişdir.

“Keyd” مكر “məkr” mənasına da gəlir. “Məkr” müəyyən çıxış yolu göstərərək bir şəxsi yönəldiyi yoldan döndərməkdir. Bizim dilimizdə isə buna hiylə və ya aldatma deyilir.

“Keyd” (hiylə) məqsədinə görə iki yerə ayrılır. Biri xainlərin hiyləsidir. Uca Allah belə buyurur:

97 Firuzabadi, Bəsair, c.II, s. 344.

98 Firuzabadi, Bəsair, c. V, s. 335-336.

99 İbn Manzur, Lisanul-arab كيد mad.

“Allah xainlərin (keydini) hiyləsini müvəffəq etməz” (“Yusuf” surəsi, 12/52). Digəri isə yaxşılıq etmək istəyənlərin (keydi) hiyləsidir.

*Biz Yusuf üçün çıxış yolu (keyd) göstərdik*” (“Yusuf” surəsi, 12/76).<sup>100</sup>

f) غيظ = “ğayz” sözü hirs və qəzəb, qan təzyiqinin yüksəlməsindən yaranan və getdikcə artan əsəbilik mənasına gəlir.<sup>101</sup> Bu əsəbilik insanı çətin vəziyyətə saldığına görə gərginlik kimi tərcümə edilmişdir.

“Beləcə, Biz onu açıq-aydın ayələr kimi nazil etdik. *Allah istədiyi kəsi doğru yola yönəldir*” (“Həcc” surəsi, 22/16).

Ayələri əvvəli və sonrası, həmçinin, digər ayələrlə birlikdə başa düşməyə çalışdıqda, buradakı məna açıq şəkildə görünür. Ənənəvi üsulda bu yolla getmədiklərinə görə o açıq ayələr anlaşılmaz vəziyyətə gətirilmişdir. Buna görə də ənənəçilər 16-cı ayəni fərqli şəkildə izah etmək məcburiyyətində qalmışlar. Məsələn, Tabərinin izahatı belədir: “Uca Allah buyurur: Ey insanlar! Vəfat edən insan həyatda olmadıqdan sonra ona yenidən həyat verməyə gücümün yetəcəyini sizə dəlillərilə izah etdiyim kimi, eyni şəkildə, bu Quranı Peyğəmbərimiz Muhəmməd sallallahu aleyhi və sələmə açıq ayələr olaraq, yəni, Allahın doğru yola gəlməsini istədiyini şəxsləri bu istiqamətə yönəldən işarələr kimi nazil etmişik”.<sup>102</sup>

Yuxarıdakı nümunələrlə bağlı düşündükdə, Quranın açıq kitab olmasının mənası aydınlaşır. Lakin ənənəvi üsulda bu məna itir.

100 Firuzabadi, Bəsaîr, c. IV, s.399-400 və 516.

101 Tərcüməçi Asim, Qamus tərcüməsi

102 Tabəri, Təfisirut-Tabəri, c. IX, s. 121.





*10-cu mövzu*

*MÜNAFIQ*

*(İkiüzlü)*



Münafiq əvvəlcə inanan, sonra Allaha qarşı diqqətsiz davranan, lakin özünü inanlı hesab edən və inanlı göstərən şəxsdir. Uca Allah belə buyurur:

“Münafıqlər sənın yanına gəldikləri zaman “Biz şəhadət veririk ki, sən həqiqətən Allahın Elçisisən!” dedilər. Allah bilir ki, sən Onun Elçisisən. Amma Allah şahiddir ki, münafıqlər qəti olaraq yalan deyirlər. Onlar andlarını sipər edib Allah yolundan dönürlər. Həqiqətən, onlar pis əməllər törətdilər.

*Bu ona görədir ki, onlar iman gətirdikdən sonra kafirlik etdilər. Sonra da onların qəlblərində fərqli quruluş formalaşdı. Artıq onlar anlamırlar”* (“Munafiqun” surəsi, 63/1-3).

İnanmadığı halda, özünü inanlı göstərənlər də vardır. Uca Allah belə buyurur:

*“İnsanlar arasında “Allaha və Axirət gününə inandıq” deyənlər də var. Halbuki onlar inanmayıblar. Onlar Allahu və iman gətirənləri aldatmağa çalışırlar. Halbuki yalnız özlərini aldadırlar, amma bunu anlamırlar”* (“Bəqərə” surəsi, 2/8-9).

“Bəqərə” surəsinin 7-ci ayəsində Allaha qarşı diqqətsiz davranan kafirlərin həqiqətləri görməmək vərdişi qazandıqları və bu səbəbdən gözlərində pərdə yarandığı qeyd edilmişdir. Həmin pərdə münafıqlərdə də yaranır. Uca Allah buyurur:

*“Onların məsəli işıq yandırmaq istəyən kimsənin məsəlinə bənzəyir. Alov onun ətrafındakıları işıqlandırdığı zaman Allah onların nurunu aparar; özlərini də (heç bir şey) görə bilməyəcəkləri zülmətlər içərisində buraxar. Onlar kar, lal və kordurlar. Artıq onlar əl çəkməzlər”* (“Bəqərə” surəsi, 2/17-18).

Bu ayə onların əvvəlcə ilahi təbliğlə nurlanmağa istəkli olduqlarını göstərir. Həmin təbliğ həqiqətləri ortaya çıxardıqda, narahat olur, onlara diqqətsiz yanaşaraq yenidən qaranlıqlara qərq olurlar. Özlərini kar, dilsiz və kor kimi göstərir, həqiqətləri eşitmək, görmək və danışmaq istəmirlər. Heç onların bundan uzaq olmaq niyyətləri də yoxdur.



*11-ci mövzu*

*KAFİR*

*(Özünü görməməzliyə vuran)*



Uca Allah buyurur:

*“Həmin kafirlər, həqiqətləri görməməzliyə vuranlar üçün fərqi yoxdur. Onlara xəbərdarlıq etsən də, etməsən də, inanası deyillər”* (“Bəqərə” surəsi, 2/6).

Ərəb dilində **“kafir”** sözünün kökü “kufur” və “kufur” olub “örtmə” deməkdir. Örtmək göstərməmək üçündür. Allahın bir elçisinin təbliği kimi hamının görüb-eşidəcəyi bir şeyi örtməyə çalışmaq onu görməməzliyə vurmaq deməkdir. Bir şəxsin etdiyi yaxşılığı görməmək də belədir. Belələrinə də nankor mənasında kafir deyilir. Çünki bu, nemətə qarşı nankorluqdur. Yaxşı insanların etdiyi kimi, bəzən hər hansı pisliyə göz yumub örtmək mümkündür. Buna görə də örtülən şey yaxşı və ya pis ola bilər. Yaxşını örtmək pis, pisi örtmək yaxşıdır.

### **11.1. Yaxşılıarı və doğruları görməmək**

Yaxşı və ya doğru şeyləri örtüb gizlədən onların görünməsinə mane olur. Ərəb dilində buna “kufur” və ya “kufran” deyilir. Bir çox insan ona qarşı edilən yaxşılıqları görmək istəmir. Bu, pis şeydir. Uca Allah belə buyurur:

*“Dənizdə bir fəlakət üz versə, köməyə çağırtdıqlarınız yoxa çıxar, ancaq Allah qalar. Allah, sizi xilas edib quruya çıxartdıqda isə üz döndərərsiniz. İnsan edilən yaxşılığı görməz!”* (“İsra” surəsi, 17/67).

*“Allah xain olan və edilən yaxşılıqları görməməzliyə vuranların heç birini sevmir”* (“Həcc” surəsi, 22/38).

Bir çox insan bu vəziyyətə düşür. Ən pisi Allaha, elçisinə və Kitabını görməməzliyə vurmaqdır. Elə kafirlik də budur. Uca Allah buyurur:

*“Biz bu Quranda insanlar üçün hər cür məsəli müfəssəl izah etdik. Lakin insanların çoxu asanlıqla bunları görməməzliyə vururlar”* (“İsra” surəsi, 17/89).

Kafirlik şüurlu fəaliyyətdir. Hər kafir öz mövqeyini bilir. Buna

görə də onların heç biri doğru səbəbə əsaslanmır, özünü müdafiə etmək məcburiyyətində qaldıqda, həqiqətləri qarışdırır. İblisin yoldan çıxması ilə bağlı ayələr buna yaxşı nümunədir. Uca Allah belə buyurur:

“Sizi xəlq etdik, sonra sizə surət verdik, sonra da mələklərə “Adəmə səcdə edin!” dedik. İblisdən başqa hamısı dərhal səcdə etdilər. O, səcdə edənlərin arasında yox idi.

*Allah dedi: “Mən əmr etdikdə, sənə səcdə etməyə nə mane oldu?” “Məni oddan, onu isə palçıqdan yaratmışan. Mən ondan üstünəm”, - deyərək cavab verdi (“Əraf” surəsi, 7/11-12).*

İblisin Adəmə səcdə etmə əmrindən xoşu gəlməmişdi. O, əmri verənin Allah olduğuna əhəmiyyət verməyərək, görməməzliyə vuraraq guya Adəmə qarşı çıxırmış kimi davrandı, birbaşa Allaha qarşı çıxma cəsaretini göstərə bilmədi. Çünki hər şeyə görə Allaha borclu olduğunu və Allah tərəfindən yaradıldığını bilirdi. Bunlar İblisin aşağıdakı sözlərində əks olunur:

*“Mən ondan üstünəm. Çünki Sən məni oddan, onu isə palçıqdan yaratdın!” (“Sad” surəsi, 38/76).*

*“Palçıqdan, başqa şəkllə düşən qara torpaqdan yaratdığın insana səcdə edə bilmərəm!” (“Hicr” surəsi, 15/33).*

Onun layiq olduğu cəza tezliklə verildi. Allah ona belə dedi:

*“Oradan aşağı en! Orda təkəbbür göstərməyə haqqın yoxdur. Çıx get, çünki sən alçaqsan” (“Əraf” surəsi, 7/13).*

İblis belə kafir oldu. Halbuki Allahın varlığına və birliyinə şübhə etmir, Axirətin varlığını da qəbul edirdi. Çünki o, qovulmasından sonra belə yalvarmışdı:

*“Ey Rəbbim! İnsanların təkrar dirildiləcəkləri günə qədər mənə möhlət ver” (“Sad” surəsi, 38/79).*

Allahın bircə əmrinə qarşı çıxması İblisin kafir olması üçün kifayət etmişdir. İnsan da belədir. Bilmədiyinə görə deyil, Allahın əmrlərini görmək istəmədiyinə görə kafir olur.



Bu araşdırmada küfr sözünə “görməməzlik”, “görməməzliyə vurmaq” “tanımamaq”, bəzən isə “kafirlik” mənası verilmişdir.

## 11.2. Pis və səhv şeyləri görməmək

Pis və səhv şeyləri örtüb gizlətmək yaxşılıqdır. Onları Allah da gizlədir. O, belə buyurur:

*“Qadağan olunmuş şeylərin böyüklərindən uzaq dayansanız, digər günahlarınızı örtərik. Sizi gözəl bir yerə daxil edərik”*  
(“Nisa” surəsi, 4/31).

*“İnanıb yaxşı işlər edənlərin, əlbəttə ki, təqsirlərini örtər və onları etdiklərinin ən gözəli ilə mükafatlandırırıq”* (“Ənkəbut” surəsi, 29/7).

*“Möminlər! Əgər Allahdan çəkinsəniz, O sizə düzgünü ayridən ayırd etmə bacarığı verər. Günahlarınızı örtər və sizi bağışlayar. Allah böyük lütf sahibidir”<sup>103</sup>* (“Ənfal” surəsi, 8/29).

---

103 Kəffəra (كفر) sözü də “kufir” kökündən olub “təksir”, yəni, çoxluq ifadə edir. Ayələrdə Uca Allah günahları çox bağışladığını, örtüyünü və onları görməməyə çalışdığını bu sözlə bildirir.



*12-ci mövzu*

*QƏLBİN  
MÖHÜRLƏNMƏSİ*



Uca Allah belə buyurur:

*“Sanki Allah onların qəlblərinə və qulaqlarına möhür vurub, gözlərinə də pərdə çəkib. Onlar üçün böyük bir əzab vardır”* (“Bəqərə” surəsi, 2/7).

Bu ayədə pis davranışlardan yaranan mənfi nəticələr müəyyən “istiara” (məcaz) şəklində qeyd edilmişdir. “İstiarə” lüğətdə “bir malı borc istəmə”, ədəbiyyatda isə bir şeydən gözəl və təsirli bəhs etmək üçün hər hansı söz və ya ifadəni əsl mənasından kənarlaşdırmaqdır. Məsələn, “Aslanla tanış oldum” deyən şəxsin aslanla (heyvan) tanış olması mümkün olmadığına görə tanış olduğu həmin şəxsi bənzətmə ədatı işlətmədən aslana bənzədərək məcazdan istifadə edir.

İstiarə ifadə ilə, yəni müəyyən məna çoxluğu ilə edilir. İstiarənin bu növünə istiareyi-təmsiliyyə, mürəkkəb istiarə və ya alleqoriya deyilir. Məsələn, israf edənə deyilən “ayağını yorğanına görə uzat” ifadəsilə gizli işlər görən barəsində deyilən “saman altından su yeridir” ifadəsi istiareyi-təmsiliyyədir. Çünki bu sözlərdə əsl mənanı nəzərdə tutma ehtimalı olmadığı kimi, bənzətmə ədatı da yoxdur.

Yuxarıdakı ayədə də bənzətmə əvəzinə birbaşa bənzədiləcək məna çoxluğundan istifadə olunaraq Qurana qarşı mənfi fikirlər canlandırılmışdır. Məcəzi mənada əsl mənanı nəzərdə tutma ehtimalı yoxdur və bu ayədə də əsl məna nəzərdə tutula bilməz. Belə olsa, bu insanlar məsuliyyət daşıya bilməzlər. Çünki qəlbi və qulaqları möhürlənmiş, gözlərinə isə pərdə salınan insan iman etmədiyinə görə məsuliyyət daşıya bilməz. Çünki *“Allah heç kimə gücünü çatdığından artığını yükləməz”* (“Bəqərə” surəsi, 2/286).

Bu və buna bənzər ayələrdəki bəhs məcaz deyil, həqiqi güman edildiyinə görə onlarda gizli olan “sanki” sözünü açıq şəkildə göstərmək müəyyən zərurət olmuşdur.

“Yasin” surəsinin aşağıdakı ayələrində də vəziyyət eynidir:

*“Onların əksəriyyəti bunun həqiqi mənada Allahın sözü olduğunu təsirinə girdilər, amma inanmırlar. Sanki boyunlarına çənələ-*

*rinə kimi dirənən dəmir həlqələr keçirtmişik, ona görə başlarını əyə bilmirlər. Sanki onların önlərindən bir sədd, arxalarından da başqa bir sədd çəkib onları əhatələdikləri üçün görə bilmirlər. Onlara xəbərdarlıq etsən də, etməsən də, inanmırlar” (“Yasin” surəsi, 36/7-10).*







*13-cü mövzu*

*İNSANI İNSAN EDƏN  
XÜSUSİYYƏTLƏR*

*(Qəlb - eşitmə - görmə)*



Uca Allah belə buyurur:

“Yaratdığı hər şeyi gözəl yaradan Odur. İnsanı yaratmağa sulanmış torpaqdan (tin) başlamışdır.

Sonra onun nəslini süzölmüş əsasdan, möhkəm olmayan sudan yaratmışdır.

*Sonra onu müəyyən şəkə salmış və ona ruhundan üförmüşdür. Sizə qulaqlar, gözlər və könuəllər əmələ gətirmişdir. Siz necə də az şükür edirsiniz!”* (“Səcdə” surəsi, 32/7-9).

İnsan əsasən düşünən və ya danışan canlı kimi tərif edilir. Bununla bağlı olaraq ağıl insanla heyvanı ayıran ən mühüm cəhət sayılır. Halbuki Quranda quşların və qarışqaların danışıqlarından və ağıllarından istifadə etməklə gəldikləri dəyərləndirmələrdən bəhs edilir. Yuxarıdakı ayələr insanı digər canlılardan ayıran mühüm fərqi qulaqlar, gözlər və qəblərdə axtarılmasının zəruri olduğunu bildirir. Qarışqalar və quşlarla bağlı ayələr aşağıdakılardır:

“Süleyman üçün cinlərdən, insanlardan və quşlardan ibarət qoşun toplanıldı. Onlar müntəzəm vəziyyətdə idilər.

Qarışqa vadisinə kimi gəldilər. Bir qarışqa belə dedi: “Qarışqalar! Yuvalarınıza girin! Süleyman və qoşunu sizi əzməsinlər. Onlar özləri də hiss etməzlər”.

Süleyman dişləri görünəcək qədər gülümsədi: “*Ey Rəbbim!*”, -dedi. “*Məni özümə buraxma ki, etdiyini yaxşılığın qiymətini bilim. Anama, atama etdiklərinin də... Sənin istəyinə uyğun iş edim. Məni mərhəmətinlə yaxşı bəndələrinin arasına əlavə et!*”

*Süleyman quşlar ordusunu təftiş etdi. Sonra belə dedi: “Nə oldu, nə üçün Hüdhiüdü görmürəm? Yoxsa o, qeybə yox oldu?”*

*Nə olursa olsun ona ağır cəza verəcəyəm, ya da onu kəsəcəyəm. Mənə aşkar bir dəlil gətirsə, bu başqa məsələ”.*

*Çox gözləmədi. (Hüdhiüd gəlib çıxdı). Dedi: “Sənin bilmədiyini bir şeyi öyrəndim. Sənə Səbadan doğru bir xəbər gətirmişəm.*

*Orada hökmdarlıq edən bir qadın gördüm. Hər şeyi, çox böyük bir taxtı da var.*

*Gördüm ki, həm o, həm də tayfası Allahu qoyub Günəşə səcdə edirlər. Şeytan etdiklərini onlara gözəl göstərmiş və onları yoldan çıxartmışdır, doğrunu görə bilmirlər.*

*Allaha səcdə etsələr.. Yerlərin və göylərin bütün gizli olanlarını aşkara çıxardan, onların gizlətdiklərini də, üzə çıxartdıqlarını da bilən Odur.*

*Allah... Ondan başqa tanrı yoxdur”.*

*Süleyman dedi: “Baxaq görək, sən doğru deyirsən, yoxsa yalançısan?”*

*Bu məktubumu apar onların yanına at. Sonra bir qədər uzaqda dur və bax, gör nə deyəcəklər?”*

*Qadın hökmdar dedi: “Ey əyanlar! Baxın, mənə çox əhəmiyyətli bir məktub atıldı.*

*Süleyman tərəfindən. “Bismillahir Rəhmanir Rəhim!”lə başlayır, “Mənə qarşı çıxmayın. Gəlin, təslim olun!”, - deyir.*

*Dedi: “Ey əyanlar! Bu iş barəsində mənə düzgün həll yolu göstərin. Sizinlə məsləhətləşmədən bir işi kəsib ata bilmərəm” (“Nəml” surəsi, 27/17-32).*

Bu ayələrdə quşun və qarışqanın ağıllı danışmaları və dəyərləndirmələri var. Bütün ayələr araşdırıldıqda insanı heyvandan ayıran əsas fərqin təkəcə ağıl olmadığı üzə çıxır. Bununla bağlı ayələrdən biri belədir:

*“Cinlərdən və insanlardan bir çoxunu sanki Cəhənnəm odunu olmaları üçün yetişdirdik. Onların da qəlbləri var, onunla anlamazlar. Onların da gözləri var, onunla görməzlər. Onların da qulaqları var, onunla eşitməzlər. Onlar ənam (qoyun, öküz və dəvə) kimidirlər, hətta daha da düşükdürlər. Qafıl olanlar da məhz onlardır” (“Əraf” surəsi, 7/179).*

Müqayisənin bütün heyvan növlərilə deyil, “ənam” adlanan qoyun, dana və dəvə ilə aparılması və görməməzlik edib kafir olanların daha aşağı vəziyyətdə olduqlarının bildirilməsi çox əhəmiyyətlidir.

Belə insanlar qarğaya bənzədildiyinə görə “ənam”dan aşağı səviyədə qarğanın olduğu aydınlaşır. Uca Allah belə buyurur:

*“Kafirlik edib həqiqətləri görməməzliyə vuranlar, qavramadığı səsə qarşı səs salan qarğa kimidirlər. Onların qavradığı çığırta və bağırtıdır. Onlar kar, lal və kordurlar. Onlar ağıllarını işlətmirlər”* (“Bəqərə” surəsi, 2/171).

“Ənam” adlandırılan heyvanların da qəlb vardır, lakin bu qəlb sadəcə qanı pompa kimi bədənə vurur. İnsanın qəlbə isə həm də müəyyən qərar orqanı və bədənin əsas idarəetmə mərkəzidir. Ağıl həqiqətləri müəyyən edir, qəlb mənfəətlərin, ümidlərin və təqlidlərin təsiri ilə onları ya qəbul edir, ya da rədd edir. Ağıl qəlbə yanında müəyyən məsləhətçi kimidir. Qəlb ağıla uyğun qərar vermədikdə, ondan istifadə etmir. İmanın qəblə təsdiq şərtinə əsaslandırılması bunu göstərir. Yoxsa peyğəmbərlərin dediklərinin doğru olduğunu heç bir ağıllı insan inkar edə bilməz. Quranın daim ağıl vurğulaması bu səbəbdəndir. Belə ki, Firon Musanın elçiliyini qəbul etməsə də, ağıl onun Allahın elçisi olduğuna əmin idi. Bununla bağlı ayələr belədir:

*“Dəlillərimiz onlara açıq-aşkar şəkildə göstərildikdə, “bunlar, açıq-aydın bir sehrdir” dedilər.*

*Buna qəti inandıqları halda, zalımlıqlarına və təkəbbürlük etdiklərinə görə onları inkar etdilər”* (“Nəml” surəsi, 27/13-14).

Cəhənnəmlik insanlardan bəhs edən aşağıdakı ayələr onların bu günahı bilərək etdiklərini göstərir.

“Rəbbini görməməzliyə vurub kafir olanlara Cəhənnəm əzabı var. Ora nə pis vəziyyətə düşmə yeridir.

İçinə atılarda uğultusunu eşidəcəklər. O, qaynayacaqdır.

Qəzəbdən az qala parçalanacaq kimi olur. Hər bir dəstə oraya atılarkən Cəhənnəmin gözətçiləri onlardan soruşacaqlar: “Məgər sizə xəbərdarlıq edən gəlməmişdi?”

Onlar deyəcəklər: “Əlbəttə, bizə xəbərdar edən gəlmişdi. Amma

biz yalana sarılıb “Allah heç bir şey nazil etməyib, siz də ancaq böyük bir azğınlıq içindəsiniz” demişdik.

Onlar belə davam edəcəklər: “Kaş biz onu dinləsəydik və ya ağ-lımızı işlətsəydik, indi bu azgın oda yoldaş olanların arasında ol-mazdıq!”

*Onlar öz günahlarını etiraf edəcəklər. Rədd olsun, o qızgın oda yoldaş olanlar!*” (“Mülk” surəsi, 67/6-11).

“Ənam” adlandırılan heyvanlarda göz olsa da, bəsirət yoxdur. Ayələrdə vurğulanan bəsirət baxılan şeyi qavramaqdır. Əgər “ənam”, yəni, qoyun, inək və dəvə əlində bıçaqla gələn şəxsini onu kəsəcəyini qavrasaydı, nə baş verərdi? Yanındakı inəyin kəsildiyini görəndə buğa sanki heç nə olmamışcasına otlamağa davam edərdi? Lakin insanlar hər hansı qatilin cəmiyyətdə sərbəst şəkildə gəzməsinə razı olmazlar.

Eşitmək eşidilən səsləri dərəcələndirib mənasını qavramaqdır. “Ənam”da bu da yoxdur.

Yuxarıda ana qarışqanın xəbərdarlığı və hüdhüd quşunun qiymət-ləndirməsi onların insan kimi eşitmə və bəsirət sahibi olduqlarını göstərir. Lakin onlarda həyatlarına istiqamət verəcək qərar mərkə-zisi olan qəlb yoxdur. Bu baxımdan, “ənam”la eyni vəziyyətdədirlər.

İnsan fərqlidir. O, hisslərilə əldə etdiyi biliklərə görə həyatına is-tiqamət verir. Onun qarşısında iki yol vardır: ya doğru olanlara tabe olacaq, ya da doğru olanları özünə tabe etdirəcək. Əgər hər hansı düşüncə və anlayışın əsiri olubsa, o zaman sərbəst şəkildə qərar qəbul edə bilməz. Dünyəvi həqiqətlərin yerini öz həqiqətləri və ya içində olduğu camaatın həqiqətləri tutur. Əsas korluq və kar-lıq budur. Uca Allah buyurur:

*“Onlar yer üzündə gəzib dolaşdırlarmı ki, qəlbləri ilə düşünsün-lər, qulaqları ilə eşitsinlər? Çünki əslində, kor olan gözlər deyil, kökslərdəki qəlb kor olur”* (“Həcc” surəsi, 22/46).

Gözlər və qulaqlar qəlbın məsləhətçisidir. Göz həqiqətləri görür, qulaq həqiqətləri eşidir. Lakin qəlb bunları nəzərə almadıqda gör-mə və eşitmənin heç bir faydası olmur, hətta qəlb həqiqətləri gör-

məyə və eşitməyə dözməyəcək həddə gəlir. Əsas vurğunun eşitmə və görməyə deyil, qəlbə edilməsi və imanın qəlblə təsdiq olması bu səbəbdəndir. Uca Allah belə buyurur:

*“Yer üzünün keçmiş sakinlərindən sonra həmin yerə məskən salanlar üçün bu həqiqət aydın olmadımı ki, əgər əmr etsəydik, onları da günahları üzündən müsibətə düçar edərdik. Sanki qəlblərinə yeni bir təbiət formalaşdırırıq və onlar da eşitmirlər?”* (“Əraf” surəsi, 7/100).

Deməli, insanı heyvandan ayıran ən mühüm cəhət onun danışması, eşitməsi və ya düşünməsi deyil, duyğu orqanları ilə əldə etdiyi bilikləri qiymətləndirərək həyatına istiqamət verəcək halda olmasıdır. Lakin azad qərar vermə xüsusiyyətini itirən şəxs insan olmaq xüsusiyyətini də itirir. O, etdiyi səhvi bildiyinə görə həqiqətlərin təzyiqi altında qalır. İnsanda baş verən gərginlik, narahatlıq və ya əks hissələr qəlbini doğru və ya səhv qərarlarından asılıdır. Buna görə də ətraf mühiti insandan başqa heç kim korlaya bilməz. Uca Allah buyurur:

*“İnsanların öz əlləri ilə etdiyi əməllərinin nəticəsi olaraq quruda və dənizdə fəsad törətdiyi görünür. Bunun belə olması, Allah onlara etdiklərinin bir qismini daddırsın deyədir ki, bəlkə onlar əl çəkərlər”* (“Rum” surəsi, 30/41).

Özünün doğru hesab etdiklərinə tabe olub fitnə-fəsad çıxarmaq insana xas olduğu kimi, canı bahasına ümumbəşəri həqiqətlərə sahib çıxmaq da insana xasdır. Uca Allah belə buyurur:

“İnsanların eləsi də var ki, dünya həyatı ilə əlaqəli sözləri səni heyran edir. O, qəlbində olana Allahı şahid göstərir. Əslində, o, yaman düşməndir.<sup>104</sup>

104 Uca Allah bu ikiüzlülərlə bağlı belə buyurur: “Münafıqlar sənin yanına gəldikləri zaman “Biz şəhadət veririk ki, sən Allahın Elçisisən!” deyirlər. Allah da bilir ki, sən Onun Elçisisən. Allah şahiddir ki, münafıqlar əsl yalançıdırlar. Onlar andlarını sipər edib (insanları) Allah yolundan döndərdilər. Həqiqətən, onların törətdikləri əməllər necə də pisdir! Bu ona görədir ki, onlar iman gətirdikdən sonra kafir oldular. Sonra da onların qəlbinə möhür vuruldu. Artıq onlar anlamırlar. Sən onlara baxdıqda, bədən quruluşları xoşuna gəlir, danışanda onların dediklərinə qulaq asırsan. Halbuki, onlar (divara) söykədilmiş dirəklər kimidirlər. Onlar hər bir səs-küyün özlərinə qarşı olduğunu sanırlar. Onlar düşməndirlər. Sən onlardan çəkin! Allah onları məhv etsin, necə də (haqdan) döndərilirlər!” (“Munafıqun” surəsi, 63/1-4)

İş başına keçəndə<sup>105</sup> ortalığı qarışdırmaq, mənbələri məhv etmək və nəsilləri pozmaq üçün çalışar. Allah isə pozğunçuluğu sevmir.

Ona “Allahdan qorx!” deyildikdə, günahı ilə lovğalanmağa başlayır.<sup>106</sup> Onun öhdəsindən ancaq Cəhənnəm gələr. Ora nə pis yerdir!

*İnsanların eləsi də var ki, Allahın razılığını qazanmaq üçün canını verər. Allah qullarına qarşı çox şəfqətlidir* (“Bəqərə” surəsi, 2/204-207).

Bütün bu biliklərə əsasən, insan belə tərif edilir: “İnsan duyğu orqanlarıyla əldə etdiyi bilikləri qiymətləndirib davranışlarını dəyişdirən canlıdır”.

---

105 “Dönüb getdikdə” mənası da verilə bilər.

106 Etdiyi pis əməlləri doğru kimi göstərir.







*14-cü mövzu*

*AĞLINDAN  
İSTİFADƏ ETMƏYƏNİN  
VƏZİYYƏTİ*



Uca Allah belə buyurur:

*“Kafirlik edib həqiqətləri görməməzliyə vuranlar, qavramadığı səsə qarşı səs salan qarğa kimidirlər. Onların qavradığı çığırta və bağırtdır. Onlar kar, lal və kordurlar. Onlar ağıllarını işlətmirlər”* (“Bəqərə” surəsi, 2/171).

Ayədə qeyd edilən “naq” (نعق) həm qarğanın oxuması, həm də çobanın heyvanlara bağırması və onların qarşısını alması mənasına gəlir.<sup>107</sup> Təfsirlərdə sözə ikinci məna verilərək ayə anlaşılmaz vəziyyətə gətirilir, sonra onları mətnə uyğun olmayan mənalara çəkirlər. Türkiyədə nəşr olunmuş məallardan (Quran tərcümələrindən) nümunələr verək.

Diyanət Vəqfinin tərcüməsi:

*“(Hidayət çağırışına qulaq asmayan) kafirlərin vəziyyəti ancaq çobanın qışqıraraq çağırmasını eşidən heyvanların vəziyyətinə oxşayar. Çünki onlar kardırlar, laldırlar və kordurlar. Buna görə düşünməzlər”*.<sup>108</sup>

Bu tərcümədə (نعق) çobanın heyvanları haylaması mənası verilmişdir. O zaman kafirləri o bağırtdı eşidən heyvana deyil, çobana bənzətmək lazımdır. Buna görə də tərcümə ərəb dili baxımından qəbul edilmir.

Elmalılı Muhəmməd Hamdi Yazır:

*“Həmin kafirlərin məsəli sadə bir çağırış və ya qışqırmaqdan başqasını eşitməz bir qulaqla hayqıranın halına oxşayar, kardırlar, dilsizdirlər, kordurlar, ağıl da işlətməzlər”*.<sup>109</sup>

Heç bir varlıq qulağı ilə hayqıra bilməyəcəyinə görə bu tərcümə də düzgün deyil.

Ömər Nasuhi Bilmen:

*“Kafirlərin misalı o heyvanların misalına bənzəyir. Bağırtdan başqa heç nə eşitmədən hayqırır. Kardırlar, laldırlar, kordurlar.*

107 İbn Manzur, Lisanul-arab نطق mad.

108 Əli Özek və dostları, Qurani-Kərim və açıqlamalı məali.

109 Elmalılı, Hak Dini Kuran Dili, c. I, s. 582-583.

Artıq onlar düşünmələri<sup>110</sup> cümləsi "...bağırıdan başqa heç nə eşitmədən hayqırır" kimi tərcümə oluna bilməz.

Suat Yıldırım:

"Kafirləri haqqa dəvət edənin vəziyyəti eynilə bağırıdan başqa heç nə eşitməyən heyvanlara hayqıran insanın vəziyyətinə bənzəyir. Onlar kar, lal və kordurlar. Buna görə də düşünüb dərk edə bilməzlər".<sup>111</sup>

Bu məaldə yuxarıdakı səhvlərə yol verilməsə də, daha böyük səhv edilmişdir. "Və məsələllərinə kəfəru" ifadəsi "İnkarcıları haqqa çağırmanın vəziyyəti" tərzində tamamilə əks mənada verilmişdir.

Hər bir tərcümə keçmiş təfsirlərdəki səhvləri dövrümüzə qədər gətirmişdir. Bu səhvlərin səbəbi ayələr arasındakı əlaqələrə diqqət yetirilməməsidir. Əgər diqqət edilsəydi, aşağıdakı ayədə qeyd edilən bənzətmə əsas götürülərək doğru mənə əldə olunardı. Uca Allah belə buyurur:

*"Cinlərdən və insanlardan bir çoxunu həqiqətən Cəhənnəm üçün yetişdirdik. Onların da qəlbləri var, onunla anlamazlar. Onların da gözləri var, onunla görməzlər. Onların da qulaqları var, onunla eşitməzlər. Onlar ənam (qoyun, öküz və dəvə) kimidirlər, hətta daha da düşükdürlər.<sup>112</sup> Qafil olanlar da məhz onlardır"* ("Əraf" surəsi, 7/179).

"Ənam" qoyun, inək və dəvə deməkdir.<sup>113</sup> Dilimizdə də bunun yalnız bir qarşılığı yoxdur. Bir çox tərcümədə bu, "dördayaqlı" kimi tərcümə edilmişdir. Dördayaqlı tərifinə pişik, it, vəhşi heyvanlar və başqaları da daxil olduğuna görə bu tərcümə doğru ola bilməz.

Qoyun, inək və dəvə faydalı heyvanlardır. Kafirlər bunlardan da aşağı səviyyədə olduqlarına görə ayədə "ənam" sözündə daha

110 Ömər Nasuhi Bilmən, Kuran-i Kerim və Məal-i Alisi, Ankara 1997.

111 Suat Yıldırım, Kuran-i Hakim və açıqlamalı mealı, İstanbul 1998.

112 Daha aşağı səviyyədə" şəklində tərcümə edilən "əl-ədallu" (الأضل) sözünün kökü olan "dalalə" ərəb dilində yoldan çıxma və aşağı səviyyədə olmaq mənasındadır. (Lisanul-arab ضلل mad.)

113 Mufredat, نعم mad.

faydasız heyvana işarə axtarılmalıdır. “Bəqərə” surəsinin 171-ci ayəsindəki (يَنْعِقُ = yən-iqı) “qarğanın oxuması” mənasına gəldiyinə görə axtarılan heyvan qarğa olur.

Həqiqətən, qarğa “ənam”dan daha aşağı səviyyədə olan heyvandır. Çünki o leşlə qidalanır. O, kiçik quşları, yumurtaları və cü-cələri yeyir, qida axtarmaq üçün zibillikləri eşələyir, taxıl bitkilərinə, meyvə ağaclarına, tərəvəzlərə və bağlara böyük zərər verir. Onların inkişaf edən psixi qabiliyyətləri vardır və asanlıqla əhilləşirlər.<sup>114</sup>

Kafirləri təsvir edən aşağıdakı ayə onlarda qarğaya bənzəyən xüsusiyyətlər görür:

*“İş başına keçəndə, ortalığı qarışdırmaq, mənbələri məhv etmək və nəsiləri pozmaq üçün çalışar. Allah isə pozğunçuluğu sevmir”* (“Bəqərə” surəsi, 2/205).

Ayələrarası əlaqəyə diqqət etməyənlər yuxarıda qeyd edilən “Əraf” surəsinin 179-cu ayəsinə “Onlar bunlardan da azğındırlar” və ya “Onlar bunlardan da çaşqındırlar” şəklində məna vermişlər. Qoyun, inək və dəvəyə azğın və ya çaşqın deməyin haqlı səbəbi olmadığına görə həmin tərcümə də səhvdir.

Kafirlə qarğa əlaqəsi Habil və Qabil hadisəsində də vardır. Yoldan çıxaraq qardaşı Habil öldürən Qabil özünü qarğa qədər olmaqla günahlandırmışdı. Bu hadisədən bəhs edən ayələr belədir:

“Onlara Adəmin iki oğlunun əhvalatını danış. Bir gün hər ikisi də qurban təqdim etmişdilər. Onların birindən qəbul edilmiş, digərindən isə qəbul edilməmişdi. Qəbul edilməyən: “Nə olursa olsun, səni öldürəcəyəm!”, - demişdi. Digəri demişdi: “Allah ancaq çəkinənlərini qəbul edər!”

“İnan ki, məni öldürmək üçün mənə əl qaldırsan da, mən səni öldürmək üçün sənə əl qaldıran deyiləm. Mən Allahdan, məxluqatın sahibindən qorxuram”.

İstəyirəm ki, həm mənim günahımı, həm də öz günahını üzərinə

114 Böyük Larousse Sözlük və Ansiklopedisi, İstanbul 1986, c. XI, s. 6423.

götürüb Cəhənnəm odunun yoldaşlarından olasan. Zalımların cəzası budur”.

Sonra digəri nəfsinə tabe oldu və qardaşını öldürdü... Ziyana uğrayanlara qarışib getdi.

*Allah yeri eşələyən bir qarğa göndərdi. Bu, qardaşının cəsədini necə basdırmağı göstərmək üçündü. O dedi: “Heyif mənə! Qardaşımın cəsədini basdırmaqda bu qarğa kimi də ola bilmədim?” Nəhayət, etdiyinə peşman oldu” (“Maidə” surəsi, 5/27-31).*

### ***Bəhaəddin Sağlamın tənqidi***

“Qurani-Kərim və açıqlamalı məalı” adı ilə bir tərcüməsi olan Bəhaəddin Sağlam “Bəqərə” surəsinin 171-ci ayəsinə göstərdiyimiz tərcümədə beş böyük səhv tapdığını və bu səhvlərin dilimizin zəngin olmamasından və mühakimə qüsurlarından irəli gəldiyini iddia etmiş, söz baxımından tam doğru olmasa da, tənqid etdiyimiz bütün təfsir və tərcümələrin əsas mənanı verdiklərini bildirmişdir.

Bu yazı həm hörmətli Bəhaəddin Sağlama müəyyən mənada cavab olsun, həm də “Bəqərə” surəsinin 171-ci ayəsinin doğru tərcüməsi üçün yazılmışdır.

“Bəqərə” surəsinin 171-ci ayəsinə verdiyimiz tərcümə belədir:

*“Kafirlik edib həqiqətləri görməməzliyə vuranlar qavramadığı səsə qarşı oxuyan qarğa kimidirlər. Onların qavradığı ancaq çığırta və bağırtıdır. Onlar kar, lal və kordurlar. Onlar ağıllarını işlətməzlər” (“Bəqərə” surəsi, 2/171).*

İndi hörmətli Sağlamın bu tərcümədə tapdığı “beş böyük səhv”ə nəzər yetirək:

### ***Birinci böyük səhv***

Sağlam: - Abdulaziz Bayındır ərəb dilində və Quranda əsla heyvanlar üçün işlədilməyən “əlləzi” ədatını qarğa üçün istifadə etmişdir.

Bayındır: - “Əlləzi” (الذي) ilə “mən” (من) ədatı qarışdırılır. Aşağı-



dakı ayədə olduğu kimi, “əlləzi” (الذي) ədatı ağılsız varlıqlar üçün də istifadə edilir.

*“Məhsuldar yerin bitkiləri Rəbbinin izni ilə bitər. Məhsuldar olmayan torpaqda isə onlar yalnız çox çətinliklə yetişər”* (“Əraf” surəsi, 7/58).

### ***İkinci böyük səhv***

Sağlam: Abdulaziz Bayındır bənzətmə (təşbeh) cümləsində xəbər kimi işlədilən “illa duaən və nidaa” istisnasını ayrı cümlə etmiş, subyektsiz xəbər mənasını vermişdir. Bu da dil baxımından düşüncəsizlik və məntiqsizliyə işarədir.

Bayındır: Bu söz tərcüməmizdə qeyd edilən aşağıdakı cümlə ilə bağlıdır: “Qavradığı yalnız çıxırtı və bağırtıdır”.

Bu cümlənin subyektı vardır. Çünki “qavradığı” sözü “onun qavradığı”, yəni “qarğanın qavradığı” mənasına gəlir. Buna görə də subyekt qarğanı göstərən gizli əvəzlikdir. Burada dil baxımından hər hansı səhv, düşüncəsizlik və məntiqsizlik yoxdur.

### ***Üçüncü böyük səhv***

Sağlam: “Mə” cansız və ya şüursuz şeylər üçün istifadə edilən ədatdır. Burada bu ədat “lə yəsməu” (eşitmir) feilinin subyektidir. Bu vəziyyət dil baxımından çox aydındır. Belə ki, görünüşdəki subyektı feilə nəsnə (məful) etmək həqiqətən qrammatikadakı qüsurları göstərir.

Bayındır: “Mə” ədatı yalnız cansız və ya şüursuz varlıqlar üçün deyil, şüurlu varlıqlar, hətta aşağıdakı ayələrdə olduğu kimi, Uca Allah üçün də istifadə edilir.

*“Göyə və onu qurana, yerə və onu döşəyəyə, nəfsə və onu yaradıb kamilləşdirənə, sonra günahını və təqvasını ilham edənə and olsun ki...”* (“Şəms” surəsi, 91/5-8).

Bundan başqa, “mə” ədatı “lə yəsməu” feilinə subyekt ola bilməz. Subyekt heç zaman feildən əvvəl gəlmir. Dil baxımından çox açıq bilinən bunlardır.

“Lə yəsməu” feilinin subyektilə “yəniqu” feilinin subyekti eynidir. “Mə” “məvsul”dur və ona aid əvəzik götürülmüşdür. Əsli “mə lə yəsməuhu”dur. Bundan sonra gələn “illə” ədatı mənfini müsbətə çevirdiyinə görə “illə duaən və nidə” cümləsinə müsbət mənə verilmişdir. Ayəyə fərqli mənə verən təfsir və tərcümələrin anlaşılmaz cəhətləri aşağıda göstəriləcəkdir.

### ***Dördüncü böyük səhv***

Sağlam: “Quranda “ağıl” məfhumu konkret obyekt kimi qeyd edilmir. Buna görə də “ağılından istifadə edənlər və ya istifadə etməyənlər” kimi tərcümə vermək səhvdir.

Deməli, “lə yaqılun” kimi ifadələrin tərcüməsi “qavramırlar, qərar vermirlər, nəticəni düşünmürlər, bəşəriyyətin ən mühüm dəyəri olan məsuliyyəti daşıyırlar” şəklində olmalıdır”.

Bayındır: Lüğətdə “aql” = qarşısını almaq və qadağan etmək mənasına gəlir. Düşünən şəxs özünü pis söz və davranışlardan uzaqlaşdıran şəxsdir. Rəğib əl-İsfahani deyir ki, ağıl biliyi qəbul etməyə hazır olan qüvvə və bu gücün köməyi ilə istifadə edilən bilikdir... Allahın kafirləri ağılsız adlandırdığı hər yerdə onların bu bilikdən istifadə etmədiklərinə işarə edilir. Dilimizdə də ağılından istifadə etmək düşünərək hərəkət etmək və beynindəki bilikdən istifadə etmək deməkdir. Beləliklə, insan səhvdən qorunur və özünü pis vəziyyətə salmır. Buna görə də “fəhum lə yaqılun” ifadəsinə “... Onlar ağıllarını işlətmirlər” şəklində verilən mənə doğrudur.

### ***Beşinci böyük səhv***

Sağlam: Bayındır bu ayənin (“Bəqərə” surəsi, 171) təfsiri üçün dəlil gətirdiyi “Bəqərə” surəsinin 205, “Əraf” surəsinin 179-cu ayələrini də səhv tərcümə etmişdir. “Bəqərə” surəsinin 205-ci ayəsi kafirlərlə bağlı deyil, münafiq xarakteri ilə bağlıdır. Professor ayələr arasındakı əlaqələrin nəzərə alınmadığını bildirir. Lakin özü “Bəqərə” surəsinin 204-cü ayəsinə baxsaydı, bu səhvini görərdi. Bundan başqa, bu ayə məlum və xain şəxsdən bəhs edir. 171-ci ayə isə küfrün qabiliyyətsizliyini və korluğunu göstərir.

Bayındır: “Bəqərə” surəsinin 205-ci ayəsi bəzi kafirlərlə qarğa arasında olan oxşarlığı sübut etmək üçün qeyd edilmişdir. Bununla bağlı bölmə belədir:

“Həqiqətən də qarğa “ənam”dan aşağı səviyyədədir. Çünki o, leşlə qidalanır, kiçik quşları, yumurtaları və cücələri yeyir. Qida axtarmaq üçün zibillikləri eşələyir, taxıl bitkilərinə, meyvə ağaclarına, tərəvəzlərə və bağlara böyük zərər verir. Onun inkişaf edən psixi qabiliyyətləri vardır, asan şəkildə əhilləşir.

Kafirləri ifadə edən bu ayəyə əsasən, kafirlərdə qarğaya oxşar xüsusiyyətlər vardır:

*“İş başına keçəndə, ortalığı qarışdırmaq, mənbələri məhv etmək və nəsiləri pozmaq üçün çalışar. Allah isə pozğunçuluğu sevmir”* (“Bəqərə” surəsi, 2/205).

Münafıqlərin kafir olduğunu bilməyən yoxdur. Bunlar əvvəl inanır, sonra kafir olur, sonra yenə özlərini inanlı hesab edir, yaxud inanlı göstərirlər. Uca Allah belə buyurur:

“Münafıqlər sənənin yanına gəldikləri zaman “Biz şahidlik edirik ki, sən, həqiqətən Allahın Elçisisən!” deyirlər. Allah bilir ki, sən, əlbəttə, Onun Elçisisən. Amma Allah şahidlik edir ki, həmin münafıqlər qəti olaraq yalan danışirlər.

Onlar andlarını sipər edib Allah yolundan dönürlər. Çox pis şey yayırlar!

*Bu ona görədir ki, onlar əvvəlcə inandılar, sonra kafir oldular. Sonra da qəlblərində fərqli bir quruluş formalaşdı. Artıq onlar anlamazlar”* (“Munafiqun” surəsi, 63/1-3).

Sağlam: “Əraf” surəsinin 179-cu ayəsində 172-ci ayədə qeyd edilən şəxsi məsuliyyət və Allaha verilən əzəli təbii vəddən bəhs olunur. Bu vəddən sonra bəziləri zülm və səhvə, bəziləri isə doğru yola üstünlük verirlər. Bu seçim qanununun nəticəsində itirən tamamilə itirir. Qazanan isə tam qazanır (178-ci ayəyə baxın.)

Buna əlavə olaraq itirənlərin sayı daha çoxdur. Çünki imtahan və keyfiyyət qanunlarına əsasən, keyfiyyətsizlik və itki kəmiyyətin

tərəfində qalır. Keyfiyyət və qazanc isə keyfiyyət cəhətində olur.

Beləliklə, istər məsuliyyətin şərtlərini yerinə yetirməməkdən, istərsə də əməl imtahanı və keyfiyyət səviyyəsinə yüksəlməmək səbəbilə insan və cinlərin əksəriyyəti əsasən Cəhənnəmə gedir”.

“Əraf” surəsinin 179-cu ayəsinə bu cür tərcümə vermək lazımdır:

“Bir həqiqət olaraq (ləqad) bir çox insan və cini Cəhənnəm üçün əkdik (ora layiq oldular). Çünki onların qəlbləri var, lakin qavramırlar. Gözləri var, lakin görmürlər. Qulaqları var, lakin eşitmirlər. Belələri evcil heyvanlar kimi yolunu azarlar. Bəlkə də onlardan daha çox azmağa meyllidirlər. Bunlar, həqiqətən, qafildirlər, xəbərsizdirlər”.

Ayədə qeyd edilən “ədallu” “yolunu itirmək” mənasındadır. Belə ki, itən dəvə və ya heyvana “dallə” deyilir. Küfr də bir növ yolu itirmək olduğuna görə bu xüsusiyyəti ikinci məna kimi götürmüşdür”.

Belə ki, bu ümumbəşəri və ontoloji biliklərlə hörmətli Bayındırın “dördayaqlı, ikiayaqlı fərqi və heyvanlara təhqiri, həmçinin, qarğanı günahlandırması kimi həqiqətdən kənar, mənasız izahları arasında böyük fərq vardır.

Bayındır: Burada böyük səhvlər çoxdur. Əsas mövzudan uzaqlaşmamaq üçün onların əksəriyyətinə toxunmayacağıq. Lakin “Əraf” surəsinin 179-cu ayəsinin doğru tərcüməsi aşağıda qeyd olunacaq.

Cənab Sağlamın “Əraf” surəsinin 179-cu ayəsinə tərcümə edərkən yol verdiyi səhvlərdən mövzumuzla bağlı olanlar bunlardır:

1. Ayədəki “ənam” sözünə “ev heyvanları” mənasını vermək olmaz. “Ənam” surəsində bu söz “səkkiz cüt” qoyun, keçi, dəvə və inək kimi açıqlanmışdır. Ev heyvanı sözü isə evdə baxılan və insana vərdiş edən bütün heyvanları bildirir.

2. Ayədə qeyd edilən “ədallu” sözünə də “yolunu itirmək” mənasını vermək olmaz. Yolunu itirən heyvan var? Bundan başqa, “ədallu” sözü “ənam”la bağlı deyil, kafirlərlə bağlıdır. Belə ol-

duğu halda, ayəyə “Belələri ev heyvanları kimi yolunu itirirlər” mənasını vermək ehtimalı yoxdur.

Bir də “ədallu” “ismi-tafdil”dir (müqayisə dərəcəsi). “İsmi-tafdil” eyni xüsusiyyətə malik iki şeydən birində o xüsusiyyətin daha çox olduğunu göstərmək üçün işlədilir. Hörmətli Sağlamın tərcüməsində “ismi-tafdil” mənası da itmişdir.

3. “Əraf” surəsinin 179-cu ayəsindəki “zəraa” sözünün mənası “əkmək” deyil, bir şeyi yetişdirmək, yəni, bəsləməkdir. Yazının axırında bu sözlə bağlı bir cəhət qeyd edilir. Oraya baxa bilərsiniz.

### ***Bəhaəddin Sağlamın “Bəqərə” surəsinin 171-ci ayəsinə verdiyi tərcümə***

“Bəqərə” surəsinin 171-ci ayəsinə verdiyimiz tərcümədə beş böyük səhv tapan cənab Sağlamın tərcüməsi belədir:

“O kafirlərin məsəli səs və sədadan başqa heç nə eşitməyən (əks etməyən) cansız qayaları çağıran adamın məsəli kimidir. (Kafirlərin gözündə hər şey cansız və ölüdür. Belə olduğuna görə) Özləri də kar, lal və kordurlar. Belə cansız olduqları üçün də düşünmürlər...”.

Çox təəssüf ki, bu məna həm ərəb dilinə uyğun deyil, həm də çox zəif dildə yazılmışdır. Məna isə əsassızdır. Mötərizənin içi ona aid olduğuna görə onları bir kənara qoyub ayəyə verdiyi tərcüməyə nəzər yetirək:

“...səs və sədadan başqa heç nə eşitməyən cansız qayalar...” ifadəsinin yalnız “başqa heç nə eşitməyən” bölməsi ayədə vardır. Ayədə qeyd edilən duaya səs, nidaya isə səda mənası vermişdir. Bundan başqa, səs və sədanı eşidən qayadan bəhs edir. Belə qayalar harada vardır?

“O kafirlərin məsəli... cansız qayaları çağıran adamın məsəlinə bənzəyir” fikrinin ayə ilə əlaqəsinin olmadığı aydındır. Cansız qayaları yalnız dəlilə çağırar. Hörmətli Sağlam belə bir şeyi Quran tərcüməsinə yerləşdirərkən bunun hesabının soruşulacağı haqqında heç düşünmədimi?

Bununla yanaşı, ayəyə əlavələr edərək tərcüməsinə yerləşdirdiyi “...belə cansız olduqları üçün də düşünməzlər” ifadəsi ilə nədən bəhs etmək istəyib? Görünüşə baxanda, bunlar kafirlərdir. Kafirlərin cansız olduğunu və buna görə də düşünmədiklərini haradan çıxarıb?

### ***Bəhaəddin Sağlamı təbrik edirəm***

Yuxarıdakı yazını oxuyanlar belə bir tənqidin necə edildiyini düşünərək, hətta ona ciddi yanaşmağımızı tənqid edə bilərlər. Bizim fikrimizcə, hörmətli Sağlamın bu cəsarəti təbrikə dəyər. Çünki bu tənqid “Bəqərə” surəsinin 171-ci ayəsinə ənənədə necə mənə verildiyini görməyə və doğru mənəni göstərməyimizə kömək edir.

### ***Tərcümə və təfsirlərdə “Bəqərə” surəsinin 171-ci ayəsi***

Ayə belədir:

Biz ayəyə belə tərcümə veririk:

*“Kafirlik edib həqiqətləri görməməzliyə vuranlar, qavramadığı səsə qarşı oxuyan qarğa kimidirlər. Onların qavradığı ancaq çığırta və bağırtıdır. Onlar kar, lal və kordurlar. Onlar ağıllarını işlətməzlər”* (“Bəqərə” surəsi, 2/171).

Ayədə qeyd edilən “yəniq” həm qarğanın səsə səs verməsi, həm də çobanın heyvanlara bağırması və onlara mane olması mənasına gəlir. Tərcümə və təfsirlər sözə ikinci anlam verərək ayəni başa düşülməz vəziyyətə gətirmiş, onu mənalı etmək üçün isə mətnə uyğun olmayan mənalara salmışlar. Əvvəlcə türk dilində olan tərcümələrdən nümunələr verək.

## **1. Türk dilindəki tərcümələrdən nümunələr**

a. Dini İşlər Fondunun tərcüməsi:

“(Hidayət çağırışına qulaq asmayan) kafirlərin vəziyyəti yalnız çobanın bağırmasını eşidən heyvanların vəziyyətinə bənzəyir. Çünki onlar kar, lal və kordurlar, buna görə də düşünməzlər”.

Çobanın heyvanlara bağırması mənasını gələn “naq” (نعق) sö-

züdüdür. Tərcümədə bu mənaya üstünlük verənlər kafirləri çobana bənzətmək məcburiyyətindədirlər. Çünki ayənin əlaqəli hissəsi belədir. Buna görə də tərcümə ərəb dili baxımından qəbul oluna bilməz. Bu mənayı vermək üçün ayənin mətnini dəyişdirmək lazımdır.

Dəyişdirmək isə ayənin quruluşunu pozduğuna görə bunun qəbul olunacaq tərəfi yoxdur.

b. Elmalılı Muhəmməd Hamdi Yazır:

“O kafirlərin məsəli sadə çıxırtı və bağırıtdan başqasını eşitməyən qulaqla hayqırının vəziyyətinə oxşayır. Kar, lal və kordurlar, heç ağıllarını da işlətmirlər”.

Heç bir varlıq qulaqla hayqıra bilməz. Belə bir şey mümkün olsa, onu müsəlman da edir. Belə olduqda, bu hayqırış kafirliklə necə eyniləşdirilə bilər? Bu tərcüməni vermək üçün ayənin quruluşu və məntiqi pozulmalıdır. Bu isə heç cürə qəbul ediləcək məsələ deyil.

c. Ömər Nasuhi Bilmen:

*“Və kafirlərin məsəli o heyvanların məsəli kimidir ki, çağırır-bağırmaqdan başqa heç nə eşitmədən hayqırır. Kar, lal və kordurlar. Artıq onlar düşünmürlər”.*

Bu tərcümədə “naq” (نعق) sözünə heyvanın hayqırması mənası verilmişdir. Sözün belə mənası olmasa da, əsl mənayı vermək imkanı olmadığına görə məcazdən istifadə edildiyini qəbul etsək də, ayədə dəyişiklik etmədən məcaz da işlənilə bilməz.

Burada kişi cinsi qadın cinsinə, tək cəmə çevrilmiş, “məfulun bih”ə (tamamlıq) hal mənası verilmişdir. Bu tərcümə digərlərinə nisbətən həqiqətə daha yaxın olsa da, doğru deyildir.

ç. Suat Yıldırım:

“İnkarçıları haqqa çağırının vəziyyəti eynilə qışqırır çıxırmaqdan başqa heç nə eşitməyən heyvanlara bağırın insanın vəziyyəti

kimidir. Onlar kar, lal və kordurlar. Buna görə də düşünüb başa düşməzlər”.

Bu tərcümədə daha böyük səhvə yol verilmiş, “inkarcıların vəziyyəti” ifadəsinin əvəzinə “inkarcıları haqqa çağırmanın vəziyyəti” ifadəsi qoyularaq ayəyə əks mənə verilmişdir. Bu mənə doğru qəbul edilsə, ayənin sonundakı hökm cümləsi, yəni “Onlar kar, lal və kordurlar. Buna görə də düşünüb başa düşməzlər” cümləsi haqqa çağıran şəxslərin xüsusiyyəti olmalıdır. Bunun daha böyük səhv olduğu aydındır.

## ***2. Təfsirlərdən nümunələr***

Yuxarıdakı tərcümələri edənlər öz sahələrində səlahiyyətli və nüfuzlu şəxslərdir və tərcümələrini keçmişdəki təfsirlərdən götürərək ediblər. Onları tənqid etməyimizin səbəbi düşünmədən keçmişdəkilərin yoluna düşünmədən girmələridir.

### **a. Təbəri təfsiri**

Əbu Cəfər Muhəmməd b. Cərir ət-Tabəri (ö. 310 h.) “Bəqərə” surəsinin 171-ci ayəsinə təfsir alimləri tərəfindən fərqli mənalar verildiyini bildirmişdir. Bunlar:

1. Kafirlər Allahın Kitabından onlara oxunanı tam başa düşmədiklərinə, Allahın tək haqq məbud olduğunu qəbul etmədiklərinə və nəsihətə qulaq asmadıqlarına görə heyvanlar kimidirlər. Onlara səsləndikdə səsi eşitsələr də, düşünməzlər.

Bu, İbn Abbas, İkrimə, Mücahid, Qatadə, Ata, ər-Rabi və Suddinin fikridir. Mücahid demişdir ki, burada səslənən çoban, qulaq asmayan isə heyvanlardır.

Tabərinin fikrincə, bunlar ayəni belə başa düşüblər: Kafirlərə verilən öyüd-nəsihətin vəziyyəti eynilə çobanın heyvanlara səsləndiyi və bu zaman çıxardığı səsə bənzəyir.

Tabəri fikirlərini belə davam etdirir: “Ayədə “məsəl” sözünün “əlləzinə kəfəru”nun əvvəlinə qoyulub “vəz” və “vaiz” sözlərinin işlədilməsi cümlənin axarının bunu göstərməsi səbəbilədir”.



Kafirlərə öyüd-nəsihət verən şəxs çobana bənzədilə bilməz. Heyvanlarına səslənən çoban istədiyi əmri verir və istədiyini alır. Bənzətməni doğru hesab etsək də, bu ayədə hər hansı bənzətmə ola bilməz. Çünki bu zaman ayənin sonundakı “Onlar kar, lal və kordurlar. Ağıllarından istifadə etmirlər” cümləsi öyüd verən şəxslərin xüsusiyyəti olmalıdır. Yuxarıdakı təfsiri əlaqədar yerə qoyduqda ayənin mətni belə olur:

“Kafirlərə verilən öyüdün və həmin öyüdü verənin vəziyyəti eynilə çobanın heyvanlarına səslənməsinə və bu zaman çıxardığı səsə bənzəyir. Kar, lal və kordurlar. Onlar ağıllarından istifadə etmirlər”.

Şübhəsiz ki, bunu qəbul etmək olmaz.

Tabəri deyir ki, “Adıçəkilən alimlər bəlkə də ayəni belə başa düşüblər:

*“Kafirlər Allahdan və Elçisindən gələnə tam şəkildə başa düşmək məsələsində səsi eşidən heyvanlar kimidirlər. Onlar da verilən əmri və qadağanı yalnız səs kimi qavrayırlar”.*

Məsələn, bir heyvana “yemini ye” və ya “suya get” deyilsə, o, bunu heç bir məna deyil, yalnız səs kimi qəbul edəcək. Kafir də ona əmr edilən və ya qadağa qoyulan şeyi çox da düşünmədən səhv başa düşür, pis qavrayır”.

Bu təfsiri də qəbul etmək mümkün deyil. Belə olsa, heç bir kafir məsuliyyət daşımamalıdır. Bir çox ayə kafirlərin həqiqəti başa düşdükdən sonra kafir olduqlarını bildirir. Aşağıdakı ayələr buna misaldır:

*“İnsanlar tək bir ümmət idi. Sonra Allah onlara müjdə verən və xəbərdar edən Nəbilər göndərdi. Onlarla birlikdə, haqqı ehtiva edən kitab da göndərdi ki, ixtilafa düşdükləri mövzularda insanlar arasında hakimlik etsin. Kitabda ixtilafa düşən şəxslər özlərinə Kitab verilənlərdən başqaları olmadı. Bu, açıq-aydın dəlillər gəldikdən sonra bir-birilərinin haqlarına gözlərini dikdiklərinə görə belə oldu. Sonra Allah inananları, ixtilafda olduqları məsələlərdə*

*öz istəyi ilə haqqa çatdırdı. Allah səy göstərəni düz yola çıxarar”* (“Bəqərə” surəsi, 2/213).

“Allah Nuha nə buyurubsa, onu sizin üçün bu dinin şəriəti etmişdir. Sənə vəhy etdiyimiz, İbrahimə, Musaya və İsayə əmr etdiyimiz budur: “Bu dini saxlayın və bölünməyin!” Sənin dəvət etdiyinin müşriklərə ağır gəldi. Allah bu dini seçəni Öz tərəfinə götürər, Ona üz tutanı o da Özünə yönəldər.

*Ayrılığa düşənlər özlərinə bu elm gəldikdən sonra və ancaq bir-birilərinin haqqlarına göz dikdikləri üçün ixtilafa düşdülər. Əgər müəyyən bir vaxtadək Rəbbin tərəfindən verilmiş söz olmasaydı, onların arasında artıq hökm verilərdi. Onlardan sonra Kitaba varis olanlar da onun barəsində anlaşılmaz bir şübhə içindədirlər”* (“Şura” surəsi, 42/13–14).

“Bəqərə” surəsinin 171-ci ayəsinə yuxarıdakı mənanı verənlər bu və buna bənzər ayələri nəzərə almır, Quranın tərzinə əks hərəkət edirlər.

Tabəri deyir ki, bəziləri ayəyə belə məna vermişdir: “Kafirlər onları eşitməyən və düşünməyən ilahlara və bütlərinə istəklərini bildirdikləri əsnada eynilə bağırıtdan başqa heç nə eşitməyən heyvanlara səslənən insan kimi olurlar. Həmin insan heyvanın verdiyi cavabdan da heç nə başa düşməz”.

Bunlar ayəni belə başa düşməzlər:

“Eşitməyən və düşünməyən bütlərinə istəklərini bildirdikləri əsnada kafirlər və ilahları eynilə bağırmaqdan başqa heç nə başa sala bilmədiyi heyvanlara səslənən insan kimi olurlar. Bu şəxs yalnız heyvanın ona səslənməsini eşidir”.

Bu fikir İbn Zeydə aiddir.

Təbəri birinci fikiri, yəni, İbn Abbas və digərlərinin fikirinə üstünlük verdiyini dedikdən sonra bunları əlavə edir: “Bu ayə yəhudilərlə bağlı nazil olmuşdur. Onlar bütə sitayiş etmir, heykəllərə hörmət etmirlər. Onlardan hər hansı fayda gözləmir, hər hansı

zərərini aradan qaldıracaqlarını da düşünmürlər. Odur ki, son fikir doğru deyildir”.

b. Kəşşaf təfsiri

Əbul-Qasim Mahmud bin Ömər əz-Zəmaxşəri (467–538 h.) deyir ki, ayənin əvvəlindən götürülən sözü əlavə etmək zərurəti vardır. Ayəyə belə məna verilir:

“Kafirləri imana çağıran eynilə heyvana səslənən şəxs kimidir”.

Ayəyə bu məna da verilə bilər:

“Kafirlər hayqıran çobanın heyvanları kimidirlər”.

Ayənin mənası belədir: “Kafirləri imana çağıran heyvanlara səslənən çoban kimidir. Bu çağırışa ciddi yanaşmadıqları və həqiqəti görmək istəmədiklərinə görə səsin yalnız musiqisini və uğultusunu eşidirlər. Heyvan da ona səslənən və ona qadağa qoymağa çalışan çobanın səsinə yalnız bağırır kimi qavrayır. Heyvanlar ağıllı insanlar kimi nə işə dərk etmirlər”.

Bunlar yuxarıda Təbərinin qeyd etdiyi fikirlərdən olduğuna görə bununla bağlı yenidən danışmağa ehtiyac yoxdur. Oxuduğumuz təfsirlər bu çərçivəni aşı bilməyiblər.

Nəticə olaraq bunları deyə bilərik: tərcümə və təfsirlərdə qeyd edilən səhvlərin səbəbi ayələr arasındakı əlaqələrə diqqət edilməməsidir. Əgər diqqət edilsəydi, bu ayədə qeyd edilən bənzətmə əsas götürülərək doğru məna əldə edilərdi:

*“Cinlərdən və insanlardan bir çoxunu Cəhənnəm üçün yetişdirdik. Onların da qəlbləri var, qavramazlar; gözləri var, onunla görməzlər; qulaqları var, onunla eşitməzlər. Onlar ənam (qoyun, keçi, dana və dəvə) kimidirlər, xeyr, hətta daha da düşükdürlər. Qafil olanlar da məhz onlardır”* (“Əraf” surəsi, 7/179).

Qoyun, keçi, inək və dəvə kimi tərcümə etdiyimiz söz “ənam” (الأنعام) sözüdür. Hətta türk (və Azərbaycan dilində - red.) dilində də bunun heç bir qarşılığı yoxdur. Bir çox tərcümədə bu “dördəyaqlı” kimi tərcümə edilmişdir. At, uzunqulaq pişik, it və vəhşi

heyvanlar da dördayaqlı olduğuna görə bu tərcümə doğru deyildir.

Bu ayə ilə “Bəqərə” surəsinin 171-ci ayəsi arasında üç əsas bənzərlik vardır:

1. Hər iki ayə kafirlərlə bağlıdır.
2. Hər iki ayədə də onların kar, lal və kor olduqlarından bəhs edilir.
3. “Əraf” surəsinin 179-cu ayəsinə görə, kafir “ənam”dan aşağı səviyyədədir. “Bəqərə” surəsinin 171-ci ayəsi kafirlərin nəyə bərabər olduğunu bildirdiyinə görə “ənam”dan aşağı səviyyədəki heyvanı göstərməlidir. “Naq” (= نَعَق) qarğanın oxuması mənasına gəldiyinə görə həmin heyvan qarğadır.

Həqiqətən də qarğa “ənam”dan aşağı səviyyədədir. Çünki leşlə qidalanır, kiçik quşları, yumurtaları və cücələri yeyir, qida axtarmaq üçün zibillikləri eşələyir. Qarğalar taxıl bitkilərinə, meyvə ağaclarına, tərəvəzlərə və bağlara böyük zərər verirlər. Bununla yanaşı, qarğaların inkişaf etmiş psixi qabiliyyətləri vardır, onlar asanlıqla əhliləşdirilirlər.

Aşağıdakı ayə bəzi kafirlərdə qarğayabənzər xüsusiyyətlər olduğunu bildirir:

*“İş başına keçəndə, ortalığı qarışdırmaq, mənbələri məhv etmək və nəsiləri pozmaq üçün çalışar. Allah isə pozğunçuluğu sevmir”* (“Bəqərə” surəsi, 2/205).

Bu ayəyə əsasən, kafirlər şərli insanlardır:

*“Görməməzliyə vurub kafir olanlar, istər kitab əhlindən, istərsə də müşriklərdən olsunlar, davamlı qalmaq üzrə Cəhənnəm oduna girəcəklər. Onlar məxluqatın ən şərliyədirlər”* (“Beyyinə” surəsi, 98/6).

Aşağıdakı nümunələrdə olduğu kimi, qarğa ilə bağlı atalar sözü və məsəllər daim pis və zərərli insanlardan bəhs edir:

Bələdçisi qarğa olanın burnu çirkinlikdən xilas olmaz.

Qarğa camışı rahatlıq üçün deyil, qarnını doyurmaq üçün bitləyir.

Borc alacağına şahin, verəcəyinə qarğa.

Qarğa kimi leşin üzərinə qonmaq.

Qarğa kimi səsi olmaq.

Qarğa bazarı...

Qarğa cəmdək üstə yığılar.

Qarğa əti yeyib.

Qarğa gül bağçasında gəzməklə bülbül olmaz.

Qarğa, qarğa, məndə qoz var.

Qarğa on iki hava qarıldayar: hamısı da bir cür - zəhlətökən.

Qarğa özün quş bilir, xaşıl özünü aş.

Qarğadan sona olmaz, lap Qanqın sularına baş vursa da... və s.

Kafir-qarğa əlaqəsi Habil və Qabil hadisəsində də vardır. Yoldan çıxaraq qardaşı Habil öldürən Qabil özünü qarğa qədər də ola bilməməkdə günahlandırmışdır. Bu hadisədən bəhs edən ayə belədir:

“Onlara Adəmin iki oğlunun əhvalatını danış. Bir gün hər ikisi də qurban təqdim etmişdilər. Onların birindən qəbul edilmiş, digərindən isə qəbul edilməmişdi. Qəbul edilməyən: “Nə olursa olsun, səni öldürəcəyəm!”, - demişdi. Digəri demişdi: “Allah ancaq çəkinənlərini qəbul edər!”

“İnan ki, mənə öldürmək üçün mənə əl qaldırırsan da, mən səni öldürmək üçün sənə əl qaldıran deyiləm. Mən Allahdan, məxluqatın sahibindən qorxuram”.

İstəyirəm ki, həm mənim günahımı, həm də öz günahını üzərinə götürüb Cəhənnəm odunun yoldaşlarından olasan. Zalımların cəzası budur”.

Sonra digəri nəfsinə tabe oldu və qardaşını öldürdü... Ziyana uğrayanlara qarışib getdi.

Allah yeri eşələyən bir qarğa göndərdi. Bu, qardaşının cəsədini necə basdırmağı göstərmək üçündü. O dedi: *“Heyif mənə! Qardaşımın cəsədini basdırmaqda bu qarğa kimi də ola bilmədim?” Nəhayət, etdiyinə peşman oldu*” (“Maidə” surəsi, 5/27-31).

Bütün bu səbəblərə görə “Bəqərə” surəsinin 171-ci ayəsinə aşağıdakı mənanı vermək lazımdır:

*“Kafirlik edib həqiqətləri görməməzliyə vuranlar, qavramadığı səsə qarşı səs salan qarğa kimidirlər. Onların qavradığı çıxırtı və bağırtıdır. Onlar kar, lal və kordurlar. Onlar ağıllarını işlətmirlər”* (“Bəqərə” surəsi, 2/171).

Bu tərcümədə ayənin mətnində heç bir dəyişiklik edilməmişdir.

## Əlavə

(أرأى) “zəraa” sözü

(أرأى) “zəraa” sözünün iki mənası vardır. Onlardan biri ağa çalan rəng, digəri toxum səpməkdir.

Saçları ağaran kişiyyə “əzrəu rəcul”, qadına isə “zərəu imra” deyilir. “və zəriə şərəhu və zərəə” “saçları ağardı” deməkdir. “zurə-tun” ağ, “milhun zərəniyyun və zərəniyyun” “ağ duz” mənasına gəlir.

Bu ayədə dəlil göstərilərək “zərəə”yə “xaləqə” mənası da verilmişdir. “Xaləqə” dilimizə “yaratdı” kimi tərcümə edilir.

*“O göyləri və yeri yaradandır. Sizə özünüzdən yoldaşlar yaratdığı kimi “ənamı”ı da cütlər olaraq yaratdılar. O, (yəzrəukum fihi) sizi yer üzündə yaradır. Onun heç bir bənzəri yoxdur. O, eşidir və bilir”* (“Şura” surəsi, 42/11).

Ayədəki (yəzrəukum fihi) ifadəsinə “yaratmaq” mənası vermək uyğun deyildir. İnsana və “ənam”a öz cinslərindən cütlər verildiyini dedikdən sonra onları yaratmaqdan bəhs etmək olmaz.

Sözə ya saçların ağarması mənasındaki “zərəə”ni “mutəaddi” edərək “saçlarını ağartma, yəni, yaşlandırma”, yaxud ona uyğun

olan “bəsləmək və yetişdirmək” mənasını verməlidir. O zaman ayənin mənası belə olur:

*“O, göyləri və yeri yaradandır. Sizə öz nəfslərinizdən yoldaşlar etdiyi kimi “ənam”ı da cütləşdirmişdir. O, yer üzündə sizi bəsləyir. Ona bənzəri heç bir şey yoxdur. O, eşidir və bilir”* (“Şuəra” surəsi, 42/11).

“Mufərədat” əsərində “zərəə”yə “Allahın bitirdiyi şeyi ortaya çıxarması” mənası verilmişdir. “ذراً الله الخلق”nin mənası belədir: “şəxslərini var etdi”. Şəxs insanın və ya əşyanın uzaqdan görünüşüdür. Yalnız yetişən bir şey uzaqdan öz formasında görünür. Buna görə də sözə “Mufərədat”ın verdiyi məna ilə bizim verdiyimiz məna üst-üstə düşür.

Bu mənanın doğru olmasına ayələrdən nümunələr verək:

*“Allahın yetişdirdiyi əkindən və “ənam”dan Ona pay ayırır və özlərinə “Bu, Allahın, bu da Ona ortaq saydıqlarımızdır” deyirlər!”* (“Ənam” surəsi, 6/136).

Burada “zərəə” sözü əkinin və “ənam”ın (mal-qaranın) yetişmiş, bölüşdürüləcək vəziyyətini göstərmək üçün istifadə edilmişdir ki, bu da verdiyimiz mənanın doğruluğuna dəlildir.

*“Sizin üçün qulaq asmaq, görmək orqanları və könüllər yaradan Odur. Çox az şükür edirsiniz. Sizi yer üzündə yetişdirən də Odur. Onun hüzuruna toplanacaqsınız”* (“Muminun” surəsi, 23/78-79).

Birinci ayə yaradılmış insanın tərzindən və ən əhəmiyyətli orqanlarından bəhs edir. İkinci ayədəki (ذراً) “yaratmaq” kimi tərcümə edilsə, lazımsız təkrar olur. Halbuki yaradılma ilə “həşr” arasında insanın böyüyüb tərbiyə aldığı dünyadakı həyatı vardır. Odur ki, (ذراً) “zərəə” sözü onu ifadə etmək üçün işlədilmişdir.

“Zürriyyət” də (ذراً) “zərəə” kökündəndir. İnsanın zürriyyəti özündən sonra yaşayacaq nəslidir. Yetkinləşib formalaşmayanlar o həyatı yaşaya bilməzlər. Aşağıdakı ayə buna işarə edir:

*“Şirkə düşən ancaq atalarımızdır, biz də onlardan sonra gələn zürriyətik” (“Əraf” surəsi, 7/173).*

Nəticə olaraq, Quranda (ذراً) “zəraə” kökündən olan sözlər bəsləmək və yetişdirmək, boya-başa çətdirmək mənasındadır.

Doğrusunu Allah bilir.







*15-ci mövzu*

*İÇİNDƏ OLANA GÖRƏ  
MƏSULİYYƏT DAŞIMAQ*



Uca Allah belə buyurur:

*“Göylərdə və yerdə nə varsa, hamısı Allahındır. Siz içərinizdə olanı üzə çıxarsanız da, gizlətsəniz də, Allah buna görə sizi hesaba çəkəcək. O, bağışlanmağı seçib buna uyğun davrananı bağışlayar, əzabı seçib ona uyğun olana da əzab verər. Allah hər şeyə ölçü qoyar”* (“Bəqərə” surəsi, 2/284).

Nəbimiz də belə deyib: “Baxın! Bədəndə bir ət parçası vardır. O, yaxşı olduqda, bütün bədən yaxşı olur, o xarab olduqda, bütün bədən xarab olur. Bu, qəlbdir”.<sup>115</sup>

İçində olanla içindən keçən eyni deyildir. İçində olan iman, küfr, sevgi, nifrət, kin və yaxşı niyyət kimi həyata istiqamət verən şeylər, içindən keçən isə əsasən şeytan vəsvəsəsidir. Bəzən daxilinizə elə şeylər gəlir ki, “görəsən, kafir oldum?” deyirsiniz. Bu, sizin doğru yolda olduğunuzu göstərir. Çünki şeytan Qiyamətə qədər vaxt istədikdə belə demişdi:

“(İblis) dedi: “Sən məni yoldan çıxartdığına görə mən də Sənin düz yolunun üstündə onlar üçün oturacağıma and içirəm.

*Sonra önlərindən, arxalarından, sağlarından və sollarından soxulacağam. Sən onların əksəriyyətinin təşəkkür etməyəcəyini görə-cəksən”* (“Əraf” surəsi, 7/16-17).

Şeytana izn verildiyinə görə vəsvəsəsinin qarşısı alına bilməz. Bundan peyğəmbərlər də xilas ola bilmirlər. Uca Allah belə buyurur:

*“Səndən əvvəl göndərdiyimiz elə bir nəbi və elə bir elçi yoxdur ki, o, bir şey qursun, şeytan onun qurduğuna vəsvəsə qarışdırmasın. Lakin Allah şeytanın qarışdırdığını aradan qaldırır, sonra ayələrini möhkəmlədir. Allah biləndir, hakimdir”* (“Həcc” surəsi, 22/52).

Şeytan vəsvəsəsindən xilas olmağa qüvvəsi çatmayacağı üçün insanın məsuliyyəti ola bilməz. Uca Allah belə buyurur:

*“Allah heç kimə gücünün çatdığından artığını yükləməz”* (“Bəqərə” surəsi, 2/286).

---

115 Muslim, Musaqat, 107.



*16-cı mövzu*

**ŞƏNBƏ QADAĞASI**





Uca Allah belə buyurur:

*“İçərinizdən şənbə günü qadağasını tapdalayanları, əlbəttə, tanıyırsınız. Buna görə onlara “mənfur meymunlar olun!” demişdik. Bunu etdik ki, həm orada olanlar, həm də olmayanlar üçün daşındırıcı cəza, həm də çəkinənlər üçün öyüd-nəsihət olsun”* (“Bəqərə” surəsi, 2/65–66).

Yəhudilərdə şənbə günü ov qadağası mövcuddur. Davudun (ə) dövründə sahil şəhəri olan Eylədə<sup>116</sup> yəhudilər yaşayırdı. İlin bir ayında hər tərəfdən oraya balıqlar axın edir, su, demək olar ki, görünmürdü. O ayın xaricində isə yalnız şənbə günləri balıq gəlirdi. Bundan sonra onlar dəniz kənarında hovuzlar qazıb arxlar açdılar. Şənbə günü hovuzlar balıqla dolur, bazar günü onları tutaraq qadağanı pozmadıqlarını güman edir, lakin yenə də balıqlardan istifadə edirdilər.

Bir müddət sonra övladlar da ataların yolu ilə getdi və varlı oldular. Buna xoş yanaşmayanlar onları bu əməldən uzaqlaşdırmağa çalışsalar da, bu, mümkün olmadı. “Xeyli vaxtdır ki, bunu edirik. Allahdan isə heç bir cəza gəlmədi” dedilər. “Aldanmayın, bəlkə bir əzab gələr və yox olarsınız” deyildi. Bir səhər mənfur meymuna çevrildilər. Onlar üç gün belə yaşadılar, sonra isə yox olub getdilər.<sup>117</sup>

Onların bir hissəsi mübarizəni davam etdirdi. Aralarından başqa bir qrup belə deyirdi: “Allahın yox edəcəyi və ya şiddətli əzaba uğradacağı cəmiyyətə nə üçün nəsihət verirsiniz?” Öyüd verənlərin buna cavabı belə olmuşdu: “Bu, Rəbbinizə heç olmasa müəyyən üzrxahlıq bildirməyiniz üçündür. Bəlkə onlar Allaha qarşı gəlməkdən çəkinsinlər”. Ayələr belə davam edir:

*“Onlar özlərinə edilmiş xəbərdarlığı nəzərə almadılar; Biz pis əməllərə qarşı mübarizə aparanları xilas etdik. Həmin səhvi edənləri də yoldan çıxardıqlarına görə dəhşətli bir əzabla yaxaladıq. Qoyulan maneələrə üsyan edib qarşı gəldikləri zaman onlara “Mənfur meymunlar olun!” dedik”* (“Əraf” surəsi, 7/165-166).

116 Müqəddəs Kitabın türk dilində nəşrinə (Kitabi-Müqəddəs şirkəti, İst. 2001) əlavə edilən xəritəyə əsasən bu yerin adı Eylatdır.

117 Faxruddin ər-Razi, “Təfsiri-kəbir, “Bəqərə” surəsinin 64-65-ci ayələrinin təfsiri.



*17-ci mövzu*

*“Bəqərə” (qurbanlıq öküz)  
hadisəsi*



Uca Allah belə buyurur:

“Bir gün Musa öz xalqına dedi: “Allah sizə bir inək (öküz, buğa) kəsmənizi əmr edir!” Onlar “Sən bizi ələ salırsan?” dedilər. O da: “Özünü bilməməkdən Allaha sığınırım!” dedi.

Onlar dedilər: “Bizim üçün Rəbbindən soruş ki, onun nə cür olduğunu bizə bildirsin!” (Musa) dedi: “Nə çox yaşlı, nə də çox cavan, bunların ikisinin arasında olan orta yaşlı bir inəkdir?” –deyir. Sizə nə əmr edilirsə, onu da yerinə yetirin!”

“Rəbbindən soruş ki, onun rəngini də bizə bildirsin!”, - dedilər. Dedi: “O, sarı inəkdir, - deyir, sapsarı rəngdə. Baxanlara zövq verir”.

“Rəbbindən bir də soruş ki, onun nə cür olduğunu bizə əməlli açıqlasın! Çünki bizə görə həmin xüsusiyyətlər çox inəkdə var. Əgər Allah açıqlasa, biz onu mütləq taparıq”, - dedilər.

*Dedi: “O, nə yer şumlamış, nə də əkin suvarmışdır. Sağlamdır və onda ləkə-qüsur yoxdur”. Onlar “İndi sən düzgün məlumat verdin!” dedilər və nəhayət onu kəsdilər. Az qala yerinə yetirməyəcəkдилər” (“Bəqərə” surəsi, 2/67-71).*

“Bəqərə” sözü “bəqər” sözünün tək forması olub, “inək” deməkdir. Onun erkəyinə “sevr” deyilir.<sup>118</sup> Ayədəki “tusirul-arda” ifadəsi bu inəyin erkək olduğunu göstərir. Çünki “sevr” ilə “tusiru” eyni kökdəndir. “Valə təsquil-hars” ikinci sübutdur. Yəni, elə bir inək ki, “Nə qoşulub torpağı sürmüş, nə də əkin sulamışdır”. Bunları edəcək qabiliyyətdə olsa da, etməmişdir. Bu, yalnız buğa ola bilər. Feillərin qadın cinsində olması “bəqərə” sözünün qadın cinsində olması səbəbilədir.

Memfisdə Apis adlı buğaya sitayiş edilirdi. Memfis Qahirədən 35 km cənubda, Nil çayı üzərində yerləşən qədim Misir şəhəridir. Bu inanc daha sonra Misirin digər bölgələrinə də yayılmışdı. Apis bir dənə olurdu və ölən Apisin başqa buğanın bədənində yenisən dünyaya gəldiyinə inanırdılar. Yeni buğanı rahiblər otlaqlarda

118 Mufrədat, بقر mad.

axtarır, bariz xüsusiyyətlərilə digərlərindən ayırır və tapırdılar.<sup>119</sup> Tövratda mövzu ilə bağlı bu ifadələr vardır: “Bunu Misirdə bəyan edin, Miqdola car çəkin. Nofda,<sup>120</sup> Təfnisdə elan edin. Deyin: “Yerinizi tutun, hazırlaşın, qılınc yan-yörənizdə olan hər şeyi yeyib-bitirəcək.

*“Tanrın Apis niyə qaçdı? Buğan nə üçün yerində dura bilmədi? Çünki Rəbb onu yerə sərdi”* (Ərəmya, 46/14).

*“Bəqərə” surəsinin ayələri Apis xüsusiyyətində bir buğanın kəsilməsini əmr edir. Beləliklə, o batil inanc aradan qalxacaqdı. Çünki Musa (əleyhisalam) 40 günlük Tur dağına getdikdə İsrail oğulları Harun əleyhisalamın sözünə baxmayaraq buzov heykəli hazırlayıb ona sitayiş etmişdilər. “...buzova məhəbbəti onların içində yerləşmişdi...”* (“Bəqərə” surəsi, 2/93). Belə olmasa, o inəyi kəsməmək üçün bəhanə axtarmazdılar.

Hindlilər də inəyi müqəddəs hesab edirlər. Bir inək məscidə daxil olduğu zaman oradan çıxarılması çətinliklər yaradır. Hindistanda 250 milyona yaxın inəyin olduğu bildirilir. Hindistan rəhbərliyinin inəyi əvvəlki mövqeyə gətirməyə çalışdığı, lakin burada uğur əldə edə bilmədiyini qeyd edilir.<sup>121</sup>

Müsəlmanların hər il qeyd etdiyi qurban bayramı bu baxımdan çox əhəmiyyətlidir. Bəzi insanlar tərəfindən müqəddəs hesab edilən heyvanları qurban kəsən müsəlmanlar daim belə inanclardan uzaq qalırlar. Qurbanla bağlı bu ayə çox mənalıdır:

*“O qurbanların nə ətləri, nə də qanları Allaha çatacaqdır. Ona yalnız sizin (şirkdən) qorunmağınız çatar”* (“Həcc” surəsi, 22/37).

Qurban əti ilə bağlı belə buyrulur:

*“(Kəsilən qurbanlar) böyrü üstə yığılıb öləndən sonra onlardan yeyin, istəyənə də, istəməyənə də də yedirdin”* (“Həcc” surəsi, 22/36).

119 Böyük Larousse lüğət və ensiklopediyası, c. II, s. 712.

120 Nof Memfisin digər adıdır. Bu cəhət Tövratın sətiraltı ifadələrində və əlavəsindəki xəritədə qeyd edilir. (Müqəddəs Kitab, Yeni tərcümə, İstanbul, 2001)

121 Günay Tümer, Abdurrahman Kıçık, Dinlər tarihi, Ankara 2002, s. 145.







*18-ci mövzu*

*YUXU VƏ ÖLÜM ƏLAQƏSİ*



Uca Allah belə buyurur:

*“İnəyin bir parçası ilə ölüyə vurun!”*, - demişdik. Allah ölülərə bu cür can verəcəkdir. Öz ayələrini sizə göstərir ki, bəlkə aqlınızı işlədəsiniz” (“Bəqərə” surəsi, 2/73).

“...Allah ölülərə bu cür can verir” buyuruğu çox əhəmiyyətlidir. Axirətdə ölülər bir inək parçasının vurulması ilə dirildilməyəcəklər. Onunla yalnız yatan insanı oyandırmaq olar. Belə olduğu halda, ölülərin dirildilməsi yatanın oyanmasına bənzəyə bilər. Çünki ayələrə əsasən, ölüm yuxu, qəbir yatma yeri, öldükdən sonra dirilmə isə yuxudan qalxmaq kimidir. Bir ayə belədir:

*“Gecələr sizi vəfat etdirən, gündüzlər isə nələr etdiyinizi bilən Odur. Sonra müəyyən vaxt dolana kimi sizi gündüz oyadır”* (“Ənam” surəsi, 6/60).

Qiyamətin mənası qalxmaqdır. Öldükdən sonra dirilmə yataqdan qalxma, sura üfürmə isə “Qalx!” borusunun çalınması kimidir.

Yuxarıdakı ayə yeni öldürülmüş və bədəni hələ çürüməyən insanın dirildilməsindən bəhs edir. Uca Allah qüdrətilə onun çürüyən orqanını sağaltmış və ruhu bədənə göndərmişdir. Ölülərin yəni-dən dirilməsi də belə olacaq. Əvvəl insanın bədəni canlandırılacaq, sonra ruhu yuxudan oyanmış kimi bədənə qaytarılacaq.

İnsan sulanmış torpaqdan (“tin”) yaradılmışdır. Uca Allah belə buyurur:

*“Yaratdığı hər şeyi gözəl yaradan Odur. İnsanı yaratmağa “tin”-dən başlamışdır. Sonra onun nəslini süzülmüş cövhdəndən, dözümsüz bir sudan yaratmışdır...”* (“Səcdə” surəsi, 32/7-8).

“Tin” su ilə torpağın qarışmış vəziyyətidir.<sup>122</sup> Su torpağa qarışmasa, həyat əmələ gəlməz. Bütün qidalar bu tərzdə yaranır. Buna görə də yalnız Adəm deyil, hər insan torpaqdan yaradılmışdır. Qidalardan süzülən əsas maddə insan toxumunu əmələ gətirir. Toxum ana bətnində torpaqdan gələn qidalarla inkişaf edir. Bədən ölənə qədər torpaq və su ilə qidalanır. Ondan ayrılan hər şey

122 Rağib əl-İstafahani, “Mufrədat” طين mad.

yenidən torpaq olur. Yenidən yaradılma isə torpaqdan olacaq və insan bitkilərin çıxması kimi yer üzünə çıxacaq. Uca Allah belə buyurur:

*“Biz sizi torpaqdan yaratdıq. Sizi ora qaytaracaq və bir daha oradan çıxaracağıq”* (“Taha” surəsi, 20/55).

### **18.1. İnsan ruhu**

Bədən ana bətnində müəyyən həddə gəldikdən sonra Allah ona ruh üfürür. Yuxarıdakı ayələrin ardı belədir:

*“Sonra onu eyni bərabər formaya salmış və içinə ruhundan üfürmüşdür. Sizin üçün qulaqlar, gözlər və könüllər yaratmışdır. Siz necə də az şükür edirsiniz!”* (“Səcdə” surəsi, 32/9).

### **18.2. Ölüm və yuxu**

Ruh bədəndən ev kimi istifadə edir. Yuxuya getdikdə isə çıxıb gedir. Oyanma əsnasında yenidən gəlir. Ölən bədən dağılan ev kimidir. Yenidən yaradılana qədər ruh oraya qayıtmır. Ayə bundan bəhs edir:

*“Allah ölüm əsnasında ruqları alır, ölməyənlərini də yuxuda ikən alır. Ölümünə hökm verdiyini saxlayır, digərini isə müəyyən olunmuş vaxtadək buraxır”* (“Zumər” surəsi, 39/42).

Ayəyə daha açıq olaraq bu cür tərcümə verilə bilər:

“Allah ölümü əsnasında nəfləri vəfat etdirir, ölməyən nəfsin vəfatı yuxudadır. Ölümünə hökm verdiyi nəfsi saxlayır, digərini müəyyən vaxtadək sərbəst buraxır”.

Ayədə həm “ölüm” (məvt), həm də “vəfat” sözləri qeyd edilir. “Nəflər” həm (yətəvaffə) feilin “məfulu”, həm “məvt”in və “mənam”ın, yəni yuxunun “faili”dir. Buna görə bir şəxsə iki nəfs vardır. Biri vəfat etdirilən nəfs, digəri isə yatan və ölən nəfsdir. Ayələr arasındakı əlaqə yaxşı qurulduqda aydın olur ki, yatan və ya ölən bədən, vəfat etdirilən isə ruhdur.

Vəfatın kökü “vəfa” sözüdür. “Vəfa” ərəb dilində bir şeyi tam

şəkildə əldə etmək deməkdir. Vəfat etdirmək, yəni “təvəffi” işini sona çatdırmaqdır. Ölüm və ya yuxu əsnasında ruhun edəcəyi hər hansı iş qalmadığına görə Allah onu bədəndən çəkib çıxarır.

“Məvt” canlı aləmin itməsi, yəni, ölüm deməkdir.

Yatan və ölən bədəndir. Ruh nə ölür, nə də yatır. İnsan ruh ilə bədənin birləşməsindən ibarətdir. Bunların hər ikisinə nəfs deyilir. Quran bizə ölmüş bədəndən ayrılan ruhun bu danışığını bildirir:

*“Onlardan birinə ölüm gəldiyi zaman deyər: “Ey Rəbbim! Məni geri qaytar. Bəlkə, tərک etdiyim dünyada yaxşı iş görəyəm”. Xeyr! Bu, onun bu dediyi sözdür. Onların arxasında diriləcəkləri günə qədər bərzəx (manə) vardır”* (“Muminun” surəsi, 23/99-100).

Ruhla bədənin ilk birləşməsi ana bətnində baş verir.

“Allah sizi torpaqdan, sonra döllənmiş yumurtadan yaratdı. Sonra da sizi cütlər halına gətirdi” (“Fatir” surəsi, 35/11).

Axirətdə bədən yenidən yaradıldıqda, cütləşmə də təkrarlanacaq. Bu “hər kəs (nəfslər) cütləşdiyi zaman...” (“Təkvir” surəsi, 81/7) deyə bildirilən andır.

Yuxu dincəlmək üçün zəruridir. Ölüm isə çürüməyən, yaşlanmayan və xəstə olmayan, ölümsüz, yəni, axirət həyatına uyğun bədənə malik olmaq üçün zəruridir. İnsana görə, ölüb yenidən dirilmə gözləri bağlayıb yenidən açmaq kimidir. Uca Allah belə buyurur:

*“O Saatin gəlməsi bir göz qırpmı kimidir və ya daha tezdir. Çünki Allah hər şeyə ölçü qoyar”* (“Nəhl” surəsi, 16/77).

“Ləmhil bəsar” baxış deməkdir.<sup>123</sup> Baxışda göz açılıb-bağlanır, sonra yenidən açılır. Belə ki, Allah dünya ilə axirətin arasını buna bənzətmişdir. Ölən insan həyata gözlərini yumur, dirildikdə isə yenidən açır.

Yenidən dirilmə bu dünyada baş verir, ruh o zaman bədənlə cütləşir və insan gözünü açaraq özünü yuxudan oyanmış kimi hiss

123 əl-Xəlil b. Əhməd (hicri 100 - 175) əl-Ayn (thq. Mehdi əl-Mahzumi, İbrahim əs-Samrai), İran 1409/1988.

edir. Kafir qəbir əzabını pis yuxu hesab etdiyinə görə ayədə belə deyilir:

*“Allahım, nə yaxşı etdin (bizi qaldırdın)!”* (“İsra” surəsi, 17/52).

Məhşərdəki çətinlikləri gördükdə isə belə deyirlər:

*“Vay halımıza! Bizi yatdığımız yerdən kim qaldırdı?”*

(“Yasin” surəsi, 36/52)

İnsanın qavrayışı baxımından yuxu nədirsə, ölüm də odur. Yuxarıdakı ayələr bundan bəhs edir.







*19-cu mövzu*

***KİTABIN TƏHRİF  
OLUNMASI***



Uca Allah belə buyurur:

*“Bunların sizə inanmalarını gözləyirsiniz? Halbuki onlardan bir zümrə Allahın Sözüünə qulaq asarlar. Ona ağılları yatar, amma yenə də başqa tərəfə çəkərlər. Bunu da bilə-bilə edərlər”* (“Bəqərə” surəsi, 2/75).

Təhrif “hərf” kökündəndir. “Hərf” lüğətdə uc, kənar və iti tərəf mənalarına gəlir.<sup>124</sup> Sözüün təhrifi isə iki tərəfə veriləcək mənalara malik sözü yalnız bir tərəfə çəkməkdir.<sup>125</sup>

Quranın qadağan etdiyi təhrif dinə hücum məqsədilə sözü əsl mənasından uzaqlaşdırıb digər mənasına çəkməkdir. Bu mövzu aşağıdakı ayədə nümunələrlə izah edilmişdir:

*“Bəzi yəhudilər kəlmələrin yerlərini təhrif edirlər (bilinən mənalarının yerini dəyişdirirlər), “səminə və asəynə” “ismağayrə musmain” bir də “raina” deyirlər. Bunu dillərini əyərək və dinə tənə vuraraq edirlər. Əgər bunlar “səminə və atanə” “isma” bir də “unzurna” - desəydilər, əlbəttə, daha yaxşı və daha doğru olardı. Lakin kafirlik etdiklərinə görə Allah onları lənətlədi. Daha az inanırlar”* (“Nisa” surəsi, 4/46).

Ayədə qeyd edilən üç cümlədən hər birinin bir-birinə zidd iki mənası vardır:

1. **“Səminə və asəynə”** cümləsinin bir mənası “qulaq asdıq və möhkəm tutduq”, digəri isə “qulaq asdıq və üsyan etdik” şəklindədir. Çünki “asa” həm üsyan, həm də dəyəni tutarcasına möhkəm tutmaq mənasına gəlir.<sup>126</sup> Əldə edə bildiyimiz təfsir və tərcümələrdə bu incəliyin müəyyən edilmədiyinin şahidi oluruq.

Əgər **“səminə və atanə”** “qulaq asdıq və boyun əydik” desəydilər, onu təhrif, yəni başqa mənaya çəkmə imkanı olmayacağına görə daha yaxşı və daha doğru olardı.

2. **“İsmağayrə musmain”** cümləsinin bir mənası “xahiş edirəm dinlə, sənə söz demək bizim həddimiz olmasa da...”, digəri isə

124 Tərcüməçi Asım, Qamus حرف mad.

125 Rağib əl-İsfahani, Mufərədat, حرف mad.

126 əs-Sihah, Tacul-arus, Lisanul-arab.

“qulaq as, sözə qulaq asmayan insan”<sup>127</sup> şəklindədir. Əgər yalnız “qulaq as” mənasına gələn, “isma” deyilsəydi, başqa mənaya çəkilməzdi.

3. “**Raina**” cümləsinin mənalarından biri “bizi otar”, digəri “bizə nəzarət” şəklindədir. “Bizi otar” sözündə müəyyən istehza vardır. Yəni, “Sən bizi heyvan otaran kimi otarmaq istəyirsən, elə isə otar” deyirlər. Dillərini bir qədər əyib, **ayn** hərfini uzadaraq “**raina**” **desələr**, bu “bizim çoban” mənasına gəlir. Əgər “**unzur-na**” desəydilər, “bizə nəzarət et” mənası xaricində başqa mənaya çəkilməzdi.

Təhrifin başqa formada olması Quran üçün mümkün deyildir. Çünki bu Kitab milyonlarla insanın yaddaşındadır və saysız-hesabsız nəşri vardır.

Ayədə qeyd edilən “...dillərini əyərək və dinə tənə vuraraq deyirlər” cümləsi təhrif üçün pis niyyəti əsas şərt kimi irəli sürülür. Yoxsa birdən çox mənaya malik olan sözlə bağlı səhv seçim və ya ifadə edə bilməyən, yaxud unudan insanın ayəni səhv oxuması təhrif çərçivəsinə daxil deyildir.

---

127 Elmalılı, Hak Dini Kuran Dili, c. II, s. 1363, (“Nisa” surəsi, 46-ci ayənin təfsiri)





*20-ci mövzu*

**YƏHUDİLƏR ÜSYAN  
ÜÇÜN VƏD VERDİLƏR?**





Uca Allah belə buyurur:

*“Bir gün sizdən qəti söz almışdıq. Turu da başınızın üstünə qaldır-mışdıq: “Sizə verdiyimizdən möhkəm yapışın və eşidin!” – demiş-dik. “Eşitdik və möhkəm yapışdıq” – demişdiniz. Halbuki kafirlik etməyiniz ucbatından buzova olan məhəbbətiniz ürəyinizə yerimiş-di. De: “İmanınız sizə nə pis əmr verir. Əgər inanan kimsələrsiniz-sə...”* (“Bəqərə” surəsi, 2/93).

Ayədə qeyd edilən **“səmina va asayna”** cümləsinə **“Qulaq asdıq və möhkəm tutduq”** mənasını verdik. Lakin bütün tərcümə və təf-sirlər ona **“Qulaq asdıq və üsyan etdik”** mənasını vermişlər.

Səhnəni gözümüzün qarşısına gətirək. Allah Turu, o nəhəng dağı İsrail oğullarının üzərinə qaldıraraq onlardan qəti vəd alır; **“Sizə verdiyimizdən möhkəm yapışın”** - deyir. Belə bir anda kim **“eşit-dik və üsyan etdik”** deyə bilər?

Aşağıdakı ayə dağın vəziyyətini daha açıq şəkildə göstərir:

*“Bir gün həmin dağı yerindən qoparıb onların başı üstünə qaldır-dıq, sanki kölgəlik kimi oldu. Elə zənn etdilər ki, dağ onların üs-tünə düşəcək. “Sizə verdiyimizdən möhkəm yapışın və onda olanı ağılınızdan çıxarmayın, bəlkə, çəkinərsiniz!” - dedik”*  
 (“Əraf” surəsi, 7/171).

Bir anlıq **“üsyan etdik”** dediklərini təsəvvür edək. Belə deyən in-sandan vəd almaq olar? Halbuki Allah deyir: **“Bir gün sizdən qəti vəd aldıq”**.

Ayənin son bölməsi belədir: Halbuki kafirlik etməyiniz ucbatın-dan buzova olan məhəbbətiniz ürəyinizə yerimişdi. De: **“İmanınız sizə nə pis əmr verir. Əgər inanan kimsələrsinizsə...”** **“Eşitdik və üsyan etdik”** deyənlər üçün belə bir ifadə işləmə bilməz.

Bütün bunlara görə **“samina va asəynə”** cümləsinə mənə verərkən **“asəynə”** sözünə xüsusi mənə vermək lazımdır. **“əl-Asa”** **“əlağacı”** (əsa, dəyənək) deməkdir. **“Asa”** isə **“əlağacını tutduğu kimi tutdu”** və ya **“ağacla döyən kimi döydü”** mənasındadır. Əsmail bəzi bəsrə-lilərin aşağıdakı sözünü nəql edir: Əlağacına **“əsa”** deyilməsi əlin və barmaqların üzərində birləşməsi səbəbilədir. Əbu Abidin fikrin-cə, **“əsa”** sözünün əsas mənası **“birləşmə və anlaşmadır”**. **“Əsa”**

sözü “üsyən etdi, əmrə qarşı çıxdı” mənasına da gəlir.<sup>128</sup> Hər iki mənə “əlağacı” ilə əlaqəlidir. Onu bir iş üçün istifadə etdikdə bərk tutursunuz. Lakin əlağacını başqasının başına da vura bilərsiniz. Bu da onun “**üsyən**” mənası ilə bağlıdır.

Buna əsasən, “səminə və asəynə” cümləsi “eşitdik və möhkəm tutduq” mənasına gəlidiyi kimi, “eşitdik və üsyən etdik” mənasına da gəlir. Pis niyyətli insanlar belə ifadələri seçirlər ki, bir çox mənada işlədə bilsinlər. Belə istifadəyə “cinas” deyilir. “Səminə və asəynə” “Nisa” surəsinin 46-cı ayəsində bu şəkildə işlədilmişdir. Bu səbəbdən o ayədə yəhudilərin “**səmina və aseyna**” əvəzinə “**səmina və atana**” - “qulaq asdıq və boyun əydik” demələrinin daha yaxşı olacağı bildirilmişdir. “Daha yaxşı” “**yaxşı**”nın yuxarı səviyyəsidir. Deməli, yəhudilərin “səminə və asəynə” demələri də yaxşıdır. Lakin onu başqa mənada, yəni “eşitdik və üsyən etdik” mənasında istifadə etmək imkanı olduğuna görə Allah ikinci cümləni demələrini tövsiyə etmişdir. Bu ayə ilə bağlı açıqlama “**Kitabın təhrif olunması**” başlığı altında qeyd edilmişdir.

Tövrətin mövzu ilə bağlı bölməsi belədir:

“Musa gedib Rəbbinin bütün buyuruqlarını və prinsiplərini xalqa danışdı. Hamı bir ağızdan “Rəbbinin hər dediyini edəcəyik” deyərək qarşılıq verdi”.

Musa Rəbbin bütün buyuruqlarını yazdı. Səhər tezdən qalxıb dağın ətəyində bir daş masa qurdu, İsrailin on iki tayfasının rəmzi olan on iki daş sütun ucaltdı. Bundan sonra israili gəncləri göndərdi. Onlar da Rəbbə hədiyyələr gətirdilər, əmin-amanlıq üçün qurban məqsədilə buğalar kəsdilər. Musa qanın yarısını ləyənlərə doldurdu, digər yarısını masanın üzərinə tökdü.

Sonra anlaşıma kitabını alıb xalqa oxudu. Xalq dedi: “*Rəbbin hər dediyini edəcəyik, Onu dinləyəcəyik*” (Tövrət, “Çıxış” 24/3-7).

Qurandakı bilgilərlə Tövrətdakıların bir-birini tamamladığını görürük. Bu isə Qurani izah etmədə əvvəlki ilahi kitablardan istifadənin mümkün olduğunu göstərir.

---

128 əs-Sıhah, Tacul-arus, Lisanul-arab.





*21-ci mövzu*

*“ŞEY”, “ŞAƏ”, “MƏŞİƏT”,  
“QƏDƏR” VƏ “FİTRƏT”*



“Şey” və “fitrət” bir-birilərilə yaxın əlaqəsi olan sözlərdir. “Şey” varlıq, “fitrət” isə varlıqların quruluşunu əmələ gətirən, inkişaf etdirən və dəyişdirən qanunlar bütünüdür. “Şey”in, yəni, bir varlığın yaranmasında qədər və iradənin böyük əhəmiyyəti vardır. Qədər varlıqdakı ölçü, iradə isə bir şeyi yaratmaq istəyi və ya qərarıdır.

“Şey” həm məsdər, həm isimdir. Məsdər sözün törədildiyi kökdür. “Şey”dən “seçib etmək” mənasına gələn “şəə” feili törədilmişdir. Bu feil daha çox imtahanla əlaqəli ayələrdə qeyd olunur. Belə hallarda Allahın seçimi bəndənin seçimi ilə əlaqəli olduğuna görə Allah istəmədiyi şeyləri də seçib yaradır.

Bundan başqa, kitab və hikmətdə olmayan və ərəblərin bilmədiyi “məşiet” sözü var.

Bu söz qaydadan kənar (şaz) olaraq “şey” sözünün məsdərindən törədilmişdir. Belə də olsa, ona “seçib etmək”dən başqa bir mənə verilə bilməz. Amma bu yeni sözə qrammatikaya uyğun olmayan “iradə” mənası verilmiş və həmin mənə “şəə” feilinə də əlavə edilmişdir. Bundan sonra kitablar və ərəb dilindəki lüğətlər “şəə” feilinə “iradə”dən başqa mənə verməməyə başlamışlar.

Sözün mənasındakı bu dəyişiklik başqa dəyişikliklərə səbəb olmuş, ayələrdə faili (icraçısı) insan olduğu halda “şəə” feillərinin əksəriyyətində Allah fail hesab edilərək bir çox ayə həm öz daxilində, həm də başqa ayələrlə ziddiyyət təşkil etməyə başlamışdır. Məsələn kimi bu ayəni qeyd edə bilərik:

İmam Maturidinin (öl. 333/944) “Təvilat” əsərini yazmasına qədər ayəyə verilən mənə belə idi:

*“Biz hər elçini öz xalqının dili ilə göndərdik ki, onlara açıq şəkildə çatdırsın. Bundan sonra Allah azğınliq yolunu seçənin azğınliqını təsdiq edir, hidayəti (doğru yolu) seçənin də hidayətini təsdiq edər. Güclü olan O, doğru qərar verən Odur”* (“İbrahim” surəsi, 14/4).

“Şəə” feilinin mənasının dəyişdirilməsindən sonra ayənin mənası belə olmuşdur:

“Biz hər elçini öz xalqının dili ilə göndərdik ki, onlara yaxşı izah eləsin. Bundan sonra Allah istədiyini azdırır, istədiyini də yola gətirir. Güclü olan O, doğru qərar verən Odur”.

Bu cür tərcümə Allahın Kitabını və Elçisini etibarsızlaşdırmışdır. Çünki Allah istədiyini azdırıb, istədiyini düz yola gətirirsə, isə niyə kitab və elçi göndərsin? Bu mənasız olmurmu? Bu cür mənasız bir işin Allaha yaraşdırılmayacağı aydındır. Əks təqdirdə Quranın Allahın kitabı olması şübhəli hala gəlir.

Kəlmənin üzərində oynanılan bu oyunu bilməyənlər ziddiyyətdən qurtulmaq üçün çıxış yolu kimi Allahın biliyi və etdiyi imtahanla əlaqəli ayələri aqla gəlməyən tərəflərə çəkmişlər. Bu cür oxşar əməliyyatlar müxtəlif ifadə və sözlərin üzərində də aparıldığına görə Quranın düzgün başa düşülməsinin və İslamın universallığının qarşısında əngəl olmuş, yaradılanların ölçüsü mənasına gələn qədər, anlaşılmaz və bilinməz bir əqidə prinsipi halına gətirilmişdir. Buna görə də məsələ çox əhəmiyyətlidir.

## 21.1 “Şəə” feili

“Şəə” feili “şey” məsdərindən törədilmişdir.<sup>129</sup> Feil məsdərin mənasını zamanla əlaqəli vəziyyətə gətirir.<sup>130</sup> “Şey” isim olaraq varlıq (məvcud),<sup>131</sup> məsdər kimi isə “var etmək” (icad) mənasındadır.

“Şəə” təsirli feil (mutəaddi) olduğuna görə tamamlıq (məful) qəbul edir.<sup>132</sup> Onun tamamlığı cümlənin axarından aydın olduğuna görə çox vaxt deyilmir. İmanın yaranmasından söhbət getdikdə, tamamlıq “iman”, kafirliyin yaranmasından söhbət getdikdə “kafirlik”, başqa şeydən söhbət getdikdə, tamamlıq o şey olur.

“Şəə” iradə ilə sıx bağlı olan feildir. İnsanın imtahana əsasən etdiyi seçimlər və onlarla əlaqəli olaraq Allahın yaratdığı şeylər üçün

129 Şəə-nin əsası şə-yə-ə-dir. Yə-dən əvvəl fəthə olduğuna görə ya əlifə çevrilmiş, şəə olmuşdur.

130 Daha ətraflı məlumat üçün Cəmalud-Din Əbi Abdillahi Muhəmməd b. Abdillahi b. Malik ət-Tail-Cəyyəni, Şərhu-l-Qəfiyətiş-Şəfiyyə, thq: Abdul Mumin Əhməd, Dəru Mumin li Turas, Məkkə, 1406/1986, c. 1, 103.

131 Əhməd b. Muhəmməd b. Əli əl-Məqarril-Fəyyəumi, Misbahil- Munir fi Ğaribiş-Şərhil-Kəbir, Matbaatul- Yəməniyyə, c. 1, s. 159.

132 “Ənam” surəsinin 80-ci ayəsində şəə-nin məfulu, şeyən kimi qeyd edilir:



işlədilir. Bu səbəbdən “şə”nin faili ya Allah, ya da insan olur. Quran bizə hər məsələdə doğrunu göstərdiyi kimi “şə” feilinin mənası ilə bağlı da doğrunu göstərib. Sözün bütün mənalərini göstərən ayə belədir:

*“Sənin Rəbbin, onların seçim haqqı olanlardan seçərək “şey” vəziyyətinə gətirdiyini yaradır. Allah onların içində düşdükləri şirkdən uzaq və ucadır”* (“Qəsəs” surəsi, 26/68).

Ayəni bölmələr şəklində başa düşməyə çalışaq:

#### **a. Ayənin ilk bölməsi**

“Yəşəu” feilinin məfulu “mə”ni göstərən əvəzlikdir. “Mə yəşəuhu” (şey vəziyyətinə gətirdiyi) deməkdir. Məful cümlənin axarından aydın olduğuna görə mətnə daxil edilməyib. “Mə yəşəuhu” ifadəsi “yaxluqu” feilinin məfuludur.

“Sənin Rəbbin seçərək “şey” halına gətirdiyini yaradır”.

Yaratmazdan əvvəl “şey vəziyyətinə gətirmə” meyarı müəyyən etməkdir. Bu cəhət aşağıdakı ayədə qeyd edilən “şeyən” sözü ilə bildirilir.

*“(Allah) Bir şeyi iradə edəndə işi...”* (“Yasin” surəsi, 36/82).

Meyarı mövcud olmayan şey istənilə, iradə edilə bilməz. Bir şeyi istəyən əvvəl onun meyarını müəyyən edər. Yuxarıdakı ayədə istəmək, iradə əvəzinə “ixtiyar”, yəni seçmək sözü işlədilir. Seçim həm istəyin qərara çevrilməsi, həm də həyata keçirilməsi mənasındadır. Bu ayəyə əsasən Allah, “şey”in ölçüsünü, insanın seçiminə əsasən müəyyən etdikdən sonra yaradır. Bu ayə bu mənanı daha açıq göstərir:

*“(Allah) Bir şeyi istədiyi zaman işi onun üçün “ol” deməsidir. O şey olur”* (“Yasin” surəsi, 36/82).

Allah seçimini həyata keçirmək üçün yalnız “ol” əmrini verir. Bu əmrlə hər şeyini Allaha borclu olan insanın öz seçimini həyata keçirməsinin şərtləri yaranır. Bundan əvvəlki ayədə “ol” əmri əvəzinə “yaxluqu” feili işlədilib. Çünki Allah edilən seçimini həyata keçirməsə insan heç nə edə bilməz.

## **b. Ayənin ikinci bölməsi**

Bu cümlə “yəşəu”nun failindən haldır. Allahın yaratmağa hansı vəziyyətdə başladığını göstərir. Buradakı “mə” isə ismi-məvsul, yəni bağlayıcıdır. Bu bölmənin mənası belədir:

“(Allah) onların (insanların) seçim haqları olan şeylərdən seçərək...”

“Mə kənu ləhum xiyrahu” cümləsi “yaxtaru” feilinin məfuludur. Allah öz seçimini insanların seçimi ilə məhdudlaşdırdığına görə “mə”nin əvvəlində götürülən “min” vardır. Tərcümə də buna əsasən verilib.

Allahın yaradacağı şeyin ölçüsü insanın zəhnində yaranır. Bu isə insanın seçimini, yəni niyyət və qətiyyətini göstərir.

Faili insan olan “şəə” ilə bir şeyin meydana gəlməsi faili Allah olan “şəə” ilə həmin şeyin yaranmasından asılıdır. Allah şərtləri yaratmasa, insan heç nə yarada bilməz. Bununla bağlı ayə belədir:

*“Bir şeyi formalaşdırmağınız Allahın da həmin şeyi yaratması ilə mümkün olur”* (“Təkvir” surəsi, 81/29).

## **c. Ayənin üçüncü və son bölməsi:**

*“Allah onların düşdükləri şirkdən uzaq və ucadır”* (“Qəsəs” surəsi, 26/68).

Allah burada müşrikin seçiminə uyğun olaraq, ürəyində şirk yaratdığını, lakin onu əsla istəmədiyini bildirir. Bunu aşağıdakı ayələrdən də öyrənirik:

*“Allah bəndələrinin kafir (nankor) olmasına razı olmaz”* (“Zumər” surəsi, 39/7).

*“Kim görməməzlik edib nankor olsa, onun nankorluğu öz əleyhinədir. Kim yaxşı iş görsə, onlar da öz yerlərini hazırlayırlar. Bu, yaxşı iş görənləri öz nemətilə mükafatlandırması üçündür. Allah görməməzlik edib nankorluq edənlərin heç birini xoşlamır”* (“Rum” surəsi, 30/44-45).

Bütün bu ayələr bəndənin imtahanı ilə bağlı mövzularda faili Al-

lah olan “şə” feilinin, bəndənin feilindən asılı olaraq baş verdiyini göstərir. Tamamlığın doğru yol və ya azgınlıq olması bəndənin seçiminin nəticəsidir. “İbrahim” surəsinin 4-cü ayəsinin tərcüməsinə yenidən nəzər yetirsək, bu cəhəti aydın görə bilərik.

Buraya qədər qeyd edilən ayələrə əsasən bir şeyin yaranma mərhələlərini belə göstərmək olar:

Bəndənin seçimi+Allahın seçimi (iradə = niyyət) (iradə)	Allahın “Ol!” əmrilə başlayan bəndəsinin hərəkətləri	Şeyin yaranması
--	--	-----------------

## 21.2 “Şə” və “ixtara” feilləri

“Şə” feili yaratma (mövcud etmə), “ixtara” feili isə seçmək mənasındadır. Bunlar istəkdən asılı olduğuna görə bir şey əvvəl zehində seçilir, sonra isə varlığa çevrilir. Ayələrdən biri belədir:

*“Musa qövmü arasından yetmiş nəfəri seçdi”*  
(“Əraf” surəsi, 7/155).

Həmin yetmiş nəfər əvvəl zehində seçilir, sonra digərlərindən ayırd edilərək seçim tamamlanır. “İxtiyar” sözü həm niyyəti, həm də hərəkəti bildirdiyinə görə “şə” feilinə “seçib etmək” mənası verilir. Buraya qədər qeyd edilənlər daha əvvəlki ayəyə əsasəndir:

*“Sənin Rəbbin onların seçim haqları olan şeylərdən seçərək şey halına saldığını yaradır”* (“Qəsəs” surəsi, 26/68).

Elə isə faili insan olan “şə”, seçib etmək,<sup>133</sup> faili Allah olan “şə” də “seçib yaratmaq” mənasına gəlir. Sonradan da aydın olacağı kimi İmam Maturidiyə qədər “şə” feilinə bu mənalar verilib. Bu mənə az olsa da, sonrakı təfsirlərdə qeyd edilir. Zaməxşəri belə deyib:

133 Təfsir alimlərinin əksəriyyəti, “Qəsəs” surəsinin 68-ci ayəsindəki “mə” hərfinin nəfiyə olduğunu, yəni cümləyə mənfi mənə verdiyini deyiblər. Bu halda ayənin mənası belədir: “Onların seçim haqları yoxdur”.

Bu anlayışı qəbul etmək olmaz. Çünki Allah bu ayədən əvvəl aşağıdakı ayədə insanların seçim haqlarının olduğunu bildirir: “Ümid edilir ki, tövbə edib inanan və yaxşı işlər görən şəxs istədiyinə nail olacaq” (“Qəsəs” surəsi, 28/67)

Bunu növbəti ayə, yəni “Qəsəs” surəsinin 69-cu ayəsi də dəstəkləyir: “Sənin Rəbbin onların daxillərində gizli olanı da bilir, açıq etdiklərini də” (“Qəsəs” surəsi, 28/69)

“Allah şey halına gətirdi, yəni yaratdı”.<sup>134</sup>

Allah əvvəl ölçünü müəyyən edir, sonra “ol” əmri verir və yaranmağı başladır. Bununla bağlı ayə belədir:

*“Allah bir şeyi yaratmaq istədiyi zaman işi, o şey üçün “ol” deməsidir. Həmin şey də yaranır”* (“Yasin” surəsi, 36/82).

Cəlaleynə bu son ayə belə təfsir edilib:

“Onun əmri (iş) bir şeyi istədiyi zaman (yəni bir şeyi yaratmaq istədikdə) Onun üçün “ol” deməsidir. Həmin şey də yaranır”.<sup>135</sup>

“Şeyən” sözündəki tənvin, mudafun ilə yəhdən ivazdır və “şeyə şeyin” deməkdir. Birincisi məsdər, ikincisi isə isimdir. “Bir şeyi var etmə” mənasındadır. Bu səbəbdən Cəlaleyn ona (“xalqa şeyin”) “bir şeyi yaratma” mənası verir.

Ayədəki “kun” tam feildir,<sup>136</sup> faili “şey”, “fəyəkunu” isə tam feilidir. Buna görə də ayənin “izə əradə şeyən” hissəsinə “bir şeyi var etmək və yaratmaq istədiyi zaman”<sup>137</sup> mənası verilir. Çünki tam feil olan “kun”, “təkəvvən” yaranmağa başla!” və ya “uhdus” “varlığa çevril!” mənasına gəlir. Bunlar məsdər olan “şey”ə ihdas və təkvin mənası verildiyini göstərir.

### 21.3. “Şey”in meydana gəlməsi

Əvvəl də öyrəndiyimiz kimi, Allah bir şeyi yaratmaq istədiyi zaman onun üçün yalnız “Ol!” əmrini verir və yaranma başlayır.

134 Zaməxşəri, Mahmud b. Ömər, Əsəsul-Bəlağa, Məktəbətul-Asriyyə, Beyrut, 1430/2009, s. 459.

135 Cəlaleddin Muhəmməd b. Əhməd əl-Məhalli (ö. 864 h.), Təfsirul-Cəlaleyn, İstanbul, tarixsiz, Yasin təfsiri.

136 “Kənə” ya tam, ya da naqis feil olur. Tam feil olduğu zaman fail qəbul edir. Naqis isə mübtədə və xəbərin əvvəlinə gəlir, mübtədanı özünə isim, xəbəri isə mənsub edir. Mübtədanın müəyyən zaman ərzində xəbərlə xarakterizə edildiyini göstərir, bəzən isə daimilik ifadə edir. Əgər “kənə” tam olsa, burada olduğu kimi fail qəbul edərdi.

137 Muhəmməd b. İbrahim əl-Bağdadi, Lubabut-təvil fi məanit-tənzil (təlif h. 725) Matbaa amirə 1319 h. C.V., s. 223 (Kitəbu məcmuatın min ət-tafasir içində). Mövzu ilə bağlı digər ayə belədir:

*“Allah bir iş üçün qərar verdikdə, onun üçün yalnız “ol!” deyir, o da yaranır”.* (“Bəqərə” surəsi, 2/117)

Burada olan “qada” sözü, “qərar verdi” “Əmr” sözü isə “şey” deməkdir. Tənvin isə mzaftanı-vazdır. “bir şeyi yaratmaq qərarı verdikdə” mənasındadır. Qurtubi bunu “bir şeyi yaratmaq istədikdə” kimi ifadə edib. (Qurtubi, əl-Cami liahkamil-Qurən, Dərul-Qutubil-ilmiiyyə, Beyrut 1408/1988, II, s. 61.)

Əgər əmr insan hərəkətlərilə bağlıdırsa, əvvəl şərtləri, sonra həmin insanın səylərinə görə nəticəni yaradır. Uca Allah belə buyurur:

*“İnsanın öz etdiyindən başqası özünün deyildir”*  
(“Nəcm” surəsi, 53/39).

Ətrafdakıların davranışı insana təsir edir, lakin onun savabı və ya günahı onun özünə aiddir. İnsana aid olan isə bu davranış qarşısında verdiyi reaksiyadır.

Dua çox əhəmiyyətli olub bəndənin Allaha olan ehtiyacını göstərir. Uca Allah belə buyurur:

*“De ki, “Duanız olmasa, Rəbbinizin dərgahında hansı dəyəriniz olar?”* (“Furqan” surəsi, 25/77).

Bəndə lazım olanları yerinə yetirməsə, yalnız dua ilə də heç bir nəticə əldə edə bilməz. Uca Allah belə buyurub:

*“İnsanlardan bəziləri deyir ki, “Ey Rəbbimiz! Bizə bu dünyada ver!” Onun Axirətdə alacağı heç bir şey olmayacaq. Onlardan bəziləri isə belə deyir: “Ey Rəbbimiz! Bizə bu dünyada gözəllik ver, axirətdə də gözəllik bəxş et. Bizi o cəhənnəm odunun əzabından qoru!” Bunlardan hər birinə əldə etdiklərindən bir pay vardır. Allah hesabı tez verir”* (“Bəqərə” surəsi, 2/200-202).

Deməli, sözlə nəticə alan Uca Allahdır. Çünki hər şey onun əmri altındadır. Lakin insan çalışmadan bir şey əldə edə bilməz, hətta duası da qəbul edilməz. Aşağıdakı ayələr də bununla bağlıdır:

*“Kim irəlini/Axirəti istəyib inanaraq onun üçün lazımınca çalışsa, onların çalışması təşəkkürə dəyər”* (“İsra” surəsi, 17/19).

*“Kim dünyaya aid olan şeyləri istəsə, ona bunlardan verərik. Kim axirətlə bağlı nə isə istəsə, ona da istədiyindən verərik. Biz şükür edənləri müqafatlandıracağıq”* (“Ali İmran” surəsi, 3/145).

İnsanın niyyətini tam şəkildə Allahdan başqası bilməz. Uca Allah belə buyurub:

*“Bilin ki, onlar Allahdan gizlənmək üçün бүкүлүrlər. Onu da bi-*

*lin ki, geyimlərinə büründükləri zaman nəyi gizlədiklərini və nəyi açığ etdiklərini Allah bilir. Çünki O, qəlblərdə olanı bilir”* (“Hud” surəsi, 11/5).

Bu ayələrə görə, bir işi görmək istəyənin ən əvvəl niyyəti olmalıdır. Nəbimiz belə buyurub: *“Əməllər (işlər) niyyətlərə görədir. Hər insana niyyətinə görə verilir”*.<sup>138</sup>

Sonra insan niyyətinə uyğun seçim edir. Bunu Allah da qəbul edib “ol” əmrini versə, iş yoluna düşür. Bundan sonra işi yaxşı görmək lazımdır. Əks təqdirdə, nəticə alınmır. İnsan hər an Allaha yaxın olduğunu bilərək həm dua etməli, həm də çalışmalıdır.

Məsələn, birinin evlənmək istəyi, onun niyyəti və iradəsidir. Evlənəcəyi şəxsi seçsə, iradəsi qərara çevrilir. Bu, faili insan olan “şəə”nin birinci mərhələsidir. O şəxsi Allah da seçsə, “şəə”nin ilk mərhələsi tamamlanır. Sonra Allah “ol” əmrini verərək “şəə”nin ikinci mərhələsini başladır. Tərəflər lazımınca çalışdıqda, Allah şərtləri yaradır və evlilik reallaşır. Deməli, bəndə çalışır, Allah yaradır və nəticə alınır. Bu, həmin ayənin də hökmüdür.

*“Sizin seçib etməyiniz yalnız Allahın da seçib yaratmasıyla baş verir”* (“Təkvir” surəsi, 29).

Bu, istisna cümləsidir. “Mə” ilə başlayan mənfi mənə “illə” ilə müsbətə çevrilmiş, məfullar götürülmüşdür. Məfulları yerlərinə qoysaq, ayənin ərəb dilində təfsiri fərqli olur.

### **21.3.1. “Şey”in tərifı**

*“Şey” var olandır, var olmayana şey deyilmir. Uca Allah belə buyurub:*

*“Allahın zətı xaricində hər şey yox olacaqdır”* (“Qəsəs” surəsi, 28/88).

Bu ayəyə görə, Allah da “şey”dir. Onun fərqi yox olmamasıdır. Allahın xaricində nə qədər “şey” varsa, yox olacaqdır. Olmayanın yox olması mümkün olmadığına görə mövcud olandan başqasına “şey” deyilə bilməz.

138 Buxari, Bədul vahy, 1.

İmam Maturidinin mövzu ilə bağlı sözlərini qısaca belə qeyd etmək olar: olmayana (maduma) “şey” deyilsə, varlıqların Allahla birlikdə əzəli olmalıdır. O da tövhid inancına ziddir.<sup>139</sup>

Allah ölçünün və ilkin şərtlərin yaranmasından sonra “ol!” əmrini verir və o “şey” əmələ gəlir. Uca Allah belə buyurur:

*“Məgər insan bilmir ki, əvvəl heç bir şey olmadığı kimi, onu biz yaratdıq”* (“Məryəm” surəsi, 19/67).

*“İnsan xatırlanan bir şey olana qədər xeyli vaxt keçmişdir”* (“İnsan” surəsi, 76/1).

“Məzkur” zikr edilən deməkdir. “Zikr” istifadəyə hazır olan doğru bilgidir.<sup>140</sup> *“İnsan xatırlanan bir şey olana qədər...”* ifadəsi “həmin şəxslə bağlı müəyyən biliklər yaranana qədər” deməkdir. İnsanın *“şey” vəziyyətinə gəlməsi ana bətnində baş verir.*

*“Bətnlərdə seçdiyi tərzdə sizə forma verən odur. Ondan başqa tanrı yoxdur. O, güclüdür, doğru qərar verir”* (“Ali İmran” surəsi, 3/6).

İndi “şey”in yaranma mərhələlərinə təfsilatlı şəkildə nəzər yetirək.

### **21.3.2. “Şey”in yaranma mərhələləri**

Ayələr üzərində apardığımız araşdırmalara görə, “şey” yeddi mərhələdə əmələ gəlir. Birincisi qədərin yaranması, ikinci iradə, üçüncü ilham, dördüncü təsdiq, beşinci qeyd olunma, altıncı “şey”in varlığa çevrilməsi, yeddinci “şey”ə güc vermə mərhələsidir. Ən gözəl tərzdə yaradılan insanın başqa mərhələsi vardır ki, o da ruh üfürülməsi mərhələsidir. Bununla insan digərlərindən seçilərək biliklər ortaya çıxaracaq xüsusiyyətə malik olur. İnsana ruhun üfürülməsilə yaranan fərqə son başlıqda toxunulacaqdır.

139 İmam Maturidi, Kitəbul-Tövhid, s. 67. Tahqiq və taliq; Bəkir Topaloğlu, Muhamməd Aruçi, Ankara 2005

140 Rağib əl-İsfahani, Mufredat, (nşr. Safvan Adnan Davudi), Dəməşq və Beyrut, 1412/1992, نكر mad.

### a. Qədər in yaranması

“Qədar” ölçü deməkdir. Allah ən əvvəl yaradacağı şeyin ölçüsünü müəyyən edir. Bununla bağlı ayələr belədir:

*“Biz hər şeyi müəyyən ölçüyə (qədərə) əsasən yaratmışıq”* (“Qamər” surəsi, 54/49).

*“Allahın işi, ölçüsü (qədəri) tam olaraq müəyyən olunmuş şəkildədir”* (“Əhzab” surəsi, 33/38).

*“Allah hər şeyə ölçü (qədar) qoyur”* (“Bəqərə” surəsi, 2/20).

O, hər şeyi zəruri ölçüyə əsasən yaradır, bunun azı və ya çoxu ola bilməz.<sup>141</sup>

*İnsanın ölçüsü (qədəri) ilə əşya və heyvanların ölçüsü fərqlidir. Uca Allah yerə və göyə “Könüllü və ya məcburi əmrinə boyun əyin!” dedikdə, hər ikisi “Könüllü gəldik” dedilər.*<sup>142</sup> Heç istəməsəydilər də, əmrindən çıxma bilməzdilər.

Allah insanla bağlı belə buyurub:

*“Biz ona yolu göstərdik. Artıq ya təşəkkür edər, ya da nankor olar”* (“İnsan” surəsi, 76/3).

İnsan istəməsə əmrə tabe olmaz. Bu səbəbdən, dində zorakılıq ola bilməz. Uca Allah buyurur:

*“Dində məcburiyyət ola bilməz.”<sup>143</sup> Düz səhvədən xeyli ayrılmışdır. Kim azğınları tanımayıb<sup>144</sup> Allaha güvənsə, heç zaman qopmayan möhkəm qulpdan yapışmış olar. Allah eşidir, bilir”* (“Bəqərə” surəsi, 2/256).

Əvvəlki ayənin əslində qeyd edilən “şəkiran” və “kəfuran” sözləri əhəmiyyətlidir. Şakir “şükür” kökündəndir. Şükür neməti yada sal-

141 Rağib əl-İsfahani, Mufrədat, “qədar” maddəsi.

142 “Fussilət” surəsi, 41/11

143 Dinin əsası imandır. İmanın əsası onu səmimi olaraq qəbul etmək, yəni qəlblə təsdiq etməkdir. Qəlbə olan təsdiqi bir həmin insan, bir də Allah bilir. O yer insanın ən azad olduğu yerdir. Buna görə də heç kim hər hansı inancı qəbul etməyə, yaxud inkar etməyə məcbur edilə bilməz. Zorla ibadət də olmaz. Çünki ibadət üçün niyyət mühüm şərtidir. Niyyətin yeri işə qəlbdir. Qəblə edilməyən niyyət qəbul edilmir. Heç kimə zorla niyyət etdirilmədiyinə görə ibadət etdirilə bilməz.

144 Yoldan azanlara boyun əymir.



maq, onu verəni tərifləmək və qarşılığını verməkdir.<sup>145</sup>

İnsan hər şeyinə görə Allaha borcludur. Bir Quran ayəsi belədir:

*“O, sizə istədiyiniz hər şeydən verir; Allahın nemətlərini saymaq-la bitirə bilməzsiniz”* (“İbrahim” surəsi, 14/34).

Bu nemətlər insanın Allaha olan borcudur. Ərəb dilində isə borca “deyn” deyilir. “Deyn” insanı itaətə məcbur edir. Allaha olan borcun qarşılığında Ona itaət etməyi bildirən sistemə “din” deyilir. “Din” sözü ilə “deyn” sözü eyni kökdəndir.

Allaha olan borcu görməzliyə vuran, bu haqda düşünməyən və əmrlərinə tabe olmaq istəməyən insanlar çoxdur. Allahın borcunu düşünməyəne “kəfur” deyilir. “Kəfur” küfr kökündən olub “ismi fail”dir. Kafir də eynidir. Nemətə qarşı küfr onu örtmək və şükürünü yerinə yetirməməkdir.<sup>146</sup> Bu, nankorluqdur. Ən böyük nankorluq Allaha qarşı ediləndir. Bir çox insan əlində olan nemətin dəyərini bilmir, Allahın qurduğu nizamı pozacaq işlər görür. Bunun hesabı qiyamət günündə alınacaqdır. Uca Allah belə buyurub:

*“Ayələrimizə əməl etməyənlər bizə gizli qalmazlar. Oda atılan daha xeyirlidir, yoxsa, Qiyamət günü əmin-amanlıq içində gələn? Nə edirsinizsə, edin, Allah etdiklərinizi görür”* (“Fussilət” surəsi, 41/40).

Allah hər şeyin həm qədərini, həm də özünü yaradır. İmtahanla bağlı mövzularda Allah seçmə haqqını insana verdiyinə görə o, mədəniyyət qurma, mədəniyyət dağıtma, müharibə, sülh, vəziyyəti yaxşılaşdırma və fəsad törətmə kimi bir-birinə zidd işlər görür. Uca Allah buyurur:

*“Allah o elçilərdən bəzisini bəzisindən üstün etdi. Bəzisi ilə danışdı, bəzisini dərəcələrlə ucaltdı. Məryəm oğlu İsayə da açıq dəlillər verdi. Onu Müqəddəs Ruhla dəstəklədi. Allahın seçimiylə olsaydı, sonrakılar o açıq dəlillər gəldikdən sonra bir-birilərilə döyüşə bilməzdilər. Lakin aralarında fikir ayrılığı düşdü, bəzisi inandı, bəzisi buna əhəmiyyət verməyərək kafir oldu. Allahın*

145 Rağib əl-İsfahani, Mufrədat, “şükür” maddəsi.

146 Rağib əl-İsfahani, Mufrədat, “kufir” maddəsi.

*seçimiylə olsaydı, bir-biriləriylə döyüşə bilməzdilər. Lakin Allah istədiyini edir*” (“Bəqərə” surəsi, 2/253).

*“Allahın seçimilə olsaydı, şübhəsiz ki, hamınızı bir ümmət edərdi.<sup>147</sup> Lakin verdiyi şeydə sizi yorucu imtahanndan keçirmək üçün seçimi sizin öhdənizə buraxdı. Elə isə, xeyirli əməllərdə yarışın. Sonda ona dönəcəksiniz, O, sizə mübahisə etdiyiniz mövzuları xəbər verəcəkdir*” (“Maidə” surəsi, 5/48).

*“Onların üz döndərməsi sənə ağır gəlir. Gücün çatsa, yerdə tunel, göydə isə nərdivan axtarar, onlara möcüzə gətirərsən. Allahın seçimilə olsaydı, şübhəsiz ki, onları doğru yolda toplayardı. Elə isə cahillərdən olma!”* (“Ənam” surəsi, 6/35).

*“Allahın seçimilə olsaydı, onlardan heç kim müşrik olmazdı;<sup>148</sup> biz səni onlara nəzarətçi göndərmədik, sən onların vəkili də deyilsən”* (“Ənam” surəsi, 6/107).

*“Allahın seçimilə olsaydı, şübhəsiz ki, hamısını bir ümmət edərdi. Lakin rəhməti seçəni rəhmətinə daxil edir. Zalımlara gəldikdə, onların nə dostu, nə də köməkçisi vardır”* (“Şura” surəsi, 42/8).

Mənfəətləri toqquşana qədər hər insan Allahın bəndəsi olmaq istəyir. Allah Özünə bəndə olmağa əhəmiyyət verib mənfəətlərini ikinci plana salanların qəlbində iman yaradır. Dünya sevgisi irəli keçdikdə Allah xəbərdarlıq edir, insan o xəbərdarlığı öz daxilində hiss edir, həmçinin, başqalarından da eşidə bilər. Uca Allah belə buyurub:

147 Baxın, “Bəqərə” surəsi, 2/253.

148 Allah ancaq Ona qulluq etməyimizi əmr edir. 106-cı ayədə də qeyd olunduğu kimi qulluğun Allahın göndərdiyinə (Kitaba və Hikmətə) tabe olmaqla olacağını bildirir. Ancaq bu dövətdir (hidayətdir). İstəyən bu yolu seçər. Əgər seçimi biz insanlar deyil, Allah etsəydi, heç birimiz şirk də daxil olmaqla heç bir gənhi edə bilməzdik. Məsələn, heyvanlar və bitkilər bu cür seçmək haqları olmadıqları üçün dinlərindən (fitrətləri, təbii quruluşları; baxın, “Rum” surəsi, 30/30) başqa heç bir seçim edə bilməzlər. İnsandakı ruh onu uzaqgörən, dinləməyi bacaran və sağlamfikirli edir (baxın, “Səcdə” surəsi, 32/9). Bu nemət Allahdan başqasına qul olmamaq, heç kimi Ona şəriq qoşmamaq vəzifə və səlahiyyətlərini meydana gətirir (baxın, “Nəhl” surəsi, 16/93). Vəzifəsini yerinə yetirən və düz yoldan ayrılmayanlar üçünsə həm həyatda, həm də sonrakı həyatda Allahın hədiyyəsi olduğu bilinir (baxın “Şura” surəsi, 42/8). Allah istəsəydi insana xas olan bu xüsusiyyətlərimizi yaratmaz və ya aradan qaldırardı (“Bəqərə” surəsi, 2/20). Mövzu ilə əlaqəli digər ayələrə baxın, “Maidə” surəsi, 5/48, “Ənam” surəsi, 6/35.

*“Allah bir topluluğu yoluna qəbul etdikdən sonra çəkinəcəkləri şeyi açıq şəkildə bildirmədiyi müddətdə onları yoldan çıxmış hesab etmir. Allah hər şeyi bilir”* (“Tövbə” surəsi, 9/115).

İnsan etdiyinin səhv olduğunu yaxşı başa düşdükdən sonra mənfəətlərinə üstünlük verməkdə davam etsə, Allah onun yoldan çıxmasını təsdiq edir. Belə insanların bir çoxu azğınlığını gizlətmək üçün dini özünə uyğunlaşdırmağa çalışır. Uca Allah belə buyurub:

*“Kafirlərin çətin əzabdan çəkəcəkləri var. Onlar yaşadıkları anı əvvəlkindən çox sevən, Allahın yolunu dəyişməyə çalışaraq Ondan uzaqlaşan şəxslərdir. Onlar dərin azğınlıq yolundadırlar”* (“İbrahim” surəsi, 14/2-3).

Bəziləri ağıllı davranaraq Allahın əmrlərini hər şeydən üstün tutur və ömür boyu ona ibadət edir, bəziləri isə çətinliyə düşdükdə ibadət etmək ehtiyacı hiss edir, əziyyət çəkəndən sonra mənfəətlərinə əhəmiyyət verib yenə də Allahı ikinci sıraya salırlar.

Uca Allah belə buyurub:

*“Allahın əsl dəyərini ölçə bilmədilər”* (“Ənam” surəsi, 6/91).

### *b. İradə*

“Şey”in yaranmasının ikinci şərti iradənin olmasıdır. İradə “ravd” kökündən gəlir. “Ravd” bir nöqtədən bir hədəfə gedib-gəlməkdir. Bu, gecəlmə yeri tapmaq üçün gedib-gələn insanın, yəni raidin etdiyi işdir. O gəzir və özünə görə ən yaxşı yeri seçir. Ərəblər belə deyirlər: “Raid göndərdik, bizə otlaq və gecəlmə yeri tapacaq”.<sup>149</sup>

İnsanın daxilində raid kimi gedib-gələn, istək və qərarlarını yarıdan qabiliyyət vardır. İradə həmin qabiliyyəti hərəkətə gətirməkdir; istəklə başlayır, müəyyən qərar və ya qərarsızlıqla sona çatır. Bu səbəbdən, iradənin əvvəli istək, sonu qərardır.

Bu ayə istək mənasında olan iradəni göstərir:

---

149 Camaluddin Muhəmməd b. Manzur, Lisanul-arab, Beyrut tarixsiz, “ravədə” mad.

*“Allah tövbənizi qəbul etmək istəyir; arzularının arxasınca düşənlər isə böyük azğınlığa düşməyinizi istəyirlər”* (“Nisa” surəsi, 4/27).

İstək mənasındakı iradə yerinə yetməyə bilər. Allah bütün insanların tövbə etməsini istəsə də onlar tövbə etməzlər. Arzularının arxasınca düşənlər də istədikləri halda bütün insanları azdırma bilərlər.

Allah qərar mənasında olan iradəsini yerinə yetirəcək gücə malikdir. Uca Allah buyurur:

*“Sənin Rəbbin istədiyini edəcək qüvvədədir”* (“Hud” surəsi, 11/107).

Allahın iradəsi yalnız “ol” əmrilə həyata keçir. Uca Allah belə buyurur:

*“Bir şeyi istədiyimiz zaman sözüümüz onun üçün “ol” deməyimizdir. O şey yaranır”* (“Nəhl” surəsi, 16/40).

İnsanın qətiyyəti mənasına gələn iradəyə bu ayə nümunədir:

*“Analar uşaqlarını tam iki il əmizdirirlər. Bu, əmizdirməni tamamlamaq iradəsində olanlar üçündür”* (“Bəqərə” surəsi, 2/233).

İnsan iradəsini yalnız Allahın şərtləri yaratmasıyla həyata keçirə bilər. Məsələn, uşağı əmizdirmək üçün Allahın verəcəyi imkanlara sahib olmaq lazımdır. Bu səbəbdən, Uca Allah buyurur:

*“Bir şeyə qərar verdikdən sonra Allaha güvən. Allah Ona güvənənləri sevir”* (“Ali İmran” surəsi, 3/159).

İnsan bir şeyə qərar verirsə, Allah ona əvvəl bu qərarın yaxşı və ya pis olduğunu ilham edir.

### *c. İlham*

İlham Allahın bəndəsinin qəlbində bir şeyi yaratmasıdır.<sup>150</sup> Uca Allah belə buyurur:

---

150 Fəxrəddin ər-Razi, ət-Təfsirul-kəbir, Matbaai amirə, c. VIII, s. 583

*“Nəfsə və onu nizamlayana, etdiyinin üsyankarlıq və ya təqva olduğunu ilham edənə and olsun”* (“Şəms” surəsi, 91/7-8).

Qərar verdiyi şeyin təqva, yoxsa üsyankarlıq olduğu insanın qəlbinə ilham edildikdən sonra o, ya həmin şeyə davam edir, ya da ondan uzaqlaşır. Doğru qərar verənin daxili getdikcə daha da rahat olur. Qərar səhv olduqda, məyusluq, vicdan əzabı və gərginlik kimi hisslər yaşanır.

Bu ayə ilhamın hər iki növünü göstərir:

*“Allah kimi doğru yola çatdırmağa qərar veribsə, onun könlünü İslama açır; kimi də azdırmağa qərar veribsə, onun qəlbini daraldır, sanki göyə yüksələn kimi olur. Allah o pisliyi inanmayanların üzərinə belə yağır”* (“Ənam” surəsi, 6/125).

Uca Allahın səhv yolda olanlara verdiyi çətinlik onların həmin yoldan uzaqlaşmaları üçündür:

*“Səndən əvvəlki topluluqlara da elçilər göndərmişdik. Bəlkə yalvarıb-yaxararlar deyə, onları çətinliklər və zərərlə üz-üzə qoymuşduq. Verdiyimiz çətinliklərlə qarşılaşdıqda, yalvarıb-yaxara bilməzdilər? Lakin qəlbləri qatılaşdı, şeytan əməllərini onlara gözəl göstərdi. Edilən xəbərdarlıqlara əhəmiyyət vermədikləri zaman onlar üçün hər şeyin qapılarını açırıq. Onlara verilənlərə tam sevindikləri anda qəflətən yaxalayırıq. Hamısı bir anda ümidsizliyə düşürlər”* (“Ənam” surəsi, 6/42-44).

*“Bəlkə bundan çəkinərlər deyə, böyük əzabdan əvvəl onlara mütləq müəyyən əzab verəcəyik”* (“Səcdə” surəsi, 32/21).

Səhvlərindən dönmələri üçün veriləcək “müəyyən əzab” yuxarıdakı əzab olmalıdır.

Uca Allah doğru yola gətirəcəyi şəxslərlə bağlı bu ölçüləri qoymuşdur:

*“Allah Ona üz tutanın doğru yola gəlməsini təsdiq edir”* (“Rəd” surəsi, 13/27).

*“Kim Allaha tabe olsa, mütləq doğru yola yönləndirilər”* (“Ali İmran” surəsi, 3/101).

Uca Allah kafirlik, fasiqlik, zalımlıq, yalançılıq, nankorluq, müsriplik edənləri və ayələrinə inanmayanları tövbə edənə qədər yoluna qəbul etmir. Aşağıdakı ayələr bunu göstərir:

*“Allah kafirlər topluluğunu doğru yola gətirməz”*.<sup>151</sup>

*“Allah fasiqlər topluluğunu doğru yola yönləndirməz”*.<sup>152</sup>

*“Allah zalımlar topluluğunu doğru yola yönləndirməz”*.<sup>153</sup>

*“Allah nankor yalançıyı doğru yola gətirməz”* (“Zumər” surəsi, 39/3).

*“Allah yalançı müsrifi doğru yola gətirməz”* (“Mumin” surəsi, 40/28).

*“Allah ayələrinə inanmayanları yola gətirmir”* (“Nəhl” surəsi, 16/104).

Vabisa b. Mabəd deyir ki, Muhəmmədin sallallahu aleyhi və səlləmin yanına getdim. “Yaxşılıq və günah haqqında sual verməyə gəldin?”, -dedi.

“Bəli”, -dedim.

Sonra barmaqlarını birləşdirərək sinəsinə vurdu və üç dəfə belə dedi:

“Nəfsinlə məsləhətləş, ürəyinlə məsləhətləş, Vabisa! Yaxşılıq nəfsin sakitləşdiyi, qəlbin sakitləşdiyi şeydir. Günah isə, insanlar sənə fətvə verib əməlini doğru hesab etsələr də, sənənin daxilinə toxunan və qəlbində tərəddüd yaradan şeydir”.<sup>154</sup>

Muhəmməd sallallahu aleyhi və səlləmin bir sözü də belədir: “Səni şübhələndirən şeyi bir kənara qoy, şübhələndirməyə nə bax. Çünki doğruluq daxili rahatlıq, yalan isə şübhə və tərəddüd yaradır”.<sup>155</sup>

151 “Bəqərə” surəsi, 2/264; “Maidə” surəsi, 5/67; “Tövbə” surəsi, 9/37; “Nəhl” surəsi, 16/107

152 “Maidə” surəsi, 5/108; “Tövbə” surəsi, 9/24, 80; “Saff” surəsi, 61/5; “Munafiqun” surəsi, 63/6

153 “Bəqərə” surəsi, 2/258; “Ali İmran” surəsi, 3/86; “Maidə” surəsi, 5/51; “Ənam” surəsi, 6/144; “Tövbə” surəsi, 9/19, 109; “Qəsəs” surəsi, 28/50; “Əhqaf” surəsi, 46/10; “Saff” surəsi, 61/7; “Cumua” surəsi, 62/5.

154 Sunəni Darimi, Buyu, 2

155 Tirmizi, Qişamə, 60

Uca Allah səhv hərəkət edənlərlə bağlı belə buyurur:

*“Qurduqları bina daxillərində şübhə kimi davam edəcəkdir. Lakin qəlbləri parça-parça olsa, bu, başqa...”* (“Tövbə” surəsi, 9/110).

Bütün bu mərhələlərdən keçdikdən sonra Allahın təsdiqi gəlir.

#### *d. Allahın təsdiqi*

Quranda təsdiqi ifadə edən söz “izin”dir. Ərəb dilində qulağa “uzun”, qulaqla qəbul edilən və ya qulağa çatdırılan xəbərə “izin”, o xəbəri yüksək səslə bildirənə “müəzzin”, bildirilən şeyə isə “azan” deyilir.<sup>156</sup> Allahın təsdiqi gəlmədən heç nə baş verməz. İnsan qərarını öz daxilində verir və onu Allahdan başqa heç kim bilməz. Uca Allah buyurur:

*“İki qəbuledici (mələk) sağda və solda oturur; ağzından bir söz çıxan kimi yanında nəzarət edən mələk yazmaq üçün hazırdır”* (“Qaf” surəsi, 50/17–18).

*“Üzərinizdə qoruyucular, dəyərli yazanlar vardır; etdiyiniz bütün əməlləri bilirlər”* (“İnfitar” surəsi, 82/10–12).

Allahın izni, yəni, təsdiqi olmasa, insan mömin kimi qeydiyyata düşmür. Çünki hər insan, özünə görə Allaha inanır, lakin Allah hər imanı təsdiq etmir. Təsdiq edilməsi insanın Allaha olan güvənindən asılıdır. Uca Allah belə buyurur:

*“Baş verən hər şey Allahın təsdiqilə (iznilə) olur. Kim Allaha güvənirsə, qəlbini doğru olana yönəldir. Allah hər şeyi bilir”* (“Təğabun” surəsi, 64/11).

*“Heç kim Allahın təsdiqi (izni) olmadan mömin olası deyil. Allah pisləkləri ağıllı davranmayanların üzərinə yığar”* (“Yunus” surəsi, 10/100).

#### *e. Qeydə alma*

Allah bir şeyi yaratmaq istədikdə əvvəl onun yazılmasını, sonra

<sup>156</sup> Əbul Hüseyn Əhməd İbn Fəris b. Zəkəriyyə, Məqayisil-luğa, ( انن ) maddəsi; Rağib əl-İsfahani, “Mufredat”, انن maddəsi.

isə yaranmasını əmr edir. Qeyd edilməyən heç nə baş vermir. Bununla bağlı ayə belədir:

“De ki, “Allah nə yazdısa, başımıza o gəlir. O, bizim vəlimizdir. Möminlər yalnız Allahı vəkil qəbul etsinlər” (“Tövbə” surəsi, 9/51).

Əvvəldən yazılmış bir yazı yoxdur. Bunu iddia edənlər öz xəyalları xaricində heç nəyə əsaslanmırlar. Qeydə alma işi daim davam etdiyinə görə belə deməyimiz əmr edilmişdir:

“Ey Rəbbimiz, bizim üçün bu dünyada da, axirətdə də yaxşılıqlar yaz. Biz sənə yönəldik” (“Əraf” surəsi, 7/156).

İddia edildiyi kimi əzəldən hər hansı yazı olsaydı, belə bir ayə olmazdı.

Allah iznini əvvəl qeyd edən mələklərə bildirir və onlar da dərhal bunu yazırlar. Yaranma da bu qeydlərdən sonra başlayır. Uca Allah buyurur:

“Yer üzündə və özünüzdə olan hər şey,<sup>157</sup> onu ayrı bir varlıq kimi yaratmağımızdan əvvəl mütləq bir kitaba qeyd edilir. Bu, Allah üçün asandır” (“Hədid” surəsi, 57/22).

Qeyd etdikdən sonra təkvin, yəni “şey”in yaranması” başlayır.

#### f. “Şey”in yaranması

Allah olmasına qərar verdiyi şey üçün yalnız “ol” deyir, o şey yaranmağa başlayır.

Allah ölçüsünü müəyyən etdiyi hər şeyi yaradacaq qüvvədədir. Uca Allah belə buyurur:

“Allah seçdiyi şeyi yaradır. Bilən və ölçünü qoyan Odur” (“Rum” surəsi, 30/54).

157 Ayədə qeyd edilən مُصَيَّبَةٌ musibət, “savb” ( صوب ) kökündəndir. Mucəmu məqayisil-luğaya görə “savb” bir şeyin nazil edilməsi və yerinə yerləşməsi mənasına gəlir. Bu səbəbdən, ayəyə yaxşı və ya pis olmasından asılı olmayaraq “olan hər şey” mənasını verdik. Sonrakı ayə də bu mənanı təsdiq edir.



*“Zəkəriyyə dedi: “Ey Rəbb! Mən yaşlı vaxtımda, xanımım da sonsuz olduğu halda mənim oğlum necə ola bilər? Dedi ki, bu, belədir, Allah seçdiyi şeyi edir”* (“Ali İmran” surəsi, 3/40).

Bir şey yalnız Allahın əmr verməsilə yarana bilər. Bu səbəbdən Uca Allah belə buyurur:

*“Heç nə üçün “sabah bunu edəcəyəm” demə; “Allah seçib yaratsa, edərəm” desən, bu, başqa...”* (“Kəhf” surəsi, 18/23–24).

Yazının əvvəlindən aydın olduğu kimi, insan hərəkətlərilə bağlı bir şeyin olması üçün əvvəl insanın seçimi, sonra Allahın da o şeyi seçib yaratması vacibdir.

Üzüm becərmək istəyən adam torpağa, suya, meyvəyə, gübrəyə, əkinçilik alətlərinə, uyğun təbiət şərtlərinə, biliyə, bacarığa və başqa şeylərə ehtiyac hiss edir. Lazımi səyləri də göstərsə, üzüm becərəcəkdir. Bundan sonra “Bunu mən becərdim” deməsi əvəzinə “Bunu Allah yaratdı” da deyə bilər. Çünki Allah o qanunları qoymasaydı və şərtləri yaratmasaydı, adam üzüm becərə bilməzdi. Şərab istehsal edənin vəziyyəti də belədir. Allah üzümü halal, şərabı isə haram buyursa da, insanı nə üzüm becərməyə məcbur edir, nə də şərab əldə etməyinə mane olur. Bütün insanların hərəkətləri belədir. Uca Allah belə buyurur:

*“Göstərdiyi səylərdən başqa, insanın özünə aid olan heç nə yoxdur”* (“Nəcm” surəsi, 53/39).

Yəni insanın səyləri yoxdursa, özünə aid olacaq işi də yoxdur. Miras, hədiyyə və başqa yollarla əlinə keçən şeylərdə öz rolu olmadığını görə bu şəxs yaxşı və ya pis xarakterizə edilə bilməz.

*g. “Şey”ə gücvermə - təqdir*

Təqdir bir şeyin ölçüsünü yaratmaq və ya ona güc verməkdir.<sup>158</sup> Yaradılış müəyyən qədərə, yəni ölçüyə əsasən olduğuna görə ayələrdə yaradılışdan sonranı göstərən təqdir sözləri yaradılana “müəyyən həddə güc vermə” mənasındadır. Uca Allah buyurub:

158 Rağib əl-İsfahani, “Mufərədat” قدر mad.

*Yaradan və nizamlayan Odur. Güc verən, arxasından yolu göstərən odur* (“Ala” surəsi, 87/1-3).

Ayədə qeyd edilən “səvvə” təsviyə etdi, yəni “bərabərləşdirdi, yaradılışını tamamladı” deməkdir. Bu, hər varlığın öz cinsinə aid ölçülərdə yaradılmasıdır. Armud alma olmur, hansı növ armudursa, o növün formasını və əsas xüsusiyyətlərini götürür.

Yaradılışdan sonranı göstərən “qaddərə” sözü o şeyə qüdrət, yəni müəyyən ölçüdə güc verməyi ifadə edir. Deməli, Allah yaratdığı hər varlığa müəyyən güc verir.

Ayədəki “fəhədə” sözü “yolu göstərdi” mənasındadır. Bütün varlıqlar Allahın göstərdiyi yola girirlər. Beləliklə, əşya Allaha tabe olma vəziyyətinə gəlir. Uca Allah belə buyurub:

“Sonra duman vəziyyətində olan göyə yönəldi, ona və yer üzünə *“İstəyərək və ya istəməyərək əmrinə gəlin” dedi. Hər ikisi “İstəyərək gəldik” dedilər*” (“Fussilət” surəsi, 41/11).

Varlıqların *“ətəynə tainin”*, yəni “istəyərək gəldik” demələri əhəmiyyətlidir. Bu, onlarda olan şüurun və həqiqəti görmələrinin dəliliidir. Bunu aşağıdakı ayə daha açıq ifadə edir:

*“Yeddi səma, yer və onlarda olan varlıqlar Ona təriflər deyir; Onu həmdə səbəbilə tərif etməyən heç nə yoxdur; lakin siz onların təriflərini başa düşmürsünüz”* (“İsra” surəsi, 17/44).

Həmd bir insanı etdiyi yaxşı iş səbəbilə tərifləməkdir.<sup>159</sup> Allahı şükürü səbəbilə tərifləmək etdiyi hər şeyi gözəl etdiyinə görə Ona boyun əyməkdir ki, bu da əşyanın şüurunun göstərir.

### *h. İnsanın yaranması*

İnsanla bağlı belə buyurulub:

*“İnsanı nədən yaratdı? Döllənmiş yumurtadan (nüfədən)... Yaratdı, sonra ona güc verdi”* (“Abəsə” surəsi, 80/18-19).

İnsana digər canlılarda olana bənzər güc verilmişdir. Çünki ya-

159 Rağib əl-İsfahani, “Mufredat” حمد mad.

radılışı tamamlanana qədər insanın onlardan fərqi yoxdur. Onun yaradılma mərhələlərindən bəhs edən ayə belədir:

*“Sonra döllənmiş yumurtanı “alaqa” (qan laxtası görünüşündə) etdik. “Alaqa”-nı bir qədər ət parçası etdik. Ət parçasını sümüklərə çevirdik. Sonra sümükləri ətlə örtükdük, sonra onu başqa yaradılışa çevirdik”* (“Muminun” surəsi, 23/14).

Sümüklərin ətlə örtülməsi bədənin bütövlüklə yaradılması və tam insan görünüşü alması deməkdir. Ayəyə görə, fərqlənmə bundan sonra baş verir. Növbəti ayədə bu barədə deyilir:

*“Sonra Allah ruhundan üfürərək onu (digər insanlarla) bərabərləşdirdi. Beləliklə, sizdə dinləmə və görmə xüsusiyyətləri, eləcə də kö-nüllər yaratdı. Nə qədər az şükür edirsiniz!”* (“Səcdə” surəsi, 32/9).

Deməli, insanı fərqli edən bədəninin forması deyil, ona üfürülən ruhdur.

Ruh Allahdan gələn bilik mənasındadır. Bununla bağlı ayə belədir:

*“Səndən ruh haqqında soruşurlar. De ki, “Ruh Rəbbinizin əmridir. Sizə o bilikdən çox az verilmişdir. Seçimimiz fərqli olsaydı, sənə vəhy etdiyimizi aradan qaldırardıq, sənə bu mövzuda bizdən qoruyacaq bir şəxsi tapa bilməzdin”* (“İsra” surəsi, 19/85-86).

Ruh Allahdan gələn bilgidir. Elçisinə vəhy etdiyi ruh isə Quran-dır. Bunu aşağıdakı ayədən öyrənə bilərik:

*“Beləliklə, sənə də əmrimizdən bir ruh vəhy etdik. Sən bu Kitabı və bu imanı bilməzdin. Lakin biz bəndələrimiz arasında seçdiklə-rimizə onunla yol göstəririk. Şübhəsiz ki, sən doğru yol göstərir-sən”* (“Şura” surəsi, 42/52).

İnsan dünyaya biliksiz gəldiyinə görə ona üfürülən ruh Allahdan gələn bilik sistemidir. Bununla bağlı ayə belədir:

*“Allah sizi analarınızın bətnlərindən çıxardığı zaman heç nə bil-mirdiniz. Lakin sizə dinləmə və görmə xüsusiyyəti, eləcə də kö-nül-lər vermişdi. Bəlkə şükür edərsiniz”* (“Nəhl” surəsi, 16/78).

Ruh gözün, qulağın və qəlbin yaradılmasından sonra üfürüldüyünə görə bunlar bildiyimiz göz, qulaq və ürək deyil, bəsirət, dinləmə xüsusiyyəti və könüldür.

Basar bəsirətə, yəni həqiqətləri görmə xüsusiyyətinə sahib orqan olub, dinləmə və biliklərin toplanmasına imkan verir. Qəlb isə bu bilikləri fərqləndirən orqandır. Bunlar ruhun gözü, ruhun qulağı və ruhun qəlbi olduğuna görə gözün kor və qulağın kar olması bunlara təsir etmir. Bununla bağlı ayə belədir:

*“Məgər yer üzündə heç gəzmədilər ki, ağıllarıyla birlikdə hiss edəcəkləri qəlbləri yaransın və ya qulaqları olsun, onunla qulaq assınlar? Bəsirəti olanlar kor olmaz; kor olan sinələrdəki qəlblərdir”* (“Həcc” surəsi, 22/46).

Gözün kor olmasıyla bəsirət kor olmur. İnsan biliyi bəsirət və dinləməsilə əldə edir, sonra onu qəlbilə qəbul edir. Ağıllı hərəkət etdikdə, doğru olur və doğru biliklər ortaya qoyur. Lakin hissələri üstün gəldikdə, ruhu zəifləyir. Çünki insan öz faydalarını ön çəkəndə, ağıl ilə qəlbi arasında ziddiyyət yaranır, qəlbi daralır. Səhv etməkdə davam etsə, pis vərdiş qazanaraq həqiqətləri görməyə və eşitməyə dözmür. Artıq gözü kor, qulaqları kar, qəlbi isə möhürlü olur. İmanın qəlb ilə təsdiqi zəruri etməsi bu səbəbdəndir. Bunlar hətta həqiqətləri də gizlədiklərinə görə cəhənnəmə layiq olurlar. Uca Allah belə buyurur:

*“Cinlərdən və insanlardan çoxunu həqiqətən Cəhənnəm üçün yetişdirdik. Qəlbləri vardır, onlarla qavramırlar. Gözləri vardır, həqiqətləri görmürlər. Qulaqları vardır, onlarla dinləmirlər. Bunlar ənam (qoyun, inək və dəvə) kimidirlər; bəlkə də onlardan da aşağıdırlar. Qafillər də onlardır”* (“Əraf” surəsi, 7/179).

Uca Allah hər şeyi gözəl yaratsa da, insanı daha üstün, gözəl yaratmış və belə buyurmuşdur:

*“İnsanı həqiqətən ən gözəl surətdə yaratdım”* (“Tin” surəsi, 95/4).

*İnsanın ruhu daraldıqda, dəyərsiz vəziyyətə gəlir.* “Tin” surəsində belə buyurulur:

*“Əncirə və zeytuna, Sina dağına, bir də bu güvənli şəhərə and olsun ki, insanı ən gözəl surətdə yaratdıq. Sonra onu aşağıların aşağısına gətirdik. İman gətirib yaxşı işlər görənlər fərqlidir; onları böyük və sonsuz mükafatlar gözləyir. Ey insan, bu din qarşısında səni yalana sövq edən nədir? Məgər ən doğru qərar Allahın qərarı deyil?!”* (“Tin” surəsi, 95).

İnsan bədəni kompüterə bənzəyir: onun elektriki insanın canı, əməliyyat sistemi isə ruhu kimidir. Bədən öldükdə, ruh o biliklərlə birgə bədəndən çıxır. Ölmüş kafirin ruhu belə deyəcək:

*“Ey Rəbbim! Məni geri qaytarın. Bəlkə gəldiyim yerdə yaxşı işlər görərəm. Xeyr; bu, onun dediyi sözdür. Arxalarında yenidən diriləcəkləri günə qədər maneə vardır”* (“Muminun” surəsi, 23/99-100).

Ruhla bədən elə bütövləşir ki, bir nəfs vəziyyətinə gəlir. Onlardan hər birinə nəfs adı verilir, o ruh həmin bədəndən başqasına keçmir. Axirətdə bədən yenidən yaradıldıqda ruh öz bədəninə girir, yenə də bir nəfsə çevrilir. Uca Allah belə buyurub:

*“Nəflər birləşdirildikdə, diri-diri torpağa basdırılan qızdan hansı günahına görə öldürüldüyü soruşulduqda, Dəftərlər açıldıqda, göy sıyrıldıqda, Cəhənnəm körükləndikdə, Cənnət yaxınlaşdırıldıqda, hər nəfs nə gətirdiyini öyrənəcəkdir”* (“Təkvir” surəsi, 81/7-14).

Belə ki, insanı fərqli edən onda olan bu ölçülərdir.

#### **21.4. Məşət**

**“Şəə”** feili insanların seçimindən asılı olaraq Allahın seçib yaratdığı şeylərdən bəhs edən ayələrdə qeyd edildiyinə görə çox əhəmiyyətlidir. Bu feil üzərində ustalıqla oynanılan oyunlar səbəbilə İslam aləmi qaranlıqlara qərq olmuşdur. İndi oyunun necə oynanıldığına nəzər yetirək.

**“Şəə”** feilinin kökü olan **“şey”**dən, qaydadan kənar (şaz) mim-

li məsdər qəlibi olan „məfilə“dən<sup>160</sup> məşiət sözü törədilmişdir.<sup>161</sup> “Şey” sözünün mənası nədirsə, “məşiət” sözünün mənası da odur. Quranda və Sünnədə olmayan, ərəblərin də bilmədiyi bu söz<sup>162</sup> Kəlam alimləri bir müddət sonra “iradə” mənasını vermişlər. Rağib əl-İsfahani (ö. 425 h.) belə deyir:

“Məşiət, kəlam alimlərinin əksəriyyətinə görə, iradə kimidir, ey-nidir”.<sup>163</sup>

“Məşiət” sözünə “iradə” mənası verilə bilməz. Əvvəl də izah olunduğu kimi, məşiətin faili insan olduqda mənası “iradə” və “lazım olanları yerinə yetirməsi”, Allah olduqda isə “iradə” və “Ol!” əmrini verməsidir. Məsələn, bir insanın namaz qılmaq qərarına gəlməsi onun iradəsini göstərir. Bu iradənin məşiətə çevrilməsi üçün Allahın “ol” əmrilə birlikdə bəndə namazı tam qılmalıdır. Çünki bəndənin məşiəti Allahın məşiətindən asılı olaraq həyata keçir. Allahın “ol” əmri verilməsə, iradə məşiətə çevrilmişdir. Bunu aşağıdakı ayədən açıq şəkildə başa düşürük:

*“Allah sizə açıq şəkildə başa salmağı, sizi sizdən əvvəlkilərin doğru yollarına yönləndirməyi və tövbənizi qəbul etməyi istəyir. Allah bilir, doğru qərar verir”* (“Nisa” surəsi, 4/26).

Allahın bu iradəsi onun “ol” əmrilə məşiətə çevrilmədiyinə görə insanların çoxu doğru yola gəlmirlər. Çünki belə mövzularda ilahi iradənin məşiətə çevrilməsi üçün insan o şeyi etmək qərarına gəlməlidir. Yuxarıdakı ayədə iradə əvəzinə məşiət sözü istifadə edilmişdi, yer üzündə heç kim kafir olmazdı. Uca Allah belə buyurur:

*“Allah məşiət etsəydi, şübhəsiz ki, hamınızı doğru yola gətirərdi”* (“Nəhl” surəsi, 16/9).

160 əl-Mustafa b. Muhəmməd Səlim əl-Ğəlayini(öl. 1364 h), Camiud-Durusil-Arabiyyə, Beyurt, 28. Nəşr, 1414/1993, c. V, s. 29.

161 Əhməd Muxtar Abdulhamid Ömər, (öl. 1424 h.), Mucəmul-luğal-arabiyyə əl-muasira, c. II, s. 1252, Aləmul-kutub, 1429/2008 (dört cilt).

162 Məqayisul-luğa və əsasul-bəlağada المثبينة sözü yoxdur. Tabiindən Mücahid b. Cəbr əl-Mahzumi (ö. 103/721) və Abdurrazaq b. Humam əs-Sanani (126 - 211 h.) və Sufyan b. Said əs-Səvri(öl. 161/778) təfsirlərində “məşiət” sözünü qeyd etməmişlər.

163 Rağib əl-İsfahani, “Mufredat”, شئىء mad.

*“Allah məşiət etsəydi, şübhəsiz ki, yer üzündə olanların hamısı toplu halda iman gətirərdi. Mömin olmaları üçün insanlara sən təzyiq göstərəcəksən?”* (“Yunus” surəsi, 10/99).

Nəbimiz də bunu belə ifadə etmişdir: “Allahın məşiət etdiyi olur, məşiət etmədiyi olmur”.<sup>164</sup>

Allah imtahana çəkdiyinə görə birtərəfli seçim etmir, O, bizə seçim haqqı verdiyi şeyləri bizim seçimimizdən asılı olaraq seçib yaradır. Uca Allah buyurub:

*“Bu, xəbərvermədir; doğrunu məşiət edən Rəbbinə aparan yola düşür. Sizin məşiətiniz yalnız Allahın da məşiət etməsiylə əmələ gəlir. Allah bilir, doğru qərar verir”* (“İnsan” surəsi, 76/29-30).

Bu ayələr və hədis iradə ilə məşiət arasındakı böyük fərqi açıq şəkildə göstərdiyi halda, məşiətə iradə mənası verməyin müdafiə olunacaq cəhəti qalmır. Çünki iradədə təzyiq yoxdur; insanın iradəsi Allahın iradəsinə zidd ola bilər. Uca Allah belə buyurub:

*“Allah tövbələrinizi qəbul etmək istəsə də, arzularının arxasınca düşənlər sizin azğınlığa düşməyinizi iradə edirlər”* (“Nisa” surəsi, 4/27).

Əldə etdiyimiz ən qədim təfsirlərdən İmam Maturidinin (öl. 333/944) “Təvilat” əsərini yazmasına qədər “şəə” feilinə “iradə” mənasının verilməsinə rast gəlmirik. Məsələn, Maturidinin “İbrahim” surəsinin əvvəl qeyd etdiyimiz 4-cü ayəsilə bağlı təfsiri belədir:

*“Biz hər elçini öz xalqının dili ilə göndərdik ki, onlara açıq şəkildə başa salsın. Bundan sonra Allah azğınlıq yolunu seçənin azğınlığını təsdiq edir, doğru yolu seçənin də bu davranışını təsdiq edir. Güclü olan O, doğru qərar verən Odur”*<sup>165</sup> (“İbrahim” surəsi, 14/4).

Burada Maturidi “şəə” feilinə “əsər”, “sözünə üstünlük verdi” mənası verib, feilin aradan qaldırılmış məfullarını (tamamlıq) ye-

164 Əbu Davud, Ədəb 110

165 Əbu Mansur əl-Maturidi, Təvilat, Thq: Ərtuğrul Boynukalın, Kontrol: Bəkir Topaloğlu, İstanbul, 2006, c. V, s. 458.

rinə qoyduğuna görə ayəni təfsir etməmiş, tərcümə vermişdir.

Maturidi bu ayədəki məşiatə də “üstünlükvermə” mənası vermişdir:

“Müşriklər deyəcəklər: “Müşrik olmağımızı Allah seçib qərar verməsəydi, nə biz şirkə düşərdik, nə də atalarımız. Bir şeyi haram da etməzdik”. Onlardan əvvəlkilər də bu yalana sarıldılar və sonda əzabımızı daddılar. De ki, “Sizdə elə bir bilik var ki, çıxarıb bizə göstərəsiniz? Siz yalnız gümanınızın arxasınca düşmüsünüz; siz yalnız yalan danışırsınız.

*De ki, susdurucu dəlil yalnız Allahın dəlilidir; seçimi Allah etsəydi, şübhəsiz ki, hamınızı doğru yola gətirərdi”* (“Ənam” surəsi, 6/148–149).

Maturidi deyir ki, Mutəzilə buradakı məşiatə “təzyiq” (qahr) və “məcburiyyət” (cəbr) mənası vermişdir.<sup>166</sup> Bu halda tərcümə belə olur:

“Müşriklər deyəcəklər: “Allah bizi müşrik etməsəydi, nə biz şirkə düşərdik, nə də atalarımız. Bir şeyi haram da etməzdik...”

Maturidi, Həsən əl-Bəsri (21/110) və Əbu Bəkr əl-Əsamın (öl. 201 h.) bu ayədəki “məşiat” sözünə “razılıq” mənasını verdiyini bildirir.<sup>167</sup> O zaman müşriklər belə deyirlər:

“Allah razı olmasaydı, nə biz şəriq qoşardıq, nə də atalarımız”.

Maturidi ayələrdəki “yəşə” feilinə əmr və dəvət mənası verildiyini də qeyd etmişdir: “Allah onlara onu əmr etdi və ona dəvət etdi”, - deyirlər.<sup>168</sup> O zaman tərcümə belə olur:

“Allah bizim müşrik olmağımızı əmr edib şirkə çağırmasaydı, nə biz müşrik olardıq, nə də atalarımız”.

Maturidi deyir ki, bəzilərinin fikrincə, müşriklər bunu lağa qoymaq və müsəlmanları aldatmaq üçün deyirdilər. Yoxsa ciddi de-

166 Əbu Mansur əl-Maturidi, Təvilat, Thq: Ərtuğrul Boynukalın, Kontrol: Bəkir Topaloğlu, İstanbul, 2006, c. V, s. 250.

167 Əbu Mansur əl-Maturidi, Təvilat, c. V, s. 250

168 Əbu Mansur əl-Maturidi, Təvilat, c. V, s. 250



yildilər.<sup>169</sup> Bu halda, ayənin tərcüməsi belə olur:

“Allah bizi müşrik yaratmasaydı, nə biz şirkə düşərdik, nə də atalarımız. Bir şeyi haram da etməzdik”.

Məşiatə iradə mənası Maturididən əvvəl verilmişdir. Çünki Maturidi öz dövründə bunun adətə çevrildiyini bildirir.<sup>170</sup> Sonra onun məzhəbinin kəlam alimləri də daxil olmaqla, bütün kəlam alimləri “məşiat” sözünə “iradə” mənası vermişlər. Maturidilərdən Nuruddin əs-Sabuni (öl. 580/1184) belə deyir:

*“Əhli-sünnənin fikrincə, məşiatlə iradə arasında fərq yoxdur”.*<sup>171</sup>

Bəzi ərəb dilçi alimləri də səhv olduğunu bildikləri halda, bunu etmişlər. (Məsələn, Muhəmməd Murtaza əz-Zəbidi (ö. 1205/1791) *lüğətində* “məşiat”lə bağlı dediyinə burada baxa bilərsiniz).

Burada ərəbcəsi var<sup>172</sup>

Zəbidi, eləcə də, sözə “iradə” mənası verdikdən sonra belə demişdir:

“Məşiat” sözü lüğətdə “icad” (yaratmaq), “iradə” isə “tələb” (istəmək) mənasındadır. Bunlar fərqli mənalar olsa da, kəlam alimlərinin çoxu arada fərq görməmişdir.<sup>173</sup>

Sözün leksik mənası “iradə” deyil, “yaratmaq”dırsa, lüğətdə bu sözə iradə mənası necə verilə bilər? Zəbidi bununla da kifayətlənməmiş, “məşiat” sözünün “xatiət” vəznində olduğunu qeyd etmişdir. Bu, dilçi alim üçün bağışlanmaz səhvdir. Çünki “məşiat” məfilə qəlibində olub, onda olan “mim zaid”dir, yəni, sözə sonradan əlavə edilmişdir. “Xatiə” isə əsas məsdər olan “fəilə” qəlibindədir,<sup>174</sup> onda “zaid mim” ola bilməz.

169 Əbu Mansur əl-Maturidi, *Təvilat*, c. V, s. 250

170 Əbu Mansur əl-Maturidi, *Təvilat*, c. V, s. 183

171 Nuruddin əs-Sabuni, *əl-Bidayə fi usulid-din*, Diyanət Nəşriyyatı, Ankara 1995, s. 72. Əsarilərin eyni məaldə ifadələri üçün bxn. İbrahim b. Muhəmməd əl-Bəycuri (öl. 1277 h./1860 m.), *Şərhu cəvhəratit-tauhid*, Beyrut 1403/1983, s. 65. əs-Sabuninin əsərini, Bəkir TOPALOĞLU, qeydlər əlavə edərək “Maturidiyyə Aqaidi” adı ilə tərcümə etmiş, Dini İşlər İdarəsi isə əsas mətnlə birlikdə dərc etmişdir. Yuxarıda qeyd edilən ifadə türk dilindəki tərcümənin 144-cü səhifəsindədir.)

172 əz-Zəbidi, *Tacul-arus*, c. I, s. 82-83.

173 əz-Zəbidi, Muhəmməd Murtaza, *Tacul-arus*, Misir 1306/1889, c. I, s. 82-83.

174 Cəlaluddin əs-Suyuti (öl. 911 h.), *əl-Muzhir fi ulumil-luğa və ənvaiha*, təhqiq Fuad Əli Mansur, Beyrut 1998/1418, c. II, s. 100)

Lüğətlərdə rast gəlmədiyimiz “məşəət” sözünü “kərahət” vəznində və “məşəiyyə” sözünü isə “aləniyyə” vəznində qəbul etsək, onları da “şəə”nin məsdəri kimi göstərmiş və səhvləri daha da artırmış olarıq. Bununla yanaşı, “aləniyyə” sözünə əlavə edilən “yə”ni və qadın cinsinin “tə”sini də görə bilməmişdir. Çünki o əlavələr əsas məsdərdə ola bilməz.

Zəbidini buna sövq edən əl-Firuzabadinin (ö. 817/1415) “əl-Qamusul-Muhit”indəki səhv ifadələri doğru kimi qəbul etdirmə səyləridir.

Burada ərəbcəsi var<sup>175</sup>

Aydın olduğu kimi, şüurlu seçim və azdırma ilə “məşəət” sözü “bir şeyi yaratma” mənasından uzaqlaşdırılmış, əvəzinə “iradə” qoyulmuşdur. Onunla da kifayətlənməyib, məşəət əsas məsdər sayılmış, ona verilən yeni mənə “şəə” feilinə verilmişdir. Dilçi alimlərdən əl-Cəvhəri (öl. 393 h.) də bu yolla getmişdir. Onun ifadələri belədir:

Məşəət “iradə” mənasındadır. “Şeyi şey etdim”, yəni „onu istəyirəm“.<sup>176</sup>

Cəvhəri Maturididən 60 il sonra vəfat etmişdir. Bu qədər qısa müddət ərzində sözün leksik mənasının ərəb dilinin qaydalarına zidd olaraq kəskin dəyişikliyə məruz qalması çox təəccüblüdür. Cəvhəridən 32 il sonra vəfat edən Rağib əl-İsfəhani (ö. 425 h./1034 m.) kəlam alimlərinin əksəriyyətinin “məşəət” sözünə “iradə” mənası verdiyindən bəhs etdiyinə görə Cəvhərinin lüğətindəki həmin kəskin ifadənin kəlam alimlərinin təsiri ilə yazıldığını demək lazımdır.

Artıq bütün lüğətlər, şae feilinə “iradə” mənası verirlər. Təfsir və

175 Muhəmməd b. Yaqub əl-Firuzabadi (ö. 817/1415) əl-Qamusul-Muhit, təhqiq Muhəmməd Naim əl-Arksusi ( العرقسوسي ), Beyrut 1426/2005, s. 44. Ərəb dilində bilməyənlər üçün cümləni tərcümə etməyin heç bir faydası olmayacağına görə tərcümə edilməmişdir.)

176 əl-Cəvhəri, İsmail b. Hammad (ö. 393 h.), əs-Sihah, (thq: Əhməd AbdulğafurAttar), Beyrut 1987, c. I, s. 58)

Quran tərcümələri də belədir. Məşhur dilçi alim İbn Manzur (ö. 711/1311) da bu dəyişikliyi yaxşı başa düşmüş və bunu qeyd etmişdir.

Burada ərəbcəsi var<sup>177</sup>

İbn Manzur “məşiət” sözünün “şəə”nin məsdəri olduğunu qəti şəkildə ifadə etməyi də unutmamışdır.

Burada ərəbcəsi var<sup>178</sup>

“Şəə” feilinin mənasında edilən bu böyük təxribat sözün qeyd edildiyi ayələri ziddiyyətli vəziyyətə gətirmişdir. İndi “Ənam” surəsinin 148 və 149-cu ayələrinə Maturididən sonra verilən tərcüməyə nəzər yetirək:

*“Müşriklər deyəcəklər: “Allah istəsəydi, nə biz şirkə düşərdik, nə də atalarımız. Heç nəyi haram da etməzdik”. Onlardan əvvəlkilər də bu yalana sarıldılar və sonda əzabımızı daddılar. De ki, “Məgər sizdə bununla bağlı hər hansı bilgi var ki, çıxarıb bizə göstərəsiniz. Siz yalnız gümanınızın arxasınca düşmüşünüz; siz yalnız yalan danışırsınız.*

*De ki, susdurucu dəlil Allahın dəlilidir; əgər o istəsəydi, şübhəsiz ki, hamınızı doğru yola gətirərdi”* (“Ənam” surəsi, 6/148–149).

Bu tərcüməyə görə, müşriklərin sözü ilə Allahın sözü eyni mənaya gəlir.

Müşriklərin sözü: “Allah istəsəydi, nə biz şirkə düşərdik, nə də atalarımız”.

Allahın sözü: “Allah istəsəydi, hamınızı doğru yola gətirərdi”.

Ayədə Allah müşrikləri yalançılıqda və sərsəmləmədə günahlandırdığına görə Allahın sözü onların sözünə zidd olmalıdır. Lakin məşiətə verilən iradə mənası həm bu ayələrdə, həm də “şəə” feilinin qeyd edildiyi digər ayələrdə ciddi ziddiyyətlərə səbəb olmuşdur.

177 İbn Manzur (ö. 711/1311), Lisanul-Arab, شاء mad.

178 İbn Manzur, Lisanul-Arab, شاء və شأى maddələri.

## 21.5. Qədər

Qurana əsasən, qədər Allahın bütün varlıq və hadisələr üçün qoyduğu ölçüdür; hər şey həmin ölçüyə görədir. Bu mövzunun təfsilatı yuxarıda qeyd edilib. İmam Maturidi belə deyir:

*“Qədərin iki cəhəti vardır: biri bir şeyi xeyir-şər, gözəl-çirkin, hikmət və səfehlik şəklinə yaratmasının ölçüsüdür. Bu, Allahın hikmətinə əsasən hər şeyi öz xüsusiyyətlərilə və ən uyğun şəkildə yaratmasıdır. Uca Allah belə buyurub: “Biz, hər şeyi müəyyən qədərə (ölçüyə) əsasən yaratmışıq” (“Qəmər” surəsi, 54/49).*

İkincisi isə hər şeyin ölçüsünü zamana və məkana görə haqq və batil kimi yaradaraq onun savabını və cəzasını izah etməkdir. Bunun nümunəsi isə Allahın elçisinə Cəbrail əleyhissalamın imanla bağlı verdiyi sualda “xeyir və şərin Allahdan olduğunu” bəhs etdiyimiz “qədər” anlayışı ilə birlikdə ifadə etməsidir.<sup>179</sup>

Maturidi “şə” feilinə doğru mənə verdiyinə görə qədəri doğru tərif etmişdir. Lakin “şə” sözünün mənasını dəyişdirən kəlam alimləri qədərin mənasını da dəyişdirmişlər. Onlardan biri olan Tahavinin (öl. 321 h.) qədərlə bağlı sözləri belədir:

“Allahın iradəsi xaricində heç bir şey olmaz... Hər şey Allahın təqdiri və məşiatilə olur. Etibarlı olan onun məşiatidir. Onun bəndələri üçün məşiatilə olmadan bəndənin məşiatilə ola bilməz.

Allah istədiyi, qoruduğu və bağışladığı insana nemət olaraq doğru yolu nəsis edir. İstəmədiyi, alçaltdığı və çətinliyə saldığı şəxsi isə ədalətinə uyğun olaraq azdırır. Hamısı onun məşiatində, onun lütfü və ədaləti arasındadır”.<sup>180</sup>

Qədərin əsası Allahın yaratmasındakı sirridir. Bunu nə Ona yaxınlığı olan mələk, nə də elçi göndərdiyi bir nəbi bilir. Bu mövzuda düşünmə və kamilləşmə səyləri, alçaldılmağa bir yol, kənarlaşdırmağa bir nərdivan və azgınlığa bir pillədir. Diqqətli olmaq, qə-

179 İmam Maturidi, Kitabut-touhid, Tahqiq və taliq; Bəkir Topaloğlu, Muhəmməd Aruçi, Ankara 2005, s. 488-489.

180 İmam Əbu Cəfər ət-Təhavi, Aqidətut-Təhavi, tərtib: Məcdi Əbu Arış, Darul-Bayrək, İordaniya - Livan, 1421/2001, s. 11, 22.

dər haqqında düşünməkdən və onunla bağlı vəsvəsədən tamamilə çəkinmək lazımdır. Çünki Uca Allah qədər elmini insanlar üçün bağlamış və onu araşdırmağı qadağan etmişdir. Belə ki, Kitabında belə buyurur:

*“Allah etdiyinə görə sorğu-suala çəkilməz, lakin onlar sorğuya çəkilirlər”* (“Ənbiya” surəsi, 21/23).

Kim “Allah nə üçün etdi?” deyər soruşsa, Kitabın hökmünü rədd edir. Kitabın hökmünü rədd edən də kafirlərdən olur...<sup>181</sup>

Bu sözlər hər hansı ayə ilə və ya ağılla izah ediləməyəcəyi üçün Tahavi başqa ayəni dəlil gətirmiş, ağılla hərəkət etməyin insanı kafir edəcəyini bildirmişdir. Halbuki Uca Allah imansızlığı ağılla hərəkət etməyənlərin üzərinə yığacağınyı buyurur:

*“Seçimi Rəbbin etsəydi, yer üzündə kim varsa, şübhəsiz ki, hamısı iman gətirərdi. Mömin olmaları üçün insanlara sən təzyiq göstərəcəksən? Heç kim Allahın təsdiqi (izni) olmadan mömin olası deyil. Allah o pisliyi (imansızlıq pisliyini) ağılla hərəkət etməyənlərin üzərinə yığar”* (“Yunus” surəsi, 10/99-100).

*İmanın yeri qəlbdir; qəlbdə nə olduğunu Allahdan başqası bilmədiyinə görə kimsənin mömin olduğunu Ondan başqası təsdiq edə bilməz. Uca Allah elçisinə belə demişdir:*

*“Sən bəyəndiyin insanı doğru yolda hesab edə bilməzsən, Allah doğru yolu seçəni doğru yola gəlmiş qəbul edir. Kimin doğru yolda olduğunu ən yaxşı O bilir”* (“Qəsəs” surəsi, 28/56).

Doğru yola gəlmək qəlbdəki imanla olduğundan, Allahın elçisi səhvə yol verib, bir münafiqi mömin qəbul edə bilərdi. Deməli, insan əvvəl doğru yola gəlir, sonra Allah onun doğru yola gəlməsini təsdiq edir.

Tahavinin dəlil gətirdiyi ayənin mövzu ilə bağlı olmadığı hamıya aydındır. Bundan başqa, Allaha “nə üçün etdin?” deyən kafir olsaydı, Adəmin xəlifəliyinə etiraz edən mələklər ən birinci kafir

---

181 İmam Əbu Cafər ət-Tahavi, Aqidətut-Tahavi, s. 26, 27.

olardılar.<sup>182</sup> *Çünkü etiraz etmək* “nə üçün etdin?” deməkdən daha ağırdır. Bununla bağlı ayə belədir:

*“Bir gün Rəbbin mələklərə “Yer üzündə xəlifə olan bir varlıq formalaşdırıram” dedi. Mələklər “Orada ətrafda fəsad törədəcək və qan tökəcək insanlar yaradırsan? Lakin sən gözəl edərsən, sənə daxilən tabe olmağımız da bu səbəbdəndir. Tər-təmiz olanı etmək sənin işindir” dedilər. O da “Mən sizin bilmədiklərinizi bilirəm” dedi”* (“Bəqərə” surəsi, 2/30).

Eyni dövrdə yaşamış iki əhli-sünnə kəlam alimi olan Maturidi və Tahavinin “qədər” anlayışındakı belə böyük fərqi məşhətdəki mənə dəyişikliyindən irəli gəldiyini bu ayənin əvvəlki və yeni tərcümələrini müqayisə edərək başa düşə bilərik.

“Şəə” feilinin mənasının dəyişdirilməsindən əvvəl edilən tərcümə:

*“Seçimi Allah etsəydi, sizi, şübhəsiz ki, bir topluluq halına gətirərdi. Lakin o, azgınlığı seçənin azgınlığını təsdiq edər, doğru yolu seçənin isə doğru yolunu təsdiq edər. Əlbəttə, etdiklərinizə görə məsuliyyət daşıyacaqsınız”* (“Nəhl” surəsi, 16/93).

“Şəə” feilinin mənasının dəyişdirilməsindən sonra edilən tərcümə:

*“Allah istəsəydi, hamınızı tək bir ümmət edərdi, lakin O, istədiyi*

182 Aydın olduğu kimi, Nuh əleyhissalam da Allaha etiraz mahiyyətində sual vermişdir. Bununla bağlı ayələr bunlardır: “Sonda əmrimiz çıxdı və gəminin qazanı qaynadı. Nuha dedik ki; “Kişili-qadınlı hər cür cütlüyü əvvəldən haqqında qərar olan şəxs xaricindəki ailəni, bir də inananları gəmiyə mindir”. Nuh ilə birlikdə çox az insan xaricində inanan olmamışdı. Nuh dedi ki; “Haydı minin. Bunun axıb getməsi və dayanması da Allahın adıyladır. Mənim Rəbbim çox bağışlayır, neməti də boldur”. Gəmi dağ kimi dalğa içində onları çalxalayır. Nuh bir kənarda dayanan oğluna: “Əziz oğlum, bizimlə birlikdə gəmiyə min, kafirlərlə birlikdə olma” dedi. Oğlu dedi: “Mən bir dağa sığınacağam, məni sudan xilas edəcəm”. Nuh: “Bu gün Allahın əmrindən onun nemət verdikləri xaricində olanları qoruyacaq heç nə yoxdur” dedi. Aralarına bir dalğa girdi, o da boğulanlara qarışıb getdi. “Ey yer! Suyunu ud! Ey göy sən də açıl!” deyildi. Sular çəkildi, iş tamamlandı, gəmi Cudinin üstünə oturdu və belə deyildi: “O zalımlar topluluğu kaş heç olmazdılar”. Nuh Rəbbinə səslandı və dedi: “Ey Rəbbim, oğlum mənim ailəməndir; verdiyin söz həqiqi söz olsa da ən doğru qərar sənə qərarındır”. Allah dedi: “Bax, Nuh! O, sənə ailəndən deyildir. O, uyğunsuz bir işin nəticisidir. Bilmədiyin şeyi məndən istəmə. Sənə cahillərdən olmamağın tövsiyə edirəm. Nuh dedi: “Ey Rəbbim! Bilmədiyi şeyi səndən istədiyim üçün sənə sığınırım. Əgər məni bağışlamayıb mənim halıma yanmasan, itirənlərdən olaram”. (“Hud” surəsi, 11/40-47).

*şəxsi azdırır; istədiyini isə doğru yola gətirir. Etdiklərinizə görə mütləq məsuliyyət daşıyacaqsınız*".<sup>183</sup>

*"Şəə" feilindəki mənə dəyişikliyinə qəbul edilib yayılması maturidilərə də təsir etmiş, onların qədər anlayışlarını Tahaviyə yaxınlaşdırmışdır. Ömər Nasuhi Bilmənin sözləri belədir:*

*"Hər hansı bir şeyin müəyyən formada əmələ gəlməsini Uca Allahın əzəldən diləməsinə "qədər" deyilir. Uca Allahın belə dilədiyi hər hansı bir şeyi zamanı gəldikdə yaratmasına isə "qəza" deyilir...*

*Uca Allah təqdir etdiyi halda nəyinsə yaranmaması, yaxud diləmədiyi halda bir şeyin yaranması necə mümkün ola bilər?*

*Bu səbəbdən, biz Allahımızın qəzasına və qədərinə də inanırıq. Bu qəza və qədərlə razılaşıırıq*".<sup>184</sup>

*Artıq əhli-sünnədə qədər insan davranışlarının Allah tərəfindən əvvəldən müəyyən edilməsi və ya bilinməsi kimi qəbul edilir. Belə olduqda insanları imtahana çəkməyin bir mənası qalmır. Halbuki Uca Allah yer üzündəki nizamı imtahana görə yaratdığını bildirmişdir:*

*"Səlahiyyəti əlində saxlayan Allah çox Ucadır. O, hər şeyə ölçü (qədər) qoyur. Ölümü və həyatı yaradan Odur. Bunlar hansınız daha gözəl iş görəcəksiniz deyər, sizi çətin imtahandan keçirmək üçündür. O, güclüdür, bağışlayandır"* ("Mulk" surəsi, 67/1-2).

*"...Hər biriniz üçün müəyyən şəriət və yol müəyyən etdik. Seçimi Allah etsəydi, hamınızı yeganə bir ümmət edərdi. Halbuki verdiyi şeylərlə sizi çətin imtahandan keçirmək üçün belə etdi. Artıq xeyirli işlərdə yarışın. Sonda hamınızın qayıdışı Allahadır. O, çətinliyə düşdiyünüz mövzuları sizə bildirəcəkdir"* ("Maidə" surəsi, 5/48).

*"Bu torpaqlarda sizi əvvəlkilərin yerinə keçirən Odur. Bəzilərinizi bəzilərinizdən qat-qat üstün etdi ki, sizi sizə verdiklərilə çətin imtahandan keçirsin"* ("Ənam" surəsi, 6/165).

183 Bu məal; Hayreddin Karaman, Əli Özek, İbrahim Kafi Dönməz, Mustafa Çayırıcı, Sadreddin Gümüş və Əli Turgut tərəfindən hazırlanmış "Kurani-Kerim və Açıqlamalı Meali"nden götürülmüşdür. (TDV nəşriyyatı, Ankara 2007.) Bu məalı uzun illərdən bəri Səudiyyə Ərəbistanı krallığı türk hacılarına hədiyyə edir.

184 Ömər Nasuhi Bilmən, *Büyük İslam İlmihali*, İstanbul 1986, s. 31, Kaza və Kadere İman, par. 67-70. Ö.N. Bilmən Maturidi üçün "Bizim etiqadda imamımızdır" ifadəsindən istifadə edir. S. 33, paraqraf 74.

### 21.5.1. İmtahan

Allah yer üzündəki nizamını imtahan üçün qurduğunu desə də, səhv qədər inancı üzündən doğru düşünmə qabiliyyətini itirmiş müsəlmanlar tam əksini iddia edirlər. İndi bu ayəyə əsasən, imtahan mövzusunə baxaq:

*“Bir zaman Rəbbi İbrahimi bəzi sözlərlə imtahana çəkmiş, o isə böyük uğur qazanmışdı. Rəbbi ona “Mən səni insanlara öndər edəcəyəm” demişdi. O “Nəslimdən də olsun” dedikdə, Rəbbi “Səhv edənlər üçün söz vermərəm” demişdi”* (“Bəqərə” surəsi, 2/124).

Faxrəddin Razi (ö. 606 h.) bu ayəni təfsir edərkən hər şeyi əzəldən təfsilatı ilə bilən Allahın bəndəsini imtahana çəkməsi üçün hər hansı səbəb olmadığını iddia edir. Onun sözləri belədir:

“Uca Allahın İbrahim əleyhissalama verdiyi vəzifələri imtahan kimi xarakterizə etməsi sözün əhatəsini genişləndirməsidir. İmtahan, təcrübə və sınaq kimi şeylər bizdə olur, çünki əmr verdiyimiz şəxsin nə edəcəyini bilmirik. Aramızdakı adətdə belə hallar çox olduğuna görə Allahın da əmrini və qadağasını məcazi olaraq imtahan kimi xarakterizə etməsi uyğun olmuşdur. Çünki imtahan etmək və bir şeyin iç üzünü öyrənmə səyləri Allaha yaraşdırıla bilməz. Çünki o, əzəldən əbədə qədər hədsiz bütün bilikləri təfsilatı ilə birlikdə bilir”<sup>185</sup>.

Şübhəsiz ki, Uca Allah yaratdığı və yaratmağı planlaşdırdığı şeyləri bilir. Bəndənin imtahan əsnasındakı davranış tərzini əvvəldən planlaşdırmadığına görə belə buyurub:

*“Biz insanı qarışıqı çox olan nüfədən yaratdıq; imtahana çəkəcəyik, ona görə də onu dinləyən və görən varlıq etdik. Onu o yola (imtahana çəkiləcəyi yola) qoyduq; istəsə şükür edər, istəsə nankorluq edər. Biz nankorlar üçün zəncirlər, qandallar və alovlu od hazırladıq. Yaxşılar da qarışıqı kafur olan kasadan içəcəklər”* (“İnsan” surəsi, 76/1).

185 Bxn: Faxrəddin ər-Razi, Təfsirul-Kəbir, Daru İhyait-Turasil-Arabi, Beyrut-Livan, 1999/1420, c. 2, s. 31.



*“Mallardan, canlardan və məhsullardan azaldaraq sizi qorxu və aclıqla çətin imtahandan keçirəcəyik; bundan qaçış mümkün deyildir. Sən səbirli davrananlara müjdə ver. Onlar başlarına hər hansı çətinlik gəldikdə, belə deyirlər: “Biz Allaha aidik; biz yalnız ona yönəlirik”. Onların üzərində Rəbblərinin verdiyi kamillik və bərəkət vardır. Doğru yola gələnlər onlardır”* (“Bəqərə” surəsi, 2/155-157).

Allah yer üzündəki nizamını imtahan üçün qurduğuna görə Fəxrəddin Razi onu məcaz hesab edə bilməz. Çünki iddiasını əsaslandıracağı hər hansı bir ayə yoxdur.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, qədər ölçüdür. Allah hər şey üçün müəyyən ölçü qoymuşdur. Ölçü qoymaq başqa, insan davranışlarını əvvəldən müəyyən etmək başqadır. *“Şəə” feilindəki mənə dəyişikliyinə təsiri altına düşməyənlərdən Əbu Cəfər ət-Tabəri (öl. 310) İbrahim əleyhissalamın imtahanı* (“Bəqərə” surəsi, 124) ilə bağlı belə deyir:

“Uca Allahın İbrahimi imtahana çəkməsi ona fərz buyurduğu şeylər və verdiyi əmrlərlə oldu. Ona onlara görə davranma vəzifəsi verdi ki, onu imtahana çəksin və sınaşın”.<sup>186</sup> Tabərinin ona çatan bütün fikirləri təfsirinə daxil etməsi<sup>187</sup> imtahanla bağlı iddiaların sonradan ortaya çıxdığını göstərir.

Tabəridən 23 il sonra vəfat edən İmam Maturidi “şəə” feilinə doğru mənə verdiyi halda, İbrahim əleyhissalamın imtahana çəkilməsini qəbul etmir. Onun sözləri belədir:

“Allahın insanı imtahana çəkmə ehtimalı yoxdur. Çünki O, əzəldən əbədə qədər olanları və baş verəcəkləri bilir. Lakin bir şeyi əmr etməsi və ya qadağan etməsi onun tərəfindən imtahan adlandırılmışdır”.<sup>188</sup>

186 İbn Cərir ət-Tabəri, Camiul-Bəyan an Təvilil-Quran, Darul Kutu bil-İlmiyyə, Beyrut-Livan, 1992, c. 1, s. 571.

187 İbn Cərir ət-Tabəri, Camiul-Bəyan an Təvilil-Quran, s. 571-579.

188 İmam Maturidi, Təvilat, “Bəqərə” surəsi, 124-cü ayənin təfsiri.

“Şəh” feilinə doğru mənə verərək Allahın azgınlıq və doğru yolla bağlı seçiminin insanın seçiminə əsasən olduğunu deyən Matüridi bu sözləri deyə bilməz. Bunlar, çox güman ki, onun təfsirinə daha sonra əlavə edilmişdir.

### ***21.5.2. Allahın zamandan və məkandan uzaq olması iddiası***

Açıq ayələrə baxmayaraq, Allahın heç kimi imtahana çəkməyəcəyini demək səhv olduğuna görə qədərə inananların bəziləri də Allahın bilməsinin imtahana təsir etməyəcəyini iddia edərək müəyyən çıxış yolu axtarmışlar. Onların fikrincə, Allah üçün keçmiş və gələcək bu an kimidir. Allah insanın azad iradəsilə edəcəyi seçimini harada və hansı şəkildə edəcəyini zaman və məkənlə məhdudlaşmayan elmilə bilir və istəyir. Zamanı gəldikdə isə iradəsinə uyğun olanı bəndəsinin seçiminə əsasən yaradır. Bu mənada Allahın elmi bəndənin seçimindən asılı olduğuna görə onun bir şeyi əzəldən bilməsinin bəndənin istəyinə təsiri ola bilməz. Bu səbəbdən, insan bir şeyi Allah bildiyinə görə etmir. Allahın bilməsi onun o şeyi edəcəyi səbəbilədir.

Qurana müraciət etdiyimiz vaxt “zaman” adlı bir varlığın olmadığını görürük. Quranda zaman olanlarla olması gözlənilənlər arasındakı sıranı göstərmək üçün istifadə edilən müəyyən vasitədir. Buna görə Uca Allah öz işləri ilə bağlı keçmiş, indiki və gələcək zamanların hamısından istifadə edir.

Zamanı yaradılmış saymaq heç nəyi dəyişdirmir. Çünki zamanın yaradılmış olmasıyla hələ yaradılmamış insanın özünə aid müddətdə göstərəcəyi davranışların əvvəldən bilinməsi arasında hər hansı əlaqə yoxdur. Belə olması üçün Allah onu bir robot kimi yaratmalıdır. Robotun imtahanı onu düzəldənin imtahanı olduğundan, bu yoldan istifadə edərək qədər inancını imtahan ayələriylə uyğunlaşdırmaq mümkün olmaz. Bu isə “Allah üçün keçmiş və gələcək bu an kimidir” fikrinin imtahanla bağlı ayələrə zidd olduğunu göstərir. Buna görə qədər inancına sahib olanlar Allahın etdiyi imtahanın nəticəsini bilmədiyini göstərən ayələrin

mənalarını başqa istiqamətə çəkmək məcburiyyətində qalmışlar. Bu ayə ilə bağlı fikirlər yuxarıda deyilənlərə nümunədir:

*“Aranızdan cihad edənləri və səbr edənləri bilənə və xəbərlərini üzə çıxaran qədər şübhəsiz ki, sizi çətin imtahandan keçirəcəyik”* (“Muhəmməd” surəsi, 47/31).

Allahın insanı imtahana çəkmə ehtimalının olmadığını deyən İmam Maturidi ayədəki “hattə naləmə”, (biz bilənə qədər) ifadəsinin üç ayrı mənaya gəldiyini deyir. Bunlardan birincisi belədir:

“Allahın övliyası aranızda cihad edən və səbr edənlərlə cihad etməyən və səbirsizlik edənləri bilənə qədərdir”.

Bir müsəlman bu sözü necə deyə bilər? Məgər Allahla bəndə arasında müəyyən övliyalıq məqamı var və Allah imtahanı onların bilməsi üçün edir? Məgər bu, şirk deyil? Həmçinin, Allah üçün cihad edən və səbr edənlər onun övliyası ola bilərlər?

Maturidinin “hattə naləmə” = (biz bilənə qədər) sözünə verdiyi ikinci mənə belədir:

“Elmdən məqsəd hamıya məlumdur. Bu, dildə belə işlədilər bilər. Məsələn, “Namaz Allahın əmridir” sözü “Allahın əmr etdiyi şeydir” mənasına gəlir”.

Bu söz də qəbul oluna bilər. Çünki “*əmr*” məsdərdir; onun zamanından asılı cəhəti yoxdur. “Hattə naləmə” = (biz bilənə qədər) ifadəsi isə gələcək zamanı göstərən feildir. Ərəb dili baxımından bu ifadəni gələcək zamandan təcrid etmək mümkün deyildir.

“Hattə naləmə = biz bilənə qədər” ifadəsilə bağlı İmam Maturidinin təfsirində qeyd edilən üçüncü fikir belədir:

“Bu, Allahın olacağını bildiyi şeyin olacağını bilməsi deməkdir.<sup>189</sup>

Bunu da başa düşmək mümkün deyil. Məgər Allah özünü imtahan edir ki, olacağını bildiyi şeyin olub-olmayacağını bilmə ehtiyacı hiss etsin?

189 İmam Maturidi, Təvilatul-Quran, “Muhəmməd” surəsinin 31-nin ayəsinin təfsiri, Thq: Murtəza Bədir, Kontrol: Bəkir Topaloğlu, İstanbul, 2008, c. 13 s. 411-412.

Qədəri müəyyən inanc əsasına çevirməyə çalışanlar heç bir dəlilə əsaslanmadan, özlərini saldıqları bu çuxurdan çıxma bilmədiklərinə görə son çarə kimi belə deyirlər:

“Qədar mahiyyəti yalnız Allahın biləcəyi sirdir”.

Bunları həmin çuxura salan əsas səhv Allahı özlərinə görə tərif etmə səyləridir. Halbuki Uca Allah Özünə bənzədəcəyimiz heç nəyin olmadığını bildirir:

*“Ona bənzər heç nə yoxdur. Lakin O eşidir və görür”* (“Şura” surəsi, 42/11).

Onun nə bənzəri, nə də ona bənzər bir şey vardır. Elə isə, biz onu dərk edə bilmərik. Bizim vəzifəmiz onu tərif edib ayələri ona əsasən şərh etmək deyil, onun ayələrinə tabe olmaqdır.

*“Gözlər (bəsirətlər) onu qavraya bilməz, lakin o, gözləri qavrayır. O, lətifdir (xoş, incəlikləri bilən), hər şeyin iç üzünü bilir. Rəbbinizdən sizə bəsirətlər gəldi. Kim görürsə, özü üçün görür; kim korluq edirsə, öz əleyhinə korluq edir. (De ki,) Mən sizin qoruyucunuz deyiləm. Bax belə; ayələrimizi bir-bir qeyd edirik ki, bəziləri “Sən dərs görmüsən” desin, biz də onu bilənləri açıqlayaq. Sən Rəbbindən sənə vəhy edilənə tabe ol. Ondan başqa haqq məbud yoxdur. Müşriklərdən də üz döndər. Seçimi Allah etsəydi, heç kim şirkə düşməzdi. Biz səni onların qoruyucusu etmədik. Sən onların üzərində vəkil də deyilsən”* (“Ənam” surəsi, 6/103-107).

Bəsirət səhv etmədən insanın həqiqətləri görməsinə imkan verən şeydir. Bir halda ki, bəsirətlə onu qavrayacaq qüvvədə yaradılmamışıq, o zaman Allahı özümüdə görə tərif etməməliyik. Hər kəs bilir ki, *“İnsanın çalışaraq əldə etdiyindən başqası onun deyildir”* (“Nəcm” surəsi, 53/39). Bəzi elm adamlarının çaşdırıcı ifadələri olmasa, heç kim Allahı zamandan və məkandan ayrı düşünə bilməz. Belə ki, Quranda bu mənaya gələcək heç bir ayə yoxdur. Bütün ayələr bu iddianın əksini göstərir.

Qədər inancını icad edənlər bu uğuru daha çox sözlərin mənalərini dəyişdirərək əldə etmişlər. Ən böyük uğurları isə “məşit” sözünə “iradə” mənası verib onu qəbul etdirmələri olmuşdur. Artıq İslam aləminin qədər mənəşindən xilas olub doğru düşünməsi, problem olmaqdan uzaqlaşib problemi həll edəcək xüsusiyyətə gəlməsi qeyri-mümkün kimidir.

## 21.6. Allahla aldatma

Aydın olduğu kimi, hər hansı ayəyə əsaslanmadan qədər Allahın gələcəklə bağlı planlaşdırması sayılmışdır. İnsanın hərəkətləri də planın bir hissəsi hesab edildiyindən, kainatdakı nizamın imtahan üçün qurulması mənasız olmuşdur.

“Allah üçün keçmiş və gələcək bu an kimidir. Allah insanın azad iradəsilə edəcəyi seçimini harada və hansı şəkildə edəcəyini zaman və məkanla məhdudlaşmayan elmilə bilir və istəyir” şəklində iddialarla Allahın ucaldılması mühiti yaradılır, əksini deməyin Allahın gələcəyi bilmədiyini iddiası sayılaraq, insanlar Allahla aldadılır.

*Quranda hər şeyin nümunəsi vardır. Bu iddianın səhv olmasının nümunəsi Musa-Xızır hekayəsidir. Xızır bir oğlan uşağını öldürdükdə, Musa əleyhissalam ona belə demişdi: “Sən başqasının canının əvəzi olmadan günahsız bir insanın canına qıydın? Əslində, çox çirkin bir şey etdin” (“Kəhf” surəsi, 18/74).*

Xızır bunun səbəbini belə izah etdi:

*“Oğlan uşağının anası-atası mömin insanlardır. Bunun onları azgınlığa və kafirliyə aparmasından qorxduq. İstədik ki, Rəbbi onun yerinə daha xeyirli və daha mərhəmətli uşaq versin... Bu, Rəbbinin nemətidir. Mən bunu özümdən etmədim. Dözməyə gücün çatmayan şeyin iç üzünü budur” (“Kəhf” surəsi, 18/81-82).*

Xızır Allahın xüsusi vəzifə verdiyi mələkdir. Çünki Uca Allah hər iş üçün mələklər göndərmişdir.<sup>190</sup>

Quranda qədər imanın şərti kimi qeyd edilmir. Onu imanın şərti kimi qəbul edənlərin əcəllə bağlı fikirləri Türkiyənin Diyanət Vəqfinin İslam Ensiklopediyasında belə ifadə edilmişdir:

“Sələfiyyə, Maturidiyyə və Əşəriyyədən ibarət olan əhli-sünne alimlərinin fikrinə əsasən, əcəl daha çox “Allahın canlıların öləcəyini bildiyi zaman” kimi tərif edilir. Buna əsasən, əcəl həyat müddəti və ölüm üçün təqdir edilən zamanı ifadə etdiyinə görə qədərlə bağlı mövzudur. Bu səbəbdən, canlıların hər birinin yaşayacağı əcəl birdir, qətiyyəən dəyişmir”.<sup>191</sup>

*Əgər bu məzhəblərin dediyi kimi olsaydı, o uşaq öldürülməmiş, əcəli gəldiyinə görə ölmüş olardı. Halbuki ayədə uşağın öldürüldüyü ifadə edilir.*<sup>192</sup> Belə ki, əcəli gəlmiş bir insanın gələcəkdə ata-anasını nankorluğa sürükləməsi ehtimalı ola bilməz.

Allah planlaşdırmadığı gələcəyi bilirsə, uşağın ata-anasını kafir-

190 Etdiyi hər şeyi gözəl etmək Allaha məxsusdur. Göyləri və yeri yaradan, iki-iki, üç-üç, dörd-dörd qanadlı mələklərə vəzifə verərək onları göndərən, öz seçiminə görə yaratmada artırma edən Odur. Doğrusu Allah hər şeyə qadir olandır. Allah insanlara mərhəmət qapısı açsa, heç kim onun qarşısını ala bilməz. Allahın mane olduğunu isə azad edəcək heç kim yoxdur. O, güclüdür, doğru qərar verir. (“Fatir” surəsi, 35/1-2) Bu mələklər insan görünüşündə də gələ bilirlər. Belə ki, İbrahimin (s) yanına qonaq kimi gəlmişdilər. O isə dərhal yaxşı bəslənmiş bir buzovu bişirtirib onların qarşısına qoymuşdu. Onların yemədiyini gördükdə, insan olmadıqlarını, bəzi tapşırıqlar alaraq gələn mələklər olduqlarını anladı və daxilinə müəyyən qorxu düşdü. Onlar “Qorxma” dedilər, ona müdrik olacaq səviyyədə bir oğlan uşağının dünyaya gələcəyini müjdələdilər. Bunu eşidən xanımı bağıraraq gəlib əllərini üzünə tutub: “Mən sonsuz qoca qarıyam” dedi. Dedilər: “Belə olacaq, bunu Rəbbin dedi. Doğru qərar verən O, bilən Odur”. (Bxn. “Zariyat” surəsi, 51/24-30) Uşaq müjdəsi İbrahimi (s) razı salmamışdı. - “Elçilər! Əsas vəzifəniz nədir?” deyər soruşdu. - “Biz günahkarlardan ibarət olan xalqa göndərildik” dedilər. “Üstlərinə pəlçiqdan hazırlanan daşlar yağdırmaq üçün gəldik. Hər biri Rəbbin dərğahında damğalanmışdır, azgınlıq edənlər üçündür”. (“Zariyat” surəsi, 51/31-34) Mələklər Nuh qövmini cəzalandırmaq üçün gəlmişdilər. (Bxn. “Hud” surəsi, 11/77-81) Musa (s) da başda Xızırı insan hesab etdiyinə görə sözlərinə etiraz etmişdi. Xızır hadisələrin arxa planını danışib bu sözləri dedikdə, həqiqəti başa düşdü: Bu, Rəbbinin nemətidir. Mən bunu özüm etmədim. Dözməyə gücün çatmayan şeyin iç üzü budur”. (“Kəhf” surəsi, 18/82)

191 Cihat TUNÇ, əcəl, Türkiyə Diyanət Vəqfi İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1994)

192 Əcəl qışala bilər, lakin uzana bilməz. Bununla bağlı məqaləmizi aşağıdakı linkdən əldə edə bilərsiniz. <http://www.suleymaniyevakfi.org/arastirmalar/ecelin-kisalmasi.html>

liyə sürükləməsindən qorxmaz. Allahın elmi dəyişmədiyinə görə o uşağın ata-anasının kafir olmaması üçün müəyyən tədbir görməsinə də ehtiyac yoxdur.

Allah yer üzündəki nizamını imtahan üçün qurduğuna görə imtahan nəticələrini planlaşdırmamışdır. Bu səbəbdən, bəndələrinin imtahana əsasən edəcəkləri şeyi bilmədiyini bir çox ayəsində ifadə etmişdir. Həmin ayələrin bir hissəsi belədir:

*“Siz (Uhudda) yaralandınızsa, o topluluq da bir vaxtlar (Bədrdə) buna bənzər yara almışdı. Belə günləri bir ona, bir buna, insanlar arasında növbə ilə dəyişdiririk. Bu, Allahın Ona güvənənləri bilməsi və aranızdan bəzilərini buna şahid tutması üçündür. Allah səhv edənləri sevmir. Bu, həmçinin, Allahın möminləri təmizə çıxarması, kafirləri isə çarəsiz qoyması üçündür.*

*Yoxsa, Allah aranızdan cihad edənləri və səbr edənləri bilmədən cənnətə girəcəyinizi güman etdiniz? Ölümlə qarşılaşana qədər onu həqiqətən nəzərə almışdınız. Ölümlə üz-üzə gəldikdə isə donub qaldınız”* (“Ali İmran” surəsi, 3/140-143).

Adəm əleyhissalamı aldadan İblis bəzi müsəlman alimləri də aldatmışdır. Çünki İblis yenidən dirilmə gününə qədər yaşamaq izni aldığıda belə demişdi:

*“Bir halda ki, məni xəyallara daldırdın, mən də onlar üçün qəti olaraq sənə doğru yolunun üzərində oturacağam. Sonra onlara önlərindən, arxalarından, sağlarından və sollarından soxulacağam. Görəcəksən, onların çoxu sənə təşəkkür etməyəcəkdir”* (“Əraf” surəsi, 7/16-17).

İblis doğru yolun üzərində oturacağı üçün insanları da o yola aid sözlərlə, xüsusən Allahla aldadır. Bu səbəbdən, Uca Allah bizə bu xəbərdarlığı edir:

*“O aldadıcı şeytan nəbadə sizi Allahla aldatmasın”* (“Loğman” surəsi, 31/33).

Bundan başqa, Allahın imtahanı səbr və cihad imtahanı olduğuna əhəmiyyət verilməyərək bilik imtahanına çevrilir və belə deyilir:

“Müəllim bir tələbəsinin imtahanda uğur qazanıb-qazanmayacağını bildiyi halda, Allah bilməz?”

Ayələrdən biri belədir:

*“Ölümlə qarşılaşana qədər onu həqiqətən arzulamışdınız. Ölümlə üz-üzə gəldiyiniz zaman yerinizdə donub qaldınız”*

(“Ali İmran” surəsi, 3/143).

İmtahanda son ana qədər göstərilən əzmkarlıq, səbir və qətiyyət nəticəsində uğur əldə edilir.

Şeytanın hiylələrindən biri də bu mövzunun “Allahın qeyb aləmini bilməsi” mühitinə çəkilməsidir. Qeyb hissələrdən uzaq olan və insanın bilmədiyi şeyə deyilir.<sup>193</sup> Allahın əvvəldən planlaşdırma-dığı şey qeyb olmadığına görə ona aid bilik də ola bilməz.

Belə insanların başına gələcək hadisələrlə bağlı ayələr üzərində yaxşı düşünmək lazımdır:

*“Mömin kişilərlə mömin qadınların önlərindən, arxalarından işıqlar saçaraq qaçdıqlarını gördüyün gün içindən çaylar axan bağlarda ölümsüz olaraq qalma müjdəsi aldığınız gündür. Bu, böyük uğurdur. O gün münafiq kişilərlə münafiq qadınlar möminlərə belə deyəcəklər: “Bizi gözləyin, nurunuzla bir qədər aydınlaq”. Onlara “Arxanıza dönüb özünüə işıq axtarın” deyilir, sonra aralarına giriş qapısı olan divar çəkilir.<sup>194</sup> Divarda içi rəhmət, bayırı əzab olan bir qapı olur. Münafiqlər “Məgər biz də sizinlə birlikdə deyildik?” deyə bağırırlar. Möminlər deyirlər ki, “Doğrudur, lakin siz özünüzü çətinliyə sal-*

193 Rağib əl-İsfahani, Mufrədat, “ğayb” mad.

194 Bura məhşər yeridir. Böyük günah etməyənlər və ya savabı çox olanlar orada heç bir sıxıntı çəkməyəckləri üçün həmin qapıdan daxil olurlar və qurtulurlar. Uca Allah belə buyurur: “Göylərdə və yerdə olan hər şey Allahındır. Bu, pis davrananlara etdiklərinin əvəzi olaraq cəzalandırılmaları, yaxşı davrananları da daha yaxşısı ilə mükafatlandırılmaları üçündür. Onlar digərləri istisna olmaqla, günahların böyüklərindən və əxlaqsızlığın çeşidlərindən çəkinənlərdir. Sahibin hərtərəfli bağışlayandır (“Nəcm” surəsi, 53/31-32). “Əvvəldən daha gözəli ilə qarşılamağa söz verdiklərimiz Cəhənnəmdən uzaq tutulacaqlar. O böyük dəhşət onları kədərləndirməyəcək, ölümsüz olaraq ürəklərinin istədiyi şeylər arasında olacaqlar. Mələklər “Bu sizin gününüzdür, sizə söz verilən gündür”, - deyərək onları qarşılayacaqlar (“Ənbiya” surəsi, 21/101-103).



*dınız, ümid etdiniz, şübhələndiniz. Sizi öz səhv fikirləriniz aldatdı. O çox aldanan şeytan sizi Allahla aldatdı. Bu gün həm sizdən, həm də kafirlərdən fidyə (can qarşılığı) qəbul edilməz; artıq gedib qalacağınız yer cəhənnəm odudur. Bu nə pis vəziyyətə düşməkdir!”* (“Hədid” surəsi, 57/12-15).

### **21.7. Ayələrdəki “şəə” feilləri**

Allahın faili olduğu “şəə” feilləri ya imtahan sualları kimi olan, ya da imtahan nəticələrini bildirən ayələrdə qeyd edilir.

1. İmtahan sualı kimi olan ayələr:

*“Sizi həm pis, həm də yaxşı ilə sınaıb çətin imtahandan keçirərik”* (“Ənbiya” surəsi, 21/35).

Bu səbəbdən, ayədəki “şəə” feilləri belə bir imtahanın ilkin hazırlıqlarını bildirir:

*“De ki, “Ey hakimiyyəti əlində saxlayan Allahım! Sən öz seçiminə görə kiməsə hakimiyyət verir, yenə də öz seçiminə görə kimdənsə hakimiyyəti alırsan. Seçiminə görə kiməsə güc və qüvvə verir, seçiminə görə kimisə dəyərsiz edirsən. Bütün yaxşılıqlar Sənin əlindədir. Sən hər şeyə ölçü qoyursan. Gecəni gündüzə, gündüzü gecəyə qatırsan; ölüdən diri, diridən ölü çıxarırsan. Seçdiyin insana hesabsız ruzi verirsən”* (“Ali İmran” surəsi, 3/26-27).

Bu imtahanı düşünməyən bir çox insan düşdüyü vəziyyəti səhv dəyərləndirir.

*“İnsana gəldikdə, Rəbbi onu çətin imtahana salıb, ona nemətlər verirsə, deyir ki, “Rəbbim mənə verdi, mənə!”. Əgər onu çətin imtahana salıb ruzisini azaldırsa, bu dəfə deyir ki, “Rəbbim məni rəzil etdi”. Xeyr, xeyr... Siz yetimə ehtiram göstərmirsiniz, çarəsiz bir insanı doyurmaq üçün bir-birinizi hətta təşviq də etməirsiniz. Halal-haram demədən mirası yeyirsiniz. Dünya malına da çox sevgi bəsləyirsiniz”* (“Fəcr” surəsi, 89/15-20).

2. İmtahanın nəticəsini bildirən ayələr

Yalnız Allahın etdiyi “şəə” feilləri imtahan nəticələrini bildirən

ayələrdə də qeyd edilir. Bu ayələr imtahanda uğur qazanmayanlarla bağlıdır:

*“Biz mələkləri endirsək, ölümlər onlarla danışsa və hər şeyi qarşularına töksək, yenə inanmayacaqlar; seçimi Allah etsəydi, fərqli olardı. Lakin onların bir çoxu bunu bilməz. Bu şəkildə hər nəbiyə insan və cin şeytanlarından düşmənlər yaratmışıq; aldatmaq üçün biri digərinə gözəl sözlər pıçıldayır. Seçimi Rəbbin etsəydi, belə etməzdilər. Elə isə onları uydurduqları ilə baş-başa burax”* (“Ənam” surəsi, 6/111-112).

3. Faili bəndələr olan və Allahın təsdiqindən asılı olan “şəə” feilləri

Faili bəndələr olan “şəə” feili Allahın seçim haqqı verdiyi mövzularda bəndənin seçimini göstərdikdə yanında Allahın təsdiqini göstərən bir cümlə də olur. Buna aşağıdakı ayələri nümunə verə bilərik:

*“Göylərdə və yerdə olanların hamısı Allaha məxsusdur. Aranızda olanı açıq, yaxud gizli etsəniz də, Allah sizi ondan hesaba çəkəcəkdir. Bağışlama seçəni bağışlayır; əzabı seçənə isə əzab verir. Allah hər şeyə müəyyən ölçü qoyur”* (“Bəqərə” surəsi, 2/284).

*“Allah Özinə şərik qoşulmasını bağışlamaz, bundan başqa olanı hidayəti seçən insan üçün bağışlayar. Kim Allaha şərik qoşsa, böyük azğınlığa düşər”*

(“Nisa” surəsi, 4/116).

*“Allah əmin-amanlıq və razılıq yurduna çağırır. Doğru yola gəlməyi seçəni doğru yola gətirir”*

(“Yunus” surəsi, 10/25).

4. Faili yalnız bəndələr olan “şəə” feili

Bu yalnız Cənnətə gedən bəndələrin oradakı nemətlərdən seçim haqlarını göstərən ayələrdə qeyd edilir: Ona bu ayələri nümunə verə bilərik:

*“Haqqı gətirənlər və onu qəbul edənlər özlərini qoruyanlardır.*

*Bəyəndikləri hər şey Rəbblərinin dərgahında onlar üçündür. Belə ki, yaxşılıq edənlərin qarşılığı budur*” (“Zumər” surəsi, 39/33-34).

*“İnanan və yaxşı işlər görənlər Cənnət bağlarında olacaqlar. Bəyəndikləri hər şey Rəbblərinin dərgahında onlar üçündür. Bu, böyük nemətdir*” (“Şura” surəsi, 42/22).

## **21.8. FİTRƏT**

Fitrət varlıqların əsasını meydana gətirən, inkişaf etdirən və dəyişdirən qanunlar bütünüdür. Bu qanunlar Allahın “şey” üçün yaratdığı ölçülərin və “şeylər” arasındakı əlaqələrin araşdırılması ilə üzə çıxır. İnsanların, heyvanların, bitkilərin, yerin, göyün, qurumların, məfhumların, bir sözlə, hər şeyin əsası və fəaliyyəti fitrətə əsasəndir. Quranda bu qanunlar və onlarla əmələ gələn varlıqların hər biri ayə hesab edilmişdir. Bu ayələrlə Quran ayələri arasında tam bütövlük vardır. Uca Allah buyurur:

*“Sən üzünü tam bu dinə, Allahın fitrətinə çevir. O, insanları ona görə yaratmışdır. Allahın yaratdığının yerini tutacaq bir şey yoxdur. Doğru din bu dindir. Lakin insanların çoxu bunu bilmirlər*” (“Rum” surəsi, 30/30).

Bu ayəyə əsasən, din fitrətdir. Buna görə Quranda fitrət tez-tez vurğulanmış və Qurandakı bütün nümunələr fitrətdən, yəni, təbiətdən seçilmişdir.

Fitrətdəki şeylərin öz daxilində və digər şeylərlə əlaqəsində müəyyən sistemin olduğunu hər insan bilik və təcrübəsi çərçivəsində bilir. Bunun kimi, Qurandakı dini hökmlərin də öz daxilində və digərləri ilə əlaqəsində müəyyən sistem mövcuddur. Həmin sistem fitrətə tam uyğundur. İnsan Quranın Allahın kitabı olduğunu da yalnız bu sistemlə dərk edir. Uca Allah belə buyurub:

*“Onlara həm ətraflarında, həm də öz aralarında olan ayələrimizi göstərəcəyik, sonda onun (Quranın) həqiqət olduğu onlar tərəfindən yaxşı başa düşüləcəkdir*” (“Fussilət” surəsi, 41/53).

Fitrətdə təsadüflərə yer yoxdur. Qədərə ən çox inanan insan da

işini təsadüflərə buraxmaz. Təbiətlə münasibətlərdə qədəri qəbul etməyənlər din məsələlərində də qədəri qəbul etmirlər. Təbiətlə münasibətlərində ağılla hərəkət etməyənlərin dinləri mövzusunda ağıllarından istifadə etməmələri din qavrayışlarının səhv olmasının göstəricisidir. Çünki Allah dərgahında din fitrətdir.

## **Nəticə**

Aydın olduğu kimi, şey, qədar və iradə bir-birlərilə əlaqəsi olan sözlərdir. Tarixi prosesdə bu əlaqənin qoparılması dinin elmdən və fitrətdən ayrılmasına gətirmiş, Quranın doğru dərk edilməsinə mane olmuşdur.

Bizim fikrimizcə, dövrümüzün ən mühüm problemi din-elm münasibətlərində birləşir. Elmin mənbəyi fitrətdir. Dinlə fitrət arasında birbaşa münasibət göstərildikdə, bəşəriyyətə çox böyük xidmət edilir. Bu araşdırmanın həmin xidmətdə mühüm rola malik olacağına ümid edirik.





*22-ci mövzu*

***ƏCƏLİN QISALMASI***





“Əcəl” hər hansı bir şey üçün müəyyən olunan müddətdir. Uca Allah belə buyurur:

*“Biz göyləri, yeri və ikisi arasında olanları “əcəli-musəmma”sı olan həqiqi varlıqlar olaraq yaratmışıq”* (“Əhqaf” surəsi, 46/3).

İnsanlar haqqında isə buyurulur:

*“Sizi “tin”dən yaradan Odur. Sonra əcəl təyin etmişdir. Onun dərgahında bir də “əcəli-musəmma” vardır”* (“Ənam” surəsi, 6/2).

Göylərin və yerin yalnız bir əcəli olduğu halda, insan üçün iki əcəldən bəhs edilməsi çox əhəmiyyətlidir. Bunlardan biri digər varlıqlarda da olan “əcəli-musəmma” olduğuna görə digəri “təbii əcəl” ola bilər. “Təbii əcəl” bədənin dözmə müddətidir. Bu müddət bitdikdə insan budağında quruyan gül kimi olur. Həkimlər ona baxaraq yaşama müddətini müəyyən edirlər.

“Əcəli-musəmma” isə insanın yaşayacağı müddətdir. Həmin müddətin sonunda insan budağında yetişən çiçək kimi ölür. Təbii əcəli 100 il olanın “əcəli-musəmma”sı 60 il ola bilər. Bu müddəti yalnız Allah bilir.

“Tin” su ilə torpağın qarışmış vəziyyətidir.<sup>195</sup> Su torpağa qarışmasa, həyat olmaz. İnsan toxumu torpaqdan gələn qidalardan əmələ gəlir, yenə də ana bətnində torpaqdan gələn qidalarla inkişaf edir. İnsan həyatının sonuna qədər torpaqdan qidalanır. Ondan ayrılan hər şey torpaq olur. Uca Allah belə buyurur:

*“Sizi əvvəl torpaqdan, sonra mayalanmış yumurtadan (nüfədən), sonra yapışan şeydən (embriondan)<sup>196</sup> yaradan Odur. Sonra sizi böyüyüb yetkinlik yaşına çatasınız, daha sonra da qocalasınız deyə, uşaq olaraq çıxardır. Hərçənd ki, bundan əvvəl öləniniz də olur. Bunlar “əcəli-musəmma”ya yetişməyiniz üçündür. Bəlkə, ağınlızı işlədərsiniz”* (“Mumin” surəsi, 40/67).

Sonsuz həyat üçün yaradılan və ölümsüz ruhu olan insanın dünyada keçirəcəyi müddət onun “əcəli-musəmma”sidir. Bu müddət ərzində ruh bədənə ev kimi istifadə edir. Bədən yuxuya getdikdə çıxıb ge-

195 Rağib əl-İsfahani, Mufərədat, “Tin” mad.

196 “Alaq” (علق) bulaşan və yapışan nəsnə mənasındadır. Bulaşıb yapışdığına görə qızılı qana, tünd qana və ya laxtalanmış qana da “alaq”, yaxud “alaqa” deyilir.

dir, oyandıqda isə geri qayıdır. Ölən bədən dağılan ev kimi olduğuna görə yenidən yaradılana qədər ruh ona qayıtmır.

Qiyamət günü yaradılacaq yeni bədən yaşlanmayan, xəstələnməyən və ölməyən bədən olacaqdır. Bunu ayələrdəki “xalidin” sözündən başa düşürük. Sözün kökü olan “əl-xulud” bir şeyin korlanmayacaq xüsusiyyətdə olması və olduğu halda qalması mənasındadır.<sup>197</sup> Uca Allah belə buyurur:

*“İman gətirən və yaxşı işlər görənlər Cənnət sakinləridir. Onlar orada “xalid” (ölümsüz) olurlar!”* (“Bəqərə” surəsi, 2/82)

Cəhənnəmlik insanlar da əbədidirlər. Onlarla bağlı belə buyurulur:

*“Görməməzliyə vuran və ayələrimiz qarşısında yalan danışanlar Cəhənnəm sakinləridirlər. Onlar orada “xalid” (ölümsüz) olurlar”* (“Bəqərə” surəsi, 2/39).

Cəhənnəmlik insanların yalnız dəriləri dəyişir. Bunu aşağıdakı ayədən öyrənirik:

*“Ayələrimizi görməməzliyə vuranları odda qızardacağıq. Hər dəfə dəriləri yandıqca, başqa dərilərlə əvəz edəcəyik ki, əzabı dadsınlar”* (“Nisa” surəsi, 4/56).

Ölümsüz ruha malik insanın dünyada keçirəcəyi müddət bədənə canlı qaldığı müddətdir. İnsan başqa bir insanın əli, bəzən isə öz əli ilə həyatını itirir. Bu, ona verilən müddətin, yəni, “əcəli-musəmma”-sının sona çatmasından əvvəl baş verir. Uca Allah buyurur:

*“Hər əcəlin yazıldığı bir sənəd (bir Kitab) var. Allah əmr etdiyini silər (qısaldar) və ya sabit saxlayar. Əsas Kitab (Ana Kitab) Onun yanında”* (“Rad” surəsi, 13/38-39).

*“Ömrü olanın yaşadılması və ömrünün qısaldılması da mütləq bir dəftərə yazılır. Bu, Allah üçün çox asandır”* (“Fətir” surəsi, 35/11).

Ayələrə nəzər yetirdikdə iki şeyin əcəli qısaltıldığını görürük. Biri səhv davranışlar, digəri isə özünü Allah yolunda fəda etməkdir.

---

197 Mufərədat “Xald” mad.

## 22.1. Səhv davranışlar

İnsan səhv davranışlarla öz əcəlini qısaltdığı kimi, günahsız insanın əcəlinin qısalmasına da səbəb olur.

### 22.1.1. *İnsanın öz əcəlini qısaltması*

Yol verilən səhvlərin əcəli qısaltması ilə bağlı ən yaxşı nümunə Yunus əleyhissalam və onun qövmüdür. Uca Allah belə buyurur:

“Yunus da elçilərdən biridir. Bir gün yüklü bir gəmiyə tərəf qaçdı. Başqaları ilə birlikdə püşk atdı və uduzanlardan oldu. Sonra balıq onu uddu, o, özünü qınayırdı. Əgər o, təsbeh (nə mənaya gəlidiyi əvvəlki fəsillərdə izah edilib - red.) etməsəydi yenidən diriləcəkləri günə qədər balığın qarınında əriyib gedəcəkdi.

*Təsbeh edəndən sonra onu boş yerə atdıq, xəstə vəziyyətdə idi. Yanında balqabaqkimilərdən bir bitki bitirdik. Biz onu yüz minlərə, daha çox adama elçi göndərmişdik. Nəhayət onlar ona inandılar. Biz də onlara müəyyən vaxtadək nemətlər nəsis etdik*” (“Saffat” surəsi, 37/139-148).

Sonra Yunus əleyhissalam qövmünün yanına qayıtdı. Bundan əvvəl ona inanmayan qövmü bu dəfə inandı və həlak olmaqdan xilas oldu. Bunu da aşağıdakı ayələr xəbər verir:

“Kaş əzab gəlib çatmamış iman gətirib imanı özünə fayda verən bircə məmləkət olsaydı...

*Yunusun qövmü istisna olmaqla... Onlar iman gətirdilər, biz də onlardan dünyaya həyatında rüsvayçılıq əzabını sovuşdurduq və onları bir müddət daha yaşatdıq*” (“Yunus” surəsi, 10/98).

*“Elçiləri qövlərinə dedilər: “Allah haqqında şübhə etmək olar? Göyləri və yeri yaradan haqqında? O, günahlarınızı bağışlamaq və “əcəli-musəmma”nıza kimi yaşatmaq üçün sizə müraciət edir”* (“İbrahim” surəsi, 14/10).

“Əlif. Ləm. Ra. Bu, elə bir kitabdır ki, ayələri muhkəm edilmiş, sonra hakim olan və hər şeyin iç üzünü bilən Allah tərəfindən izah edilmişdir.

*Bu, Allahdan başqasına qul olmamağınıza görədir. Mən Onun tərəfindən xəbərdar edən və müjdələyənəm. Rəbbinizdən bağışlanma diləyin, sonra da ona dönün ki, “əcəli-musəmma” gələndə kimi gözəl tərzdə yaşatsın. Artığını edənə, öz dərgahından daha artığını versin. Əgər üz çevirsəniz, böyük günün əzabına məruz qalmağınızdan qorxuram” (“Hud” surəsi, 11/1-3).*

*“Biz Nuhu qövmünə elçi göndərdik; onlara ağırlı-acılı bir əzab gəlməmişdən əvvəl onları xəbərdar et, - deyə. Nuh dedi: “Ey qövmüm! Mən sizi açıq-aşkar xəbərdar edən bir adamam; Allaha qul olun, Ondan çəkinin, sözlərimə qulaq asın ki, Allah günahlarınızı bağışlasın və sizi “əcəli-musəmma”nıza kimi yaşatsın. Çünki Allahın müəyyən etdiyi əcəl gəlib çatdıqda, daha geri buraxılmaz. Kaş bunu biləydiniz!” (“Nuh” surəsi, 71/1-4)*

Tövbə həm Yunus əleyhissalamın , həm də qövmünün xilas olmasına səbəb olmuşdu. Firon da tövbə etmişdi. Lakin boğulmaqdan və kafir kimi ölməkdən xilas olmamışdı. Burada bu mövzuya toxunmaq lazımdır.

### **22.1.1.1. Tövbənin qəbul olunma vaxtı**

Həm Yunus əleyhissalam, həm də qövmü ölümə üz-üzə gəlmədən səhvlərini dərk etmiş, tövbə etmişdilər. Uca Allah buyurur:

*“Allahın qəbul edəcəyinə söz verdiyi tövbə özünü saxlaya bilməyərk<sup>198</sup> pis iş gördükdən sonra vaxt itirmədən tövbə edənlərin tövbəsidir. Allah onların tövbələrini qəbul edər. Allah bilir, doğru qərar verir. Pis işlər görməyə davam edən, ölüm gəlib çatanda da: “Mən indi tövbə etdim!” – deyənlərin tövbəsi tövbə deyil. Onlar üçün üzücü bir əzab hazırlamışdır” (“Nisa” surəsi, 4/17-18).*

198 Ayədə qeyd olunan “cəhalət” sözünün iki mənası var. Bunlardan biri bilgisizlik, digəri isə özünü saxlaya bilməmək və təskinlik tapa bilməməkdir (Məqayisul - luğa). Türkiyə türkçəsində birincisinin əvəzi cahillik, ikincinin mənası da cahillik etməkdir. Züleyxa və digər qadınların Yusufu əldə etməyə çalışarkən onun dediyi bu sözlər cahillik etmək mənasına daha uyğun gəlir: “Rəbbim! Bu qadınların istəklərinə tabe olmaqdan, həbs olunmağı seçirəm. Onların oyunlarını məndən uzaqlaşdırmasan, onlara qarşı uşaq kimi davranar və cahillik edənlərdən olaram” (“Yusuf” surəsi, 12/33). Yusuf əleyhissalam özünə hakim ola bilməməkdən qorxurdu. Uca Allah heç kimə gücünün çatmayacağı məsuliyyət yükləmədiyi üçün (“Bəqərə” surəsi, 2/286) bu ayədə qeyd olunan cəhalət sözünə “bilmədən” mənası verilə bilməz.

Yunus əleyhissalamı balıq udsa da, o, qaranlıq bir yerə girdiyini güman edirdi. Əgər balığın onu udduğunu bilsəydi, artıq ölümə yaxın olduğunu başa düşər, son peşmançılığın fayda verməyəcəyini dərk edərdi. Çünki bu, Allahın yuxarıdakı ayədə qeyd olunan qanunudur. Lakin o, harada olduğunu bilmədiyinə görə tövbə etmiş, Allahı mədh etmişdi. Bunu aşağıdakı ayələrdən öyrənirik:

*“Balığın udduğu Yunusu da yada sal! Bir gün əsəbləşdi, başını götürüb getdi. Dünyanı başına dar etməyəcəyimizi güman etdi. Sonra da zülmətlər içində belə yalvardı: “Səndən başqa heç bir tanrı yoxdur! Sənin qüsurun yoxdur, mən səhv etdim”. Onun yalvarışını qəbul etdik və qəm-qüssədən qurtardıq. Biz inananları belə xilas edirik!”* (“Ənbiya” surəsi, 21/87-88).

Nuh əleyhissalam da xilas olma ümidi olduğu halda oğlunu tövbə etməyə çağırmışdı. Uca Allah buyurur:

*“Gəmi onları dağlar kimi dalğalar içərisində çalxalayır. Nuh kənarda duran oğluna səsləndi: “Oğlum! Bizimlə birlikdə min, kafirlərlə birgə olma!” “Məni sudan qoruyacaq bir dağa sığınacağam!”, - deyərək cavab verdi. Nuh isə: “Allahın rəhm etdiklərindən başqa, heç kəsi Onun bu işindən qoruyacaq heç kim yoxdur!, - dedi. Aralarına dalğa girdi, o da, boğulanlara qərq oldu”* (“Hud” surəsi, 11/42-43).

Firon da tövbə etmiş, lakin ölümlə üz-üzə gəldiyi anda etdiyinə görə tövbəsi qəbul edilməmişdi. Uca Allah belə buyurur:

*“İsrail oğullarını dənizdən keçirdik. Firon və qoşunu haqsız yerə və düşməncəsinə onları təqib etdilər. Firon boğulacağını anlayanda dedi: “İsrail oğullarının inandıqlarından başqa tanrı olmadığına inandım. Artıq mən də təslim olanlardanam! “İndimi? Bir az əvvələ kimi üsyan etmiş və fəsad törədənlərdən idin. Bu gün sənin cəsədini bir təpəyə atacağıq ki, səndən sonra gələnlər üçün bir sənəd olsun. İnsanların çoxu sənədlərimizdən, həqiqətən xəbərsizdir”* (“Yunus” surəsi, 10/90-92).

*“Bunlar onlara ancaq ya mələklərin, ya Rəbbinin gəlməsindən, yaxud da Rəbbinin bir neçə əlamətlərinin gəlməsindən başqa nə*

*gözləyirlər? Rəbbinin əlamətləri gələndə, həmin vaxta kimi iman gətirməyən və ya imanlı olaraq yaxşı iş görməyənin həmin andakı imanının faydası olmaz. De: “Gözləyin, biz də gözləyirik” (“Ənam” surəsi, 6/158).*

Firon da eynilə Yunus əleyhissalam kimi özünü qınamışdı. Lakin Yunus əleyhissalam bunu ölüm gəlməzdən əvvəl, Firon isə ölüb dənizin dibinə düşdükdən sonra etmişdi. Uca Allah belə buyurur:

*“Fironu və əsgərlərini yaxalayıb dənizin dibinə atdıq. Bu əsnada o, özünü qınayırdı” (“Zariyat” surəsi, 51/40).*

Özünü qınamaq kafir kimi ölən hər ruhun edəcəyi işdir. Uca Allah belə buyurur:

*“Onlardan birinə ölüm gəldiyi zaman deyər: “Rəbbim, məni geri qaytar. Bəlkə tərək etdiyim dünyada yaxşı iş görəyəm”. Xeyr, bu onun elə hey deyəcəyi sözdür. Onların arxasında yenidən diriləcəkləri günə qədər maneə (bərzəx) vardır” (“Muminun” surəsi, 23/99-100).*

Sonuncu Nəbimiz belə demişdir: “Allah bəndəsinin tövbəsini can boğaza gələndə qəbul edir”.<sup>199</sup>

### *22.1.1.2. Cəzanın gəlməsi*

Allah cəzanı dərhal vermir. Əks halda, yer üzündə heç kim qalmazdı. Uca Allah belə buyurur:

*“Səndən əzabı tez gətirməyini istəyirlər. Əgər “əcəli musəmma” olmasaydı, əzab onları gəlib yaxalayardı. Yenə də bu əzab onlara qəflətən, özləri də hiss etmədən gələcəkdir” (“Ənkəbut” surəsi, 29/53).*

*“Əgər Allah insanları hər etdikləri səhvlərə görə dərhal cavabdeh tutsaydı, yer üzündə heç bir canlı qalmazdı. Lakin Allah onlara “əcəli-musəmma”ya qədər möhlət verir. Onların əcelləri çatanda nə bir an yubana bilər, nə də tezlaşdırə bilərlər” (“Nəhl” surəsi, 16/61).*

*“Hər əcəlin yazıldığı bir sənəd (bir Kitab) var. Allah istəyinə görə*

<sup>199</sup> Tirmizi, Daavat 98; İbn Macə, Zuhd 30; Əhməd b. Hənbəl, 2/132, 153.

*bəzisini silər, bəzisini də sabit saxlayar. Əsas Kitab (ana kitab) Onun yanındadır*” (“Rad” surəsi, 13/38-39).

*“Ömrü olanın yaşadılması və ömrünün qısaldılması da mütləq bir dəftərə yazılır. Bu, Allah üçün çox asandır”* (“Fatir” surəsi, 35/11).

İnsanlar və cəmiyyətlər etdikləri davranışlarla əcəllərinin qısaldılmasına, bəzi “əcəli-musəmma”larının silinməsinə səbəb olurlar. Məsələn, bir insanın və ya ümmətin “əcəli-musəmma”sı 100 il olsa, etdiyi davranışlarla bu əcəli 80 ilə qədər azaltsa, 80 il tamam olduqda, ömür sona çatır. Artıq bu anda onlar nə bunun qarşısını alır, nə də Firon kimi özlərinə möhlət verilməsini tələb etmək haqqına sahib olurlar. Lakin 80 il tamam olana az qalmış səhvlərini dərk edib tövbə etsələr, həyatları 100 ilə çatır.

### *22.1.1.3. Müsibətlərin yazılma vaxtı*

Uca Allah buyurur:

*“Yer üzündə və ya özünüzdə baş verən elə bir hadisə yoxdur ki, onu yaratmamışdan əvvəl o, bir dəftərə yazılsın. Bu, Allah üçün çox asandır”* (“Hədid” surəsi, 57/22).

Hadisənin baş verməsi hər hansı qərarın tətbiqi kimidir. Məsələn, məhkəmənin yazılı qərarı olmadan heç bir cəza həyata keçirilmədiyi kimi, Allahın yazılı qərarı olmadan da heç bir hadisə baş vermir. Bunu başqa şəkildə izah edən ayə belədir:

*“Allahın izni olmadan heç bir hadisə baş verməz”* (“Təğabun” surəsi, 64/11).

Tövbə ilə bağlı ayələrdən, Nuh əleyhissalamın oğlunun və Fironun başına gələnlərdən, həmçinin, Yunus əleyhissalamla qövminə nemət verilməsindən başa düşürük ki, hər hansı hadisənin yazılması onun baş verməsindən əvvəl təsadüf edir. Yuxarıdakı ayədə qeyd olunan “onu (yəni, hadisəni) yaratmağımızdan əvvəl” ifadəsi bunu dəstəkləyir. Uca Allah belə buyurur:

*“Allahın izni olmadan heç kimə ölüm yoxdur. Onun əcəli yazılı olaraq müəyyən edilmişdir. Kim dünya mənfəətini istəsə, ona bundan verərik. Kim də axirət nemətini istəsə, ona da ondan verərik. Biz təşəkkür edənləri mükafatlandıracağıq”* (“Ali-İmran” surəsi, 3/145).

Allah təsdiq edir, yazı yazılırsa, artıq ediləcək heç nə qalmır. Bu ayə də bunu göstərir.

*“(Uhud döyüşündə içinə düşdüyünüz) o qəm-qüssədən sonra sizi bir təskinlik hissi bürüdü, üstünüzə şirin mürgü çökdü. Aranızdan bəziləri belə idi. Bir qisminiz isə öz canlarının hayına qalmışdı, cahiliyyə düşüncələrinə qapılmışdı. Belə deyirdilər: “Bu işdə bizim əlimizə nə keçdi?” De: “Bu iş tamamilə Allahın razılığı üçündür!” Onlar sənə bildirmədikləri bir şeyi öz içərilərində gizlədir: “bu işdə bizim xeyirimiz olsaydı, elə buradaca öldürülməzdik” - deyirlər. De: “Siz evlərinizdə olsaydınız belə, öldürüləcəkləri yazılanlar çıxar, uzanacaqları yerə qədər gedərdilər”. Bu, Allahın içinizdə olanları sınaması, qəlblərinizdə olanları əməllicə təmizləməsi üçündür. Allah içinizdə nə olduğunu bilir”* (“Ali-İmran” surəsi, 3/154).

### **22.1.2. Xalqların əcəli**

Cəmiyyətlərin, xalqların da əcəli vardır. Uca Allah belə buyurur:

*“Hər ümmətin bir əcəli vardır. Onların əcəli gəldiyi zaman nə bir an yubadılmalarını istəyə bilərlər, nə də qabağa keçə bilərlər”* (“Əraf” surəsi, 7/34).

*“De: “Allah da seçib yaratmayana kimi mənim özümə nə bir zərər, nə də bir xeyirim dəyə bilər. Hər ümmətin bir əcəli vardır. Onların əcəli gəldiyi zaman nə bir an yubadılmalarını istəyə bilərlər, nə də qarşına keçə bilərlər”* (“Yunus” surəsi, 10/49).

Yunus qövmü kimi, əcəl gəlməzdən əvvəl səhvini başa düşüb bu yoldan qayıdan ümmətlər qalan müddəti tamamlayırlar. Məsələn, 200 illik ömrü 150 ilə salındıqda, müddət tamamlanmadan səhvini dərk edib bu yoldan qayıtsa, 200 ili sona çatdırmağa layiq olur.

*“Bu ona görədir ki, bir cəmiyyət özündə olanı dəyişməyincə, Al-*



*lah da onlara verdiyi neməti dəyişməz. Allah eşidir, bilir”*  
(“Ənfal” surəsi, 8/53).

Buraya qədər insanın və ümmətin öz əcəlini qısaltması ilə bağlı ayələrə baxdıq. İndi isə insanın başqasının əcəlini necə qısaltması ilə bağlı ayələrə nəzər yetirək.

### **22.1.3. Başqasının ömrünü qısaltmaq**

*Musa əleyhissalamla Xızır bir oğlan uşağının yoldaşları ilə oynadığını görürlər. Xızır uşağı öldürür. Musa dərhal deyir: “Bir cana qarşılıq olmadan günahsız canı öldürdün? Sən çox pis iş gördün”. Xızır bunun səbəbini belə izah edir: “Oğlanın ata-anası inanclı insanlardı. Bunun onları azdırmasından və inkara sürükləməsindən qorxduq. İstədik ki, Rəbbləri onlara daha təmiz və daha mərhəmətli birini versin. Bunları özbaşına eləmədim...”*  
(baxın: “Kəhf” surəsi, 18/80-82).

Uşağın əcəli gəlsəydi, Musa əleyhissalam Xızıra qarşı çıxmaz, o da belə bir səbəb göstərməzdi.

Bu mövzuda sonuncu Nəbimizin belə bir hədisi var. Səhabələrdən olan Cabir başına gələn bir hadisəni belə danışı: “Səfərlərdən birindəydik. Bir nəfərə daş dəydi və başı yarıldı. Sonra ihtilam oldu (yuxuda spermanın ifrazı) və yoldaşlarından soruşdu: “Mənim təyəmmüm etməyimə icazə var?” Dedilər ki, sənün üçün heç bir icazə görmürük, sudan istifadə edə bilərsən”. Həmin şəxs yuyundu və vəfat etdi. Nəbi əleyhissalamın yanına gəldik. Vəziyyət ona bildirildikdə belə dedi:

“Allah canlarımı alsın, adamı öldürdülər. Bilgisizliyin əlacı sual verib öyrənməkdir. Təyəmmüm etməsi və ya yarasına parça bağlayıb məsh etməsi, bədənin digər hissəsini yuması kifayət edərdi”.<sup>200</sup>

Hər hansı insanı qətlə yetirməkdə də vəziyyət eynidir. Məsələn, bir mömini qəsdən öldürənə qarşı qisas tətbiq edilir. Uca Allah belə buyurur:

200 Əbu Davud, Tahara, 127.

*“Ey iman gətirənlər! Adamı öldürülənlərə görə qisas sizə vacib edildi. Azada azad, köləyə kölə, qadına qadın... Kim öldürülənin qardaşı tərəfindən bir şeylə əfv edilsə, “məruf”a tabe olsun və əvəzini gözəl tərzdə ödəsin. Bu, Rəbbiniz tərəfindən bir yüngülləşdirmə və mərhəmətdir. Bundan sonra kim düşmənçiliyi davam etdirərsə, onun üçün əziyyətli bir əzab vardır”* (“Bəqərə” surəsi, 2/178).

“Qisas” öldürəni öldürmə və yaralayanı yaralamaq mənasına gəlir.<sup>201</sup> Bu, eynilə sındırdığı şüshənin əvəzini yerinə taxdırmaq kimi, günahkarın verdiyi zərəri aradan qaldırmaqdır. Öləni diriltmək mümkün olmadığına görə günahkara qarşı qisas tətbiq edilir. Uca Allah belə buyurur:

*“Biz onlara Tövratda bunu yazdıq: “Cana can, gözə göz, buruna burun, qulağa qulaq, dişə diş və yaralar, məhz bunların hamısı qisasdır. Hər kəs haqqından vaz keçsə, bu, onun üçün kəffarə olar. Kimlər də Allahın nazil etdiyi ilə hökm verməsələr, məhz onlar səhv edərlər”* (“Maidə” surəsi, 5/45).

Yaşadan və öldürən Allahdır. Onun verdiyi həyata qəsdən son qoyan insan günahı Allaha qarşı edir. Bir insanın şüshəsini qəsdən sındıran şüshəni taxmaqla cəzadan xilas olmayacağı kimi, qəsdən adam öldürən də qisasla xilas olmur. Allah bu günahın qarşılığını Cəhənnəm olaraq müəyyən etmiş və belə buyurmuşdur:

*“Hər kəs qəsdən bir mömini öldürərsə, onun cəzası əbədi olaraq Cəhənnəmdə qalmaqdır. Allah ona qəzəblənmiş, onu lənətləmiş və onun üçün böyük bir əzab hazırlamışdır”* (“Nisa” surəsi, 4/93).

Qətlə yetirilənin həyatı sona çatsaydı, qatili cəzalandırmaq mənasız olardı. O zaman insanı qətlə yetirməyi qadağan etməyin də heç bir mənası olmazdı. Uca Allah buyurur:

*“Allahın toxunulmaz etdiyi şəxsi öldürməyin, hüquqa uyğundur-sa, bu başqadır. Kim haqsız yerə öldürülmüşsə, artıq onun varisinə ixtiyar vermişik. O da öldürmək məsələsində həddi aşmasın. Çünki ona artıq kömək olunmuşdur”* (“İsra” surəsi, 17/33).

Bunlar qətlə yetirilən insanın öz əcəllilə ölmədiyini göstərir.

201 Lisanul-arab (قص) mad.

## 22.2. Allah yolunda özünü fəda etmək

İnsanlar canlarını Allah yolunda fəda etməklə də “əcəli-musəmma”larının qısalmasına səbəb olurlar. Allah bunun qarşılığını qat-qat verəcək. Uca Allah belə buyurur:

*“Əgər siz Allah yolunda öldürülər və ya ölərsinizsə, görəcəksiniz ki, Allahın bağışlaması və sizə mərhəməti dünyada qalıb yı-ğacağınız şeylərdən daha yaxşı olacaqdır”* (“Ali-İmran” surəsi, 3/157).

Vəfat edən insan “əcəli-musəmma”sının başa çatması ilə ölür. Lakin Allah yolunda öldürülən canını Allah üçün fəda etdiyinə görə canının qarşılığında Allah ona yeni can verir. Uca Allah buyurur:

*“Allah yolunda öldürülənləri ölmüş sanma. Onlar Rəbbi yanında diridirlər; onlara ruzi verilir. Allahın onlara verdiyi nemətlərə sevinirlər. Hələ aralarına qatılmayanlara bu müjdəni vermək istəyirlər: “Üstlərində nə bir qorxu olar; nə də kədərlənərlər”. Allahın nemətini və ikramını da müjdələmək istəyirlər. Allah möminlərin alacağı əvəzi azaltmayacaqdır”* (“Ali-İmran” surəsi, 3/169-171).

*“Allah yolunda öldürülənlərə “ölüdürlər” deməyin. Xeyr, onlar diridirlər; lakin siz bunun fərqudə deyilsiniz”* (“Bəqərə” surəsi, 2/154).

Allah yolunda öldürülənlər verdikləri ömürdən dəfələrlə artığını alırlar. Uca Allah belə buyurur:

*“Kim bir yaxşılıqla gələrsə, ona gətirdiyinin on qatı verilər”* (“Ənam” surəsi, 6/160).

Bu yaxşılıq Allah yolunda malını sərf etmək şəklində olduqda 700 qat, hətta daha çox olur. Uca Allah buyurur:

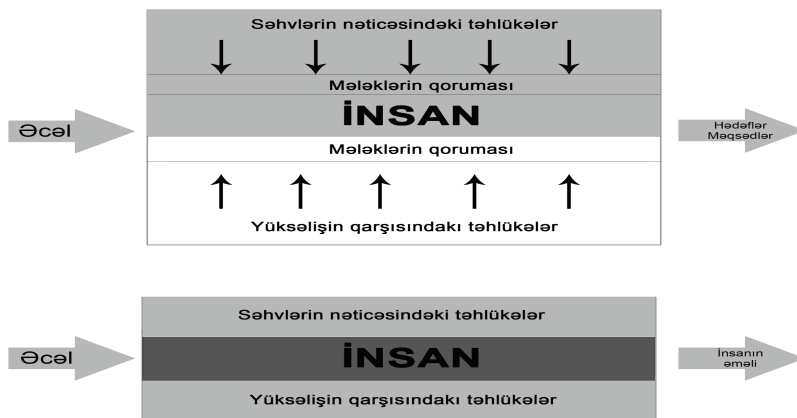
*“Mallarını Allah yolunda xərcləyənlərin vəziyyəti yeddi sünbül bitirən bir dənənin vəziyyətinə bənzər. Hər sünbüldə yüz dənə dənə var. Allah seçdiyi kimsəyə qat-qat verər”* (“Bəqərə” surəsi, 2/261).

Allah yolunda öldürülənin ömrü isə Qiyamətə qədər uzanır. Onun

ömrü sona çatsaydı, fədakarlıq edib belə bir qarşılığa layiq olmazdı. Allah yolunda ölənün və öldürülənün başqalarından fərqi budur.

İbn Məsudun bildirdiyinə görə, Nəbi sallallahu aleyhi və səlləm yerə dördbucaq şəkli çəkdi. Sonra onun ortasında bir ucundan o biri ucuna qədər kənara çıxan bir xətt uzatdı. Bu xəttin içəridə qalan hissəsinə doğru çox kiçik xətlər çəkib dedi: “Bu xətt insandır. Bu onun əcəlidir ki, onu hər tərəfdən əhatə etmişdir. Kənara uzanan bölmə onun əməli, bu kiçik xətlər isə insanın qarşılaşdığılardır. Bu xətt ondan üstün olmasa, bu edir. Bu da üstün olmasa, bu edir”.<sup>202</sup>

Nəbimizin çəkdiyi xətti belə göstərə bilərik:



Uca Allah insanları sağdan və soldan gələn bəla oxlarından qoruyur. Bununla bağlı ayə belədir:

*“Allahın əmri ilə insanın həm önündə, həm də arxasında onu qoruyan təqibçilər (mələklər) vardır. Bir cəmiyyət özündə olanı dəyişdirməyə nə kimi, Allah da onlarda olanı dəyişdirməz. Allah hər hansı bir camaata pislilik etmək istəsə, heç nə onun qarşısını ala bilməz. Onların Allahdan başqa köməkçiləri də yoxdur”* (“Rad” surəsi, 13/11).

202 Buxari, Riqaq, 4.





*23-cü mövzu*

*ŞƏFAƏT*





“Şəfaət” lüğətdə “iki şeyin birlikdə olması”, “tək olanı cüt etmək”, “cüt say”, “bir insanın onunla birləşməsini istəmək” və ya “bir insanın yanında olmaq” mənalarına gəlir.<sup>203</sup> İşini görmək istədiylə birlikdə olub, ona arxa durmaq da şəfaətdir.<sup>204</sup> İnsanlar belə şəfaətlər edirlər. Uca Allah buyurur:

*“Kim yaxşı bir işə şəfaət edərsə, bundan ona pay düşər. Kim də pis bir işə şəfaət edərsə, onun da bundan cavabdehliyi var. Allah hər şeyi qoruyur və himayə edir”* (“Nisa” surəsi, 4/85).

Şəfaət dedikdə, hörmətli bir şəxsin məhşər günü Allahın yanında başqa bir şəxsə arxa olması başa düşülür. İnsanın daxilini və nələr etdiyini bilən Allahın yanında bir şəxsə arxa olacağını düşünmək həm Allahı insan səviyyəsinə endirmək, həm də şəfaət etməsi gözlənilən insanı Ondan daha mərhəmətli hesab etməkdir. Uca Allah belə buyurur:

*“De: “Əgər bilirsinizsə, deyin, hər şeyin hakimiyyəti əlində olan, himayə edən, amma Ona qarşı qorunmaq imkanı olmayan kimdir? Onlar: “Allahdır!” deyəcəklər. De: “Bəs niyə təkəbbürlük edirsiniz?”* (“Muminun” surəsi, 23/88-89).

İnsanların bir çoxu Allaha aid bəzi xüsusiyyətlərin şəfaət edəcəklərinə inandığı real və ya xəyali insanlarda da olduğunu düşünür və onlara qulluq edirlər. Uca Allah belə buyurur:

*“Onlar Allah ilə aralarına qoyduqları elə şeyə qul olurlar ki, onlara nə bir zərəri olur, nə də bir fayda verir. “Bunlar Allahın yanında şəfaətçilərimizdir!” deyirlər. De: “Yoxsa Allaha göylərdə və yerdə bilmədiyi bir şeyimi xəbər verirsiniz?” Allah onların ortaq saydıqları şeydən uzaq və ucadır”* (“Yunus” surəsi, 10/18).

İnsanı Allahdan qoruyacaq qüvvə Allahdan güclü olmalıdır. Bu səbəbdən, şəfaət edəcəyinə inanılan insanlar müəyyən mənada xəyali tanrı olurlar. Xristianların fikrincə, İsa da belə bir tanrıdır. Katoliklər belə deyirlər:

“İsa Atanın yanında xristianların vəkilliyini edir. Onların lehinə

---

203 Kitabul-ayn.

204 Məqayis, Mufərədat,

vasitəçilik etmək üçün daim canlıdır və hər zaman Allahın hü-  
zurunda dayanır.<sup>205</sup> Özünün vasitəçiliyi ilə Allaha yaxınlaşanları  
tamamilə xilas etməyə gücü çatır”.<sup>206</sup>

Şəfaətçilər əsasən yarıtanrı, yarınsan sayılır, tanrı yönüylə Alla-  
ha, insan yönüylə isə insanlara yaxın qəbul edilirlər. Xristianların  
451-ci ildə IV Beynəlxalq Kadıköy Şurasında bu qərar qəbul edil-  
mişdir:

“Rəbbimiz Məsih İsanın mükəmməl Tanrılığa və mükəmməl in-  
sanlığa sahib, əsl Tanrı və əsl insan olduğunu, ağıllı ruhdan və  
bədəndən ibarət olduğunu, tanrılıq baxımından Ata ilə, insanlıq  
baxımından isə bizimlə eyni olduğunu, günah xaricində hamımı-  
za hər şeydə bənzər olduğunu, tanrılıq baxımından əsrlərlə əvvəl  
Atadan dünyaya gəldiyini, insanlıq baxımından bizim əmin-a-  
manlığımız üçün bakirə Məryəmdən dünyaya gəldiyini birgə səs-  
lə qəbul etdiyimizi rəsmi olaraq bəyan edirik”.<sup>207</sup>

Uca Allah belə buyurur:

*“Rəbbinin hüzuruna toplanılacaqlarından qorxanları Quranla  
xəbərdar et ki, onların Allahdan başqa nə dostları, nə də şə-  
faətçiləri vardır. Bəlkə çəkinərlər”* (“Ənam” surəsi, 6/51).

*“De: “Şəfaət bütünlüklə Allaha məxsusdur”* (“Zumər” surəsi,  
39/44).

*“De: “Allah da seçməyə, mənim özümə nə fayda verməyə, nə də  
bir zərər yetirməyə gücüm çatmaz”* (“Əraf” surəsi, 7/188).

*Əbu Hureyrənin bildirdiyinə görə, “Tayfanın ən yaxınlarını xə-  
bərdar et!”* (“Şuəra” surəsi, 26/214) ayəsi nazil olduqda, Allahın  
elçisi belə bir çıxış etmişdi:

*“Ey Qureyş icması! Özünüzi xilas etməyə çalışın. Allahın yanın-  
da sizə heç bir faydam olmaz. Ey Abdumənaş oğulları! Allahın  
yanında sizə heç bir faydam olmaz. (Əmim) Abdulmuttalib oğlu  
Abbas! Allahın yanında sənə heç bir faydam olmaz. (Xalam) Sa-*

205 Katolik Kilisesi Din ve ahlak İlkeleri, par. 519.

206 Katolik Kilisesi Din ve ahlak İlkeleri, par. 2634.

207 Katolik Kilisesi Din ve ahlak İlkeleri, par. 467.

*fıyyə! Allahın yanında sənə heç bir faydam olmaz. Ey qızım Fatimə! Mənim malımdan istədiyini istə. Lakin Allahın yanında sənə heç bir faydam olmaz” dedi (Buxari, Vəsəyə, 11).*

### **23.1. Məhşər günündə şəfaət edilməyəcək**

“Məhşər” lüğəttə “toplanma yeri” və “toplanma zamanı” mənasına gəlir. Termin olaraq ilk insandan son insana qədər hamının yenedən dirilib bir yerə toplanacağı yerin adıdır. O gün insanlar dünyada etdiklərinin hesabını verəcəklərinə görə ona “hesab günü” də deyilir.

Möminlər orada iki yerə bölünəcək, onların bir hissəsi birbaşa Cənnətə, bir hissəsi isə Cəhənnəmə gedəcəkdir. Cəhənnəmə gədənələr sonradan Cənnətdəki yaxınlarının yanlarına veriləcəklər. Belə ki, şəfaət cəhənnəmdə tənhalaşan günahkar möminlərin Allahın izni və təsdiqlə Cənnətdəki yaxınlarının yanlarına gətirilməsidir. Bu mövzu Quranda və bununla bağlı hədislərdə açıq şəkildə qeyd edilmişdir.

Aşağıdakı ayələr məhşərdə, yəni, hesab günündə şəfaətin olmayacağını bildirir:

*“Çəkinin o gündən ki, heç kəs heç kəsin əvəzinə cəza çəkməyəcək, heç kəsdən şəfaət qəbul olunmayacaq, heç kəsdən bir fidyə alınmayacaq və heç kimə kömək göstərilməyəcəkdir” (“Bəqərə” surəsi, 2/48).*

*“Möminlər! Sizə verdiyimiz ruzidən xərcləyin! Alış-verişin, dostluğun və şəfaətin olmayacağı gün gəlməmişdən öncə bunları edin. Bunu görməməzliyə vuranlar isə tam bir xəttadırlar” (“Bəqərə” surəsi, 2/254).*

*“Sən haradan biləydin ki, haqq-hesab günü nədir? Doğrudan da, sən haqq-hesab gününün nə olduğunu haradan biləcəkdin? O gün heç kəsin heç kəsə bir şey edə bilməyəcəyi gündür. Həmin gün bütün səlahiyyət Allahındır!” (“İnfitar” surəsi, 82/17-19).*

Cənnətdəki möminin bir insanı yanına götürməsi, yəni, şəfaət etməsi yalnız Allahın verəcəyi izindən sonra mümkün olacaqdır.

*“Rəbbiniz olan Allah göyləri və yeri altı gündə yaratmış və ərşi hakimiyyəti altına almışdır. İşləri yoluna qoyan Odur. Yalnız Onun icazəsindən sonra kimsə şafəətçi ola bilər. Budur, Rəbbiniz Allah. Ona qul olun. Məgər aqlınızı başınıza almayacaqsınız?”* (“Yunus” surəsi, 10/3)

Allaha şəriq qoşmaq günahıyla məhşərə gələnlər Cənnət üzü görməyəcəklər. Oraya bu günahla gəlməyənlərdən savabı çox olanlar birbaşa Cənnətə, günahı çox olanlar isə Cəhənnəmə gedəcəklər.

### **23.1.1. Birbaşa Cənnətə gedəcək insanlar**

Nemətlərə qovuşacaq olanlar böyük günah etməyən möminlərdir. Uca Allah belə buyurur:

*“Sizə qadağan olunmuşların böyüklərindən çəkinsəniz, günahlarınızı örtər və sizi şərəfli bir yerə yerləşdirərik”* (“Nisa” surəsi, 4/31).

Böyük günahlarla bağlı Allahın Elçisi belə buyurmuşdur:

- Fəlakətə sürükləyən yeddi şeydən çəkinin.
- Ey Allahın Elçisi, onlar nədir?
- Allaha şəriq qoşmaq, sehr, haqlı səbəblə olması bir tərəfə, Allahın toxunulmaz buyurduğu cana qıymaq, faiz yemək, yetim malı yemək, düşməyə hücum edilən zaman döyüşdən qaçmaq və pis yolla əlaqəsi olmayan namuslu mömin qadınlara zina iftirası atmaqdır.<sup>208</sup>

Böyük günahlar bunlarla məhdudlaşmır. Qoyulan böyük qadağalardan çəkinənlər gözəl həyat yaşamış hesab edilir, daha gözəli ilə qarşılanırlar. Uca Allah buyurur:

*“Göylərdə və yerdə nə varsa, hamısı Allahındır. Bu, pislik edənlərə əməllərinin cəzasını verməsi, yaxşılıq edənləri isə ən gözəli ilə mükafatlandırması üçündür. Onlar günahların böyüklərindən və pozğunluğun növlərindən uzaq dayananlardır. Sənin Rəbbinin məğfirəti əhatəlidir”* (“Nəcm” surəsi, 53/31-32).

208 Buxari, Səhih, Vəsəyə, 23; Muslim, Səhih, İman.

Etdiklərindən daha gözəli ilə qarşılanma vədi alanlar bunlardır:

*“Öncədən daha gözəl qarşılanacaqlarına söz verdiklərimiz Cəhənnəmdən uzaqlaşdırılmış olacaqlar. O böyük dəhşət onları kədərləndirməz, onlar ürəklərinin istədiyi şeylər arasında əbədi qalacaqlar. Mələklər onları qarşılıyib: “Bu sizin gününüzdür, sizə vəd olunmuş gündür!” deyəcəklər”* (“Ənbiya” surəsi, 21/101-103).

Böyük günah etdikləri halda tövbə edib səhvlərini düzəldənlər də bu təbəqəyə aiddirlər. Belə ki, ilk müsəlmanların əksəriyyəti günahların ən böyüyü olan şirkə düşmüşdülər. Onlar tövbə edib səhvlərini düzəldərək bu ayənin çərçivəsinə daxil olmuşlar. Uca Allah belə buyurur:

*“Rəhmanın qulları Allahla yanaşı başqa tanrını köməyə çağırmazlar. (Quranın) haqlı (hesab etdiyi) bir səbəb yoxdursa, Allahın toxunulmaz etdiyi canı öldürməzlər, zina etməzlər. Bunları edənlər günaha girər. Qiyamət günü onun əzabı qat-qat artırılar və onun içində zəlil olaraq əbədi qalarlar. Ancaq tövbə edib inanan və yaxşı iş edənlər bunun xaricindədirlər. Allah onların pis əməllərini yaxşı əməllərlə əvəz edir. Allah bağışlayar, rəhm edir”* (“Furqan” surəsi, 25/68-70).

### **23.1.2. Müşriklər birbaşa Cəhənnəmə gedəcəklər**

“Müşrik” Allahı ikinci sıraya, özünü və ya başqa varlığı isə Allahın yerinə qoyan şəxsdir. Bundan başqa, Allahla öz arasına qoyduğu şeyə daha çox əhəmiyyət verib Allaha qarşı etinasız yanaşdığına görə kafir olur. Buna görə də hər müşrik kafir, hər kafir isə müşrikdir. Bunlar birbaşa cəhənnəmə gedəcəklər. Uca Allah belə buyurur:

*“Onlar Allahı qoyub özlərinə nə bir zərər, nə də bir fayda verməyəcək olanlara qul olurlar. Və deyirlər: “Bunlar Allahın yanında bizə şafaət edənlərdir!” De: “Yoxsa siz, Allaha göylərdə və yerdə bilmədiyi bir şeyimi xəbər verirsiniz?” Allah onların qoşduqları şəriklərdən uzaqdır və ucadır”* (“Yunus” surəsi, 10/18).

*“De: “Sizə işləri ən çox ziyana uğrayanları xəbər verimmi? On-*

lar bu həyatda gözəl iş gördüklərini düşündükləri halda səhv edənlərdir. Onlar Rəbbinin ayələrini və Ona qovuşmağı nəzərə almayaraq kafir olmuşlar; bütün əməlləri də boşa çıxan kimsələrdir. Odur ki, onların cəzaları Cəhənnəmdir. Bu, kafir olduqlarının, ayələrini və elçilərini məsxərəyə qoyduqlarının əvəzidir” (“Kəhf” surəsi, 18/103-106).

### **23.1.3. Günahı çox olan möminlər Cəhənnəmə gedəcəklər**

Şirk günahıyla ölməyən, lakin günahı savabından çox olan şəxslər cəhənnəmə girib cəzalarını çəkəcək, sonra cənnətdəki yaxınlarının yanına salınacaqlar. Belə ki, şəfaət də bunlarla bağlıdır. Uca Allah bir neçə peyğəmbərlə bağlı bilgi verdikdən sonra belə buyurur:

*“Onların arxasından namaza laqeyd yanaşan və arzularına uyan bir nəsil gəldi. Onlar yaxında ğayy ilə (qondarmaları ilə) üzləşəcəklər”* (“Məryəm” surəsi, 19/58-59).

Ərəb dilində “ğayy”, “səhv yola girmək”, “istəyinə qovuşmaq” deməkdir.<sup>209</sup> Hər günahkarın özünə görə haqlı səbəbi və nail olmaq istədiyi məqsədi vardır. “Ğayy” günahını ilk dəfə edən İblisdir. Çünki o, Allahın ona haqsızlıq etməsi iddiasıyla Adəmə səcdə etməmişdir.

*“(İblis Allaha) belə demişdi: “Palçıq halında ikən yaratdığımı səcdə edəcəyəm?!” Sonra da belə dedi: “Sən nə etdiyini gördünmü, mənə seçdiyini budur? Məni Qiyamət gününə qədər yaşatsan, az bir qismindən başqa onun bütün nəslini özümə bağlayaram”* (“İsra” surəsi, 17/61-62).

Allah ona Qiyamətə qədər yaşamaq haqqı verdikdə isə nə edəcəyini belə izah etdi:

*“Məni ğayya (səhv yola, qondarmaya) sürüklədin, mən də Sənin düz yolunda onlar üçün oturacağıma and içirəm. Sonra onların önlərindən, arxalarından, sağlarından və sollarından soxulacağam. Sən onların əksəriyyətinin təşəkkür etməyəcəyini görəcəksən”* (“Əraf” surəsi, 7/16-17).

---

209 əs-Sıhah fil-luğa.

Allah Adəmi bağa yerləşdirəndə İblisi göstərərək belə dedi:

*“Ey Adəm! Bu, həm sənin, həm də yoldaşının düşmənidir. O, sizi bu bağdan çıxartmasın, yoxsa bədbəxt olarsan. Orada nə ac qalar; nə də çılpaq olarsan. Nə susayar; nə də bürküdən əziyyət çəkərsən!”* (“Taha” surəsi, 20/117-119)

İblis Adəmin zəif yerlərini müəyyən edib hərəkətə keçdi:

*“Ona bunları pıçıldadı: “Sənə əbədiyyət ağacını və tükənməyəcək bir mülkü göstərimmi?”* (“Taha” surəsi, 20/120).

Bu təklif Adəmlə Həvvaya çox cazibəli göründü.

*“İkisi də həmin ağacdən yedilər, ayıb yerləri özlərinə göründü. Dərhal bağın yarpaqlarından örtməyə başladılar. Adəm Rəbbinin əmrindən çıxdı, gəyy cinayətini törətdi”* (“Taha” surəsi, 20/121).

İblis özünü günahkar görmədiyinə görə kafir olmuşdu. Allah Adəmlə Həvvaya belə səsləndi:

*“Sizə bu ağacı qadağan etmədimmi və şeytan sizin açıq-aşkar düşmənidir demədimmi? Hər ikisi: “Ey Rəbbimiz! Biz nə etdiksə, özümüzə etdik. Əgər bizi bağışlamasan və bizə rəhm etməsən, əlbəttə, itirənlərdən olarıq” dedilər*” (“Əraf” surəsi, 7/22-23).

*“Ğayy” günahını edən ya İblis, ya da Adəm kimi olur. İblis kimi olan özünü günahkar hesab etmir; əbədi Cəhənnəmə layiq olur. Adəm kimi olan isə günahını qəbul edir. Əgər onun kimi tövbə edib böyük günaha yol verməsə, yaxud savabı çox olsa, birbaşa Cənnətə gedir. Günahı çox olan isə Cəhənnəmə gedib cəzasını çəkir. “Ğayy” cəzasına layiq görülənlər haqqında belə buyurulur:*

*“Rəbbinə and olsun ki, onları (ğayy günahı törədənləri) şeytanlarla birlikdə toplayar; sonra alovlu Odun ətrafında diz çökdürərək. Sonra hər icmadan Rəhmana ən çox asi olanı çıxarıb ayıracağıq. Orada Cəhənnəmdə yanmağı daha çox layiq olanları, əlbəttə ki, Biz yaxşı tanıyıriq.*

*İçinizdən (ğayy günahı törədənlərdən) hər kəs oraya varid<sup>210</sup> olacaqdır. Bu, Rəbbinin icraatı öhdəsinə götürdüyü qəti bir qərardır. Sonra müttəqiləri xilas edəcək, zalımları isə orada diz üstə çökmüş halda tərک edəcəyik*” (“Məryəm” surəsi, 19/68-72).

“Müttəqi” “təqva sahibi” deməkdir. “Təqva” özünü qorxduğu şeydən qorumaqdır.<sup>211</sup> Şirkdən qorunan əbədi Cəhənnəmdən də qorunur. Bu ayələr mövzunu qətiləşdirir:

“Günahkarları suya qaçanlar kimi Cəhənnəmə sövq edəcəyik. Rəhmandan söz alanlardan başqaları şəfaət etmək haqqına malik ola bilməyəcəkdir” (“Məryəm” surəsi, 19/86-87).

Rahmandan vəd alanlar özlərini şirkdən qoruyanlardır. Çünki Uca Allah belə buyurub:

*“Allah Ona şərik qoşmağı bağışlamaz, bundan başqa olanı isə hidayəti seçən insan üçün bağışlayar. Kim Allaha şərik qoşarsa, dərin bir azğınlığa düşər*” (“Nisa” surəsi, 4/116).

Şirk xaricindəki böyük günahlarla bağlı bəzi ayələrə nəzər yetirək:

*“Hər kim qəsdən bir mömini öldürərsə, onun cəzası içərisində əbədi qalacağı cəhənnəmdir. Allah ona qəzəblənmiş, onu lənətləmiş və onun üçün böyük bir əzab hazırlamışdır*” (“Nisa” surəsi, 4/93).

*“Sələm (faiz) yeyənlər şeytan ağılını aldığı kimsənin davranışından fərqli davranış göstərməzlər.<sup>212</sup> Bu onların: “Alış-veriş də sələmçilik kimidir!” demələrinə görədir. Halbuki, Allah alış-ve-*

210 Varid (وارد) sözü cəhənnəmlə birgə işlədildikdə, suya gedərcəsinə cəhənnəmə getməyi ifadə edir. Məşhərdəki hesabdən bezənlər oradan çıxarıldıqda su içmək ümidilə cəhənnəmə qaçaçaqlar. Uca Allah buyurur: “Qiyamət günü Firon xalqının önünə düşəcək, onları suya apararcasına cəhənnəm oduna aparacaqdır. Onların çatacaqları su nə pis sudur” (“Hud” surəsi, 11/98)

211 Mufərədat (مفردات) mad.

212 Ayədə qeyd edilən, “yətəxabbətuhuş şaytanu minəl məssi” ifadəsi əsasən, “şeytanın vurduğu” kimi tərcümə edilir. Bizim fikrimizcə, bu tərcümə mənəni doğru çatdırmır. “Yətəxabbətuhuş şaytanu” ifadəsi ərəb dilində bu mənələrə də gəlir: şeytan toxunub dəli etdi, (Lisanul-Arab خبط mad) بخبله يفسده “ağılını alaraq onu dəli edir”. (Muhəmməd Murtaza əz-Zəbidi, Tacl-arus, خبط mad) الخبل “ağılını alma” mənəsinə gəlir: (Lisanul-Arab خبل mad) Səhv bir şey etməyən, faiz alıb-satmanı ifadə etməz. Buna görə də ayə, belə şəxslərin şeytana uyduğunu və doğru düşünmədiyini bildirir.



*rişi halal, faizli işi (sələmçiliyi) isə haram etmişdir. Hər kim Rəbbindən xəbərdarlıq gəldikdən sonra sələmçiliyə son qoyarsa, keçmişdə qalanlar ona bağışlanar və onun işi Allaha qalar. Hər kim də davam edərsə, onlar Odun dostlarıdır. Onlar orada ölümsüzdürlər”* (“Bəqərə” surəsi, 2/275).

Ayələrdəki “xalid” sözüne “ölümsüz həyat”, “ölümsüzlük” mənası verilmişdir. Digər tərcümələrdə isə ona “əbədilik” mənası verilir. Halbuki “əbədilik” mənasına gələn “əbədən” sözü bəzi ayələrdə “xalid” sözü ilə birlikdə qeyd olunur. Ərəblər “xalid” sözüne “korlanmayan”, “olduğu kimi qalan”<sup>213</sup> və “ölümsüz varlıq”<sup>214</sup> mənasını verirlər. Bizim fikrimizcə, Cənnət və Cəhənnəm üçün işlədilən, “xuld” kökündən olan sözlərə “ölümsüzlük” mənasını vermək lazımdır. Çünki Cəhənnəmdə olanlar ölməyəcəklər. Uca Allah belə buyurur:

*“Ayələrimizi görməməzliyə vuranları odda yandıracağıq. Hər dəfə onların dəriləri yandıqca, başqa dərilərlə əvəz edəcəyik ki, əzabı dadsınlar. Allah güclüdür, düzgün qərar verir”* (“Nisa” surəsi, 4/56).

Cəhənnəmdən çıxmayacaq insanlar yalnız müşriklərdir. Ayələrdə “əbədilik” sözü yalnız bunlar üçün işlədilmişdir. Uca Allah buyurur:

*“Allah kafirləri qovmuş (lənətləmiş) və onlar üçün çilğın Od hazırlamışdır. Ora ölümsüz olaraq əbədi qalmaq üçün daxil olacaqlar. Onlar nə bir dost, nə də bir yardımçı tapa biləcəklər”* (“Əhzab” surəsi, 33/64-65).

Böyük günahı olan möminlər günahları çox olduğu təqdirdə Cəhənnəmə, savabları çox olduqda isə Cənnətə gedəcəklər. Uca Allah belə buyurur:

*“O gün (tərəzidə) çəkilməsi bir həqiqətdir. Savabı ağır gələnlər nicat ümid etdiklərinə qovuşarlar. Savabı yüngül gələnlər isə ayələrimiz qarşısında səhv davrandıqlarına görə özlərini xərc-ləyənlərdir”* (“Əraf” surəsi, 7/8-9).

213 Mufredat.

214 Məqayisul-luğa.

*“Sur üfürüləndə onların aralarında nə qohumluq əlaqəsi qalacaq, nə də bir-birilərindən hal-əhval tutacaqlar. Hər kimin yaxşılıqları ağır gələrsə, onlar ümid etdiklərinə qovuşarlar. Kimin yaxşılıqları yüngül gələrsə, onlar da özlərini xərcləyərlər, cəhənnəmdə ölümsüz olarlar. Üzlərini od yalayar və orada dişləri ağara qalarlar”* (“Muminun” surəsi, 23/101-103).

Günahı və savabı bərabər olanlar isə Cənnətə gedəcəklər. Çünki bu ayələrə görə Cəhənnəmə günahı ağır olanlar gedəcəklər.

*“Kimin dəyərli işləri ağır gələrsə, xoşbəxt güzəran sürər. Kimin də dəyərli işləri yüngül gələrsə, anası Haviyə olacaqdır. Sən haradan biləsən ki, Haviyə nədir? O çox qızmar bir oddur!”* (“Qariə” surəsi, 101/6-11).

Cəza zərərin aradan qaldırılmasından sonra olacaq. Əvvəl vurulan zərər qarşılır, sonra həmin insana ona uyğun cəza verilir. Beləliklə, cəza ikiqat artırılır. Uca Allah belə buyurub:

*“Rəhmanın bəndələri Allahla yanaşı başqa tanrını köməyə çağırmazlar. Haqlı bir səbəb yoxdursa, Allahın toxunulmaz etdiyi canı öldürməzlər, zina etməzlər.*

*Kim bunları edərsə, günaha batar. Qiyamət günü onun əzabı qat-qat artırılır və onun içində zəlil olaraq ölümsüzləşər”* (“Furqan” surəsi, 25/68-69).

*“Allah onlara deyəcək: “Sizdən əvvəl gəlmiş insanlar və cinlərlə bərabər bu Oda girin!” Ora girən hər tayfa öz yoldaşına lənət edər. Nəhayət, hamısı orada toplandığı zaman sonrakılar əvvəlkilər barəsində deyəcəklər: “Ey Rəbbimiz! Bunlardır bizi azdıran! Sən bunlara o atəşin əzabını ikiqata çıxar!” Allah deyəcək: “Hamınızınkı ikiqatdır, lakin siz bilmirsiniz!”* (“Əraf” surəsi, 7/38).

*“Kim bir yaxşılıqla gələrsə, ona gətirdiyinin on qat əvəzi verilir. Kim də pisliklə gələrsə, gətirdiyinin ancaq bir misli ilə cəza verilir. Onlara haqsızlıq edilməz”* (“Ənam” surəsi, 6/160).

Pislik edənə etdiyi pisliklə yanaşı bir pislik yazıldığına görə, yaxşılıq edənə də etdiyi yaxşılıqla birlikdə on yaxşılıq yazılmalıdır.

Bu vəziyyətdə 50 pislik və 10 yaxşılıq edən şəxsin tərəzisi belə olur:

50 pislik =  $50 \times 2 = 100$  günah

10 yaxşılıq =  $10 \times 11 = 110$  savab.

Bunların savabı çox olduğuna görə birbaşa Cənnətə gedəcəklər. Bu səbəbdən, bir müsəlmanın Cəhənnəmə getməsi üçün günahı çox böyük olmalıdır.

Müşriklər və günahları ağır olan möminlər birbaşa Cəhənnəmə girəcəklər.

### **23.2. “Şəfaəti-uzma”**

“Şəfaəti-uzma” ən böyük şəfaət səlahiyyəti deməkdir. Bu səlahiyyətin məhşərdə uzun müddət gözləmək səbəbilə yorulan insanların hesaba çəkilməsinə imkan yaratmaq üçün Muhəmməd əleyhissalama verildiyi qəbul edilir. Bu mövzuda Əbu Hureyrədən edilən bu rəvayət dəlil götürülür:

“Allahın Elçisi Muhəmməd əleyhissalam dedi:

“Mən Qiyamət günü insanların əfəndisiyəm. Nə üçün belə olduğunuzu bilirsiniz? Allah bütün insanları, əvvəllikləri və sonrakıları bir yerdə toplayır. Çağırən səsini eşitdirir, göz onları görür. Günəş yaxınlaşır, çətinlik və kədər güclərinin çatmayacağı və çəkə bilməyəcəkləri həddə çatır. İnsanlar bir-birilərinə belə deyirlər: “Nə vəziyyətə düşdüyümüzü görmürsünüz? Rəbbinizə qarşı şəfaət edəcək birinə müraciət etməyəcəksiniz?”

Bəziləri “Adəmin yanına getməlisiniz” deyirlər.

Adəmin yanına gəlib deyirlər: “Sən insanların atasısan. Allah səni əlilə yaratdı, sənə ruhundan üfördü, mələklərə əmr etdi, sənə səcdə etdilər. Rəbbin qarşısında bizə şəfaət et. Vəziyyətimizi və başımıza gələnləri görmürsənmi?”

Adəm deyir: “Bu gün Rəbbim heç zaman olmadığı qədər qəzəbləndi. Bundan sonra da belə qəzəblənməyəcəkdir. O, mənə ağacı qadağan etmişdi. Mən ona üsyan etdim. Nəfsim! Nəfsim! Nəf-

sim! Başqasının yanına gedin. Nuhun yanına gedin!”

Nuhun yanına gəlib belə deyirlər: “Ey Nuh! Sən insanlığa göndərilən ilk elçisən. Allah sənə “çox şükür edən qul” adını verdi. Rəbbin qarşısında bizə şəfaət et! Nə halda olduğunuzu görmürsən?”

Nuh deyir: “Bu gün Rəbbim heç zaman olmadığı qədər qəzəbləndi. Bundan sonra da belə qəzəblənməyəcəkdir. Mənim bir dua haqqım vardı, qövmümün əleyhinə istifadə etdim. Nəfsim! Nəfsim! Nəfsim! Başqasının yanına gedin. İbrahimin yanına gedin!”

İnsanlar İbrahimin yanına gəlib deyirlər: “Ey İbrahim! Sən Allahın peyğəmbəri və xalq arasında onun ən çox sevdiyi insansan. Rəbbin qarşısında bizə şəfaət et! Bu vəziyyətimizi görmürsən?”

İbrahim onlara belə deyir: “Bu gün Rəbbim heç zaman olmadığı qədər qəzəbləndi. Bundan sonra belə qəzəblənməyəcəkdir. Mən üç dəfə yalan danışdım. Nəfsim! Nəfsim! Nəfsim! Başqasının yanına gedin. Musanın yanına gedin!”

Musanın yanına gəlib deyirlər: “Ey Musa! Sən Allahın elçisisən. Allah elçilik verərək və səninlə birbaşa danışaraq səni digər insanlardan üstün etdi. Rəbbinə qarşı bizə şəfaət et! Bu vəziyyətimizi görmürsən?”

Musa onlara belə deyir: “Bu gün Rəbbim heç zaman olmadığı qədər qəzəbləndi. Bundan sonra da belə qəzəblənməyəcəkdir. Mən öldürmək əmri almadan bir insanı qətlə yetirdim. Nəfsim! Nəfsim! Nəfsim! Başqasının yanına gedin. İsanın yanına gedin!”

İnsanlar İsanın yanına gəlib deyirlər: “Ey İsa, sən Allahın Elçisi, Məryəmə xitabən söylədiyi söz və ondan bir ruhsan. Beşikdə ikən insanlara müraciət etdin. Rəbbinə qarşı bizə şəfaət et. Düşdüyümüz bu vəziyyəti görmürsən?”

İsa onlara belə dedi: “Bu gün Rəbbim heç zaman olmadığı qədər qəzəbləndi. Bundan sonra da belə qəzəblənməyəcəkdir”. O, etdiyi hər hansı bir günahdan bəhs etmədən: “Nəfsim! Nəfsim! Nəfsim! Başqasının yanına gedin. Muhəmmədin yanına gedin!” deyəcəkdir.

İnsanlar Muhəmmədin yanına gəlib deyirlər: “Ey Muhəmməd! Sən Allahın elçisi və peyğəmbərlərin sonuncususan. Allah keçmiş və gələcək günahlarını bağışladı. Rəbbinə qarşı bizə şəfaət et. Düşdüyümüz bu vəziyyəti görmürsən?”

Bundan sonra yola düşər, Ərşin altına gedər, Rəbbim üçün səcdə edərəm. Bu zaman Allah məndən əvvəl heç kimə vermədiyi qiymət və tərifləri mənə verər, sonra belə deyər:

“Ey Muhəmməd, başını qaldır və istəyini bildir ki, yerinə yetsin. Şəfaət et, şəfaətin qəbul edilsin”.

Mən də başımı qaldırıb, “Ya Rəbb, ümmətim! Ya Rəbb, ümmətim! Ya Rəbb, ümmətim!” deyərəm”.

Və mənə deyilər: “Ey Muhəmməd! Ümmətindən hesabı olmayanları Cənnət qapılarından sağdakı qapıdan içəri qəbul et! Onlar əsasən digər qapılarda da insanlara şərikdirlər!”

Sonra Allahın elçisi belə dedi:

“Nəfsim əlində olana and içirəm ki, Cənnət qapısının iki qanadının arasındakı məsafə Məkkə ilə Himyer və ya Məkkə ilə Busra arasındakı məsafə qədərdir” (Buxari, “Ənbiya” surəsi, 3, 8, Təfsir, Bəni İsrail 5).

Bu hədis Muslim (İman 327, (194) və Tirmizidə (Qiyamət 11, 2436) də vardır.

Hədis sənəd baxımından səhih ola bilər. Lakin bu ifadələr Qurana zidd olduğuna görə əsassızdır.

1. “Günəş yaxınlaşır” ifadəsinin heç bir əsası yoxdur. Çünki məhşərdə Günəş bükülmüş, ulduzlar sönmüş,<sup>215</sup> Yer öz Rəbbinin nuru ilə aydınlanmışdır.<sup>216</sup> Bu səbəbdən Günəşin yaxınlaşması mümkün deyildir.

2. “...çətinlik və kədər güclərinin çatmayacağı və çəkə bilməyəcəkləri həddə çatır” sözləri əsassızdır. Çünki böyük günah sahibləri çətinlik çəkməyəcəklər. Uca Allah belə buyurur:

215 “Təkvir” surəsi, 81/1-2

216 “Zumər” surəsi, 39/69

*“Rəbbimiz Allahdır!” deyib düz yol tutanlara (ölərkən) mələklər nazil olar. “Qorxmayın və kədərlənməyin! Sizə vəd olunan Cənnətlə sevinin!”*, - deyərlər. *Biz həm dünyə həyatında, həm də axirətdəki həyatınızda sizin dostlarınızıq. Axirətdə nəfsinizin çəka biləcəyi hər şey sizin üçün hazırlanmışdır, istədiyiniz hər şey vardır”* (“Fussilət” surəsi, 41/30-31).

3. Adəmə aid edilən bu sözlər doğru deyildir: “O ağacı mənə qadağan etmişdi, mən ona üsyan etdim. Nəfsim! Nəfsim! Nəfsim!” Çünki o, bağışlanmışdır. Uca Allah belə buyurur:

*“Adəm Rəbbindən xəbərdarlıq aldı.<sup>217</sup> Sonra Rəbbi onun tövbəsini qəbul etdi. Doğrudan da O, tövbələri qəbul edən, rəhmlidir”* (“Bəqərə” surəsi, 2/37).

4. *“Ey Nuh! Sən bəşəriyyətdə göndərilən ilk elçisən”* sözləri də doğru ola bilməz. Uca Allah Nuh əleyhissalamla birlikdə 18 peyğəmbərin adını çəkdikdən sonra belə buyurur: *“Bunların atalarından, nəsilərindən və qardaşlarından da seçdik və onlara düz yolu göstərdik. Bunlar kitab, hökm və nəbilik verdiyimiz kəslərdir”* (“Ənam” surəsi, 6/84).

Bu ayədən də aydın olduğu kimi, Nuh əleyhissalamın atalarından peyğəmbər varsa, o ilk peyğəmbər ola bilməz. Belə ki, “Məryəm” surəsinin 56-cı ayəsində Nuh əleyhissalamın atalarından İdrisin nəbi (peyğəmbər) olduğu bildirilir.

5. İbrahimin (ə) “üç dəfə yalan dedim” deməsi də qəbul edilə bilməz. Uca Allah belə buyurur:

*“İbrahim təkbaşına bir camaat kimi idi. Allaha boyun əyərdi, həmişə doğruya yönələrdi, müşriklərdən deyildi”* (“Nəhl” surəsi, 16/120).

6. Musa əleyhissalam “Mən öldürmək əmri almadan bir insanı qətlə yetirdim. Nəfsim! Nəfsim! Nəfsim! Başqasının yanına gedin” deyə bilməz. Çünki Uca Allah onu bağışlamışdır. Bununla bağlı ayə belədir:

---

217 Allah Adəmə necə kəlmələr öyrətdiyini “Əraf” surəsində izah edir.

*“(Musa adamı öldürəndən sonra) dedi: “Ey Rəbbim! Mən özüm-özümü pis vəziyyətdə saldım, məni bağışla!” Allah da onu bağışladı. Həqiqətən, O, çox bağışlayar, rəhmlidir”* (“Qasas” surəsi, 28/16).

7. Məhşərdəki bütün insanlar şəfaət gözləyərkən peyğəmbərimizin “Ümmətim! Ümmətim! Ümmətim!” deyərək şəfaət tələb etməsi hədisin əvvəlinə ziddir.

8. “Ey Muhəmməd! Ümmətin arasında hesabı olmayanları Cənnət qapılarından sağdakı qapıdan içəri qəbul et! Onlar əsasən digər qapılarda da insanlara şərikdirlər” sözləri qəbul edilə bilməz. Çünki bunlar Cəhənnəmdən uzaqlaşdırılacaq və birbaşa Cənnətə gedəcək insanlardır. Halbuki Nəbimiz “Şəfaətim ümmətimdən böyük günah sahiblərinə olacaq” buyurmuşdur.

9. Bu hədisin Muslimdə qeyd edilən rəvayətindəki ifadələr Qurandakı şəfaətə uyğundur:

“...Sonra şəfaət etdikdə mənim üçün bir sərhəd çəkiləcək, onları Cəhənnəmdən çıxarıb Cənnətə salacağam. Sonra dua edib səcdəyə gedəcəyəm. Allah məni bir müddət belə vəziyyətdə qoyacaq. Sonra “Muhəmməd, başını qaldır ki, sözüünə qulaq assınlar. İstə, istəyin yerinə yetirilsin. Şəfaət et, şəfaətin qəbul olsun” deyilər”. Başımı qaldırıb, mənə öyrətdiyi kimi Rəbbimə şükür edər, arxasınca şəfaət edərəm. Mənim üçün bir sərhəd çəkilər. Onları Cəhənnəmdən çıxarıb Cənnətə salaram. Deyərəm ki, “Ey Rəbb, Quranın qoyduqlarından, yəni, əbədi orada qalacaq insanlardan başqa heç kim Cəhənnəmdə qalmadı”.<sup>218</sup>

### **23.3. Cənnətdəkilərin şəfaəti**

Aşağıdakı ayələr Cəhənnəmdə tənhaləşən və o yerin əzabını çəkən möminlərin Cənnətdəki yaxınlarının yanına salınacaqlarını bildirir.

*“Özünü qoruyanlar bağlarda və nemətlər arasında olur, Rəbbinin onlara bəxş etdiyi kimi firavan yaşayacaqlar. Rəbbi onları Cəhənnəm əzabından xilas etmişdir. Onlara: “Etdiyiniz əməllərinizin əvəzi olaraq nuşcanlıqla yeyin, için!”*, - deyilər.

218 Muslim, İman, Ədnə əhlil-cənnəti bənzədilən, 322 – (193)

*Onlar səflərlə düzölmüş müttəkkələyə yaslanacaqlar. Yanlarına yoldaş olaraq köməkçilər verəcəyik. İnanan, imanda onların arxasınca gedən nəsilələrini də özlərinə qovuşduracağıq. Onların əməllərindən heç bir şey əskilməyəcəyik. Hər kəs qazandığının girovudur” (“Tur” surəsi, 52/17-21).*

*“Qalıcı bağlara daxil olurlar, atalarından, həyat yoldaşlarından və övladlarından da uyğun olanlar da daxil olurlar. Mələklər bütöün qapılardan onların yanına daxil olub deyəcəklər: “Səbr etdiyinizə görə əmin-amanlıqdasınız. O dünyanın axırı necə də gözəldir!” (“Rad” surəsi, 13/23-24).*

Aşağıdakı ayə cənnətə girənlərin cəhənnəmdə olan bəzi yaxınlarının yanlarına getmək istəyəcəklərini göstərir.

*“O gün şəfaətin faydası olmayacaqdır, Rəhmanın icazə verdiyi və söz deməsinə razı olduğı şəxsdən başqa...” (“Taha” surəsi, 20/109).*

Nəbi əleyhissalamın belə dediyi rəvayət edilir:

*“Ümmətimdən bəziləri bir çox insana şəfaət edər. Bəziləri bir qəbiləyə şəfaət edər, bəziləri öz yaxınlarına şəfaət edər, bəziləri isə yalnız bir insana şəfaət edərək cənnətə girməsinə səbəb olurlar” (Tirmizi, “Sıfatul- Qiyamət”, 12, 2440).*

“Şəfaətim ümmətimdən böyük günah sahibləri üçündür”.

Hədisi rəvayət edən Cabir deyir: “Böyük günahı olmayanın şəfaətə nə ehtiyacı var!”<sup>219</sup>

Nəbimizin məhşər yerində şəfaət edəcəyilə bağlı heç bir səhih hədis yoxdur. Hədislər ayələrlə bütövlük təşkil edir. Bəzi hədis mətnlərinə əlavələr edilmişdir. Bunlardan biri “şəfaəti-uzma” hədisi kimi tanınan hədisdir.

### **23.4. “Məqamı-Mahmud”**

“Məqamı-Mahmud” lüğətdə “pislənəcək tərəfi olmayan yer”<sup>220</sup> mənasına gəlir. Termin kimi məhşər günündə gözləməkdən

219 Tirmizi, Sunən, Qiyamət 12, (2436)

220 “Hamd”, “zəmm” sözüün, yəni pisləməyin əksidir. əs-Sihah, حمد maddəsi.



bezən insanların hesaba çəkilmək üçün şəfaət (“şəfaəti-uzma”) görə müraciət edəcəkləri qəbul edilən məqamdır. Bu məqamın Muhəmməd əleyhissalama veriləcəyi qəbul olunur. Bu tərif Quran və Sünnə bütövlüyünə ziddir. O, Rəsulullahın dünyada Mədinə, axirətdə isə Cənnətdəki məqamıdır. “Məqamı-Mahmud” aşağıdakı ayədə belə qeyd edilir:

*“Sənə əlavə vəzifə olaraq gecənin bir hissəsində namaz üçün oyan. Bəlkə Rəbbin səni gözəl yer(lər)ə (məqamı mahmuda) göndərər”* “İsra” surəsi, 17/79).

Ərəb dilində insanın dayandığı və ya məskunlaşıb qaldığı yerə “məqam” deyilir.<sup>221</sup> Ayədə “məqam” cins isim (nəkrə, qeyri-müəyyənlik) kimi qeyd edilmişdir. Onu xüsusi ad (marifə, yəni müəyyənlik) edəcək əlif və lam artıqlı olmadığına görə “Məqamı-Mahmud” müəyyən bir yerin adı ola bilməz. Bundan başqa, məqam sözünün cəm forması yoxdur. Həm tək, həm də cəm istifadə edildiyinə görə “Məqamı-Mahmud” birdən çox ola bilər. Quranda İbrahim əleyhissalamın məqamından (“Məqamı-İbrahim”), İsrail oğullarına verilən məqamlardan və cənnətdəki məqamlardan da bəhs edilir. Mövzunu doğru başa düşmək üçün həmin ayələrə baxmaq lazımdır.

#### **23.4.1. “Məqamı-İbrahim”**

“Məqamı-İbrahim” İbrahim əleyhissalamın həcc ibadətini həyata keçirdiyi yerlərdir. Bununla bağlı ayə belədir:

*“İnsanlar üçün qurulan ilk məbəd, qəti olaraq Bəkkədə<sup>222</sup> olandır. Bərəkətli olsun deyər və bu aləm üçün istiqamət müəyyənləşdirici (qiblə) olması üçün qurulmuşdur. Orada aydın nişanələr – İbrahimin (ibadət üçün) dayandığı yerlər vardır...”* (“Ali-İmran” surəsi, 3/97).

Böyük ehtimalla Kəbəni Adəm əleyhissalam tikmiş ola bilər. Çünki o və övladı birgə ibadəti yalnız ilk məbəddə həyata keçirə bilərdilər. Həmin yeri tikənin İbrahim əleyhissalam olduğu deyilsə də, aşağıdakı ayə buna qarşıdır:

221 əl-Ayn və əs-Sihah

222 Məkkədə.

*“(İbrahim dedi ki), Ey Rəbbimiz! Mən nəslimdən bir insanı Sənin toxunulmaz Evinin<sup>223</sup> yaxınlığında, heç bir bitki olmayan bir vadi-də yerləşdirdim. Ey Rəbbimiz! (onun nəslindən gələnlər) namazı tam qılsınlar deyər”* (“İbrahim” surəsi, 14/37).

İsmail əleyhissalam böyüdükdən sonra İbrahim əleyhissalam yenedən gəlmiş və onunla birlikdə Kəbənin təməlini qaldırmışdır.

*“İbrahim İsmaillə birgə Kəbənin bünövrəsini qaldırırdı. Dedi: “Ey Rəbbimiz! bunu bizdən qəbul et! Eşidən də Sənsən, bilən də sən!”* (“Bəqərə” surəsi, 2/127).

Əvvəlki ayədə İsmail və anasının Kəbənin yanında buraxılıb gəldilməsindən bəhs edilməsi, ikinci ayədə isə Kəbənin təməlinin qaldırılmasının qeyd edilməsi, onların ilk gəlişlərində artıq Kəbənin təməlinin mövcud olduğunu göstərir. Belə olduğu halda İbrahim əleyhissalam Kəbəni ilk inşa edən şəxs deyil, köhnə təməl üzərində yüksəldən şəxsdir.

Kəbənin tikintisi sona çatdıqda, İbrahim əleyhissalam əvvəlcə Allahdan orada ibadət edəcəkləri yerlər yaratmasını deyil, əvvəl həcc ibadətinin həyata keçiriləcəyi yerləri göstərməsini istəmişdi. Çünki mövcud olan şeyin göstərilməsini istəmək olar. Əgər o yerlər olmasaydı, bu duanı etməzdi:

*“...Bizə mənasiklərimizi (həcc ibadətini edəcəyimiz yerləri) göstər...”* (“Bəqərə” surəsi, 2/127-128).

Həcc ibadətinin şərtləri yarandıqda Uca Allah ona bu əmri vermişdi:

*“İnsanların arasında həcci elan et ki, onlar sənin yanına piyada və yorğun miniklər üzərində gəlsinlər, bütün dərin vadilərdən keçib gəlsinlər”* (“Həcc” surəsi, 22/27).

Həcc sözünün əlif və lamli, yəni xüsusi ad olması həccin bilinən ibadət olduğunu göstərir. Məkkə “ummul-qura”, yəni, dünyanın əsas şəhəridir. İbrahim əleyhissalam Fələstindən oraya yalnız bir yolla gəlmişdir. Ayədəki “bütün dərin vadilərdən keçib gəlsinlər”

---

223 Kəbə.

fikirləri artıq həccin həyata keçiriləcəyini eşidənlərin hər tərəfdən oraya gələcəyini göstərir. Bu isə adını bilmədiyimiz bir çox nəbilərin ümmətinin gəlməsi deməkdir. Elə isə onlar da həccə bilirdilər. Lakin onun yeri itdiyinə görə bunu edə bilmirdilər.

Həccin “bilinən günlərdə” həyata keçirilməsinin, həmçinin, qurbanın da həmin günlərdə kəsilməsinin əmr edilməsi, hər iki ibadətin vaxtının bütün ümmətlər tərəfindən bilindiğini göstərir. Bununla bağlı ayə belədir:

*“Gəlib öz mənfəətlərinin şahidi olsunlar, məlum günlərdə də Allahın onlara ruzi olaraq verdiyi heyvanlardan “ənam” (qoyun, keçi, inək və dəvə) üzərində Allahın adını çəksinlər. Onlardan həm özünüzdən yeyin, həm də darda qalan yoxsullara yedirdin!”* (“Həcc” surəsi, 22/28).

Elə isə həcc və qurban Adəm əleyhissalamdan başlayaraq eyni günlərdə edilən ibadətlərdir.

Ərəblər İbrahim əleyhissalamın nəslindən gəldiklərinə görə onun həcc ibadətini həyata keçirdiyi yerləri bilir və hər il bunu edirdilər. Bu ayə bizə həccə o yerlərdə etməyimizi əmr edir:

*“Kəbəni insanlar üçün yığıncaq və əmin-amanlıq yeri etdik. Siz məqami-İbrahimi (İbrahimin ibadət üçün dayandığı yerləri) ibadət yeri edin...”* (“Bəqərə” surəsi, 2/125).

Belə ki, “Məqami-İbrahim” güman edildiyi kimi Kəbənin yanında, qorunan daş deyil, həcc ibadətini həyata keçirildiyi Səfa, Mərvə, Ərəfat, Muzdəlifə və Minadır. Bu səbəbdən, bu ayədəki “Məqami-İbrahim”, “ayatun” sözünün qarşılıqdır. Ayənin bu bölməsinə belə tərcümə verilmişdir:

*“Orada aydın nişanələr – İbrahimin (ibadət üçün) dayandığı yerlər vardır...”* (“Ali-İmran” surəsi, 3/97).

#### **23.4.2. Musa əleyhissalamın məqamı**

Quranda “məqam” sözü Musa əleyhissalam üçün məskunlaşma yeri mənasında işlədilmişdir. Firon İsrail oğullarını yox etmək,

evlərindən və yurdlarından çıxarıb atmaq istəmiş, lakin Allah onu yurdundan çıxararaq ondan qalan yerlərə Musa əleyhissalamı və ümmətini yerləşdirmişdir.

*“Firon onları bu torpaqlardan qovub çıxartmaq istədi. Biz isə onu və onunla birlikdə olanların hamısını suda batırdıq. Bundan sonra İsrail oğullarına “Bu yerdə yerləşin. Söz verilən Axirət vədi gəlib yetişdiyi zaman sizi onlarla üzləşdirəcəyik”- dedik”* (“İsra” surəsi, 17/103-104).

Firon və ordusu özlərindən sonra çox qiymətli məqamlar, məskunlaşma yerləri qoymuşdular:

*“Onlar neçə-neçə bağlar, çeşmələr, əkinlər, dəyərli məqamlar və həzz aldıqları nemətlər qoyub getdilər. Beləliklə, onların hamısını, başqalarına verdik”* (“Duxan” surəsi, 44/25-28).

*“(Firon və ordusunu) bağlardan, çeşmələrdən, xəzinələrdən və dəyərli məqamlardan çıxardıq”* (“Şuəra” surəsi, 42/57-58).

İsrail oğullarının yerləşəcəyi yerlər gözəl olduğu üçün onlar da “Məqamı-Mahmud” idi.

### **23.4.3. Dünyadakı “Məqamı-Mahmud”**

Məkkədə təzyiqlərin artdığı günlərdə aşağıdakı ayələr nazil olmuşdu:

*“Səni burdan çıxartmaq üçün yaşadığın yerdə rahatlığını qaçıracaqları günlərə əməllicə yaxınlaşdılar. O vaxt sənin arxanca onlar da çox az qala bilərlər. Elçilərimizi göndərdiyimiz şəxslərə, səndən əvvəl tətbiq edilən qanun budur. Sən Bizim qayda-qanunlarımızda heç bir dəyişiklik tapa bilməzsən”* (“İsra” surəsi, 17/76-77).

Muhəmməd əleyhissalamın gedəcəyi yerin gözəl olması üçün bu ibadəti həyata keçirməsi əmr edilmişdi:

*“Sənə əlavə vəzifə olaraq gecənin bir hissəsində namaz üçün oyan. Bəlkə Rəbbin səni gözəl yer(lər)ə (məqamı mahmuda) göndərər”* (“İsra” surəsi, 17/79).

Məkkədən çıxacağına görə bu duanı etməsi də əmr edilmişdi:

*“De: “Ey Rəbbim! Məni daxil olacağım yerə dürüst olaraq daxil et; məni çıxacağım yerdən də yaxşıluqla çıxar. Öz tərəfindən mənə yardım edən bir güc ver” (“İsra” surəsi, 17/80).*

Bundan sonra gedib Mədinədə məskunlaşdığına görə “Məqamı-Mahmud” Mədinədir.

#### **23.4.4. Axirətdəki “Məqamı-Mahmud”**

Cənnətin hər yeri “Məqamı-Mahmud”dur. Uca Allah belə buyurub:

*“Müttəqilər təhlükəsiz məqamlarda, bağlarda və çeşmələr başında olacaqlar!” (“Duxan” surəsi, 44/51-52).*

Nəbimiz Cənnətdə gözəl məqamlarının olması üçün müsəlmanlara bunu bildirmişdir: “Kim azanı eşitdiyi zaman bu sözləri desə, qiyamət günü şəfaətim ona halal olar:

“Ey bu dəvətin və qılınacaq namazın Rəbbi olan Allahım! Muhəmmədə özünü sənə yaxınlaşdıracaq hər hansı səbəb və üstünlük ver, onu söz verdiyin “Məqamı-Mahmud”a göndər”.

Hər insan kimi onun da yoldançıxma ehtimalı olduğuna görə ümmətinin dua etməsini bildirmişdir. Çünki Allah ona Cənnət vədi vermədiyini belə bildirib:

*“De: “Mən elçilərin birincisi deyiləm. Mənə və sizə nə üz verəcəyini də bilmirəm. Mən, sadəcə, mənə vəhy olunana tabe oluram. Mən yalnız açıq-aşkar xəbərdar edənəm!” (“Əhqaf” surəsi, 46/9).*

“Şəfaət” birgə olmaq mənasına gəldiyinə görə Əbu Hureyrədən belə bir rəvayət vardır:

“Məqamı-Mahmud” ümmətimə şəfaət etdiyim məqamdır”.<sup>224</sup>

Yəni, o məqam onun ümmətilə birgə olacağı məqamdır. Yerimizin daha yaxşı olması üçün hər azandan sonra həmin duanı biz də edirik.

224 Əhməd b. Hənbəl  
عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي قَوْلِهِ { عَسَى أَنْ يُبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَحْمُودًا قَالَ هُوَ الْمَقَامُ  
الَّذِي أَشْفَعُ لِمَنِّي فِيهِ

Nəticə olaraq, “Məqamı-Mahmud” mövzusunda Quran-Sünnə bütövlüyü çərçivəsində yanaşdıqda, onun dünyada Mədinə şəhəri, axirətdə isə Rəsulullahın Cənnətdəki məqamı olduğunu görürük. Cənnətdəki məqamında o, ümmətilə birlikdə olacaqdır. Uca Allah belə buyurub:

*“Hər kim Allaha və elçisinə itaət edərsə, onlar Allahın bəxtiyarlıq bəxş etdiyi peyğəmbərlər, dürüst insanlar, ariflər və yaxşılarla birlikdə olacaqlar. Onlar necə də gözəl dostlardır. Bu Allahın mərhəmətidir. Bunu Allah bilir, o kifayət edər”* (“Nisa” surəsi, 4/69-70).

Cənnətdə hər möminin özünə görə bir “Məqamı-Mahmud”u vardır. Nəbilərin “Məqamı-Mahmud”unu böyük quru sahəsi kimi qəbul etsək, onların ətrafında olan doğru insanların, müdriklərin və yaxşı insanların “Məqamı-Mahmud”u bir şəhər, bölgə və məhəllə kimi olar. Bu insanların özlərilə götürdüləri dünyadakı vəziyyətlərinə görə malikanələr və bağlardır. Belə ki, bu birliyin adı da şəfaətdir. Uca Allah hamının axirətdə fərqli mövqedə olacağını belə bildirmişdir:

*“(Bu dünyada) insanlardan birini digərindən necə üstün etdiyimizə bax. Bu qətidir ki, Axirətdəki dərəcələr daha böyük, üstünlüklər daha aydın olacaqdır”* (“İsra” surəsi, 17/21).

Bütün bunlar Nəbimizin bu sözünü təsdiq edir:

*“Ümmətimdən bəziləri bir çox insana şəfaət edər. Bəziləri bir qəbiləyə, bəziləri öz yaxınlarına, bəziləri isə yalnız bir insana şəfaət edərək onların Cənnətə girmələrində səbəb olurlar”* (Tirmizi, Sıfatul-Qiyəmə 12, 2440).

Tirmizi bu hədisə “hasən” desə də, məna baxımından səhihdir.

### **23.4.5. “Livaul-hamd”**

Məşhərdə hesab verməyi gözləməyən insanlar gərginlik keçirdiyi zaman Muhəmməd sallallahu aleyhi və səlləmin möminləri bir bayraq altında toplayacağı qeyd edilir. Tirmizidə qeyd edilən “şəfaəti-uzma” hədisində Rəsulullahı bu sözlər aid edilmişdir:

“Mən qiyamət günü Adəm oğullarının əfəndisiyəm. Bu, öyünmə deyildir. Əlimdə “livaul-hamd” olacaqdır. Bu, öyünmə deyildir. O gün Adəm və bütün peyğəmbərlər bayrağımın altında olacaqlar. Yerdən çıxacaq ilk insan da mən olacağam. Bu da öyünmə deyildir...”

Bundan sonra “şəfaəti-uzma” hədisindəki sözlərə bənzər sözlər təkrarlanır.<sup>225</sup>

Allah qiyamət günü hesabı tez zamanda verəcəyini bildirdiyinə görə “livaul-hamd”la bağlı anlayış “Məqamı-Mahmud”la bağlı anlayış kimi Quran-Sünnə bütövlüyünə ziddir. Uca Allah belə buyurub:

*“Həmin gün hər kəs etdiyinin əvəzini görəcək və o gün ən xırda haqsızlıq olmayacaqdır. Allah haqq-hesab tez çəkəndir”* (“Mömin” surəsi, 40/17).

Bunlar Kitab və Sünnə bütövlüyünə uyğun deyidir. Cənnətə gədən hər insan Allaha şükür edəcəkdir:

*“Cənnətə daxil olanlar belə deyəcəklər: “Bizə verdiyi vədini yerinə yetirən və bu torpaqları bizə verən Allah nə edərsə, gözəlini edər (əlhəmdü lilləh - Allaha həmd olsun)! İndi seçdiyimiz yerə yerləşəcəyik. Çalışanların mükafatı necə də gözəldir!”* (“Zumər” surəsi, 39/74).

Bu şükürü təmsil etmək baxımından Rəsulullahın “Məqamı-Mahmud”unda belə bir bayraq ola bilər.

---

225 Tirmizi, Sunən c. 5, s. 308.





*24-cü mövzu*

*SUAL CÜMLƏLƏRİ*



Uca Allah belə buyurur:

*“Yaquba ölümün gəldiyi vaxtı gözünüzdə canlandırıdınızmi? O gün oğullarına: “Məndən sonra nəyə qul olacaqsınız?”, - deyə soruşdu. Onlar dedilər: “Sənin İlahına qul olacağıq. Ataların İbrahimin, İsmailin və İshaqın İlahına, Tək olan İlahə. Biz yalnız Ona təslim olmuş şaxslərik!”* (“Bəqərə” surəsi, 2/133).

Sual bir şeyi ya öyrənmək, ya da qəbul etdirmək üçün verilir. Öyrənmək üçün verilən suala təsəvvür, digərinə təsdiq sualı deyilir. Məsələn, “Həsəndir gələn?” sualı gələnin kim olduğunu öyrənmək üçün verildiyi kimi, Həsənin gəlib-gəlmədiyini təsdiq etmək üçün də verilə bilər. Bununla yanaşı, başqa məqsəd üçün də sual verilə bilər.

Bir şeyin varlığını təsdiq etmək məqsədilə olduqda, ona “istifhamı-iqrarı” (təsdiq etmək üçün verilən sual) deyilir. Atanın oğluna, “Mən sənin atan deyiləm?” sualını verməsi də buna misaldır.

Bir şeyin olmadığını təsdiq etmək məqsədilə olduqda, buna “istifhamı-inkarı” (inkar etmək üçün verilən sual) deyilir. Yad insana verilən “Mən sənin atanam?” sualı buna misaldır.

Nümunə göstərmək üçün verilən suala “İstifhamı-təmsili” (nümunə üçün verilən sual) deyilir. Belə suallar danışılan hadisəyə diqqəti yönəltmək üçündür. Məsələn, “Bizə qarşı səhv edənə necə ibrət verdiyimizi öyrənmək istəyirsən?” sualı buna misaldır. Ərəb dilində buna “tənbəh”, “söz verilən” və ya “təhdid” məqsədli sual deyilir.<sup>226</sup> “İstifhamı təmsili” termini bütün bunları əhatə etdiyinə görə işlədilmişdir.

Quranda belə suallar çoxdur. Yuxarıdakı ayədə də belə bir sual vardır. Belə ayələr izah edilərkən sualın formasına deyil, məqsədinə diqqət edilməlidir.

226 Bax. Sad ət-Taftazani, Məsud b. Ömər, Muhtasarul-məani, (“Mühəmməd” surəsi, b. Abdurrahman əl-Ğazvininin “Təlhis” adlı kitabının şərhii) İstanbul, 1304/1887, s. 197 vd.



*25-ci mövzu*

**CÜMƏ NAMAZI**



Uca Allah belə buyurur:

*“Möminlər! Cümə günü namaz üçün çağırılanda Allahı yad etməyə tələsin və alış-verişi dayandırın. Bilsəniz, bu sizin üçün daha xeyirlidir! Namaz başa çatdıqdan sonra yer üzünə dağılıb Allahın lütfünü istəyin. Allahı çox yad edin ki, ümid etdiyinizə qovuşasınız”* (“Cumə” surəsi, 62/9–10).

### **25.1. Cümə kimlərə fərzdır?**

Ayədən cümə namazının hamıya fərz olmadığını görürük. Çünki alqı-satqı müəyyən yerlərdə həyata keçirildiyi halda, müsəlmanlar hər yerdə yaşayırlar.

Tariq b. Şihab Allahın elçisindən bizə bunu nəql etmişdir:

“Kölə, qadın, uşaq və xəstə xaricində, cümə namazı ümmətin hər bir müsəlmanına fərzdır”.<sup>227</sup>

Bu sözü rəvayət edən Əbu Davud Tariq b. Şihabın Rəsulullahı gördüyünü, lakin ondan heç nə eşitmədiyini qeyd etmişdir. O zaman bu hədis “mürsəl”, yəni onun eşitdiyi səhabənin adını demədən birbaşa Peyğəmbərimizdən rəvayət etdiyi hədisdir. Buna “səhabə mürsəli” deyilir. Belə rəvayətlər əsas götürülərək “Cümə namazı bu insanlara fərz, digər insanlara isə fərz deyildir” hökmü verilə bilməz. Abdullah b. Ömər Allahın elçisinin belə dediyini rəvayət etmişdir: “Cümə namazı müəzzini eşidən hər insana fərzdır”.<sup>228</sup>

Namazlardan heç biri üçün Quranda “daha xeyirlidir” ifadəsi qeyd olunmur. Çünki beş vaxt namaz hər vəziyyətdə qılınsa da, cümə namazı bəzən qılınmır.

Belə bildirilir ki, Abdullah b. Abbas yağışlı bir gündə müəzzininə “azan oxuyarkən “Əşhədu ənnə Muhəmmədən Rəsulullah” dedikdən sonra “Hayyə aləs-salah demə”, “namazınızı evlərinizdə qılın de” söyləyir. İnsanlar bu davranışı təqdir etmədikdə isə belə deyir:

227 Əbu Davud, Cuma 1067.

228 Əbu Davud, Cuma 1056. Bunu peyğəmbərə istinad edən yalnız rəvayət zəncirində adı qeyd edilən Qubeysədir. Əbu Davudun bu hədislə bağlı etdiyi qeydə görə, bir ümmət bu sözün Abdullah b. Ömərə aid olduğunu rəvayət etmişdir.

“Bunu məndən daha xeyirli olan bir insan etmişdir.<sup>229</sup> Cümə vəzifədir. Sizə əziyyət vermək istəmədim. Yoxsa palçıqlı və sürüşkən şəraitdə yeriyəcəkdiniz”.<sup>230</sup>

Nəbi əleyhissalamın həyat yoldaşı Aişə anamızın belə dediyi bildirilmişdir:

“İnsanlar evlərindən və ailələrindən çıxaraq növbə ilə cümə namazına gəlirdilər. Onlar toz içində gəlir, toz torpaq və tər içində olurdular. Nəbi əleyhissalam yanımda olarkən onlardan biri gəldi. O, buyurdu: “Kaş bu gün təmiz olsaydıınız”.<sup>231</sup>

Muaviyə Şamda Zeyd b. Ərkamdan soruşdu: “Allahın elçisinin yaşadığı dövrdə iki bayramın bir günə təsadüf etdiyinə şahid oldun?” Zeyd “bəli” dedi. Sonra soruşdu: “O necə hərəkət etdi?” O, belə cavab verdi: “Bayramı qıldırdı, cüməni sərbəst etdi, “kim istəyirsə, qılsın” dedi”.<sup>232</sup> Əbu Hureyrə Allahın elçisinin belə dediyini rəvayət etdi: “Bu gün iki bayram bir günə təsadüf edib. Kim istəyirsə, cüməni qılmaya bilər, lakin biz qılacağıq”.<sup>233</sup>

Ata b. Əbi Rəbah deyir ki, “İbnuz-Zubeyr cümə gününə təsadüf edən bayram günlərindən birində bayram namazını qıldırdı. Sonra

---

229 “Məndən daha xeyirli insan” deməklə peyğəmbəri (s) nəzərdə tutmuşdur. (Bədrüddin əl-Ayni, “Umdətül-qari şərhü səhihil-Buxari”, Misir 1972, c. V, s. 280)

230 Buxari, Cuma 14.

231 Buxari, Cuma 15

232 Əbu Davud “Cuma” 1070. Hədisi Nəsəi “İyd” əsərində (1592), İbn Macə “Salat” əsərində (1310) qeyd etmişdir.

233 Əbu Davud “Cuma” (1073), İbn Macə “Salat”, 1311. Əbu Davudu şərh edənlərdən Xəttabinin fikrinə, “Bu hədisin isnadında şübhələr (məqal) vardır. Əgər hədis səhihdirsə, o zaman mənasının belə olması daha uyğundur: “İstəməyən cüməyə gəlməyə bilər, lakin onun günorta namazına görə məsuliyyəti vardır. Buna əsasən, İbnuz-Zubeyrin etdiyi doğru deyildir. Belə bir fikir İbn Məsuddan rəvayət edilib. Lakin İbn Abbasdan rəvayət olunduğuna görə İbnuz-Zubeyrin davranışı ona çatdırıldıqda, o bunun sünnəyə uyğun olduğunu bildirib. Ata belə deyib: Hər bayram qılsın vaxtında (qılınır), cümə, Qurban və Ramazan. İbn İshaqın İbn Mansurdan, onun da Əhməd b. Hənbəldən rəvayət etdiyinə görə Əhməd b. Hənbələ (Cümə günortadan əvvəldir, yoxsa sonra?” sualı verildikdə, o “Günortadan əvvəl qılsın məzəmmət etmərəm”. deyib. İshaq da həmin fikri deyib. Buna əsasən, İbnuz-Zubeyr bayram namazı vaxtında qıldığı iki rükətlə cüməyə niyyət edib, bayram namazını da ondan asılı qəbul edə bilər. (əl-Xəttabi, Hamd b. İbrahim, Kitəbu məalimis-Sunən, İstanbul 1981, Əbu Davudun şərhli olub onun haşiyəsində qeyd edilir. I, s. 647-648)



cüməyə getdik. O, məscidə gəlmədi. Biz isə bir-bir qıldıq.<sup>234</sup> İbn Abbas Taifdə idi. O gəlib vəziyyəti öyrəndikdə belə dedi: “Sün-nəyə uyğun davranıb”<sup>235</sup>

## 25.2. Cümə namazı azanı

Bununla bağlı ayə belədir:

*“Möminlər! Cümə günü namaz üçün çağırılarda Allahu yad etməyə tələsin və alış-verişi dayandırın...”* (“Cumus” surəsi, 62/9).

Bu dəvət dükan-bazarı olan bir məkanda edilməlidir ki, alış-verişi qoyub namaza getmək imkanı olsun. Mədinənin dükan-bazarı və bir neçə məscidi var idi. Lakin cümə namazı yalnız Nəbimizin məscidində qılınırdı. İbn Abbasın dediyinə görə, Allahın Elçisinin məscidindən sonra cümə namazı ilk dəfə Bəhreyn bölgəsində Cüvasada Abdulqays məscidində qılınmışdır.<sup>236</sup>

Ata b. Əbi Rəbah deyiri ki, əgər hər hansı dükan-bazarı olan yerə rast gəlsəniz və cümə günü namaz üçün azan oxunub dəvət olsa, azanı eşidib-əşitməməyindən asılı olmayaraq cüməyə getməyin sənin dini borcundur. Ənəs iki fərsah (11,4 km) məsafədə olan Zaviyədəki malikanəsindən bəzən cüməyə gedir, bəzən getmirdi.<sup>237</sup>

Kaab b. Malikin oğlu Abdurrahman isə belə deyib: “Atam cümə günü azanı eşitdikdə Əsəd b. Zürrəyə rəhmət oxuyurdu. Dedim ki, “azanı eşitdikdə Əsəd b. Zürrəyə rəhmət oxuyursan?” Dedi: “Çünkü

234 Cümə namazı camaatla qıldığına görə onların günorta namazını qıldıkları aydın olur.

235 Əbu Davud “Cuma” 1071.

236 Buxari, Cuma 11. Cüvasa, Bəhreynin kəndlərindəndir. İbnut-Tin, Şeyx Əbul-Hasəndən o yerin şəhər olduğunu rəvayət etmişdir. Əl-Cəvhərinin “əs-Sihah” adlı əsərində və əz-Zəmahşərinin “əl-Buldan” adlı əsərində buranın Bəhreynə bir qala olduğu yazılmışdır. Əbu Abid bu yerin Bəhreynə Abdulqays qəbiləsinə aid şəhər olduğunu demişdir. (əl-Ayni, Umdətül-qari, c. V, s. 270.

237 Buxari, Cuma 15. Zaviyə Bəsrənin kənar məhəllələrindən birinin adıdır. Bəsrədən 2 fərsah (təxminən 23 km) aralıda yerləşir. Bir fərsah üç mil, bir mil dörd min addımdır. (əl-Ayni, Umdətül-qari, c. V, s. 281-282) Bugünkü uzunluq vahidlərinə əsasən, 1 fərsah 7500 memarlıq arşınıdır. 1 memarlıq arşını 0,758 m-dir. (Ömər Nasuhi Bilmən, Huhuki İslamiye Kamusu, İstanbul 1969, c. IV, c. 127-128) Buna əsasən, 1 fərsah 5685 m-dir.

o, Nəbit düzündə, Bəni Bəyada<sup>238</sup> daşlığında Naqiul-Hadman adlı su bol olan bir yerdə bizə ilk dəfə cümə namazı qıldırmışdır.

“O gün neçə nəfərdiniz?” soruşduqda, belə dedi: “Qırx”.<sup>239</sup>

### 25.3. Namaza gəlmə ədəbi

Əbu Hureyrə Nəbi sallallahu aleyhi və səlləmin belə dediyini rəvayət etmişdir: “Namaz qılınacağı zaman qaçaraq gəlməyin, sakit gəlin. Çatdıgınız rükətləri qılın, çatmadıqlarınızı tamamlayın”.<sup>240</sup>

### 25.4. Namaz sona çatdıqda görülcək işlər

Əbu Musa əl-Əşarinin bildirdiyinə görə, Rəsulullah belə demişdir: “Cümə vaxtı imamın minbərə əyləşməsilə namazın bitməsinə qədər olan vaxtdır”.<sup>241</sup> Cümə namazı iki rükətdir”. Abdullah b. Ömər radiyəllahu anhu belə dedi: “Rəsulullah cümə namazından sonra məsciddən çıxana qədər namaz qılmır, oradan çıxdıqdan sonra evində<sup>242</sup> iki rükət qıladı”.<sup>243</sup>

Ayədə: “Namaz sona çatdıqda dərhal yer üzünə yayılın” buyurulduğuna görə, əmrə tabe olmaq lazımdır. Abdullah b. Ömər cümə günü məsciddən çıxmadan iki rükət namaz qılan birini gördü və onu məzəmmət edərək belə dedi: “Cümə namazını dörd rükət qılmaq istəyirsən?”

Abdullah b. Ömər evində iki rükət namaz qılır və deyirdi: “Rəsulullah belə edirdi”.<sup>244</sup>

Abdullah Məkkədə olarkən cümə namazı qılanda irəli keçib iki rükət qılar, sonra daha irəli keçib dörd rükət qıladı. Mədinədə olanda isə cüməni qılar, sonra evinə qayıdıb iki rükət də qıladı. Məsciddə qılmazdı. Deyirdi, “Rəsulullah belə edərdi”.<sup>245</sup>

238 Bu, Mədinədən 1 mil məsafədə yerləşən yaşayış məskənidir. (Xəttabi, Kitabu Məalimis-Sunən, c. 1, s. 645).

239 Əbu Davud, Cuma 1069

240 Buxari, Cuma 18

241 Muslim Cuma 16; Əbu Davud, Cuma 1048

242 “Evində” ifadəsi Muslimdə qeyd edilir.

243 Buxari Cuma 39, Muslim Cuma 71

244 Əbu Davud “Cuma” 1127

245 Əbu Davud “Cuma” 1130

Ömər cümədən əvvəl namazı uzadır, cümədən sonra evə gedir, iki rükət qılır və deyirdi: “Allahın elçisi də belə edirdi”.<sup>246</sup>

Əs-Saib deyir ki, “Muaviyə ilə birlikdə maqsurədə (məscidlərdə xüsusi qapıları və nərdivanı olan hündür yer) cümə namazını qıldım. İmam salam verdikdə ayağa qalxdım və həmin yerdə namazımı davam etdirdim. Muaviyə bir nəfərlə mənə belə ismarış göndərdi: “Bu etdiyini bir daha etmə. Cümə namazını qıldıqdan sonra bayıra çıxmadan və ya bir qədər danışmadan başqa namazı qılma. Çünki Rəsulullah bizə belə əmr etmişdi. Danışmadığı və ya buradan çıxmadığı müddətdə bir namazın digərinə əlavə edilməməsini tələb edirdi”.<sup>247</sup>

Əbu Hureyrə Rəsulullahın belə dediyini rəvayət etmişdir: “Cümədən sonra namaz qılmanız dörd rükət qılın”.<sup>248</sup>

## 25.5. Cümə günü

Əbu Hureyrənin Rəsulullahdan bu sözləri eşitdiyi rəvayət edilir: “Sonuncu ümmət kimi biz Qiyamət günündə öndə olacağıq. Halbuki digər ümmətlərə bizdən əvvəl kitab verilmişdir. Əslində, cümə günü də onlara verildi. Lakin ixtilafa düşdülər. Artıq Allah bu günü bizə verdi, digərləri arxamızca düşdülər. Yəhudilərin günü sabah (şənbə), xristianların günü isə növbəti gündür (bazar günü)”.<sup>249</sup>

Əbu Hureyrə və Huzeyfə tərəfindən rəvayət edilən hədislərdən birində Rəsulullah belə demişdir: “Uca Allah sizdən əvvəlkilərə cüməni unutturdu. Şənbə yəhudilərin, bazar xristianların oldu. Allah bizi dünyaya gətirdi və cümə gününü bizə göstərdi. Beləliklə, cümə, şənbə və bazarı müqəddəs etdi. Onlar Qiyamət günü də arxamızca gələcəklər. Biz dünyada yaşayanların sonuncusu, Qiyamət gününün öndə olanları, həmçinin, bütün yaradılanlardan əvvəl hesabı tamamlanacaq insanlarıq”.<sup>250</sup>

246 Əbu Davud “Cuma” 1128

247 Muslim “Cuma” 73, Əbu Davud “Cuma”, 1128

248 Muslim “Cuma” 67-68; Əbu Davud “Cuma” 1131; Tirmizi “Cuma” 523

249 Buxari, “Cuma” 1; Muslim, “Cuma” 21

250 Muslim, “Cuma” 22

## 25.6. Cümə üçün xüsusi geyim

Muhəmməd b. Yəhya Rəsulullahın belə dediyini rəvayət etmişdir: “Əgər mümkün olsa, iş geyimlərinizdən başqa cümə üçün dəst geyim ala bilərsiniz”.<sup>251</sup>

## 25.7. Cümə üçün yuyunma

Səmurə b. Cundub Rəsulullahın belə dediyini rəvayət etmişdir: “Cümə günü dəstəmaz alan yaxşı iş görür, lakin yuyunsa, daha yaxşı olar”.<sup>252</sup>

Abdullah b. Ömər Rəsulullahın belə dediyini rəvayət etmişdir: “Cümə namazına gəldiyiniz zaman yuyunun”.<sup>253</sup>

“Xəttab oğlu Ömər cümə günü xütbədə ayaq üstə olarkən Nəbi sallallahu aleyhi və səlləmin səhabələrinin ilk mühacirlərindən olan bir şəxs içəri daxil oldu.<sup>254</sup> Ömər ona belə dedi: “Bu hansı saatdır?”

Həmin şəxs dedi: “İşlərim vardı, azan səsini eşidənə qədər evimə qayıda bilmədim, yalnız dəstəmaz aldım”.

Ömər dedi: “Yenə də dəstəmaz? Yaxşı bilirsən ki, Rəsulullah yuyunmağı əmr edirdi”.<sup>255</sup>

Əbu Hureyrə Rəsulullahın belə dediyini rəvayət edir: “Həftədə bir dəfə başını və bədənini yumaq hər müsəlmanın vəzifəsidir”.<sup>256</sup>

## 25.8. Cümə üçün gözəl ətir vurmaq

Əbu Said əl-Xudri Nəbi sallallahu aleyhi və səlləmin bu sözünün şahidi olduğunu deyirdi: “Cümə günü yuyunmaq yetkinlik yaşına çatan hər insanın vəzifəsidir. Dişləri təmizləmək və ətir sürtmək də belədir”.<sup>257</sup>

251 Əbu Davud, “Cuma” 1078

252 Tirmizi, “Cuma” 497

253 Buxari və Muslim, Cuma 2

254 Əbu Hureyrədən edilən bir rəvayətdə bu şəxsin Osman olduğu bildirilir. (Muslim, “Cuma” 4)

255 Buxari “Cuma” 2; Muslim “Cuma” 3

256 Buxari Cuma 12; Muslim Cuma 9

257 Buxari Cuma 3

## 25.9. Cümə vaxtı

Ənəs b. Malik Nəbi sallallahu aleyhi və səlləmin cümə namazını günəşin meyli<sup>258</sup> əsnasında qıldırıldığını demişdir.<sup>259</sup>

Həmçinin, Ənəs b. Malik cümə vaxtı ilə bağlı bunları da deyib: “Cümələri erkən qalxıb qayluləni<sup>260</sup> cümədən sonra edirdik”.<sup>261</sup>

“Rəsulullah soyuq havalarda namazı, yəni, cüməni tez qıldırır, isti havalarda isə hərarətin aşağı düşməsinə gözləyirdi”.<sup>262</sup>

Sələmə b. əl-Əqva isə bu barədə belə söyləyib: “Rəsulullahla birgə cümə namazını günəş qərbə getməyə başladıqda qılır, sonra geri qayıdır və kölgə axtarırdıq”.<sup>263</sup>

“Rəsulullahla birgə cümə namazını qılır, qayıdıb divar diblərində kölgələnəcəyimiz yer tapa bilmirdik”.<sup>264</sup>

## 25.10. Cümə azanları

Əs-Saib b. Yəzid belə deyirdi: “Cümə günü imam oturduğu zaman azan oxunurdu”.<sup>265</sup>

Habelə, əs-Saib b. Yəzid demişdir: “Peyğəmbərimiz, Əbu Bəkr və Ömər in dövründə ilk azan imam minbərə oturduğu zaman oxunurdu. Osmanın dövründə insanlar artdıqda əz-Zəvra üzərində oxunan üçüncü azanı əlavə etdi”.<sup>266</sup>

Əlavə edilən azan günorta vaxtının başlaması ilə oxunan azandır. İkincisi imam minbərə çıxdıqdan sonra oxunur, cümənin fərzindən əvvəl oxunan iqaməyə də azan deyildiyinə görə edilən əlavə üçüncü azan olur.<sup>267</sup>

258 Günəşin “meyli” təpə nöqtəsindən qərbə doğru getməsinə deyilir. Bu vaxt günortanın başlanğıcıdır.

259 Buxari, Cuma 16; Əbu Davud “Cuma” 1084; Tirmizi, Cuma 503

260 “Qaylulə” gündüzlər bir qədər yatmaqdır. Bu, əsasən, istinin ən şiddətli olduğu vaxtlarda edilir.

261 Buxari, Cuma 16

262 Buxari, Cuma 17

263 Muslim, Cuma 31

264 Muslim, Cuma 32

265 Buxari, Cuma 24

266 Buxari, Cuma 21

267 əl-Ayni, Umdətul-qari, c. V, s. 298

Əz-Zəvra Mədinə bazarında bir yer idi. İbn Battal bunun məscidin qapısında böyük daş olduğunu bildirir, İbn Macə və İbn Huzeymə bu mövzuda aşağıdakı izahatı verir: “Üçüncü azanı bazarda, əz-Zəvra adlı binanın damında oxutmağa başladı”.<sup>268</sup>

Əbu Umamə b. Səhl b. Hunejf belə deyir: “Muaviyə minbərdə oturarkən müəzzin azan oxuduğu zaman “Allahu əkbər, Allahu əkbər” dedikdə, Muaviyə də “Allahu əkbər, Allahu əkbər” dedi. Müəzzin “Əşhədu ən lə iləhə illəllah” dedikdə, Muaviyə “mən də” dedi. Müəzzin “Əşhədu ənnə Muhəmmədən abduhu və rasuluhu” dedikdə, Muaviyə “mən də” dedi. Müəzzin azanı başa vurduqda dedi: “Ey insanlar, mən Rəsulullahın bu yer üzərində müəzzin azan oxuyarkən mənim dediyim sözləri dediyini eşitmişəm”.<sup>269</sup>

## 25.11. Xütbə

Ammar b. Yasir demişdir: “Rəsulullah bizə xütbələri qısa oxumağı əmr etmişdi”.<sup>270</sup>

Cabir b. Səmurə belə deyirdi: “Rəsulullah cümə günü xütbəsini uzatmır, dedikləri cəmi bir neçə sözdən ibarət olurdu”.<sup>271</sup>

Cabir b. Səmurə, həmçinin, demişdir: “Rəsulullahla birlikdə çox namaz qıldım. Onun namazı da, xütbəsi də orta həddə olurdu”.<sup>272</sup> Qurandan ayələr oxuyur, insanlara vəzifələrini xatırladırdı”.<sup>273</sup>

Əbu Vail isə deyirdi: “Ammar bizə xütbə oxudu, qısa və gözəl danışdı. Aşağı endikdə dedik: “Ey Əbul-Yaqzan! Gözəl və qısa xütbə oxudun, gərək bir qədər uzun oxuyardın”. O, belə dedi: “Mən Rəsulullahın belə dediyini eşitdim: “İnsanın namazının uzun, xütbəsinin isə qısa olması dini dərk etdiyini göstərir. Namazınızı uzadın, xütbəni qısaldın. Çünki bəzi söhbətlər insanları sehrə salır”.<sup>274</sup>

268 əl-Ayni, Umdətul-qari , c. V, s. 299

269 Buxari, Cuma 23

270 Əbu Davud, Cuma 1106

271 Əbu Davud, Cuma 1107

272 Buradan sonrakı hissə Əbu Davudda qeyd edilir

273 Muslim, Cuma 41, Əbu Davud, Cuma 1101

274 Muslim, Cuma 47

Abdullah b. Ömər belə deyib: “Rəsulullah iki xütbə oxuyurdu. Minbərə çıxdığı zaman (azan sona çatana qədər) əyləşirdi. Müəzzin azan oxuyarkən sanki onu görürdü. Sonra ayağa qalxıb xütbə oxuyur, sonra əyləşir, bir şey demir, sonra yenə qalxıb xütbə oxuyurdu”.<sup>275</sup>

Abdullah b. Ömər bunu da söyləmişdi: “Rəsulullah cümə günü xütbəni ayaq üstə oxuyur, sonra əyləşir, eynilə indi etdiyiniz kimi yenidən ayağa qalxırdı”.<sup>276</sup>

Cabir b. Səmurə demişdir: “Rəsulullah iki xütbə oxuyur, arada əyləşirdi. Quran oxuyur, insanlara vəzifələrini xatırladırdı”.<sup>277</sup>

## **25.12. Xütbə əsnasında namaz qılmaq**

Cabir b. Abdullah demişdir: “Rəsulullah cümə günü xütbə oxuyarkən bir nəfər gəldi. Ona “namaz qıldın?” dedi. O isə “xeyr” dedikdə, belə cavab verdi: “Qalx, iki rükət qıl”.<sup>278</sup>

Cabir b. Abdullahın Rəsulullahdan etdiyi digər rəvayət isə belədir: “Biriniz cümə günü imam xütbə deməyə çıxarkən gəlsəniz, iki rükət namaz qılın!”<sup>279</sup>

O, həmçinin, belə deyirdi: “Rəsulullah cümə günü xütbə oxuyarkən Qatafan qəbiləsindən Suleyk gəldi və dərhal əyləşdi. Rəsulullah belə dedi: “Suleyk! Qalx iki rükət namaz qıl! Dinə uyğun olacaq qədər (qısa) olsun”.

Sonra fikirlərinə belə davam etdi: “Cümə günü imam xütbə oxuyarkən biriniz içəri girsəniz, iki rükət namaz qılın və onu dinə uyğun olacaq qədər (qısa) qılın!”<sup>280</sup>

### **25.12.1. Xütbə oxunarkən susmaq**

275 Əbu Davud “Cuma” 1092

276 Buxari, Cuma 27, Muslim Cuma 33

277 Muslim, Cuma 34; Əbu Davud, Cuma 1094; Nəsəi, Cuma 1419; İbn Macə, Cuma 1106

278 Buxari, Cuma 33; Muslim, Cuma 55. Buxaridə, “İki rükət qıl” ifadəsi qeyd edilir. “Qalx” ifadəsi Muslimin rəvayətində də vardır.

279 Muslim, Cuma 57

280 Muslim, Cuma 60

Əbu Hureyrə Nəbimizin belə dediyini xəbər verib: “Cümə günü imam xütbə oxuyarkən yoldaşına “sus” desən, lağv<sup>281</sup> edirsən”.<sup>282</sup>

Əbu Hureyrə Rəsulullahın belə dediyini rəvayət etmişdir: “Kim yaxşı dəstəməz alsa, cüməyə gedib xütbə dinləsə və sussa, həmin cümədən əvvəlki cüməyə qədər olan günahları bağışlanır və buna üç gün də əlavə edilir. Kim bir daşa toxunsa, “lağv” etmiş olar.<sup>283</sup>

Əli radiyallahu anhin Kufədə minbərdə belə xütbə verdiyi rəvayət edilir: “Cümə günü olduqda şeytanlar bayraqlarıyla birlikdə dükan-bazarı gəzir, insanları cüməyə getməkdən uzaqlaşdıran bəzi bəhanələr yaradırlar. Mələklər isə erkən çıxır, məscidin qapısında oturur, imam minbərə çıxana qədər birinci saatda və ikinci saatda gələnləri qeyd edirlər. Gələn şəxs imamı görüb eşidəcəyi bir yerdə əyləşsə, səsini çıxarmasa, faydasız iş görməsə, iki savab qazanır. İmamı görüb eşidəcəyi bir yerdə əyləşsə, faydasız iş görsə və susmasa bir günah qazanır. Cümə günü yoldaşına “sus” deyən “lağv” etmiş olar. Faydasız iş görəni isə bu cümədən heç nə qazanmır”.

Əli fikrini belə sona çatdırır: “Rəsulullahın belə dediyini eşitmişdim”.<sup>284</sup>

### **25.12.2. Xütbə duası**

İbn Məsud Rəsulullahın xütbə oxuyarkən sözə belə başladığını rəvayət edir:

“Allaha şükürlər olsun, ondan yardım və bağışlanma istəyir, nəfslərimizin şərrindən ona sığınırıq. Allah kimi doğru yola yönəltsə, heç kim onu azdıra bilməz. Kimi azdırsa, heç kim onu doğru yola gətirə bilməz. Allahdan başqa haqq məbud olmadığına şahidlik edirəm. Muhəmmədin Allahın qulu və rəsulu olduğuna da şahidlik edirəm. Onu müjdəverici və xəbəraredici kimi qiyamətdən

281 “Lağv” qiymətsiz, faydasız və uyğun olmayan söz, davranış kimi mənalara gəlir..

282 Buxari, Cuma 36; Muslim, Cuma 11

283 Əbu Davud, Cuma 1050

284 Əbu Davud, Cuma 1051



əvvəl göndərmişdir. Kim Allaha və Rəsuluna boyun əysə, o kamilləşmişdir. Üsyan edən isə yalnız özünə zərər verir. Onun Allaha heç bir zərəri toxunmur”.<sup>285</sup>

İbn Şihab yuxarıdakı duaya bunu əlavə edir: “Rəbbimiz olan Allahdan bizi Özünə və peyğəmbərinə boyun əyən, rizasını istəyən və məyus edəcək şeylərdən çəkinənlərdən etməsini arzulayırıq. Mövcud olma səbəbimiz Allahdır və biz Ona məxsusduq”.<sup>286</sup>

### **25.12.3. Xütbə oxunarkən imama yaxın əyləşmək**

Səmurə b. Cundub Rəsulullahın (s) belə dediyini rəvayət edir: “Xütbədə iştirak edin və imama yaxınlaşın. Çünki daim uzaq olan Cənnətə girsə də, geridə qalır”.<sup>287</sup>

### **25.13. Hənəfi məzhəbinə görə cümə namazı**

Hənəfi məzhəbində cümə namazını qılmağın fərz olması üçün bəzi mühüm şərtlər vardır. Bunlardan biri də cüməni qıldırان imamın sultan və ya onun təyin etdiyi şəxs olmasıdır. Bu fikrin səbəbini bilməyənlər sultanı dövlət başçısı kimi başa düşmüş, Hənəfi məzhəbinə görə cümə namazını müsəlman dövlət başçısının və ya onun təyin etdiyi şəxsin qıldırmasının zəruri olduğunu güman etmişlər. Buna bəzi xəyali səbəblər əlavə edənlər Hənəfi məzhəbinin cümə namazı üçün müəyyən etdiyi şərtlərin Türkiyə kimi ölkələrdə yaranmadığını irəli sürmüşlər. Bu iddianı qısaca belə qeyd etmək olar: “Türkiyə dünyəvi dövlətdir. Burada dövlət başçısının cümə namazı qıldırmasından söhbət gedə bilməz. Cümə namazı İslam üsul-idarəsinin rəmzidir. Dünyəvi quruluş İslamın hakim olmasını qəbul etmir. Bu səbəbdən, belə rəhbərliyin təyin etdiyi imamların arxasında cümə namazı qılınmır”.

Əksəriyyəti gənc olan bir çox müsəlman bu fikrin təsiri altına düşmüş, cümə namazı qılmamağa başlamış və bunu İslamın hakim olması üçün edilən cihad kimi qiymətləndirmişdir.

285 Əbu Davud, Cuma 1097

286 Əbu Davud, Cuma 1098

287 Əbu Davud, Cuma 1108

Hənəfi məzhəbi bu hərəkəti qəti olaraq qəbul etmir. Bunu dəstəkləyənlər cümə namazına mane olduqlarına görə ağır günaha giriblər.

Cümə ilə bağlı Hənəfilərin dəlil göstərdikləri hədis belədir:

Cabir b. Abdullah Nəbinin bir gün belə dediyini nəql edir: “Ey insanlar! Ölməzdən əvvəl tövbə edib Allaha üz tutun! Bəzi işlər sizi məşğul etmədən yaxşı işlər görməyə tələsin. Allahı tez-tez xatırlayaraq gizli və açıq olmaqla çox sədəqə verərək Onunla əlaqə yaradın ki, ruziniz bol olsun, sizə yardım edilsin və mənfi tərəfləriniz örtülsün.

Bilin ki, Uca Allah olduğum bu yerdən, bu günümdən, bu ayımdan, bu ilimdən Qiyamət gününə qədər davam edəcək cümə namazını sizə fərz buyurmuşdur. Mən həyatda olarkən, yaxud məndən sonra kim adil və ya zalım rəhbəri olmasına əhəmiyyət verməyərək, yaxud fərz olduğunu qəbul etməyərək cümə namazını qılmasa, Allah onun iki yaxasını birləşdirməsin. Allah onun işini bərəkətləndirməsin. Diqqət edin! Belə insanın tövbə etməsi xaricində nə qıldığı namaz, nə verdiyi zəkat, nə getdiyi həcc, nə tutduğu oruc, nə də etdiyi yaxşılıq qəbul edilir. Allah tövbə edənin tövbəsini qəbul edər”.<sup>288</sup>

Aşağıda qeyd olunacağı kimi, bu hədis hənəfilərdən Şəmsəddin əs-Sərahşi (ö. 483 h) Alauddin əl-Kasani (ö. 587 h) və Kəmaləddin b. Hüمام (ö. 593 h) tərəfindən cümə namazının sultan və ya onun təyin etdiyi bir şəxs tərəfindən qıldırılmasının dəlili sayılmışdır.

Lakin hədisi rəvayət edənlərdən Abdullah b. Muhəmməd əl-Adəvi və Əli b. Zeyd b. Cədan zəif rəvilər olduqlarına görə hədis sənəd baxımından zəif hesab edilmiş,<sup>289</sup> bəzi Hənəfi fiqh kitabları tərəfindən sultan mövzusu üçün dəlil hesab edilməmişdir. “Əl-Hidayə” də bu kitablardandır.

Alauddin əl-Kasaninin fikrincə, Nəbi əleyhissalamın dörd vəzifə-

288 İbn Macə, İqamətus-salah 78

289 İbn Macə, İqamətus-salah, 78

nin valilərə (rəhbərlərə) aid olduğunu dediyi və cümə namazını da bunlar arasında qeyd etdiyi rəvayət edilmişdir. Lakin Kəmaluddin b. Hümam bu sözün tabiindən Həsən Bəsriyə aid olduğunu bildirmişdir.<sup>290</sup>

İmam Sərahsi bu sözü hədis deyil, əsər kimi qeyd etmişdir. Səhabələrin və ya sələfin sözlərinə əsər deyildiyinə görə<sup>291</sup> Məbsutun ifadəsi İbni Hümamın fikrini dəstəkləyir. Biz isə hədis kitablarında belə bir hədisə rast gəlmədik.

Hənəfilərin əsaslandıqları dəlil “məsləhət”dir. “Məsləhət” bir işin yaxşı və xeyirli olmasına səbəb olan şeydir. Bunun əksi “məfsə-dət”dir. İslam qoyduğu hökmlərdə faydaları daim nəzərə almışdır. Bu səbəbdən, İslamın hər hökmü hikmətə uyğun, yəni, daha yaxşısı olmayacaq şəkildə doğrudur. “Məsləhət”ə həm də ictimai fayda deyilir. Cümə namazını sultanın və ya sultan tərəfindən təyin edilən insanın qıldırması ictimaiyyət, yəni, müsəlmanlar üçün faydalıdır. Belə ki, cümə namazı müəyyən bölgədə yetkinlik yaşına çatan bütün müsəlman kişilərin birləşərək qıldıkları namazdır. Bu namazı qıldıracaq insan əvvəldən müəyyən edilməsə, aşağıda daha açıq bildiriləcəyi kimi, insanlar arasında anlaşılmazlıqlar və ölümlə nəticələnəcək hallar yaranar. Oxunacaq xütbə insanları fitnə-fəsada salar. Bundan başqa, səlahiyyətli şəxslər tərəfindən hər hansı tədbir görülməsə, daxili və xarici düşmənlər namaz əsnasında hücum edib müsəlman kişiləri qətlə yetirə bilirlər. Lakin cümə namazı səlahiyyətli şəxslərin nəzarəti altında qılındıqda belə mənfi hallar baş vermir. Bu səbəbdən, cümə namazında sultanın olmasını əsas şərt hesab etmək “məsləhət”ə, yəni ictimai mənəfətə uyğundur.

Bu ictimai mənəfəti həyata keçirməyin zərəri də yoxdur. Çünki cümə imamı imamlıq üçün lazım gələn ən az şərtlərə malik olsa, onun tutduğu və ya təyin edildiyi vəzifənin qüsurları namaza mane olmur. Sultan və ya onun yerinə keçəcək bir şəxs olmadıqda, müsəlmanlar öz aralarında müəyyən etdikləri imamın

290 Kəmaluddin b. Hümam, “Fəthul-qadir”, Misir 1315/1897, c. I, s. 412

291 Ömər Nasuhi Bilmən, Hukuki İslamiyyə Kamusu, c. I, s. 26

arxasında namaz qıla bilərlər. Bu səbəbdən sultan şərti cümənin qılınmamasına səbəb olmur.

Nəbi əleyhissalam cümə namazını həyatı boyu özü qıldırmışdır. O, eyni zamanda dövlət başçısı idi. Ondan sonra isə mərkəzdə xəlifələr, şəhər xaricində isə həmin yerin ən yüksək vəzifəli şəxsləri qıldırmışlar. Odur ki, sultan şərti uzun illərdən bəri mövcud olan tətbiqatın isbatı üçündür.

Hənəfi məzhəbinə görə bu şərtləri əhatə edən “məsləhət” dini dəlillərdən hesab edilir, ona əsaslanmaqla müəyyən hökmlər qoyulur.<sup>292</sup>

Cümə namazı ilə bağlı sultan şərti belə qoyulmuşdur.

Aşağıdakı izahatlardan aydın olduğu kimi, sultan cümə namazı qılınan yerin ən səlahiyyətli şəxsi deməkdir. Rayonun sultanı icra başçısı, qəsəbənin sultanı vali, ölkənin sultanı isə dövlət başçısıdır. Əgər səlahiyyətli şəxs yoxdursa, yaxud anarxiya və terror səbəbilə səlahiyyətli şəxs səlahiyyətindən istifadə etmirsə, o zaman müsəlmanlar öz aralarından birini imam təyin edərək cümə namazını qılırlar. İndi hənəfilərin əsas mənbələrində bu mövzuya necə nəzər yetirildiyinə baxaq:

### **25.13.1. əl-Məbsut**

Şəmsuddin əs-Sərahsinin (ö. 483 hicri) “əl-Məbsut” adlı əsəri Hənəfi məzhəbini sonrakı nəsillərə çatdıran İmam Muhəmmədin altı kitabının<sup>293</sup> şərhidir. Bu altı kitabdakı fikirlərə “zahirur-ri-vəyə” deyilir. Bu fikirlərin etibarlı yollarla bizə çatdığı qəbul edilir. “əl-Məbsut”un mövzu ilə bağlı ifadələri belədir:

“Bizcə, sultan cümənin şərtlərindəndir. Allah ondan razı olsun, İmam Şafii bu fikirdə deyildir. O, cümə namazını digər fərz namazlarla müqayisə edərək, sultanla xalqı bu mövzuda eyni qəbul etmişdir. Bizim dəlilimiz Cabir radiyallahu anhin rəvayət etdiyi,

292 Ömər Nasuhi Bilmən, a.ç.ə. c. I, s. 199-200

293 İmam Muhəmmədin altı kitabı bunlardır: 1. “Əl-Asl” (digər adı “Əl-Məbsut”) 2. “Əz-Ziyadat”, 3. “Əl-Camius-sağir”, 4. “Əl-Camiul-kəbir”, 5. “Əs-Siyərus-sağir”, 6. “Əs-Siyərul-kəbir”

“...zalım və ya ədalətli imamı (rəhbəri) olduğu halda, cüməyə getməyən...” ifadələrinin olduğu hədisidir. Bu hədisdə Nəbi sallallahu aleyhi və səlləm cüməyə getməyən cəzaya layiq olması üçün imamının, yəni, rəhbərinin olmasını mühüm şərt hesab etmişdir. Əsərdə (yəni, səhabələrdən birinə aid bir sözdə) “Dörd vəzifənin rəhbərlərə aid olduğu, cümənin bunlardan biri olduğu” bildirilmişdir. Bir də, insanlar cüməni qılmaq üçün kiçik camaatlardan uzaqlaşaraq bir yerə toplanırlar. Sultan şərti olmasa, fitnə çıxar. Çünki bəzi şəxslər özlərinə görə doğru hesab etdikləri məqsədlə əvvəldən məscidə gəlib cümə namazı qıla bilərlər. Bu vəziyyətdə sonradan gələn camaat cüməyə çatmaya bilər. Burada açıq fitnə vardır. Bu səbəbdən, cümə namazı insanların işləri və onların arasında ədalətli davranmaq vəzifəsi daşıyan imama (rəhbərə) həvalə edilmişdir. Bu, fitnənin aradan qalxması üçün daha uyğundur”.<sup>294</sup>

### **25.13.2. “əl-Bəda'i”**

Alauddin əl-Kasaninin (ö. 587 hicri) “əl-Bəda'ius-sanai fi tərtili-biş-şərai” adlı əsəri Hənəfi məzhəbinin etibarlı mənbələrindəndir. əl-Bəda'inin mövzu ilə bağlı ifadələri belədir:

“Bizim fikrimizcə, sultan cümənin yerinə yetirilməsinin mühüm şərtidir. Belə ki, sultan və ya naibi (təyin etdiyi adam) olmasa, cümə namazını qılmaq doğru olmur. İmam Şafii sultanın mühüm şərt olmadığını bildirmişdir. Onun fikrincə, cümə fərz namazdır. Digər namazlarda olduğu kimi, bunun da qılınması üçün də sultanın olması mühüm şərt deyildir. Bizim dəlillərimiz bunlardır: Nəbi əleyhissalam “...ədalətli və ya zalım imamı (rəhbəri) olduğu halda...” ifadələrinin olduğu hədisində cüməni qılmayanın cəzaya layiq olması üçün imamın (yəni rəhbərin) olmasını mühüm şərt hesab etmişdir. Bundan başqa, Nəbi əleyhissalam “Dörd vəzifənin valilərə (rəhbərlərə) aid olduğunu dediyi və cüməni bunlardan hesab etdiyi” rəvayət edilmişdir. Bununla yanaşı, cümə namazının yerinə yetirilməsi üçün sultan şərti olmasaydı, fitnə ortaya çıxardı. Çünki cümə böyük izdihamla qılınan namazdır. Şəhərin bütün

294 Şəmsuddin əs-Sərahsi, “əl-Məbsut”, Misir 1324/1906, c. II, s. 24

xalqının qarşısına keçib namaz qıldırmaq şərəf, etibar və hörmət kimi qəbul edilir. Hörmət qazanmaq və rəhbər olmaq həvəsində olanlar cüməni qıldırmaq üçün bir-birilərlə yarışır, buna görə də aralarında çəkişmə və anlaşılmazlıqlar yaranırdı ki, bu da ölümlə nəticələnəcək ziddiyyətlərə səbəb olurdu. Bu vəzifə valiyə ona görə həvalə edilmişdir ki, cüməni ya özü qıldırınsın, ya da bu iş üçün bir səlahiyyətli şəxsi təyin etsin. Bu vəziyyətdə ya valinin əmrinə tabe olmağı vacib hesab etdiklərinə görə, ya da cəzalanma qorxusuna görə bəzi şəxslər imam olmaq üçün qarışıqlıq yaratmaqdan çəkinirlər.

Vəzifə sultana həvalə edilməsə, məscidə gələn hər qrup namazı ayrı-ayrılıqda qılaraq cümədən gözlənen faydanın itməsinə səbəb olar. Çünki cümə namazı tam fəzilət əldə etmək üçün insanların toplanaraq qıldıkları namazdır, yaxud namaz yalnız bir dəfə qılınır, bu dəfə də əvvəldən qılanlar qılmış, sonradan gələnlər isə cüməni əldən vermiş olurlar. Bu səbəblərlə cüməni qıldırma vəzifəsinin sultana həvalə edilməsi doğru qərardır. Sultan camaatın gəlməsindən sonra uyğun vaxtda cüməni ya şəxsən özü qıldırır, ya da bunu vəzifə olaraq verəcəyi insana tapşırır.

### *Sultan olmadıqda*

İmam Kərhi qarışıqlıq və ya ölüm kimi səbəblərə görə imamın (ən səlahiyyətli şəxs) olmadığı hallarda və ya yeni vali hələ vəzifəyə başlamadıqda, İmam Kərhi xalqın onlara namaz qıldıracaq şəxsin imamlığı ilə bağlı anlaşmalarında zərər görməmişdir. “əl-Uyun” adlı kitabda İmam Muhəmmədin də bu fikirdə olduğu qeyd edilmişdir. Çünki Osmanın ətrafını anarxiyaçılar əhatə etdikdə, xalq Əlinin yanına getdi. O isə gələnlərə cümə namazını qıldırdı.

“əl-Uyun” əsərində Əbu Hənifədən belə bir fikir rəvayət edilmişdir: “Bir şəhərin valisi öldükdə ölüm xəbəri cüməyə qədər xəlifəyə çatmasa, cümə namazını öləninin vəkili, təhlükəsizliyə cavabdeh şəxs, yaxud qazi qıldırırsa, namaz doğrudur. Lakin bu vəziyyətdə xalq başqasını imam edə bilməz. Çünki bu vəzifədəki şəxslər vali həyatda olarkən onun yerinə namaz qıldırma səlahiyyətinə malik

olan insanlardır. Ölümündən sonra xəlifə valilik vəzifəsini başqasına verənə qədər səlahiyyətləri davam edir”.

“Nəvadirus-salat” adlı kitabda bu məlumatlar vardır: “Əvvəlki sultan xütbə oxuyarkən yeni təyin edilən sultan gəlsə və xütbənin tamamlanmasını tələb etsə, bu xütbədən sonra yeni sultanın cüməni qıldırması dinə uyğundur. Çünki əvvəlki sultan xütbəni onun iznilə oxumuş, onun naibi (təyin etdiyi şəxs) vəziyyətinə düşmüşdür. Yeni gələn sultan əvvəlkinin xütbəni tamamlamasını tələb etmədən səssiz halda gözlədikdən sonra keçib cüməni qıldırmaq istəsə, bu, doğru deyildir. O, yalnız günorta namazını qıldırır. Çünki onun səssiz olması xütbənin tamamlanmasını tələb etməsi mənasına gəldiyi kimi, buna razı olmadığı mənasına da gəlir. Belə vəziyyətlərdə xütbə qəbul edilmir.

Yeni təyin edilən sultan gəldiyi zaman birincisi xütbəni tamamlayıbsa, namazı qıldırması doğru deyildir. Çünki oxunan vəzifədən gedən imamın (sultanın) xütbəsidir. İkincisi isə öz xütbəsini oxumamışdır. Xütbə cümə namazının mühüm şərtidir. Bütün bunlar birinci sultan ikincidən xəbərdar olduğu halda qəbul edilir. Əgər birinci ikincinin gəldiyini bilmədən xütbəni oxuyub namazı qıldırırsa, yeni gələn isə bunu sükutla müşahidə etsə, o zaman namaz doğru olur. Çünki birinci ikincinin gəldiyini öyrənmədən vəzifədən çıxarılmır. Lakin vəzifədən çıxarılması ilə bağlı yazının və ya xəbər verənin gəlməsilə də birincinin vəzifəsi sona çatır.

Bir kölə sultan (rəhbər) olsa, özü və ya təyin edəcəyi şəxs cüməni qıldırırsa, namaz qəbul edilir. Səfərdə olan sultan da belədir. Çünki Peyğəmbər (s) Məkkəni fəth etdiyi il səfərdə olmasına baxmayaraq, orada cümə namazını qıldırmış, hətta bir gün günorta namazını iki rükət qıldırıqdan sonra məkkəlilərə belə demişdi: “Ey məkkəlilər! Siz namazınızı tamamlayın, biz səfərdəyik”.

Kölə mövzusu ilə bağlı olaraq Nəbi əleyhissalamın bu sözüne əsaslanırıq: “Başçı kimi sizə burnu kəsilmiş həbəş bir kölə sultan (rəhbər) təyin edilsə, ona tabe olun!”.

Əgər belə bir şəxsin imam olması doğru olmasaydı, ona boyun əymək fərz buyrulmazdı.

Qadının və ya yetkinlik yaşına çatmayan ağıllı uşağın cümə namazını qıldirmaları doğru deyildir. Bunlar digər namazlarda da imamlıq etmədiklərinə görə cümə imamlığını edə bilməzlər. Qadın sultan (rəhbər) olsa da, uyğun bir şəxsi imam təyin etsə və həmin insan cüməni qıldırsa, bu, dinə uyğundur. Çünki qadının sultan və ya qazi olması əsasən dinə uyğundur”.<sup>295</sup>

### 25.13.3. “əl-Hidayə”

Burhanuddin Əli b. Əbi Bəkr əl-Məryinaninin (ö. 593 h) “əl-Hidayə” adlı kitabının mövzu ilə bağlı ifadələri aşağıda qeyd edilmişdir. Bu kitab da məzhəbin mötəbər mənbələrindəndir:

“Cümə namazını sultan və ya onun təyin etdiyi şəxsdən qeyri-si qıldıra bilməz. Çünki bu namaz camaatla qılır. Bu camaatın önündə kimin dayanacağı, kimin cüməni qıldıracağı və ya başqa hallarda anlaşılmaqlıq yaranır. Buna görə də cümə namazının tam şəkildə qılınması üçün bu şərtin yerinə yetirilməsi qaçılmazdır”.<sup>296</sup>

Diqqət edilsə, sultanın olmasının mühüm şərt hesab edilməsi kimi bir ayə və ya hədisdən bəhs edilmir, yalnız anlaşılmaqlıq çıxmasının qarşısını almaqdan, yəni faydadan bəhs edilir. Əvvəllər məscidlərdə imamlar yox idi. Namazı camaatdan bir nəfər qıldırırdı. Bu səbəbdən Hənəfi məzhəbinin fikrini başa düşmək üçün təyin olunan imamların olmadığı mühiti düşünmək lazımdır.

### 25.13.4. “Fəthul-Qadir”

Kəmaluddin b. Hüمام (ö. 681 h) belə deyir:

“Bir şəhərin valisi öldüyü zaman ikinci vali işə başlayana qədər birincinin təyin etdiyi şəxs, təhlükəsizlik məsələlərinə cavabdeh şəxs və ya qazi namazı qıldırır. Bir şəxs şəhərin idarəetməsini zorla ələ keçirib, hakimiyyətə gələrək tam vali kimi davransa, onun

295 Alauddin əl-Kasani, “əl-Bədaius-sanai fi tərтіbiş-şərai”, Beyrut 1394/1974, c. I, s. 261-262

296 Burhanəddin Əli b. Əbibəkr əl-Məryinani, (ö. 593 h) “əl-Hidayə”, c.I,s. 412, “Fəthul-Qadir”lə birlikdə.



iştirakı ilə cümə namazı qılınır. Çünki bu halda onun sultanlığı həyata keçir, şərt yerinə yetir”.<sup>297</sup>

### **25.13.5. İbn Abidin**

İbn Abidin kimi tanınan Muhəmməd Əmin b. Ömər (1198-1252 h) XIX əsrdə yaşayan Osmanlı alimlərindəndir. Əsl adı “Rəddul-muxtar aləd-dürril-muxtar” olan əsərində belə deyir:

“ət-Tatarhaniyyə” adlı fətva kitabında belə bir fətva vardır: “Cümə namazını qıldıracaq imamı təyin edən sultanın müsəlman olması mühüm şərt deyildir”. “Kafir valilərin rəhbərliyi altında olan bölgələrdə müsəlmanların cümə və bayram namazlarını qılmaları dinə uyğundur”.<sup>298</sup>

Sultanın mühüm şərt hesab edilməsinin səbəbi hər hansı fitnə çıxmadan cümənin rahat şəkildə qılınması olduğuna görə cümə imamını təyin edən rəhbərin müsəlman olmasının əsas şərt kimi irəli sürülməməsi normal haldır. Çünki belə bir sultanın təyin etdiyi imamın vəzifəsinə heç kim mane ola bilməz. Beləliklə, cümə namazı rahat mühitdə qılınır.

*“Sultan” sözünün mənası:*

“Sultan” bir yerin ən səlahiyyətli məmuru deməkdir. Rayonun sultanı icra başçısı, qəsəbənin sultanı vali, ölkənin sultanı isə dövlət başçısıdır. Paytaxtda cümə namazını qıldırma səlahiyyəti də dövlət başçılara məxsusdur.

Ömər Nasuhi Bilmən sultanla bağlı aşağıdakı ifadələri işlədir: “Cümə namazını ya ən böyük vəliyyuləmr, ya da onun iznilə digər şəxs qıldırmalıdır”.<sup>299</sup>

“Vəliyyuləmr” səlahiyyətli şəxs deməkdir. Ən böyük vəliyyuləmr isə “ən səlahiyyətli şəxs” mənasına gəlir. Bu, namaz qılınan yer baxımındandır.

297 Kəmaluddin b. Humam, “Fəthul-Qadir”, c. I, s. 412

298 İbn Abidin, “Haşiyətu rəddil-muxtar aləd-dürril-muxtar”, K.Kaza, Matbayi-Amirə, c. IV, s. 427

299 Ömər Nasuhi Bilmən, *Büyük İslam İlmihali*, İstanbul 1962, s. 210

### 25.13.6. *İmamın vəziyyəti*

Cümə namazı əməlisaleh imamın arxasında qılındığı kimi, günahkar imamın arxasında da qılır. Bir nəfər Muhəmməd b. ən-Nadrın yanına gələrək belə deyir: “Mənim qonşularım öz istəkləri ucbatından cümə namazına gələ bilmirlər”

ən-Nadr isə dedi: “Bura bax, Əbu Bəkr və Ömərə qarşı çıxan şəxs haqqında nə düşünürsən?”

- O, pis insandır.

- Nəbi əleyhissalama qarşı çıxsa?

- Kafir sayılır.

- Bəs uca Allaha qarşı çıxsa nə olar?

Həmin adam bir müddət fikrə getdi. Özünə gəldikdə isə belə dedi:

“Bir olan Allah eşqinə, siz də ona qarşı çıxın. Çünki Uca Allah belə buyurub:

“Möminlər! Cümə günü namaz üçün çağırılanda Allahı yad etməyə tələsin!”.

Uca Allah Abbasilərin rəhbərliyi ələ keçirəcəyini bilirdi. Cümə namazı İslamın açıq rəmzlərindəndir. Onu başqaları deyil, rəhbərlər qıldırmalıdır. Bu namazı onların arxalarında qılmamaq namazın tamamilə qılınmaması deməkdir”.<sup>300</sup>

---

300 İbn Qudamə, “Əl-Muğni”, Beyrut 1404/1984, c. II, s. 27





*26-cı mövzu*

***HEYZLİ VƏ ZAHİ  
QADINLA ƏLAQƏLİ NƏSX***



“Nəsx” sözü lüğətdə bir kitaba başqa kitabdakı məlumatı ötürmək və ya bir şeyin tətbiqini ləğv edib yerinə başqasını qoymaq məna-larına gəlir.<sup>301</sup> Nəsxin tərifı bu ayədə öz əksini tapır:

*“Biz bir ayəni nəsx edər və ya unutturarsaq, yerinə daha xeyir-lisini, ya da bənzərini gətirərik. Bilmirsən ki, Allah hər şeyə ölçü qoyandır?”* (“Bəqərə” surəsi, 2/106).

Buna əsaslanaraq belə demək olar ki, nəsx bir ayəni başqa ayə ilə dəyişdirməkdir. Bu, həm Quranın ayələri arasında, həm də Quran ayələri ilə əvvəlki kitablardakı ayələr arasında olur.

Quran ilahi kitabların sonuncu nüsxəsi olduğu üçün onda mövcud olan ayələrin əksəriyyəti əvvəlki kitabların eynisidir, yəni onları bənzəriylə nəsx etmişdir. Uca Allah belə buyurur:

*“Allah Nuha nə buyurubsa, onu sizin üçün bu dinin şəriəti etmiş-dir. Sənə vəhy etdiyimiz, İbrahimə, Musaya və İsayə əmr etdiyimiz budur: “Bu dini qoruyun, bu mövzuda bölünüb parçalanmayın. Sənin çağırdığın şey müşriklərə ağır gəlir. Allah düzgün seçim edəni öz tərəfinə çəkər, düz yola üz tutanı da Özünə istiqamətlən-dirər”*” (“Şura” surəsi, 42/13).

*“Həqiqətləri ehtiva edən və özündən əvvəlkiləri təsdiq edən bu Kitabı sənə O göndərmişdir. Tövrəti və İncili də O nazil etmişdir”* (“Ali-İmran” surəsi, 3/3).

Bu ayələr əvvəlki kitablardakı ayələrin əksəriyyətinin sonuncu Kitaba eynilə, bir hissəsinin isə yüngülləşdirilərək ötürüldüyünü göstərir. Aşağıdakı ayə bunu açıq-aşkar bildirir:

*“Ey Kitab əhli! Kitabınızdan gizlətdiklərinizin çoxunu ortaya çıxaran, bir çoxunu da daha yaxşısı ilə dəyişdirən Elçimiz gəldi. Sizə Allahdan bir nur və açıq-aydın bir Kitab gəldi”* (“Maidə” surəsi, 5/15).

Məsələn, “Bəqərə” surəsinin 183-cü ayəsində əvvəlkilər kimi oruc tutmağımız əmr edildiyi halda, bu surənin daha sonra nazil

301 əl-Xəlil b. Əhməd (hicri 100 - 175) əl-Ayn (thq. Mehdi əl-Mahzumi, İbrahim əs-Samrai), İran 1409/1988, “n-s-x” maddəsi.

olan 187-ci ayəsində oruc tutulan günlərin gecələrində həyat yoldaşları ilə intim münasibət qadağasının aradan qaldırıldığı belə ifadə edilmişdir:

*“Oruc gecələrində həyat yoldaşlarınızla intim mövzulu söhbətlər sizə halal edildi. Onlar sizin üçün geyim, siz də onlar üçün geyimsiniz. Allah özünüə xəyanət etdiyinizi bildiyi üçün yer üzünə baxdı və sizi bağışladı. Artıq onlarla birləşə bilərsiniz”* (“Bəqərə” surəsi, 2/187).

Tövrataki heyz (reql) və zahılıq qanaxması görə qadınlara aid hökmlərin də əksəriyyəti Quranla aradan qaldırılmış, təkcə intim münasibət qadağası davam etdirilmişdir.

### **Tövrata görə, heyz və zahılıq qanaxması**

Əlimizdəki Tövrata heyz və zahılıq qanaxması görə qadınla əlaqəli hökmlər bu cürdür:

*“Aybaşı qanaxması olan qadın yeddi gün murdar olacaq. Ona toxunan adam axşama qədər murdar olacaq.*

*Aybaşı vaxtı qadın nəyin üstündə uzanar və ya oturarsa, həmin şey murdar olacaq.*

*Onun yatağına toxunan adam paltarlarını yumalı və çimməlidir. O, axşama qədər murdar olacaq.*

*Qadının oturduğu hər hansı bir şeyə toxunan adam paltarlarını yumalı və çimməlidir. O, axşama qədər murdar olacaq.*

*Qadının oturduğu istər yataq olsun, istərsə də başqa bir şey, ona toxunan axşama qədər murdar olacaq.*

*Əgər kişi qadınla yaxınlıq etsə və onun aybaşı qanı ilə mürdarlansa, o, yeddi gün murdar olacaq. Onun yatdığı yataq da murdar olacaq.*

*Qadının aybaşından əlavə, günlərlə qanaxması olarsa, yaxud aybaşısı adi vaxtda olduğundan uzun çəkərsə, o, bütün bu günlər ərzində aybaşı vaxtı olduğu kimi murdar olacaq.*



*Aybaşı zamanı olduğu kimi, qanaxma vaxtı da yatdığı yataq murdar olacaq.*

*Eləcə də, üstündə oturduğu hər şey aybaşı vaxtı olduğu kimi murdar olacaq.*

*Bu şeylərə toxunan kəs murdar olacaq. O, paltarlarını yumalı və çimməlidir. Həmin adam axşama qədər murdar olacaq.*

*Qanaxma dayanandan sonra qadın yeddi gün gözləməlidir. Bundan sonra pak olacaq.*

*Səkkizinci gün 2 qumru quşu, yaxud 2 bala göyərçin götürməli, Hüzur çadırının girişinə gətirib kahinə verməlidir.*

*Kahin onlardan birini günah qurbanı, digərini yandırma qurbanı kimi təqdim etməlidir. Beləcə, o, qanaxmaya görə murdar olan qadın üçün Rəbbin önündə kəffarə vermiş olacaq.*

*Beləliklə, İsrail oğullarına özlərini pak saxlamağa kömək etməlisiniz ki, onlar aralarında olan Müqəddəs çadırını murdarlayıb öz murdarlıqları içində ölməsinlər.*

*Bu, ifrazatı axan, yaxud toxumu axdığı üçün murdar olan kişi, aybaşı olan qadın, bədənindən ifrazat axan kişi və ya qadın, eləcə də murdar qadınla yaxınlıq edən kişi üçün olan qanundur” (“Ləvililər”, 15/19-33).*

*“Aybaşı murdarlığı vaxtı qadınla yaxınlıq etmək olmaz” (“Ləvililər”, 18/19).*

## **Müsəlmanlar Tövrata tabe olardılar**

Bütün ilahi kitablara inanmaq zərurəti var. Uca Allah belə deyib:

*“De: “Biz Allaha inandıq və güvəndik. Bizə göndərilənə, İbrahimə, İsmailə, İshaqa, Yaquba və nəvələrinə göndərilənə, Musaya və İsaya verilənə, Nəbilərə Rəbbi tərəfindən nə verilibsə, hamısına inandıq.<sup>302</sup> Heç birini digərindən ayırmırıq. Biz ona (həmin kitablarda olana) təslim olanlarıq!”*

---

302 Bu ayə bütün nəbilərə kitab verildiyini göstərir.

*(Budur İslam). Hər kim bu İslamdan başqa bir din axtarışına girsə, qətiyyəən ondan qəbul edilməz. O, axirətdə itirənlərdən olar*” (“Ali-İmran” surəsi, 3/84-85).

Uca Allah Məkkədə göndərdiyi “Ənam” surəsinin 83-89-cu ayələrində Musa və Harun peyğəmbərlər də daxil olmaqla 18 nəbinin adını qeyd etmiş, onların atalarından, qardaşlarından və nəsillərindən olanlardan da seçdiyini, hər birinə kitab və hikmət verdiyini bildirərək buyurmuşdur:

*“Onlar Allahın rəhbər verdikləridir. Sən də onların rəhbərinə (kitablarına) tabe ol...”* (“Ənam” surəsi, 6/90).

Bu ayəyə uyğun olaraq müsəlmanlar Tövrata görə məsuliyyət daşdıqları üçün Mədinədəki yəhudilərin reql və zahılıq dövründəki qadınlara qarşı münasibətlərini görüb məsələni Nəbimizdən soruşdular və nəticədə bu ayələr nazil oldu:

*“Səndən qadınlardakı heyz barəsində və zahılıq qanaxmaları<sup>303</sup> haqqında soruşurlar. De: “O, sıxıntıdır”. Qanaxma davam edərkən qadınları rahat buraxın və təmizlənənə qədər onlara yaxınlaşmayın. (Adət qanı kəsilib) tərtəmiz olanda onlara Allahın sizə buyurduğu yerdən yaxınlaşın.<sup>304</sup> Allah tövbə edənləri (xətəsindən tam olaraq geri qayıdanları) sevir, təmizlənənləri də sevir.*

*Qadınlarınız sizin üçün əkin yeridir. Əkin yerinizə xoşunuza gələn tərzdə yaxınlaşın,<sup>305</sup> özünüzdə üçün əvvəlcədən hazırlaşın. Allahdan çəkinərək qorunun və bilin ki, Onun hüzuruna çıxarılaçaqsınız. Bunu (bu yaxşılaşdırmanı) inananlara müjdələ”* (“Bəqərə” surəsi, 2/222-223).

Heyzli qadınla cinsi münasibətdən savayı qadağalar aradan qaldırıldığı üçün ayələr bu ifadə ilə yekunlaşır:

*“Bunu (bu yaxşılaşdırmanı) inananlara müjdələ”.*

303 Ayədə qeyd olunan “əl-məhid” həm hem heyz, həm də zahılıq mənasına gəlir (“Mucəmə məqayisul-luğa”, Əhməd b. Fəris b. Zəkəriyyə, Beyrut, tarixsiz).

304 Törəmə yolundan yaxınlaşın. “Allahın sizin üçün yazacağını (uşaq sahibi olmağı) istəyir” (“Bəqərə” surəsi, 2/187).

305 Əkin yeri məhsul əldə edilən yerdir. Törəmə yerindən olmaq şərtilə xoşa gələn tərzdə münasibət qurula bilər.

Bununla bağlı Nəbimizin belə dediyi bildirilib:

“Cinsi münasibətdən başqa hər şey edə bilərsiniz” (Muslim, “Heyz”, 16-302; Əbu Davud, “Təharət”, 258).

Tövratda heyzli və ya zahı qadının ibadəti ilə əlaqəli heç bir qadağa yoxdur. Əgər olsaydı və ya yeni bir qadağa gəlsəydi, nəsx qaydasına uyğun olaraq Quranda açıq-aşkar bəhs edilərdi. Bu cür olmadığına görə bəzi rəvayətlərə əsaslanaraq heyzli, yəni reql dövründə olan qadının namaz qılması, oruc tutması və əlinə Quran götürüb oxuması ilə əlaqəli qadağa qoymaq həqiqəti tərkdən edib zənnə, gümana tabe olmaqdan başqa bir şey deyil. Uca Allah belə buyurub:

*“De: “Allahdan başqa hakim axtarım?” Kitabı sizə açıqlanmış tərzdə endirən Odur. Kitab verdiklərimiz bilirlər ki, bu, Rəbbin tərəfindən bütün həqiqətləri göstərəcək tərzdə nazil edilmişdir. Əsla, şübhəyə düşənlərdən olma.*

*Rəbbinin sözü doğruluq və ədalət olaraq tamamlanmışdır. Onun kəlmələrini dəyişdirəcək heç kim yoxdur. O eşidir və bilir.*

*Yer üzündəkilərin çoxuna tabe olsan, səni Allahın yolundan azdırlar. Onlar qəti olmayan məlumatlara tabe olurlar. Onlar ancaq ehtimal ortaya atırlar.*

*Rəbbin öz yolundan azanı daha yaxşı bilir. O, yola gələni də daha yaxşı bilir”* (“Ənam” surəsi, 6/114-117).

## **MENSTRUASIYA DÖVRÜNDƏ OLAN QADININ ORUCU**

“Oruc” sözünün əslə ərəb dilində “siyam” sözündən olub, özünü yeməkdən, içməkdən və cinsi münasibətdən saxlamaq mənasına gəlir.<sup>306</sup> Bunların bildirildiyi ayədə buyrulur:

*“Bunlar Allahın qoyduğu hədlərdir, onlara yaxınlaşmayın...”* (“Bəqərə” surəsi, 2/187).

306 Bax., Rağıb əl-İsfahani (ölümü hicri 425), “Mufərədat” (thq., Safvan Adnan Davudi), Dəməşq və Beyrut, 1412/1992, “s-v-m” maddəsi.

*Uca Allah “Sizdən kim Ramazanı yaşayarsa, onu oruclu keçirsin” (“Bəqərə” surəsi, 2/185) dediyi halda, bəzi rəvayətləri əsas götürərək yemək, içmək və cinsi münasibət ifadəsinə daxil olmayan heyz qanaxmasının orucu pozduğunu söyləmək həddi aşmaqdan başqa bir məna ifadə etmir. Odur ki, qadın aybaşı olduğu üçün orucunu buraxmamalıdır. Heyzli olduğu günlər ərzində xəstələnərsə, heyzli olduğuna görə deyil, xəstə olduğu üçün orucunu qəzaya buraxa bilər.*

## **MENSTRUASIYA DÖVRÜNDƏ OLAN QADININ NAMAZI**

Dilimizdə “namaz” adlandırdığımız ibadətin Qurandakı adı “əs-salah”dır. Sözü kök mənası bir şeyi buraxmamaq və davamlı arxasında olmaqdır.<sup>307</sup> Namaz hər möminin hər gün ləngitmədən yerinə yetirməli olduğu ibadət olduğu üçün bu cür adlandırılmışdır. Bu ayələr namazın davamlı olaraq qılındığını vurğulayır:

*“(Ümid etdiklərinə qovuşası olanlar) namazlarını həssaslıqla davamlı qıllarlar. Pay sahibi olacaqlar onlardır. Onlar cənnətdən paylarına düşəni alacaqlar və orada ölümsüzləşəcəklər” (“Muminun” surəsi, 23/91).*

*“Namazları və orta namazı həssaslıqla davamlı qılın. Allahın qarşısında hörmətlə dayanın. Əgər qorxsanız, (namazı) yeriyərək, yaxud minik üzərində qılın. Əmin-amanlığa çıxdıqda bilmədiklərinizi öyrədən Allahu sizə öyrətdiyi kimi zikr edin” (Allahın ayələrini əməlli yerləşdirmək üçün namaz qılın) (“Bəqərə” surəsi, 2/238-239).*

Deməli təhlükəli vəziyyətdə də namaz buraxmaq olmaz, addımlayarkən və ya minikdə də olsa, namazı qılmaq lazımdır.

Səyahətə çıxarkən, səfər halında olarkən dörd rükətlik namazlar iki rükətə düşür. Yolçuların qarşısına düşmədən çıxarsa, namazı bir rükət də qıla bilərlər, amma qətiyyətlə tərki etmə, yaxud sonraya saxlaya bilməzlər. Mövzu ilə əlaqəli ayələr belədir:

---

307 “Lisanul - ərəb”.

*“Səfərə çıxdığınız zaman kafirlərin sizə hücum edəcəyindən qorxsanız, (səfərdə qıldığınız) namazı<sup>308</sup> (bir az da) qısaltmağınızda bir günah yoxdur. Çünki kafirlər sizin açıq-aydın düşməninizdir.*

*(Ey Muhəmməd!) Sən aralarında olsan, (sənə tabe olmaları üçün) namazı tam qılсан,<sup>309</sup> onların bir hissəsi səninlə birgə namaza dursunlar və silahlarını qurşansınlar. (İlk rükətdəki) səcdələri edəndən sonra geri çəkilsinlər. Bu dəfə namazı qılmamış olan digər hissə gəlib səninlə namaz qılsınlar,<sup>310</sup> amma ehtiyatlı olsunlar və silahları qurşansınlar.*

*Kafirlər istəyərlər ki, silahlarınızdan və əşyalarınızdan xəbərsiz olasınız və üzərinizə qəfildən hücum etsinlər. Yağışdan ziyana düşsəniz və ya xəstə olsanız, silahlarınızı bir yerə qoymağınızda günah yoxdur, amma ehtiyatı əldən verməyin. Allah həmin kafirlərə alçaldıcı əzab hazırlamışdır.*

*(Düşmən qarşısında bir rükətlik) namazı qılarkən<sup>311</sup> Allahu ayaq üstə, oturaq halda<sup>312</sup> və uzanıq halda<sup>313</sup> yad edin. Təhlükə sizdən sovuşduqda namazı tam qılın.<sup>314</sup> Çünki namaz möminlərə müəyyən vaxtlarda<sup>315</sup> fərz edilmişdir (vaxtından kənar qılınmaz)”* (“Nisa” surəsi, 4/101-103).

308 Səfər namazı, səyahət vaxtı, yolçuluqda qılınan namaz.

309 Allahın bizə müəyyən vaxtlarda yerinə yetirilməli ibadət kimi fərz etdiyi namaz üçün 3 fərqli vəziyyət mövcuddur. Adı vəziyyətlərdə qıldığımız namaz, səfərdə qıldığımız namaz və döyüş vəziyyətində qıldığımız namaz.

310 Namazın və camaatın əhəmiyyəti.

311 Ərəb dilindəki “Qada” sözü bir işi tam və düzgün yerinə yetirmək və icraata keçirmək mənasındadır (Məqayis). Bu mövzuda qərar vermək (“İsra” surəsi, 17/23) və bir işi yekunlaşdırmaq (“Fussilət” surəsi, 41/12) mənasında istifadə edildiyi kimi, işi tam və düzgün yerinə yetirmək mənasında da işlədilir. Bir ayədə belə deyilir: “(Sehrbazlar Firona belə dedilər:) Nə edəcəksənsə, et. Sən edəcəyini ancaq bu dünya həyatında edərsən” (“Taha” surəsi, 20/72).

312 Təkrükətli namazda təkə iki səcdə arasında oturulur. Buna görə ayədəki “oturmaq” ifadəsi hər rükətdə mütləq iki səcdənin edilməli olduğunu göstərir.

313 Böyürləriniz üzərinə: İki əl dizlərimizdən güc alacaq formada, rüku halında.

314 Əvvəlki ayəyə görə, Nəbimizin qıldığı iki rükət bütöndür. Bu isə səfərdə namazın iki rükət olduğunu göstərir. Axşam (məğrib) namazı orta namaz olduğu üçün onun rükət sayı dəyişmiş, həmişə üç rükətdir.

315 Buna görə hansısa namaz onun üçün müəyyən ediləndən başqa vaxtda qılın bilməz. Burada ancaq yatıb qalan və ya unudan insanlar istisna edilib. Nəbimiz (əleyhis-salam) belə deyib: “Kim yatıb qalarsa və ya yaddan çıxarsa və ya yataraq qılmasa, yadına düşən kimi qılsın. Onun bundan başqa kəffərəsi yoxdur”. Bu hədisi Buxari (hədis 572) və Muslim (hədis 684) rəvayət ediblər.

Düşmənlə rastlaşan yolçuların arasında qadınlar da ola bilər. Həm burada, həm də əvvəlki ayələrdə qadın-kişi fərqi olmadan namazı bir rükətə salmağa icazə verildiyi halda, vaxtından kənara çıxarılmasına imkan verilmir. Beləliklə, qeyd olunan ayələri qadınlara aid etməməyin heç bir əsası yoxdur.

Heyzli və zahılıq halında namaz qılınmamalı olduğunu iddia edənlərin əsas kimi gətirdikləri “Bəqərə” surəsinin 222-ci ayəsidir. Yuxarıda tərcüməsini qeyd etdiyimiz ayəyə görə heyz və zahılıq qanı “əza”, yəni sıxıntıdır.<sup>316</sup> Bu sıxıntı düşmənlə qarşısında qılınması əmr edilən namazla müqayisə edilməyəcək qədər yüngül vəziyyətdir.

Ayədə qeyd olunan “Təmizlənmə kimi onlara yaxınlaşmayın” əmri tək cinsi əlaqəni qadağan edir.

“Təmizlənmə kimi” sözü ilə dəstəmaz ayəsindəki “sizə təmiz etməsi üçün” sözü arasında olan oxşarlıq səbəbilə heyzli qadının namaz qıla bilməyəcəyi ilə bağlı güman meydana gəlmişdir.

Dəstəmazla əlaqəli ayə budur:

*“Ey inanıb güvənənlər! Namaza durarkən üzünüzdü və dirsəklərə qədər əllərinizi yuyun. Başınızı və topuqlarınıza qədər ayaqlarınızı məsh edin. Əgər cünubsunuzsa,<sup>317</sup> yuyunun. Əgər xəstə və ya yolçu olsanız, yaxud ayaq yolundan<sup>318</sup> gəlsəniz, ya da qadınlarınızla birlikdə olsanız<sup>319</sup>, su tapmasanız, təmiz torpağa (səthinə) üz tutun, onunla üzünüzdü və əllərinizi məsh edin. Allah sizi çətinliyə salmaq istəməz. Onun istədiyi sizi təmiz etmək və sizə olan nemətini tamamlamaqdır. Bəlkə vəzifələrinizi yerinə yetirəsiniz”* (“Maidə” surəsi, 5/6).

Ayəyə görə, dəstəmazı ayaqyolunda öndən və arxadan çıxanlar və cünub olmaq pozar. Kişinin cünub olduğu kimi, qadın da cünub olur. Bu zaman hər ikisinin də edəcəyi iş qüsl almaqdır. Dəstəmaz və ya qüsl ala bilməyəcək vəziyyətdə olanlar təyəmmüm edərlər.

316 Mufredat.

317 Cünub: Cinsi əlaqə qurmusunuzsa və ya özündən gəlibsə (ihtilam olmaq).

318 Adamin ifraz olmaq ehtiyacını aradan qaldırdığı yer, ayaqyolu, tualet.

319 Cinsi münasibət.

Qadına məxsus olan heyz qanı öndən və ya arxadan deyil, döllənmək yolundan çıxır. Onun cünub olmaqla və ya ayaqyolu ilə bir əlaqəsi yoxdur. Heyz qanaxması namaza mane sayılırsa, qadın namazı davamlı qılmaq əmrindən də ayrı tutulmalıdır. Belə istisna isə heç bir ayədə yoxdur.

Bundan başqa, heyz qanı mütəmadi olaraq aybaşı olarkən (reql dövründə) müşahidə olunur ki, bu da qadının öz nəzarətində olan bir hadisə deyil. Sidik və ifrazat isə, xəstəlik olmadığı təqdirdə, insanın öz nəzarətindədir.

Allah heç kimə gücünün yetdiyindən artıq, öhdəsindən gələ bilməyəcəyi məsuliyyət yükləmədiyi üçün (“Bəqərə” surəsi, 2/286) heyz qanı nə namaza mane olur, nə də dəstəmazı pozur.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, heyz qanı sidiyə və nəcisə bənzəməz. Həmçinin mövzu ilə əlaqəli ayə və hədislərdə sidiyin, nəcisin və cünubluğa səbəb olan mayenin təmizlənməsi ilə əlaqəli əmr və ya tövsiyə də mövcud deyil. Elə isə sidik və nəcislə müqayisə edilərək heyz qanının dəstəmazı pozacağı və buna görə də namaza mane olacağı iddia edilə bilməz.

Hənəfi məzhəbi axan qanın dəstəmazı pozduğunu deyir. Dəlil olaraq qəbul etdikləri “Axan hər qana görə dəstəmaz alınmalıdır” hədisi dəlil alına bilməyəcək qədər əzif hədisdir. Bunu başqa hənəfi fəqihi olan Zeylai özü qeyd etmişdir.<sup>320</sup> Belə bir sözə istinad edərək heyz qanının namaza mane olduğunu demək doğru deyil.

Bu qanın paltara və ya orqana bağlanan bir parçaya bulaşması da namaza mane deyil. Aişə anamızın bildirdiyinə görə, Nəbimizin həyat yoldaşlarından onunla birlikdə məsciddə etikafda olanlar olurdu. Qan və ya sarı maye gəldiyini görür, altına ləyən qoyaraq namazını qıldırı (Buxari, hədis 304).

---

320 Abdullah b. Yusuf b. Muhəmməd əz-Zeylai (ölümü hicri 762), “Nasbur Rayə li-ə-haisil-Hidayə” (Haşiyəsi “Buğyətul Əlmai fi Taxriciz Zeylai” ilə birlikdə), thq. Muhəmməd Avvamə, Beyrut 1997/1418, cild I, səh. 37.

## MENSTRUASIYA DÖVRÜNDƏ OLAN QADININ QURAN OXUMASI

“Maidə” surəsinin 6-cı ayəsinə görə dəstəmaz, təyəmmüm və qüsl ancaq namaz üçündür. Dəstəmazsız, cünub bir adamın və ya heyzli bir qadının Quran oxuması ilə əlaqəli heç bir qadağa yoxdur. Amma aşağıdakı ayələr bunların Qurana toxuna bilməyəcəklərinə dəlil kimi qeyd olunur:

*“Yox, yox! Ulduzların yerlərinə and olsun! Onun dəyərini çox böyük olduğunu kaş biləydiniz. (Ulduzların yerində olan) dəyərli bir Qurandır, qınında olan bir kitabdadır.*

*Ona tərtəmiz olanlardan (mələklərdən) başqası toxuna bilməz.*

*O bütün varlıqların Sahibi tərəfindən göndərilmişdir”* (“Vaqiə” surəsi, 56/75-80).

*Ulduzların olduğu yer “Mələi Əla”dır* (baxın, “Saffat” surəsi, 37/6-10). *Oradakı kitab bir lövhə içində, “Ləvhi Məhfuz”da mühafizə edilir* (baxın, “Buruc” surəsi, 85/21-22).

Yuxarıdakı ayələr mühafizə edilənin bir qında qorunduğunu göstərir. Bu qını anlamağımıza kömək edən ayə eyni surədəki bu ayədir:

*“Hər biri qınında (sədəfində) saxlanılan mirvarilər kimidir”* (“Vaqiə” surəsi, 56/23).

Qınında saxlanılan mirvarilər kimi olanlar cənnətə gedənlərə xidmət edəcək hurilərdir. Mirvarini saxlayan qına sədəf deyilir. Aşağıdakı şəkillərdən biri qapalı, digəri isə içi açılmış sədəfi göstərir.



321



322

321 [https://environmentgr.files.wordpress.com/2014/01/ostrea\\_lurida.jpg](https://environmentgr.files.wordpress.com/2014/01/ostrea_lurida.jpg)

322 <http://www.theseviks.com/bilgi/inci-istiridyesi-hakkinda-bilgiler/>



Əlimizdəki Quranın belə bir şeyin içində saxlanmadığı məlum məsələdir. Odur ki, qeyd olunan ayələr dəstəməzsiz, cünub və ya heyzli bir adamın Qurana toxuna bilməyəcəyinin dəlili ola bilməz. Bu mövzuda dəlil gətirilən hədislər də çox zəifdir.<sup>323</sup> Həqiqətləri, faktı qoyub ehtimala və ya zənnə tabe olunmaz.

---

323 Ətraflı məlumat üçün bu linkə müraciət etmək olar:  
<http://www.suleymaniyevakfi.org/arama.html?aranan=Abdest+ve+Hay%-C4%B1z>



*27-ci mövzu*

**ORUC FİDYƏSİ**



Uca Allah belə buyurur:

“Sayılan günlər... Sizlərdən kim həmin günlərdə xəstə və ya səfərdə olarsa, həmin günlərdəki sayı qədər digər günlərdə oruc tutsun. Onu tuta bilənlərə isə bir kasıbı yedirməklə fidyə də vermək lazımdır. Kim könüllü olaraq yaxşılıq etsə, bu onun üçün daha xeyirli olar. Oruc tutmaq sizin üçün daha yaxşıdır. Kaş biləydiniz...” (“Bəqərə” surəsi, 2/184).

Ayədə qeyd edilən “va aləlləzinə yutiqunəhu” ifadəsi “...onu tuta bilənlərə” mənasındadır. Lakin əksər alimlərimiz ayəyə: “...onu tuta bilməyənlərə” şəklində mənfi mənə vermişlər. Bu, təəccüblü vəziyyətdir. İndi müsbət mənə ilə üzə çıxan hökmlərə və mənanı mənfiyə çevirməyin səbəb və nəticələrinə nəzər yetirməyə çalışaq:

## **27.1. Müsbət mənə**

“Bəqərə” surəsinin 184-cü ayəsindəki “va aləlləzinə yutiqunəhu” ifadəsinə “...onu tuta bilənlərə” şəklində müsbət mənə verdikdə, “onu” əvəzliyi ya bu ayədə bəhs edilən xəstə və səfərdə olanların tuta bilmədikləri Ramazan orucunu qəza etmə vəziyyətini, yaxud 183-cü ayədə qeyd olunan orucu (əs-siyam) göstərir.

### **27.1.1. Zamirin orucu (siyam) göstərməsi**

184-cü ayədə olan “onu” əvəzliyinin orucu göstərdiyini deyənlərin fikrincə, səfərdə və xəstə olmayıb oruc tuta bilənlər əvvəllər sərbəst idi. İstəyən tutur, istəməyən isə tutmur, bir yoxsulu doyuzdururdu. Sonra

“Sizlərdən kim Ramazanı yaşayarsa, həmin ayı orucly keçirsin...” (“Bəqərə” surəsi, 2/185) ayəsi nazil edildi və bu hökmü aradan qaldırdı.<sup>324</sup> Buna əsasən, 184-cü ayənin izahı belə olur:

“Orucu müəyyən (sayılan) günlərdə tutun. Sizlərdən kim xəstə və ya səfərdə olub oruc tuta bilməsə, həmin günlərin sayısı qədər

---

324 Əbu Hayyan Muhəmməd b. Yusuf əl-Əndəlusi əl-Qırnati, (654-754 h) “əl-Bahrul-muhit fit-təfsir”, Beyrut 1412/1992, c. II, s. 189

başqa günlərdə tutsun. Xəstə və ya səfərdə olmayan, gücü yerində olanlar oruc tutmasalar, onun əvəzinə bir yoxsulu doyuracaq fidyə verməlidirlər...”

Deməli, ilk dövrlərdə xəstə və səfərdə olanlar tuta bilmədikləri orucları qəza etmək məcburiyyətində olduqları halda, oruc tutma gücündə olanlar sərbəst idilər. İstərsələr oruc tutmur, onun əvəzinə bir yoxsul doyuracaq fidyə verirdilər. Bu, ziddiyyətdir. Allahın kitabında isə ziddiyyətin olması mümkün deyil.

Bundan başqa, bu iddia üç baxımdan da tənqid edilir:

a) Ayənin mətni sərbəstlik deyil, vaciblik ifadə edir. *“Və alə-ləzinə yutiqunəhu fidyətun taamu miskin”* = *“Onu tuta bilənlər bir yoxsulu doyuracaq fidyə verməlidirlər”* cümləsi mübtədə və xəbərdən ibarət müxtəsər cümlədir. Xəbər *“əfali ammə”*dən olub aradan qaldırılmışdır. Müxtəsər cümlə sübut və davam ifadə edir. Uşağın əmizdirilməsilə bağlı bu ayə də eyni tərzdədir: *“Və aləl-məvludi ləhu rizquhunnə va kisvətuhunnə bil-maruf”* = *“(Süd anasının) qida və geyimini təmin etmək uşaq onun üçün doğulan atanın vəzifəsidir”* (“Bəqərə” surəsi, 2/233).

Bu və buna bənzər ayələrə vaciblik mənası verildiyi halda, yalnız yuxarıdakı ayəyə sərbəstlik mənası verilməsi üçün heç bir səbəb yoxdur.

b) Burada “nəsx”dən (aradan qaldırma) bəhs edilməsi mümkün deyil. Çünki nəsx edən ayə ya əvvəlki ilə eyni hökmü, ya da daha yüngül hökmü ehtiva edir. Uca Allah belə buyurur:

*“Biz bir ayəni nəsx edər və ya unuttururuqsa, əvəzinə daha yaxşısını və ya ona bənzərini gətiririk”* (“Bəqərə” surəsi, 2/106).

Oruc tuta bilənlərə verildiyi iddia olunan icazənin aradan qaldırılması hökmün ağırlaşdırılmasıdır. Belə bir nəsx isə mümkün deyil. “Nəsx” mövzusuyla bağlı bu kitabda qeyd olunan “Nəsx və rəcm cəzası” başlıqlı yazıya baxa bilərsiniz.

c) Üçüncü hal budur: Ayədə xəstə və səfərdə olanların tuta bilmədikləri orucu qəza etmələrindən bəhs olunur. Əvəzliyin ən yaxınını

göstərməsi əsas olduğuna görə “onu” əvəzliyinin bu ayədəki “oruc qəzası”nı deyil, 183-cü ayədəki “orucu” göstərməsi üçün müəyyən işarə lazımdır. Hətta oxuduğumuz yerlərdə də hər hansı işarədən bəhs edilmir. Bizim fikrimizcə, Ramazan bayramında verilən fitrə bunun işarəsi ola bilər. O zaman ayənin mənası belə olur: “Ramazan orucunu tuta bilənlər bir miskini doyuracaq qədər fidyə verməlidirlər”.

Fidyə insanın ibadətdəki qüsurlarını aradan qaldırmaq üçün ödəniləcək qarşılıqdır.<sup>325</sup> İkrimənin İbn Abbasdan etdiyi rəvayətə görə, “Nəbimiz fitrəni oruc tutanın ağzından çıxacaq boş və çirkin sözlər üçün müəyyən təmizlik və çarəsiz qalmış insanlara (miskinlərə) qida olması üçün əmr etmişdir. Kim onu (bayram günü) namazdan əvvəl versə, qəbul edilən zəkat olur. Kim namazdan sonra versə, sədəqələrdən bir sədəqə olur”.<sup>326</sup>

Abdullah b. Ömər demişdir: “Rəsulullah sallallahu aleyhi və sələm fitrə və ya Ramazan sədəqəsini kişiyə, qadına, azad olana və köləyə xurmadan 1 sa<sup>327</sup> və ya arpadan 1 sa olaraq əmr buyurdu. İnsanlar bunu yarım sa buğda ilə eyniləşdirdi”.<sup>328</sup>

Oruc qadın, kişi, azad və ya kölə olan hər müsəlmana fərzdır. Hədislər fitrənin də eyni şəkildə fərz olduğunu bildirmişdir. Ayədəki “orucu tuta bilənlər” ifadəsi bu hədislə üst-üstə düşür.

### **27.1.2. Əvəzliyin qəza orucunu göstərməsi**

“Onu tuta bilənlərə...” ayəsindəki “onu” əvəzliyinin qəza orucunu göstərdiyini deyənlər, iki ayrı fikir bildirmişlər:

1. Xəstə və səfərdə olanlar iki yerə ayrılırlar. Onlardan bəzisi oruca dözə bilmir, bunlar daha sonra qəza orucu tuturlar. Bəziləri isə çox çətinlik çəkmədən oruc tuturlar. Belə ki, ayə, bunların ikincisinin oruca fidyə arasında sərbəst olduqlarını bildirmişdir.

325 Mufərədat فدي mad.

326 Əbu Davud, Zəkat 18

327 Sa 3920 qrama bərabər olan çəki vahididir

328 Buxari, Zəkat 77

Fəxrəddin Razi bu fikirdən başqasına etibar edilməyəcəyini bildirir.<sup>329</sup>

Bizim fikrimizcə, ayənin mənası vaciblik ifadə etdiyinə görə ona əsaslanaraq sərbəstlik şərh verilə bilməz.

Əbu Həyyanın fikrincə, İmam Malik bu ayəni belə şərh etmişdir: “Ramazan ayı gələndə qədər tutmağa gücü olduğu halda, əvvəlki Ramazandan qalan qəza orucunu tutmayan fidyə verməlidir”.<sup>330</sup> Bu fikri qəbul etmək üçün dəlil lazımdır. Bizə gələn çıxan belə bir dəlil isə yoxdur.

2. Xəstə və səfərdə olduğuna görə oruc tutmayanlar qəza ilə birlikdə fidyə verməlidirlər.<sup>331</sup> Bu şərh çətirdən Əbu Bəkr əl-Cəssas (ö. 370 h) kimə aid olduğundan və səbəblərindən bəhs etməmişdir.

## 27.2. Mənanı mənfi yönə çevirənlər

“Bəqərə” surəsinin 184-cü ayəsindəki “Və aləlləzinə yutiqunəhu fidyətun taamu miskin” ifadəsinə mənfi məna verənləri səhvə sürükləyən (ət-taqrət) sözüə verilən səhv mənadır. “ət-Taqrət” güc və qüvvə deməkdir. Bu söz bizim dilimizə “taqrət” kimi keçmişdir. Quranda bu duanı etməyimiz tövsiyə olunmuşdur: “Ey Rəbbimiz, taqrətimiz çatmayan yükü bizə yükləmə...” (“Bəqərə” surəsi, 2/286). Yəni, “çətinlik çəkəcəyimiz yükü bizə yükləmə” deməkdir. Yoxsa, “gücümüzün çatmadığını yükləmə” demək deyil.<sup>332</sup> Çünki gücümüzün çatmadığı yükü verməmək də Allahın bir qanunudur. O belə buyurur:

*“Allah heç kimə gücünün çatdığından artığını yükləməz”* (“Bəqərə” surəsi, 2/286).

Lakin Rağib əl-İsfahani “ət-taqrət” sözüə öz dediklərinə zidd olan belə bir məna vermişdir: “taqrət” insanın məcbur qalaraq edə

329 Fəxrəddin ər-Razi (ölümü hicri 606), “ət-Təfsirul-Kəbir”, Livan 1420/1999, “Bəqərə” surəsi, 184-cü ayənin təfsiri

330 Əbu Həyyan, “əl-Bahrul-muhit fit-təfsir”, “Bəqərə” surəsinin 184-cü ayəsinin təfsiri

331 Əbu Bəkr Əhməd b. Əli ər-Razi əl-Cəssas, Ahkamul-Quran, ö. 370 h. İstanbul 1335, c. I, s. 176

332 Mufredat (الطوق) mad; Firuzabadi, Bəsair, c. III, s. 524, 525



biləcəyinin adı olmuşdur.<sup>333</sup> Bu, güc çatdırmamaq, taqəti olma-  
maq vəziyyətini göstərir. Bunların fikrincə, oruc tutmağa gücü ça-  
tanlar oruc tutmaqda çətinlik çəkənlərdir. Oruc tutmağa gücü çat-  
mayanlar isə orucu asanlıqla tutan şəxslərdir. Çünki iki mənfidən  
bir müsbət mənə çıxır. “Yox, yox” demək “hər şey var” mənasına  
gəlir. “Ey Rəbbimiz, taqətimizin çatmadığı yükü bizə yükləmə...”  
fikri, “Ey Rəbbimiz! Bizə çətinlik çəkəcəyimiz yük ver!” mənə-  
sinə gəlir. Bu, mənəni əksinə çevirmək olduğuna görə “taqət” sö-  
zünə yuxarıdakı mənəni vermək səhvdir. Çünki oruc tutmaq üçün  
gücü çatan çətinlik çəkmədən oruc tuta bilən şəxsdir.

Bizim fikrimizcə, bu səhv ya əl-İsfahaninin özündən, ya da onun  
kitabını yazaraq bizə çatdıran insanların səhvindən irəli gəlir.  
Yuxarıdakı cümlənin əsl belə olmalıdır: “taqət” insanın çətinlik  
çəkmədən edəcəyi qədərində isim olmuşdur”. Cümlədən “dun”  
sözü düşdüyünə görə mənə belə olmuşdur. Bu, bütövlüyün pozul-  
masından da aydın olur. Bunu əsas götürərək “və aləlləzinə yu-  
tiqunəhu” ifadəsinə “... çətinlik çəkdiyi təqdirdə oruc tutanlara”  
mənəsi verilmişdir. Bu, oruc tuta bilməmə halı olacağından, bə-  
ziləri mənəni “oruc tuta bilməyənlər” şəklində dəyişdirmişdirlər.  
Türkiyə Dini İşlər Vəqfinin dərc etdiyi izahlı tərcümənin bununla  
bağlı bölümü belədir:

“...(Yaşlılıq və ya şəfa ümidi qalmayan xəstəlik kimi daim müəy-  
yən səbəbi olub) oruc tutmağa gücləri çatmayanlar bir yoxsulu  
doyuracaq miqdarda fidyə verməlidirlər...”

Dini İşlər İdarəsinin dərc etdiyi “Kuran Yolu Türkçe Meal ve Tef-  
sir” kitabında isə belə mənə verilmişdir: “Oruc tutmaqda çətinlik  
çəkənlərin bir yoxsula (bir günlük) qidası qədər fidyə vermələri  
kifayətdir”.<sup>334</sup>

Bu təfsirə belə bir izahat verilmişdir: “Oruc tutmaqda çətinlik  
çəkənlər” kimi tərcümə etdiyimiz hissədə qeyd edilən “yutiqunə”  
feili istər qrammatika, istərsə də qiraət formaları baxımından

333 Mufredat (الطوق) mad

334 Hayreddin Karaman, Mustafa Çağırıcı, İbrahim Kafi Dönmez, Sədrəddin Gümüş,  
“Kuran Yolu Türkçe Meal ve Tefsir”, Ankara, 2004, c. 1, s. 179

fərqli mənalara gələ bildiyinə görə bu hissəni “oruc tutacaq qüvvədə olanlar” kimi başa düşənlər olmuşdur. Bu anlayışa əsasən, başlanğıcda möminlər oruca vərdiş edənə qədər oruc tutacaq qüvvədə olanların istədikləri təqdirdə fidyə verərək bu ibadəti yerinə yetirməmələrinə icazə verilmiş, sonra bu icazə aradan qaldırılmış və gücü çatanların oruc tutmaları zəruri hesab edilmişdir.

Bizim tərcümə etdiyimiz forma və razılaşdığımız mənaya görə, ya əsası olduğu üçün, ya da düşdüyü vəziyyət və mühit səbəbilə oruc tutmaqda çətinlik çəkən şəxslər bunu məcburən davam etdirdiklərinə görə xəstə olmaqdan və ya iş qabiliyyətini itirməkdən qorxarlarsa, oruc tutmaq əvəzinə hər gün bir yoxsulu doyuracaq qədər fidyə verəcəklər. Keçmiş dövrlərdə yaşlılıq səbəbilə zəifləyən şəxslərlə uşaq əmizdirən və hamilə qadınlar oruc tutmaqda çətinlik çəkənlərə nümunə göstərilmişdir. Bunlardan yaşlıların oruc əvəzinə fidyə verəcəkləri mövzusunda alimlər birgə rəylərini bildiriblər. Digər ikisinə gəldikdə, məsələn, Şafii və Maliki məzhəbinə görə bunlar da fidyə verir, hər hansı səbəb qalmadıqda isə bunun qəzasını yerinə yetirirlər.

Lakin hənəfilərin fikrincə, bu ikisi fidyə vermir, sonradan tuta bilmədikləri oruclarını qəza edirlər.

Dövrümüzdə tökməçi, saxtaçı, beton və ya yol işləri, hamamçı və yükdaşıyan kimi ağır işlərdə işləyən şəxslərin də “oruc tutmaqda çətinlik çəkənlər” sinfinə daxil edilməsi hökmü bir çox fiqh alimi tərəfindən qəbul edilmişdir. Bunlar da zərər çəkdikləri təqdirdə oruc tutmaq əvəzinə fidyə verə biləcəklər”.<sup>335</sup>

“Və aləlləzinə yutiqunəhu” ifadəsinin mənası “...onu tuta bilənlərə” şəklində olduğuna görə yuxarıdakı mənə və şərhlər səhvdir. Bunların əvvəldən yol verilmiş səhv fikir xaricində hər hansı əsasları da yoxdur. Xəstə və səfərdə olanların tuta bilmədikləri orucları qəza etmələrinin səbəbilə bağlı belə buyurulmuşdur:

*“Allah sizin üçün çətinlik deyil, asanlıq istəyir”* (“Bəqərə” surəsi, 2/185).

---

335 “Kuran Yolu Türkçe Meal ve Tefsir”, c. 1, s. 181-182

Deməli, bunlar oruc tutmaqda çətinlik çəkən şəxslərdir. Bunlara oruclarını qəza etmələri əmr edilərkən uşaq əmizdirən qadın, tökməçi, şaxtaçı, beton və ya yol işləri, hamamçı və yükdaşıyan kimi ağır işlərdə işləyən şəxslər zərər çəkdikdə oruc əvəzinə fidyə verəcəklərinə hökm vermək böyük ziddiyyətdir.

Bunlar bir alimin etdiyi səhvin sonrakılar tərəfindən hansı həddə çatdırılmasının gözəl nümunəsidir.



*28-ci mövzu*

***DÖYÜŞ ƏSİRLƏRİ  
VƏ CARIYƏLİK***



Əsirləri qul (kölə) və ya cariyə (kəniz) etmək, həmçinin cariyələrdən cinsi baxımdan nikahsız olaraq faydalanmaq Qurana ziddir. Bu mövzuda açıq ayələrin olmasına baxmayaraq, mənə dəyişikliyi nəticəsində fərqli fikir formalaşdırılaraq əsirlərin kölələşdirilməsinin və cariyələrdən cinsi baxımdan faydalanmağın mümkünlüyü sünni və şiə məzhəblərinin ortaq fikrinə çevrilmişdir.

## A. ƏSİRLƏRİN KÖLƏLƏŞDİRİLMƏSİ

Müsəlmanlar özlərini deyil, Allahın dinini hakim etməyə çalışırlar. Bu məsələ müəyyən nizamı sarsıtmağa başladıqda müxalifət şiddətli olur. Qarşı tərəf bunun üçün hətta döyüş də başladar. Əgər döyüşə döyüşlə qarşılıq verilməsə, nəticə çox pis ola bilər. Uca Allah belə buyurub:

*“Allah yolunda sizinlə döyüşənlərlə döyüşün, lakin haqsız hücum etməyin. Allah haqsız hücum edənləri sevmir”* (“Bəqərə” surəsi, 2/190).

Müsəlmanların ilk döyüşü Bədrdə baş verib. Uca Allah bu döyüşdən əvvəl aşağıdakı ayəni nazil edib:

*“Kafirlərlə döyüşdiyünüz zaman boyunlarınızı vurun. Onları zərərsizləşdirdikdə ciddi təhlükəsizlik tədbirləri görün. Sonra onları (əsirləri) fidyə alaraq və ya qarşılıqsız azad edin ki, döyüşün yaratdığı sıxıntılar qalmasın”* (“Mühəmməd” surəsi, 47/4).

Əsirləri azad etmək düşməni rahatlatdığı kimi, yeni döyüşə səbəb gətirmələrinin də qarşısını alır. Uca Allah belə buyurub:

*“Yaxşılıqla pislik bir deyildir. Bir şeyə ən gözəliylə qarşılıq ver. Bir də görəcəksən ki, aranda düşmənçilik olan şəxsin sənənlə gözəl dostluq münasibəti yaranıb”* (“Fussilət” surəsi, 41/34).

Bədr döyüşündə Nəbimiz düşməni zərərsizləşdirmədən əsir götürdüyünə görə Allah tərəfindən belə ağır tənqid edilib:

*“Heç bir nəbinin döyüş sahəsində düşməni zərərsizləşdirmədən əsir götürmək haqqı yoxdur. Siz dünya malını (dərhal əldə edəcəyinizi) istəyirsiniz. Allah isə Axirəti (sonrasını) istəyir. Üstün olan və doğru qərar verən Allahdır.*

*(Yunanların məğlub olduğu gün Allahın yardımıyla sevinəcəyinizi) Allah əvvəlcədən yazmasaydı,<sup>336</sup> gətürdüyünüz əsirlər səbəbilə başınıza böyük fəlakətin gəlməsi qaçılmaz olacaqdı.*

*Götürdüyünüz qəniməti halal-xoşluqla yeyə bilərsiniz. Allahdan çəkinərək qorunun. Allah bağışlayandır, neməti boldur” (“Ənfal” surəsi, 8/67-69).*<sup>337</sup>

Nəbimiz “Muhəmməd” surəsinin 4-cü ayəsinə əməl etdi və Bədr əsirlərinin bir hissəsini qarşılıqsız, bir hissəsini isə fidyə qarşılığında azad etdi.

Xəndək döyüşündə müsəlmanlarla eyni cərgədə olarkən döyüş zamanı düşmənlə birləşən Bəni Qurayza yəhudilərini Peyğəmbərimiz döyüşdən sonra zərərsizləşdirmişdi. Bununla bağlı ayələr belədir:

*“Allah Kitab-əhlindən düşməyə arxa duranları da qəlblərinə qorxu salaraq qalalarından endirdi. Bəzilərini öldürür, bəzilərini isə əsir götürürdünüz. Onların yerini, yurdunu və mallarını sizə verdi, hələ ayaq basmadığınız yerləri də sizə verəcəkdir. Allah hər şeyə müəyyən ölçü qoyur” (“Əhzab” surəsi, 33/26-27).*

Bəni Qurayza mühasirəsi zamanı ölənlər öldü, qalanlar əsir götürüldü. Yurdları və malları müsəlmanlara qaldı. Ayədə qeyd edilən *“Onların yerini, yurdunu və mallarını sizə verdi”* ifadəsi əsirlərin azad olunduğunu göstərir. Çünki onların nə döyüşəcək halları, nə

---

336 Müsəlmanlar Məkkədə ağır günlər keçirdikləri halda, rumların farslara məğlub olduğu xəbərini eşitdilər. Həmin əsnada nazil olan aşağıdakı ayələr bir neçə il ərzində rumların farslara məğlub edəcəyini, o gün müsəlmanların qələbə ilə sevinəcəyini xəbər verirdi:

*“ƏLİF! LAM! MİM! Rumlar məğlub oldular. (Məğlubiyət) Çox yaxın bir yerdə oldu. Onlar bu məğlubiyətdən sonra qalib gələcəklər. (Qalibiyət) bir neçə il ərzində baş verəcəkdir. Həm bundan əvvəl, həm də sonra bütün səlahiyyət Allahın əlindədir. O gün möminlər sevinəcəklər. O, Allahın göstərəcəyi yardımla olacaqdır. O, çalışana yardım edir. O üstündür, neməti boldur. Bu, Allahın verdiyi sözdür. İnsanların çoxu bilməsə də, Allah vədindən dönmür” (“Rum” surəsi, 30/1-6).*

337 *“Muhəmməd” surəsinin 4-cü ayəsi Bədrdən əvvəl nazil olmasaydı, Peyğəmbərimizə qarşı bu ittiham edilməzdi. Çünki “Allah heç kimə gücündən artıq məsuliyyət vermir” (“Bəqərə” surəsi, 2/286).*



də fidyə olaraq verəcək malları qalmışdı.<sup>338</sup>

Xeybər və Bəni Mustaliq əsirləri də daxil olmaqla, bütün əsirlərə qarşı olan davranış yuxarıdakı ayəyə əsasəndir. Quranın açıq əmri olduğu halda, Peyğəmbərimizin fərqli davranış nümayiş etdirməsi mümkün deyildir.

“Muhəmməd” surəsinin 4-cü ayəsində açıq qeyd olunmasına baxmayaraq, bütün sünni və şiə məzhəbləri döyüş əsirlərini öldürməyi və ya kölə etməyi ayənin hökmü kimi göstəriblər. Əbu Bəkr əl-Cəssasın “Əhkamul-Quran” əsərində ayə ilə bağlı bu açıqlamalar vardır:

*“ya qarşılıqsız, ya da fidyə alaraq onları azad edin”* ayəsilə Allah Nəbisinə və möminlərə əsirlər mövzusunda sərbəst hərəkət etmələrini bildirdi. İstəsələr onları öldürər, istəsələr kölə edər, istəsələr də fidyə alarlar.<sup>339</sup>

Ömər Nasuhi Bilmən mövzu haqqında fikirlərini qısaca belə ifadə edir:

“Döyüş nəticəsində götürülən əsirlərlə bağlı səlahiyyət sahibləri bunlardan birini etməkdə sərbəstdir: İstəsə, müsəlmanların faydası üçün hərəkət edərək əsirlərin döyüşçü dəstəsini məhv edib fəsadı tamamilə aradan qaldırar, istəsə, pis əməllərinin qarşısını almaq üçün onları yalnız kölə və cariyə edər, istəsə, zimmi edərək onlara müsəlmanların nəzarəti altında azadlıq verər, istəsə, onları İslam əsirlərilə dəyişdirər”.<sup>340</sup>

338 Bəni Qurayza əsirlərindən döyüşəcək halda olanların öldürüldüyü iddia edilsə də, bu, yəhudilərin uydurmasıdır. Təfəsilatlı məlumat üçün bxn.Camal Əhməd Nəcm, <http://www.hablullah.com/?p=2100>.

339 Əbu Bəkr Əhmədb. Əli-ə-Razi əl-Cəssasın (ö.370/981) Ahkamul-Quran, İstanbul 1917, “Muhəmməd” surəsi.

340 Ömər Nasuhi Bilmən, Hukukı İslamiyyə və İstilahatı Fıkhıyyə Kamusu, c. III, 399 vd. İstanbul, tarixsiz.

İfadələr sadələşdirilib. Əslində belədir: “Döyüş nəticəsində zorla əldə edilən əsirlər haqqında komandan sərbəstdir. Bu məsələdə müsəlmanların mənfəətlərinə görə hərəkət edərək istəsələr, bu əsirlərin qatil olan dəstəsini öldürüb fəsadı bütövlüklə aradan qaldırar, istəsələr, bunların şər əməllərinin qarşısını almaq üçün yalnız “istirqaq”la, yəni kölə və cariyə edilmələriylə kifayətlənər, istəsələr, İslam zimmətində, əhd və əminlikdə olmaqla hamısını azad edər, yaxud bunları müsəlman əsirləri ilə dəyişərlər”.

Cəfəri məzhəbinə mənsub Tabatabainin təfsirində mövzu belə qeyd edilir:

*“ya qarşılıqız, ya da fidyə alaraq onları azad edin”* ayəsinin mənası belədir: Onları əsir götürün. Sonra isə ya qarşılıqsız azad edər, ya kölə edər, ya müəyyən mal qarşılığında, ya da əllərində olan əsirlərin qarşılığında azad edərsiniz.<sup>341</sup>

Buradan da aydın olduğu kimi, sünnilər və şiələr ayədə olmayan kölələşdirməni ayənin hökmü kimi göstərirlər.

## **B. CARIYƏLƏRDƏN CİNSİ BAXIMDAN FAYDALANMAQ**

Sünni və şiə məzhəbləri əsirləri kölə etməyi Quranın hökmü kimi göstərdikdən sonra “Nisa” surəsinin 3, 24, “Əhzab” surəsinin 50, “Muminun” surəsinin 5 və 6-cı ayələrini əsas mənasından ayıraraq cariyələrdən cinsi baxımdan faydalanmağı da Quranın hökmü kimi göstərə bilirlər. Həmin ayələrə bir-bir nəzər yetirək:

### ***“Nisa” surəsinin 3-cü ayəsi***

*“Əgər (evlənmək istədiyiniz üçün mallarını özlərinə vermədiyiniz) yetim qızlara qarşı vəzifənizi yerinə yetirməməkdən qorxursunuzsa, xoşunuza gələn qadınlardan ikisi, üçü və ya dördü ilə evlənin. Aralarında ədalətli davranmayacağınızdan qorxursunuzsa, yalnız bir qadınla və ya sahib olduğunuzla (bir əsir qadınla) evlənin. Çətinlik çəkməməyiniz üçün ən uyğun olanı budur”* (“Nisa” surəsi, 4/3).

Ayənin dəlil kimi götürülən hissəsi belədir:

*“...Aralarında ədalətli davranmayacağınızdan qorxursunuzsa, yalnız bir qadınla və ya sahib olduğunuzla (bir əsir qadınla) evlənin...”* (“Nisa” surəsi, 4/3).

Bu ayəni sünnilər belə təfsir edirlər:

(Birdən çox xanımla evləndiyiniz zaman) *“Aralarında ədalətli*

---

341 Muhəmməd Hüseyn ət-Tabatabai (1902-1981), əl-Mizan fitəfsiril-Quran, İran-Qum.

*davranmamaqdan qorxursunuzsa, yalnız bir qadınla*” evlənin və ya sahib olduğunuz cariyələrlə kifayətlənin.<sup>342</sup>

Cəfərilərin təfsiri isə belədir:

(Birdən çox xanımla evləndiyiniz zaman) *“Aralarında ədalətli davranmayacağınızdan qorxursunuzsa, yalnız bir qadınla”* evlənin. *“Və ya hakimiyyətiniz altındakılar”* cariyələr... Ayədə cariyələrdən bəhs edilməsi sayından asılı olmayaraq, sırf sahib olduqlarına, hakimiyyəti altında olduqlarına görə onlarla nikahsız əlaqəyə girməyin mümkün olduğunu və bu münasibətlə kifayətlənməyin yolverilən olduğunu bildirir.<sup>343</sup>

Ayəyə bu mənəni vermək mümkün deyildir. Çünki “ma mələkət əymanukum” sözü “vahidətən” sözünə aid edilmişdir. “Matuf”la “matufun aleyhin” amilləri fərqli ola bilməz. “Vahidətən” sözünün amili “nikahlayın” əmridirsə, “ma mələkət əymanukum/sahib olduqlarınız” (*hakimiyyətiniz altındakılar*) sözünün amili də “nikahlayın” əmri olur. Odur ki, bu ayə birdən artıq xanımla evləndiyi təqdirdə ədalətli davranmamaqdan *qorxanlara ya bir azad qadın, ya da bir cariyə ilə evlənməyi əmr edir*.

Ərəb dilini bilməyənlər üçün bunu belə izah edə bilərik: *“Bir qadını və ya sahib olduğunuzu (hakimiyyətiniz altında olanı)”* ayəsinin gizli mənası ayənin ilk cümləsindən aydın olan *“evlənin”* əmridir. Bir-birinə *“və ya”* bağlayıcısı ilə bağlanan iki sözün ikitərəfli mənası ola bilməz. Lakin bu alimlər cümlənin quruluşunu pozaraq ikinci sözün yanına *“kifayətlənin”* mənasını əlavə ediblər. Bunun ayəni təhrif etməkdən başqa hər hansı mənası yoxdur.

Əldə edə bildiyimiz bütün təfsir və məallar (Quran tərcümələri) bu səhvə yol veriblər. Türkiyə Dini İşlər İdarəsi tərəfindən dərc edilən “Kuran Yolu Türkçe Meal ve Tefsir”də mövzu belə qeyd edilib:

342 Cəlaluddin əs-Suyuti (ö.911/1505) və Cəlaləddin Muhəmmədb. Əhməd əl-Məhalli (öl.864h.), Təfsirul-Cələleyn, İstanbul, tarixsiz.

343 ət-Tabatabai, əl-Mizan fitəfsiril-Quran, “Nisa” surəsi.

Məal: “Əgər (o qadınlar arasında da) adalətli davranmayacağınızdan qorxsanız, o zaman biri ilə nikahlanın və ya sahib olduğunuzla (cariyələr) kifayətlənin”.

Təfsir: “Sahib olduğunuz cariyə ilə kifayətlənin” tövsiyəsi yetimlərin və qadınların haqlarına riayət etmək səbəbinə əsaslanır. Lakin bunda cariyələrin mənfəəti vardır. Yetimlərin və azad qadınların haqlarına riayət etməyəcəyindən qorxduğuna görə sahib olduğu cariyə ilə evli halda yaşayacaq möminin üstünlüyü cariyənin azad qadınlara nisbətən daha az haqqa sahib olmasıdır.<sup>344</sup>

Müasir “Quran yolu” təfsirinin səhvə necə yol verdiyini açıq şəkildə görürük.

### **“Nisa” surəsinin 24-cü ayəsi**

“Nisa” surəsinin 22-ci ayəsindən etibarən evlənilməsi qadağan edilən qadınlar qeyd olunub, 24-cü ayədə mövzu belə davam etdirilib:

*“Sahib olduğunuz (döyüş əsirləri) xaricindəki ərli qadınlarla evlənməyiniz də haramdır”.*

Bu ayə evli olduqları halda əsir düşmüş qadınların ərələrindən boşanmış sayıldıklarını göstərir. Burada döyüş əsiri evli qadınlarla evlənməyin hökmü izah olunsada, məzhəblər ayənin bu ifadəsini əsir düşmüş evli qadınla nikahsız münasibətə dəlil gətiriblər. Təfsir alimi Əşəri kəlam alimi, Şafii fəqihisi və qazi olan Abdullah b. Ömər b. Muhəmməd əl-Beyzavinin (ö. 685/1286) təfsirində ayəni belə izah edir:

*“Sahib olduğularınız xaricindəki ərli qadınlar” ayəsində Allahın istədiyidir: Sahib olduğunuz əsir götürülən qadınlardan kafir ərli olanları onları əsir götürənlərə halaldır. Qadının əsir götürülməsilə birlikdə nikahı qüvvədən düşür”.*<sup>345</sup>

344 Komissiya (Hayrettin KARAMAN, İbrahim Kafi DÖNMƏZ, Mustafa ÇAĞIRICI, Sədrəddin GÜMÜŞ), Kuran Yolu Türkçe Meal ve Tefsir, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Bs., Ankara, 2006, “Nisa” surəsi.

345 Abdullah b. Ömər b. Muhəmməd əl-Beyzavi, Ənvarut-Tənzil və Əsrarut-Təvil, Darur-Rəşid-Muəssəsə-tul-Eyman, Dıməşq-Beyrut, 2000, “Nisa” surəsi.

Cəfəri məzhəbinə mənsub Tabatabainin təfsirində mövzu belə qeyd edilib:

Uca Allahın “Sahib olduqlarınız xaricində” sözü sünnədə də qeyd olunduğu kimi, evli cariyənin sahibinin ərilə arasına girmə haqqı olduğunu göstərir. Cariyəni çağırır, hamilə olmadığını bildikdən sonra onunla əlaqəyə girir, sonra ərinə qaytarır.<sup>346</sup>

Burada Kitabın və Sünnənin nə qədər böyük çirkinliklərə qurban verildiyini açıq şəkildə görürük.

Dini İşlər İdarəsinin dərc etdiyi “Kuran Yolu Türkçe Meal ve Tefsir”də sözü gedən məsələ barədə belə yazılıb:

Evlənmə maneələri sayılarkən qeyd edilən “muhsan qadınlar” ifadəsində məqsəd evli qadınlardır. “...*Sahib olduqlarınız müstəsna*” cümləsiylə cariyələrin nəzərdə tutulması məsələsində fikir birliyi vardır. Kөлəliyin geniş şəkildə tətbiq edildiyi keçmiş cəmiyyətlərdə mövcudluğu qaçılmaz olan sahibinin cariyəsiylə cinsi əlaqə (istifraş) mövzusu İslam alimləri tərəfindən köləlik statusunun realılıqları, nəsil hökmləri və İslam dininin köləliyi azaltma və tədricən aradan qaldırma hədəfinə uyğun olaraq müəyyən qaydalara əsaslandırılıb. İslamın keçmişdən gətirdiyü və müəyyən zaman ərzində aradan qaldırmaq istədiyi köləlik sisteminə aid olan bu hökmlər tarixə keçmişdir.<sup>347</sup>

Bu təfsirdəki səhvlər hadisəni fərqli müstəviyə keçirib. Uca Allah nazil etdiyi son ayədə belə buyurur:

*“Bugün dininizi kamilləşdirdim, sizə olan nemətimi tamamladım. Sizə din olaraq İslamı uyğun gördüm”* (“Maidə” surəsi, 5/3).

Əgər köləlik “İslamın keçmişdən gətirdiyü və müəyyən zaman ərzində aradan qaldırmaq istədiyi” sistemdirsə, onda bu kitabda qeyd edilən İslam yuxarıdakı ayədə qeyd edilən İslam deyildir. Çünki bu təfsiri edənlər hələ kamilləşməyən və tamamlanmayan dindən bəhs edirlər. Əgər “...köləlik sisteminə aid bu hökmlər tarixə keçib”sə, bu yeni dinin peyğəmbərinin nə zaman gəldiyini də

346 Tabatai, a.ç.ə. “Nisa” surəsi.

347 Quran Yolu, “Nisa” surəsi.

izah etməlidirlər. Çünki Allahın kamilləşdirib tamamladığı İslam dininə nə isə əlavə edib oradan nə isə çıxartmaq olmaz.

### **3. “Muminun” surəsinin 5 və 6-cı ayələri**

Məkkədə nazil olan bu ayələrin əvvəli və sonrası belədir:

*“Bu möminlər (inanıb güvənənlər) mütləq gözlədiklərinə qovuşacaqlar. Onlar namazlarında böyük hörmətlə dayanan insanlardır.*

*Boş sözlərdən üz döndərirlər. Onlar zəkat üçün çalışırlar.*

*Bir də ədəb yerlərini və ətraflarını diqqətlə qoruyanlardır.*

*Yalnız xanımlarına və ya sahib olduqlarına (yanlarındakı əsirlərə) açırlar).*

*Bunlardan başqalarına açsalar, həddi aşarlar.*

*Onlar özlərinə əmanət edilən şeylər və üzərlərinə götürdükləri məsuliyyətlə bağlı diqqətli davranan şəxslərdir.*

*Onlar namazlarını diqqətli və daimi olaraq qılırlar. Belə ki, pay sahibi olacaq şəxslər onlardır.*

*Cənnətdən pay alacaq və orada əbədiləşəcəklər”* (“Muminun” surəsi, 23/1-11)

Aydın olduğu kimi, hər ayə qadın və kişi olmaqla bütün möminləri əhatə edir. Lakin məzhəblər 6-cı ayədəki *“həyat yoldaşları”* ifadəsini qadın və kişi üçün orta hesab etdiyi halda, “və ya” bağlayıcısını “və”yə çevirib *“sahib olduqları”*nı cariyələr kimi başa düşərək ayəni cariyələrin sahiblərinə halal olduqlarına dəlil qəbul ediblər. “Kuran Yolu Türkçe Meal ve Tefsir”də ayələrə belə mənə verilib:

*“Onlar ki, namuslarını qoruyurlar. Lakin xanımları və sahib olduqları cariyələri bunun xaricindədir. Onlarla əlaqələri səbəbilə qınanmırlar. Kim bundan artığını etmək istəsə, o şəxslər həddi aşanlardır”* (“Muminun” surəsi, 23/5-7).

*“Xanımları və sahib olduqları cariyələri”* kimi qeyd edilən məaldə “və ya” bağlayıcısı “və” kimi dəyişdirilməsəydi və verdikləri

məna da doğru olsaydı, məal belə olardı: “xanımları və ya sahib olduqları cariyələri”. O zaman kişi ya xanımı, yaxud cariyəsiylə cinsi əlaqədə ola bilərdi. Bu, ənənənin tələb etdiyi hökm deyildir. Ənənənin tələb etdiyi hökm kişinin hər ikisiylə əlaqəyə girə bilməsidir.

“*Sahib olduqları cariyələr*” mənası verilən *ma mələkət eymanuhum* ifadəsi kölələrə də aiddir. Bu şəxslərin dedikləri doğru sayılsa, lakin məal “cariyələr” kimi aydın olmasa, xanımın köləsiylə nikahsız əlaqəsini də qəbul etmək lazımdır ki, bunu heç cür qəbul etmək olmaz.

Ayələrin qadın və kişi olmaqla bütün möminləri əhatə etdiyi açıq-aydındır. 6-cı ayədə “əv ma mələkət eymanuhum” hissəsinin kişilərə aid olduğunu zəruri edəcək heç nə yoxdur.

#### *a. Dil səhvi*

Ayələrdə biri istisna olmaqla, digəri aid olmanı bildirən hərfə verilən səhv məalla birlikdə iki bağışlanmaz səhvə yol verilib.

İstisna mövzusunda səhv məal

Ayələrin mətni belədir:

*(O qadın və kişilər) cinsiyyət orqanlarını qoruyan şəxslərdir. Yalnız xanımlarına və sahib olduqlarına (əsir xanımlarına) münasibətdə qınanmırlar.*

Əbu Bəkr əl-Cəssas ayəni belə izah edib:

“*Xanımları və sahib olduqları bunun xaricindədir*” ifadəsi cinsiyyət orqanlarının qorunması ilə bağlı cümlədən istisnadır. Bundan başqa, bir insanın xanımı və cariyəsiylə cinsi əlaqəyə girə biləcəyini də xəbər verir.<sup>348</sup>

Cəfərilərin təfsiri isə belədir:

“*Xanımları və sahib olduqları bunun xaricindədir*” ifadəsi cinsiyyət orqanlarının qorunması ilə bağlı cümlədən istisnadır. Kişi ona halal olan qadınlardan evli olduğu ilə və sahib olduğu ca-

348 Cəssas, Ahkamul-Quran, “Nisa” surəsi.

riyələrlə cinsi əlaqəyə girməsinə görə məzəmmət edilə bilməz.<sup>349</sup>

Bu fikirdə olanlar ayələərə bu mənəni verirlər:

*(O qadın və kişilər) cinsiyyət orqanlarını qoruyan şəxslərdir. (Onlardan kişi olanları) yalnız xanımlarına və sahib olduqlarına (cariyələrinə) cinsiyyət orqanlarını açma bilərlər.*

Heç bir istisna cümləsinə belə mənə verilə bilməz. Ayədə “kişilər” sözü açıq şəkildə ifadə edilsəydi və cümlə ona əsasən qurulsaydı, bu mənə qəbul edilə bilərdi. O halda isə kişi ədəb yerlərini xanımına və ya cariyyəsinə açar, lakin qadın ərinə, cariyə isə sahibinə açma bilməzdi.

Bağlayıcıya, yəni aidlik bildirən hərfə verilən səhv mənə 6-cı ayədəki “və ya” bağlayıcısına “və” mənəsi verilib. “Və ya” bağlayıcısı iki seçimdən yalnız birinin, “və” isə hər ikisinin ola biləcəyini ifadə etmək üçün işlədildiyinə görə bu, ayənin mənəsini ciddi şəkildə dəyişib. Doğru mənə isə belədir:

*“Yalnız xanımlarına və ya sahib olduqlarına (cinsiyyət orqanlarının bir hissəsini açma bilərlər)”* (“Muminun” surəsi, 23/6).

İstisna cümləsinə verilən səhv məal doğru qəbul edilsəydi, lakin bağlayıcının mənəsi dəyişdirilməsəydi, o zaman bir kişinin ədəb yerlərini ya xanımına, yaxud cariyyəsinə göstərə biləcəyi aydın olardı ki, bu da ənənənin tələb etdiyi mənə deyildir. Birinci səhvdən sonra ikinci səhvi etmə zərurəti yarandığına görə “və ya” bağlayıcısına “və” mənəsi verilib.

Mövzu ilə bağlı digər ayələrdən də görüldüyü kimi, qadın və ya kişi olmasından asılı olmayaraq, müsəlmanın xanımı ya azad, ya da əsir vəziyyətindədir. Kişi bunlardan hansı ilə evlidirsə, cinsiyyət orqanlarını yalnız ona göstərə bilər.

#### *b. Digər ayələrin nəzərə alınmaması*

İslamda bir qadının birdən artıq əri ola bilməz, yalnız kişinin azad və ya əsir olmaqla bir necə xanımı ola bilər. Ayələrdən biri belədir:

349 Tabatai, a.ç.ə. “Muminun” surəsi.



*“Allaha tam inanıb güvənənə qədər müşrik qadınlarla (Allahla arasına başqalarını daxil edənlərlə) evlənməyin. Sizə çox təsir etsə də, şübhəsiz ki, Allaha tam şəkildə inanıb güvənən əsir qadın müşrik qadından yaxşıdır. Allaha tam inanıb güvənənə qədər müşrik kişilərə qız verməyin. Sizə çox təsir etsə də, şübhəsiz ki, Allaha tam inanan və güvənən əsir kişi müşrikdən daha yaxşıdır”* (“Bəqərə” surəsi, 2/221).

Əsir kişi ilə evlənmək istəyən qadın üçün xüsusi şərt olmasa da, kişi üçün vardır. Azad qadınla evlənəcək imkana malik olan kişi əsir qadınla evlənə bilməz. Bununla bağlı ayə belədir:

*“Mömin, namuslu və azad qadınlarla evlənəcək qədər varlı olmayanlar sahib olduqları mömin əsir qızlarla evlənə bilərlər. İmanınızı ən yaxşı bilən Allahdır. Hamınız bir-birinizdənsiniz. Onları (əsir qadınları) zinadan uzaq və namuslu olmaları, gizli dostlar seçməmələri şərtilə ailələrinin icazəsilə evləndirin və mehirlərini bilinənə (Quran meyarlarına) uyğun şəkildə verin...”* (“Nisa” surəsi, 4/25).

Ayəyə əsasən, kişinin xanımı ya azad, ya da əsir olur, hər ikisi birlikdə ola bilməz.

Allah bizə azad insanları evləndirdiyimiz kimi əsirləri də evləndirməyi əmr edib. Bununla bağlı ayə belədir:

*“Aranızda evli olmayanlarla kişi və qadın əsirlərinizdən uyğun olanları evləndirin. Yoxsulduqlarsa, Allah öz nemətilə onların ehtiyaclarını aradan qaldırar. İmkanları böyük olan və hər şeyi bilən Allahdır”* (“Nur” surəsi, 24/32).

Bu ayələrə əsasən, azad insanla azad, əsirlə əsir, həmçinin əsirlə azad evlənə bilər. Bunları belə dərəcələndirə bilərik:

- A. kişi azad - qadın azad ola bilər (“Nur” surəsi, 32-ci ayə).
- B. kişi azad - qadın əsir ola bilər (“Nisa” surəsi, 25-ci ayə).
- C. qadın azad - kişi əsir ola bilər (“Bəqərə” surəsi, 221-ci ayə).
- Ç. kişi əsir - qadın əsir ola bilər (“Nur” surəsi, 32-ci ayə).

Bütün bunlar azad və ya əsir olan möminin ədəb yerlərini yalnız azad və ya əsir olan həyat yoldaşının yanında açma biləcəyini göstərir. “Muminun” surəsinin 5-ci və 6-cı ayələrilə digər ayələr arasındakı oxşarlıq açıqdır.

“Muminun” surəsi, 5-6	sahib olduqları (xanımları) xaricində	və ya	(O qadın və kişilər) cinsiyyət orqanlarını qoruyan şəxslərdir. Yalnız xanımları
“Nisa” surəsi, 3	sahib olduğunuzla evlənin	və ya	...xoşunuza gələn qadınlarla iki, üç və dördə qədər evlənin. Aralarında ədalətli davranmayacağınızdan qorxsanız, bir qadınla...
“Nisa” surəsi, 25	sahib olduğunuz mömin qadınları (əsirləri) evləndirin.		Mömin, namuslu və azad qadınlarla evlənəcək qədər maddi gücü olmayanlar...
“Bəqərə” surəsi, 221 Kişi azad, qadın əsir	Hətta çox xoşunuza gəlsə də, şübhəsiz ki, iman gətirən əsir qadın müşrik qadındandır yaxşıdır.		İman edənə qədər müşrik qadınlarla evlənməyin.
“Bəqərə” surəsi, 221 Qadın azad, kişi əsir	Hətta çox xoşunuza gəlsə də, şübhəsiz ki, iman gətirən əsir kişi müşrikdən yaxşıdır.		İman gətirənə qədər müşrik kişilərə qız verməyin.

Aydın olduğu kimi, azad həyat yoldaşı ilə əsir həyat yoldaşı həmişə fərqli dəyərləndirilib. Ayədə həyat yoldaşlarının və ya sahib olduqlarının bir-birinə “və ya” bağlayıcısı ilə bağlanması bu səbəbdəndir. Ayəyə bir daha nəzər yetirək:

*“Bir də ədəb yerlərini və ətrafını diqqətlə qoruyan şəxslərdir. Yalnız həyat yoldaşlarına və ya sahib olduqlarına (cinsiyyət orqanlarının bir hissəsini açma bilərlər)”* (“Muminun” surəsi, 23/5-6).

#### 4. “Əhzab” surəsi, 50-ci ayə

“Ey Nəbi! (Bu sayılanları) xüsusi olaraq sənə halal buyurduq: Mehirlərini verdiyin xanımlarını, Allahın sənə qənimət olaraq verdiyindən sahib olduğunu, səninlə birgə hicrət edən əmin qızlarını, xalalarının qızlarını, dayılarının qızlarını, bibilərinin qızlarını, eləcə də evlənmək istədiyini təqdirdə özünü sənə<sup>350</sup> bağışlayan qadını. Bunları digər möminlərə deyil, yalnız sənə halal etdik. Şübhəsiz ki, möminlərin xanımları və sahibi olduqları əsirlərlə bağlı hansı hökmləri qoyduğumuzu bilirik. Bütün bunlar sənə hər hansı çətinliyin yaranmaması üçündür. Çünki Allah bağışlayandır, neməti boldur” (“Əhzab” surəsi, 33/50).

Bu ayəyə verilən səhv mənə və yaratmaq istədikləri qavrayış da cariyələrdən cinsi baxımdan faydalanma məqsədinə əsaslanır. Ayədəki bütün hökmlərdə Peyğəmbərimizə müraciət edilməsinə baxmayaraq, bunların kiçik hissəsi ona aid göstərilib. “Kuran Yolu Türkçə Meal ve Tefsir”də ayəyə verilən məal belədir:

“Ey Peyğəmbər! Biz sənə mehirlərini verdiyin xanımlarını, Allahın sənə qənimət olaraq verdiklərindən sahib olduğun qadınları; səninlə birlikdə hicrət edən əmin qızlarını, xalalarının qızlarını, dayılarının qızlarını və bibilərinin qızlarını sənə halal etdik. Bundan başqa, digər möminlərə deyil, sənə aid olmaqla mehirsiz şəkildə özünü Peyğəmbərə bağışlayan, Peyğəmbərin də onunla evlənmək istədiyi hər hansı mömin qadını (sənə halal etdik.) Şübhəsiz ki, möminlərə xanımları və sahib olduqları cariyələrlə bağlı fərz buyurduğumuz şeyləri bilirik. Bütün bunlar sənə hər hansı çətinliyin olmaması üçündür. Allah çoxbağışlayan və çox mərhəmət edəndir”.

---

350 Ərəb ədəbiyyatında iltifat sənəti mövcuddur. Fikirləri canlı göstərmək və mövzunun əhəmiyyətini vurğulamaq üçün sözün axarı gözlənilməz şəkildə dəyişdirilərək üçüncü şəxsdən birinci şəxsə, ikinci şəxsdən birinci və ya üçüncü şəxsə, birinci şəxsdən ikinci və ya üçüncü şəxsə keçilir. Həmçinin, keçmiş zamandan indiki və ya gələcək zamana, gələcək zamandan keçmiş zamana, yaxud keçmiş zamandan əmr formasına keçid edilir. Türk dilində bu xüsusiyyət olmadığına görə belə ifadələr türk oxucu üçün təəccüblü görünə bilər. Oudur ki, burada ərəb dilinin bu xüsusiyyəti nəzərə alınmayıb. Konkret olaraq bu ayədə isə ikinci şəxsdən üçüncü şəxsə keçildiyi halda məal bu keçid nəzərə alınmadan yazılıb.

Ayədə: *“Ey Nəbi!”* sözlərilə başlayan hissə: *“...digər möminlərə deyil, yalnız sənə halal etdik”* sözü ilə bitir. Çünki oradakı şərtlər möminlərlə bağlı deyildir. Onların evlilikləri dörd qadınla məhdudlaşır. Bu ayə Peyğəmbərimiz üçün belə bir məhdudiyyətin olmadığını bildirir. Onun yeni bir xanımla evlənməsi aşağıdakı ayə ilə qadağan edilib:

*“Bundan sonra gözəlliyi çox xoşuna gəlsə də, sahib olduğun əsir xaricində hər hansı qadınla evlənməyin və bir xanımı qoyub başqası ilə evlənməyin sənə halal deyildir...”* (“Əhzab” surəsi, 33/52).

Bundan başqa, möminlərin evliliklərinin qəbul edilməsi üçün mehir ödəmələri zəruri deyildir (Bxn. “Bəqərə” surəsi, 236). Onların əmi, xala, dayı və bibi qızlarıyla evlənmələri üçün birlikdə hicrət etmiş olmaları şərti də yoxdur. Buna görə ayənin ardı belədir:

*Şübhəsiz ki, möminlərin xanımları və sahibi olduqları əsirlərlə bağlı hansı hökmləri qoyduğumuzu bilirik. Bütün bunlar sənə hər hansı çətinliyin olmaması üçündür”.*

Bu səbəbdən, ayənin kiçik hissəsini Peyğəmbərimizə aid göstərən bu məali qəbul etmək olmaz:

*“...Həmçinin, digər möminlərə deyil, sənə aid olmaqla mehirsiz şəkildə özünü Peyğəmbərə bağışlayan, Peyğəmbərin də onunla evlənmək istədiyi hər hansı mömin qadını da (sənə halal etdik)”.*

Mömin kişi qadınla mehirsiz evlənsə, bu evlilik qəbul edilsə də, Peyğəmbərimizə verilən icazə ona verilmədiyinə görə həyat yoldaşına bərabər bir qadının mehri qədər mehir verməlidir. Bu şəxs cinsi əlaqəyə girmədən xanımını boşasa da, ona bilinən ölçülərdə bəzi mallar verməlidir. (Bxn. “Bəqərə” surəsi, 236). Bu isə mühüm fərqi.

Əsas mühüm səhv cariyələrlə bağlı edilib və ayənin bununla bağlı hissəsinə verilən məal belədir:

*“Allahın sənə qənimət olaraq verdiklərindən sahib olduğun qadınları sənə halal etdik”.*

Buradakı səhvın səbəbi ayədəki “fey” sözünün qənimət kimi tərcümə ediməsidir. “Fey” döyüşmədən götürülən, qənimət isə döyüş nəticəsində əldə edilən mala deyilir. “Fey”lə bağlı ayə belədir:

*“Allahın o şəhərlərin camaatından alıb Elçisinə “fey” kimi verdiyi şeylər Allah üçün, elçisi və yaxınları üçün, yetimlər, çarəsizlər və yolda qalanlar üçündür. Beləliklə, onlar içinizdəki varlılar arasında gəzən sərvətə çevrilmir”* (“Həşr” surəsi, 59/7).

Qənimətlərlə bağlı ayə isə budur:

*“Əgər Allaha inanıb güvənirsinizsə, doğru ilə səhvın ayrıldığı o gün; o iki ordunun qarşılaşdığı gün bəndəmizə nazil etdiyimizə inanırsınızsa, bilin ki, aldığınız hər qənimətin beşdə biri Allahın, elçisinin, elçinin ən yaxınlarının, yetimlərin, çarəsizlərin və yolçularındır. (Qalan 4/5-ü isə əsgərindir.) Allah hər şeyə müəyyən ölçü qoyur”* (“Ənfal” surəsi, 8/41).

Qənimətin 4/5-ü döyüşçülərə verilir. Lakin “fey” döyüş nəticəsində əldə edilmədiyinə görə onda döyüşçülərin payı yoxdur. Buna görə də “Əhzab” surəsinin 50-ci ayəsi Misir hökmdarının Peyğəmbərimizə hədiyyə etdiyi Mariyanın ona halal olduğunu bildirir. Bu hökm ona aiddir, digər möminlərin belə bir haqqı yoxdur.

Belə ki, əsirlər “fey” deyil, qənimətdir. Döyüş nəticəsində əldə edilən əsirləri “fey” çərçivəsinə daxil etmək, sonra isə “fey”ə qənimət mənası verərək Mariyanın Peyğəmbərimizə halal olduğunu bildirən xüsusi hökmü ümumi hökm kimi göstərüb cariyələrdən cinsi baxımdan faydalanmağı Quranın mübahisəsiz hökmü kimi qeyd etmək nə böyük günahdır!

### **C. PEYĞƏMBƏRİMİZİN ƏSİR XANIMLARI**

Nəbimizin evləndiyi xanımların arasında cariyə yoxdur. Çünki azad xanımla evlənməyə imkanı çatan müsəlman cariyə ilə evlənə bilməz. Uca Allah belə buyurub:

*“Mömin, namuslu və azad qadınlarla nikah bağlayacaq qədər imkanlı olmayanlar sahibi olduğunuz mömin əsir qızlarla evlənə bilərsiniz...”* (“Nisa” surəsi, 4/25).

Peyğəmbərimizə “fey” olaraq verilən və döyüş əsiri olmayan Mariya “Əhzab” surəsinin 50-ci ayəsilə halal edildiyinə görə Peyğəmbərimiz onunla evli olaraq yaşayıb. Əsir düşən Cüveyriyə, Safiyə və Reyhanəni də azad etdikdən sonra onlarla evlənib. Bu dörd xanımın həyatlarına qısa nəzər yetirək.

## ***1. Mariya***

Nəbimiz hicrətin 7-ci (628 m.) ilində bir məktub göndərərək Misir hökmdarı Cüreyc b. Minanı İslama dəvət edib. Bizans imperatorundan çəkdiyini görə İslamı qəbul etmədiyi deyilən Cüreyc ona arasında Mariya bint Şəmun əl-Qıbtıyyənin (ö.16/637) də olduğu hədiyyələr göndərib. Mariya müsəlman olaraq “Əhzab” surəsinin 50-ci ayəsilə Peyğəmbərimizə halal edilib, ona İbrahim adlı bir oğlan uşağı dünyaya gətirib.

Gözəl xanım olan Mariyaya Peyğəmbərimizin maraq göstərməsi başda Aişə olmaqla xanımlarını çox qısqandırıb.<sup>351</sup> İbn Abbas bununla bağlı belə deyir:

Ömər b. əl-Xəttabdan “Təhrim” surəsində bir-birinə dəstək olduğu bildirilən iki qadının kimlər olduğunu soruşduqda onların Aişə ilə Hafsa olduğunu dedi. Peyğəmbərimiz (s) Hafsanın evində və onun növbəsində Mariya ilə birlikdə olub. Hafsa bunu başa düşdükdə dedi ki: “Ey Allahın Peyğəmbəri! Xanımlarından heç birinə etmədiyini mənim günümdə, mənim növbəmdə və mənim yatağında mənə etdin”. Peyğəmbərimiz: “Onu özümə haram etməyim və bir daha yaxınlaşmamağım səni sevindirərmimi?” dedi. Hafsa: “Edər” dedikdə onu özünə haram etdi və: “Bunu heç kimə demə” dedi. Lakin Hafsa bunu Aişəyə dedi. Allah da Peyğəmbərini bundan xəbərdar edərək aşağıdakı ayələri nazil etdi:<sup>352</sup>

*“Ey Nəbi! Allahın xüsusi olaraq sənə halal etdiyini nə üçün özünə haram edirsən? Sən xanımlarının qəlbini almağa çalışırsan. Amma Allah bağışlayandır, neməti boldur.*

351 Aynur URALER, Mariye, Diyanet İslam Ansiklopedisi.

352 Cəlaluddin əs-Suyuti (ö. 911/1505) Camiul-Əhadis, bab Müsnədi Ömər b. əl-Xəttab, cüz, 28 s. 49, nr. 30658 (Məktəbətüş-Şamilə).

*Allah belə andlarınızı pozmağı sizə fərz edib. Allah sizin ən yaxınınızdır. Hər şeyi bilən və qərarları doğru olan Odur.*

*Bir gün Peyğəmbər xanımlarından birinə gizli bir söz dedi. Xanımı onu digər xanıma bildirdikdə Allah Peyğəmbərinə bununla bağlı xəbər verdi. O isə bəzi şeyləri xanımına danışdı, bəzilərini isə danışmadı. Xanımına bildirdikdə o: “Bunu sənə kim bildirdi?” dedi. Peyğəmbər isə “Mənə hər şeyi bilən, hər şeyin içüzünü bilən bildirdi” deyər cavab verdi.*

*(Ey Peyğəmbərin iki xanımı!) Allaha üz tutub tövbə etsəniz, yaxşı olar. Çünki hər ikinizin qəlbi dəyişdi. Əgər birlikdə ona qarşı hərəkət etsəniz, bilin ki, Allah, Cəbrail və yaxşı möminlər onun yaxın dostlarıdır. Bundan sonra mələklər də ona dəstək olurlar.*

*Əgər sizi boşasa, görəcəksiniz ki, Allah sizin yerinizə daha yaxşı xanımlar verir. Onlar Allaha qəlbən inanıb güvənən, boyunəyən, ona yönələn, ibadətlerini yerinə yetirən və oruc tutan dullardan və bakirələrdən ola bilər” (“Təhrim” surəsi, 66/1-5).*

**İbn Abbasın dediklərini bununla bağlı ayələr də təsdiq edir:**

Mariyanı halal buyuran “Əhzab” surəsi, 50-ci ayə	يٰۤاَيُّهَا النَّبِيُّ اِنَّا اَحَلَّلْنَا لَكَ	Ey Peyğəmbər, (bu sayılanları) xüsusi olaraq sənə halal etdik...
Mariyanı Peyğəmbərimizə haram etdiyini göstərən “Təhrim” surəsi, 1-ci ayə	يٰۤاَيُّهَا النَّبِيُّ لِمَ تُحَرِّمُ مَا اَحَلَّ اللهُ لَكَ	Ey Peyğəmbər! Allahın xüsusi olaraq sənə halal buyurduğunu nə üçün özünə haram edirsən...

“Şəxsən sənin üçün” ayələrdəki “lək” sözünün mənasıdır. “Əhzab” surəsinin 50-ci ayəsilə “Təhrim” surəsinin 1-ci ayəsi arasındakı oxşarlıq hər iki ayənin Mariyadan bəhs etdiyini göstərir.

## **2. Cüveyriyyə**

Cüveyriyyə (ö. 56/676) Huzaa qəbiləsinin Bəni Mustaliq qolunun başçısı Haris b. Əbu Dırarın qızıdır. Peyğəmbərimiz Xəndək döyüşündən əvvəl Mustaliq oğullarının müsəlmanlara qarşı döyüş hazırlıqlarının olduğunu öyrəndikdə onlara hücum etdi, onları

məğlub edib çox sayda əsir götürdü. Əri bu döyüşdə ölən və hələ iyirmi yaşında olan Cüveyriyyə də əsirlər arasındaydı, Sabit b. Kays b. Şəmmasın və ya əmisi oğlunun payına düşmüşdü. Azad olunmaq üçün ödəyəcəyi fidyə miqdarını müəyyən etdikdən sonra Peyğəmbərimizin yanına getdi, özünü tanıtdı və fidyəsinin ödənilməsi üçün kömək etməsini istədi. Peyğəmbərimiz fidyəsinə ödəyib azad etdikdən sonra ona evlənmək təklif etdi. Cüveyriyyəyə əsaslanan digər rəvayətə görə, atası əsir düşən qızını xilas etmək üçün Mədinəyə gəldi və fidyəsinə ödədikdən sonra onu Peyğəmbərimizlə evləndirdi. Cüveyriyyənin Peyğəmbərimizlə evləndiyini eşidən müsəlmanlar Mustaliq oğullarından götürdükləri bütün əsirləri azad etdilər. Bu evlilik iki qəbilə arasındakı düşmənçiliyə son qoydu və Mustaliq oğullarının müsəlman olmalarına səbəb oldu.<sup>353</sup>

### 3. Reyhanə

Reyhanə bint Şəmun b. Zeyd (ö. 10/632) yəhudi Bəni Nadir qəbiləsindən idi. Bəni Kurayzalı Hakəm (Abdülhakəm) adlı bir şəxslə evliydi. Peyğəmbərimizlə olan anlaşmanı Xəndək döyüşündə pozan Bəni Kurayza yəhudiləri döyüşdən dərhal sonra mühasirəyə alınaraq zərərsizləşdirildilər. Bununla bağlı ayə belədir:

*“Allah Kitab Əhlindən düşməyə arxa duranları da qəblərinə qorxu salaraq qalalarından endirdi. Bəzisini öldürür, bəzilərini isə əsir götürürdünüz. Onların yerini, yurdunu və mallarını sizə verdi, hələ ayaq basmadığınız yerlərə də sizi varis etdi. Allah hər şeyə müəyyən ölçü qoyur”* (“Əhzab” surəsi, 33/26-27).

Ayədə qeyd edilən “Onların yerini, yurdunu və mallarını sizə verdi” ifadəsi əsirlərin azad olunduğunu göstərir. Çünki onların nə döyüşəcək halları, nə də fidyə olaraq verəcək malları qalmışdı.<sup>354</sup>

Reyhanə bu hadisədə əri qətlə yetirilən əsirlər arasındaydı. Döyüş əsiri olan evli qadınlarla evlənməyin mümkün olduğunu bundan

353 Rıza Savaş, Cüveyriyyə, Diyanet İslam Ansiklopedisi.

354 Bəni Qureyza əsirlərindən döyüşəcək halda olanların öldürüldüyü iddia edilsə də, bu, yəhudilərin uydurmasıdır. Təfəsilatlı məlumat üçün bxn. Camal Əhməd Nəcm, <http://www.hablullah.com/?p=2100>



əvvəl öyrəndik. (bxn. “Nisa” surəsi, 24). Peyğəmbərimiz təxminən bir ay sonra müsəlman olması şərtilə ona evlilik təklif etdi, o daqəbul etdi. Onu azad etdiyinə görə digər xanımlarına verdiyi kimi, ona da 12 uqiyyə gümüş mehir verərək 5-ci ilin Zilhiccə ayında (May, 627) onunla evləndi.<sup>355</sup>

#### 4. Safiyyə

Safiyyə Bəni Nadirin rəhbəri Huyey b. Ahtabın qızıdır. Xeybər döyüşündə əri ölmüş, özü isə əsir götürülmüşdü. Bəni Kurayza və Bəni Nadirin xanımı olduğuna görə Peyğəmbərimizdən başqasına verilməsi uyğun hesab edilmədi. Peyğəmbərimiz də müsəlman olduğu təqdirdə onunla evlənəcəyini, əks halda, azad edib ailəsinə göndərəcəyini bildirdi. Safiyyə İslamı qəbul etdi. Peyğəmbərimiz də azadlıq verilməsini mehir sayaraq onunla evləndi.<sup>356</sup>

### NƏTİCƏ

Aydın olduğu kimi, əsirləri kölə və ya cariyə etməyin və cariyələrdən cinsi baxımdan nikahsız faydalanmağın əsaslandırılacağı barədə hər hansı dəlil yoxdur. Ayələrdə mənə dəyişikliyi əmələ gətirərək edilən bu hal tamamilə “ivəc”dir. İvəc = عوج düşünərək və yalnız uzaq fikirlə aydın olacaq şəkildə yol verilən dəyişdirmə,<sup>357</sup> müəyyən qavrayış üsuludur. Uca Allah bu mövzuda belə buyurub:

*“Kafirlər (ayələri heç cür qəbul etməyənlər) çox ağır əzab görəcəklər. Onlar dünya həyatını axirətdən çox sevən və əsas mənanı dəyişdirməyə çalışaraq Allahın yolundan uzaqlaşan/ uzaqlaşdıran şəxslərdir. Onlar dərin azğınlıq içindədirlər”* (“İbrahim” surəsi, 14/2-3).

Köləlik və cariyəlik mövzusunda olduğu kimi, Qurandakı bir çox mövzunun “ivəc”lə, yəni müəyyən qavrayış üsulu ilə doğru aydın olmasının qarşısı alınıb. Ən pisi isə Quranın insanlara yol göstərə-

355 Hayati Yılmaz, Reyhane, Diyanet İslam Ansiklopedisi.

356 Aynur Uraler, Safiyyə, Diyanet İslam Ansiklopedisi.

357 ər-Rağib əl-İsfahani,(ö.425h.), Müfrədat (thq: Safvan Adnan Davudi) عوجmd. Dimaşk və Beyrut,1412/1992.

cək hikmətinin unudurulmasıdır. Allah Peyğəmbərimizə və bütün nəbilərə Kitabla birlikdə hikməti də verib, bununla da onları çətinlikləri həll etmə imkanına qovuşdurub. Hikmət unudulduqda Peyğəmbərimizin söz və davranışlarının Qurandan çıxarılan hikmət olması da unudulub, müsəlmanlar çətinlikləri həll etmə imkanını itirərək özləri çətinlik mənbəyinə çevriliblər.

Əsirlər mövzusunda yol verilən “ivəc” elə təsirli və daimi olub ki, əldə etdiyimiz heç bir kitabda əsirlərə və cariyələrə qarşı edilən səhvin olduğuna rast gəlmək mümkün deyildir. Çünki əsrlər boyu mədrəsələrdə və dini təhsil verilən müasir qurumlarda Quran yalnız əzbərlənməsi və oxunmasıyla savab qazanılan kitab hesab edilib. Müəllimlər belə şərtlərlə hərəkət etdiklərinə görə heç kim öyrəndiyi biliklərin Allahın kitabına, Peyğəmbərimizin söz və davranışlarına uyğun olub-olmadığına şübhə də etməyib.

Dini sahədə öyrəndiyi şeylərlə Allahın kitabı arasında əlaqə yarada bilməyənlərə Uca Allah “ümmi” adını verir. “Ümmi” oxuyub-yaza bilməyən insan deməkdir. Başa düşmək üçün deyil, savab qazanmaq üçün oxunan kitab oxunmuş sayılır. Onu dərk edərək oxumasanız, dinin əsas kitabını heç oxumamış sayılırsınız. Uca Allah yəhudilərlə bağlı belə buyurub:

*“Onların bir hissəsi ümmidir. O kitabı deyil, yalnız onunla bağlı əsassız fikirləri bilir və yalnız ehtimal edirlər.*

*Lakin əlləriylə kitab yazan, sonra onunla müvəqqəti mənfəət almaq üçün “Bu, Allah dərgahındandır” deyənlər əziyyət çəkəcəklər. Onlar həm yazdıqlarına görə, həm də əldə etdiklərinə görə əziyyət çəkəcəklər”* (“Bəqərə” surəsi, 2/78-79).

Sünni və şiə bütün məzhəblərin alimləri bu ayələrdə qeyd olunduğu kimi, kitabı deyil, onunla bağlı əsassız bilikləri öyrənir, yalnız ehtimallar irəli sürürlər. Onların fikrincə, məzhəblərinin alimləri səhv edə bilməz, Qurana, Peyğəmbərimizin söz və davranışlarına zidd nə isə deməzlər. Hər hansı mövzuyla bağlı eyni fikirdə olduqda isə onların səhvə yol vermə ehtimalı da ola yox olur. Bu səbəbdən, keçmişlərə gözübağlı əməl edən insanlar özlərini alim

hesab edirlər. Bunların yazdıqları kitablar da o səhvləri möhkəmləndirmə və sonrakı nəsillərə çatdırma xaricində bir iş yaramır.

Bu alimlər bilmədiklərinə görə bəlkə Allah tərəfindən bağışlanarlar. Lakin o kitabları yazan və etdikləri “ivəc”lə Quranın qəbul etmədiyi hökmləri Qurana aid edənlərin xilasları mümkün görünür.

Bu “ivəc” qavrayışı hakimiyyətə elə təsir edib ki, bugün İraq və Suriyada bəzi yerləri ələ keçirib dövlət qurduğunu elan edən İŞİD-in liderinə müxtəlif ölkələrdən 126 İslam alimi bu məzmun-da bir məktub yazıblar:

“Müsəlmanlar, hətta bütün dünya yüz ildən artıqdır ki, kölələşdirməyin qadağan olunması və günah hesab edilməsi barədə birgə rəyin mövcudluğunu vurğulayır. Bu, İslam tarixində böyük əhəmiyyətə malik məsələdir. İcma ilə aradan qaldırılmasından sonra kölə saxlamaq haramdır”.<sup>358</sup>

Köləlik və cariyəliyin “Muhəmməd” surəsinin 4-cü ayəsiylə aradan qaldırıldığını bilməyən həmin şəxslərin fikrincə, köləlik və cariyəlik Quran və sünətlə təsdiq edilib. Buna inanırlarsa, bu iki mənbəyə zidd hər hansı icma necə doğru qədul edilə bilər! Qərblilərin təzyiqlərilə köləliyi aradan qaldırmaq məcburiyyətində qalan siyasət adamlarının davranışı nəyə əsasən icma sayılır?! İnsanların icma etməsilə dəyişdirilən din necə Allahın dini olur?!

Hətta əllərindəki ənənəvi kitablara da zidd olan şeylərə imza atan şəxslər özlərinə “alim” adını necə verirlər?!

Kitaba və Hikmətə uyğun fəaliyyətlərlə mövcud səhvləri üzə çıxarıb doğrunun nə olduğunu göstərməyə çalışdığımız halda, heç bir mövzu barədə mübahisə etməyən ənənəçilərə və islahatçılara İsa əleyhissalamın bu sözləriylə səslənmək istəyirəm:

*“Öz ənənənizi davam etdirmək üçün Tanrı buyuruğunu bir kənara qoymağı necə də gözəl bacarırsınız!”* (Markın İncili, 7-ci bölüm, 9-cu cümlə).

358 <http://www.lettertobaghdadi.com/14/arabic-v14.pdf>

Allaha güvənənlər üçün bu ayə kifayətdir:

*“Ey inanıb güvənənlər (möminlər)! Siz özünüzə görə məsuliyyət daşıyırsınız, doğru yolda olduğunuz müddətdə yoldan çıxanların sizə zərəri olmaz. Hamınızın dönüşü sonda Allaha olacaq. O, bütün etdiklərinizi sizə bildirəcəkdir”* (“Maidə” surəsi, 5/105).





*29-cu mövzu*

*TALAQ*  
*(kişinin boşama haqqı)*





Qurana görə, boşama ərin haqqıdır. Boşanma ilə bağlı fəaliyyətləri həyata keçirən ərdir. Qadının ailə həyatına son qoyma haqqına “iftida” deyilir. “İftida” mövzusunda bir qədər sonra bəhs ediləcək. Uca Allah belə buyurur:

*“O boşanma (talaq) iki dəfədir. Bundan sonra qadını ya yaxşıqla saxlamaq, ya da xoşluqla ayırmaq gərəkdir”* (“Bəqərə” surəsi, 2/229).

Ayədəki (əl-talaqu) ifadəsinin başındakı “əl” müəyyənlik artiklidir, sözü “ət-talaqu” kimi oxutdurur və “o talaq” mənası verir. “Talaq”ın nə olduğu “Talaq” surəsində izah edilib. Uca Allah belə buyurur:

“Ey Nəbi! Qadınları boşadığınız zaman gözləmə müddətlərində boşayın və gözləmə müddətini hesablayın. Rəbbiniz olan Allahdan çəkinin, onları evlərindən çıxarmayın. Onlar özləri də çıxmasınlar, açıq-aşkar zinakarlıq etmələri istisna olmaqla... Bunlar, Allahın hüdudlarıdır. Allahın qoyduğu hüdudları aşan kimsə özünə pilsik etmiş olar. Sən bilməzsən, ola bilsin ki, Allah bundan sonra yeni bir vəziyyət ortaya çıxaracaqdır.

Qadınlar vaxtları bitdikdə, onları ya məruf olaraq saxlayın, yaxud onlardan məruf ilə ayrılın. Aranızdan iki etibarlı şahid çağırın, şahidliyi Allah üçün yerinə yetirin. Bu sizə, aranızdan Allaha və Axirət gününə inanana verilən nəsihətdir. Kim Allahdan çəkinərsə, O çıxış yolu açar.

*Gözləmədiyi yerdən ona ruzi verər. Kim Allaha güvənərsə, O ona kifayət edər. Allah əmrini yerinə yetirəndir. Allah hər şey üçün bir ölçü qoymuşdur”* (“Talaq” surəsi, 65/1-3).

Allah hər şey kimi boşama üçün də müəyyən ölçü və standart qoymuşdur. Yuxarıdakı ayələr bu ölçünü göstərir. Ömər oğlu Abdullah xanımını adət dövründə olarkən boşamışdı. Ömər bunu Rəsulullah sallallahu aleyhi və səlləmdən soruşduqda ona belə demişdi:

“Ona de ki, həyat yoldaşının yanına qayıtsın. Təmiz olana qədər ondan ayrılmasın. Həyat yoldaşı adət dövrü görüb yenidən təmizlənsə, bundan sonra istəsə davam etsin, istəməsə əlaqəyə girmə-

dən onu boşasın. Belə ki, bu, həmin iddədir ki, Allah qadınların ona görə boşanmalarını əmr etmişdir.<sup>359</sup>

Abdullah b. Ömər dedi: “Nəbimiz boşamağımı etibarsız saydı və bu ayəni oxudu: “Ey Nəbi! Qadınları boşadığınız zaman iddələri ərzində boşayın”. Yəni, onları iddələrinin başlanğıcında boşayın”.<sup>360</sup>

Həyat yoldaşını boşamaq istəyən kişinin edəcəkləri sıra ilə belə qeyd edilir:

1. İddə ərzində boşamaq
2. İddəni saymaq,
3. Qadını evdən çıxarmamaq,
4. Qadının evdən çıxmaması,
5. Müddət ərzində və ya müddətin sonunda yaxşı davranmaq və xoşluqla ayrılmaq.
6. Qadını istər boşayarkən, istər qayıdışı zamanı, istərsə də ayrılarkən iki nəfəri şahid tutmaq.

### 29.1. İddə ərzində boşamaq

Buradakı “iddə” boşanan qadının həyat yoldaşının evində keçirmək məcburiyyətində olduğu müddətdir. Qadın həmin müddət ərzində həyat yoldaşıyla eyni evdə yaşayır, lakin onunla cinsi əlaqəyə girmir. Çünki iddəni tək halda gözləməlidir. Uca Allah belə buyurur:

*“(Ərləri tərəfindən) boşanmış qadınlar öz başlarına üç heyz müddəti gözləyərlər”* (“Bəqərə” surəsi, 2/228).

Menstruasiya dövründə cinsi əlaqə qadağan olunduğuna<sup>361</sup> görə,

359 Buxari, Sahih, Talaq, 1, 3, 44, 45; Təfsiru surətit-talaq, 1; Muslim, Səhiih, Talaq 1, 14; Nəsai, Sunən, Talaq 13, 15, 19; İbn Macə, Sunən, Talaq 1, 3; Darimi, Sunən, Talaq 1, 2; İmam Malik, Muvatta, Talaq 53; Əbu Davud, Sunən, Talaq 4, Tirmizi, Sunən, Talaq. (Yuxarıdakı mətn Buxari, Sahih, “Talaq” surəsinin 1-ci ayəsinin tərcüməsidir).

360 Əbu Davud, Sunən, Talaq 4

361 Uca Allah belə buyurur: “Səndən heyz bərəsində soruşurlar. De: “Bu, əziyyətverici bir haldır. Heyz vaxtı qadınlardan (cinsi əlaqədən) kənar olun və pak olmayınca onlarla yaxınlıq etməyin”. (“Bəqərə” surəsi, 2/222)

bu zaman qadın onsuz da öz başına olur. Elə isə, talağın iddə ərzində olması qadının həyat yoldaşı ilə eyni evdə yaşadığına görə buradakı “heyz müddəti” onunla əlaqəyə girəcəyi təmizlik dövrüdür. Elə isə talağın iddə ərzində olması, qadının bu əsnada adətdən təmizlənməsi, lakin həyat yoldaşıyla əlaqəyə girməməsi deməkdir. Abdullah b. Ömər elə etmədiyinə görə Allahın Elçisi sallallahu aleyhi və səlləmin çox əsəbiləşdiyi,<sup>362</sup> ona artıq bir təmizlik dövrü gözləmək cəzası verdiyi rəvayət edilmişdir. Çünki həyat yoldaşını birinci təmizlikdən sonra deyil, ikincisindən sonra boşayacağını bildirmişdir.

Bunun mühüm hikmətləri vardır. Kişi menstruasiya dövründə olan həyat yoldaşı ilə əlaqəyə girməyəcəyinə görə narahat ola bilər. Qadın bu halda təmizləndikdən sonra kişinin ona qarşı olan istəyi yüksək həddə çatır, əlaqəyə girdikdə isə istəyi azalır. Kişinin öz xanımını əlaqəyə girməyi təmizlik dövründə boşaması boşama qarşısında təbii maneə yaradır.

“İddə” menstruasiya dövründə olan qadın üçün üç təmizlik müddətidir.<sup>363</sup> Menstruasiya dövründə boşama baş verməyinə görə belə bir qadının həyat yoldaşı ilə əlaqəyə girmədən keçirdiyi ümumi müddət aşağıda göstərilirdi kimi, üç menstruasiya və üç təmizlik müddətidir. Bu isə üç aya yaxın müddətdir.

Adət	Təmizlik	Adət	Təmizlik	Adət	Təmizlik
------	----------	------	----------	------	----------

Menstruasiya dövrü başa çatan, menstruasiya dövrü keçirməyən və ya hamilə olan qadınların iddəsilə bağlı belə buyurulmuşdur:

*“Heyzdən kəsilmiş olanlar haqqında şübhəniz varsa, iddələri üç aydır, həmçinin adət görməyənlər. Hamilə qadınların gözləmə müddəti isə onlar hamiləlikdən azad olana qədərdir. Kim Allahdan çəkinərsə, Allah onun işini asanlaşdırar”* (“Talaq” surəsi, 65/4).

362 Buxari, Əhkam, 13.

363 “Bəqərə” surəsinin 228-ci ayəsindəki “quru” (فُرُوءٌ) sözünün mənası uyğun olduğuna görə Hənəfi və Malikiyə iddənin üç adət dövrü olduğunu bildirmişlər. Bu vəziyyətdə ümumi müddət iki təmizlik, üç adət olur. Yuxarıda aydın olduğu kimi, bu fikir səhvdir. Əslində, üç təmizlik, iki adət olmalıdır.

Kişi bu vəziyyətlərdə olan həyat yoldaşını hər an boşaya bilər. Onun iddəsi boşama anından etibarən başlayır.

## 29.2. Şahid gətirmə

Boşamanın şahidlərin qarşısında olması mühüm şərtidir. Uca Allah “Talaq” surəsinin 2-ci ayəsində belə buyurur:

“Aranızdan iki etibarlı şahid tutun, şahidliyi Allah üçün yerinə yetirin”.

Bununla bağlı ayələrə diqqətli şəkildə nəzər yetirdikdə, boşanmanın hər mərhələsinin şahidlərlə təsdiq edilməsinin mühüm şərt olduğu ortaya çıxır. Bunların birincisi boşanmanın həyata keçiydi andır. Bu andan etibarən müsəlmanlara verilən bir vəzifə vardır. Uca Allah belə buyurur:

*“Əgər ər-arvadın arasının ayrılmasından qorxsanız, onda kişinin ailəsindən bir hakim və qadının ailəsindən bir hakim göndərin. Əgər bunlar islah etmək istəsələr, Allah da onları barışdırar. Allah bilir və sizin daxilinizdən xəbərdardır”* (“Nisa” surəsi, 4/35).

Boşanma şahidlərlə təsdiq edildikdə, müsəlmanlar vəziyyətdən xəbərdar olub öz üzərlərinə düşən işləri görürlər. Əks halda, bu vəzifəni yerinə yetirmələri çətinləşir.

Kişi iddənin sona çatmasını gözləmədən həyat yoldaşının yanına qayıda bilər. Bu mövzuda Uca Allah belə buyurur:

*“Ərləri aranı düzəltmək istəsə, bu müddət ərzində onlara qayıtmaq haqları vardır”*<sup>364</sup> (“Bəqərə” surəsi, 2/228).

Kişinin iddət ərzində qayıtması, aranı düzəltmək şərti ilə əlaqəli olduğuna görə bu məsələdə kişinin məqsədinin öyrənilməsinə və vəziyyətinin müəyyənləşdirilməsinə ehtiyac var. Məqsədinin yaxşı olmadığı məlum olarsa, qayıtmasına imkan verilmir. Ona görə də, bu mərhələnin də şahidlərlə aşkarlanması lazımdır.

Kişinin iddə sonunda həyat yoldaşına xoş niyyətlə qayıtması və

364 “Bəqərə” surəsinin 231 və 232-ci, “Talaq” surəsinin isə 2-ci ayəsi, kişinin xanımının yanına qayıtma zamanı kimi iddənin sona çatmasını göstərir. Bu ayə isə kişinin iddə bitmədən qayıtmağa daha çox layiq olduğunu bildirir

ya ondan gözəl şəkildə ayrılması da şahidlərlə isbat edilməlidir. Uca Allah belə buyurur:

*“Qadınları boşadığınız vaxt gözləmə müddətinin axırına çatarlarsa, onları ya məruf<sup>365</sup> olaraq saxlayın, ya da məruf ilə sərbəst buraxın. Onları ziyana düşür edib haqlarına hücum etmək üçün saxlamayın.<sup>366</sup> Bunu edən özünü pis vəziyyətə salar. Allahın ayələrini ələ salmayın. Allahın sizə olan nemətlərini fikirləşin. O, nazil etdiyi Kitab və doğru bilgi ilə sizə xəbərdar edir. Allahdan çəkinin. Bilin ki, Allah hər şeyi bilir”* (“Bəqərə” surəsinin 2/231).

Kişinin həyat yoldaşına xoş niyyətlə qayıtması və ya ondan gözəl şəkildə ayrılması da şahidlərlə isbat edilməlidir. Uca Allah belə buyurur:

*“Qadınlar vaxtlarının axırına gəlib çıxanda onları məruf ilə saxlayın və ya məruf ilə ayırın”* (“Talaq” surəsi, 65/2).

Deməli, boşanmanın hər mərhələsinin şahidlərlə təsdiq edilməsi mühüm şərtidir. Buradakı hər bir şahid həm hadisəni təsdiq edəcək, həm də məhkəmədə şahidlik edəcək xüsusiyyətlərə malik olmalıdır. Bu səbəbdən, ağıllı, həddi-bülüğa çatmış, lal və kor olmayan ədalətli<sup>367</sup> şəxslərdən olmalıdırlar. Namuslu insana zina iftirası atıb cəza alan<sup>368</sup> şəxslərin şahidliyi ilə üsul və ya furudan olan şəxslərin şahidliyi qəbul edilmir.<sup>369</sup>

### 29.3. İddəni sayma vəzifəsi

“Talaq” surəsinin 1-ci ayəsində iddəni sayma vəzifəsi kişiyyə verilərək belə buyurulmuşdur:

*“Ey Nəbi! Qadınları boşadığınız zaman onları gözləmə müddətlərində boşayın və gözləmə müddətini hesablayın”.*

365 “Maruf” bilinən və məlum olan şey deməkdir. Bu bilgi ya adət-ənənələrdən, ya da Kitab və Sünnədən əldə edilir. Adət-ənənələrdən əldə edilibsə, o zaman Kitab və Sünnəyə zidd olmamalıdır. Belə bilgini ağıl və din gözəl bilgi hesab edir.

366 Ailə həyatını davam etdirmək istəmədikdə, sırf sərbəst qalmalarının qarşısını almaq üçün onları saxlamayın.

367 Məcəllə 1705, (Ədalətli insan yaxşı əməlləri pis əməllərini üstələyən şəxsdir.

368 “Nur” surəsi, 24/4

369 Kasani, a.ç.ə., c. VI s. 267-272; Məcəllə 1686-1700

Menstruasiya dövrünü yaşayan qadın, iddəni saymaq vəzifəsini daşıyan isə kişidir. Bu əmr onun həmin müddət ərzində həyat yoldaşı ilə yaxından əlaqə saxlamasını zəruri edir. Əgər kişi iddəni saymasa, qayıtmaq imkanı olduqda müddəti keçirərək haqqını itirir. Qadın iddəsilə bağlı həyat yoldaşına doğru məlumat vermək məcburiyyəti tələb edir. Uca Allah belə buyurur: *“Allahın onların bətnində yaratdığı gizlətmələri o qadınlara halal olmaz”* (“Bəqərə” surəsi, 2/228). Menstruasiya dövrü yaşadığı halda, bunu deməsə, günah edir.

“Allahın onların bətnində yaratdığı” şey uşaq da ola bilər. Heç bir qadın atasız uşaq dünyaya gətirmək istəməsə də, hamiləliyini gizlədərək tezliklə həyat yoldaşının evindən çıxmaq istəyir. Hamilə qadın menstruasiya dövrü yaşamır. O, həyat yoldaşının evindən çıxması üçün menstruasiya dövrü yaşadığını deməlidir. Deməsə, gizlətsə, bu onu günaha salır.

#### **29.4. Qadının evdən çıxması və çıxarılmaması**

“Talaq” surəsinin 1-ci ayəsində boşanmış qadının iddə ərzində evdən çıxması və ya çıxarılması qadağan olunaraq belə buyurulmuşdur: *“Onları, açıq-aşkar zinakarlıq etmələri istisna olmaqla, evlərindən çıxarmayın və onlar özləri də çıxmasınlar”*.

Burada bəhs olunan ərin evi olmasına baxmayaraq, qadının evi sayılmışdır. Deməli, iddə ərzində qadın həmin evdən öz evi kimi istifadə edəcəkdir. Ev qadının olsaydı, onun oradan çıxarılmasından və ya çıxmasından bəhs olunmazdı.

Qadın evdən çıxsə və ya çıxarılsa, həyat yoldaşlarını barışdıracaq hakimlərin işi çətinləşir. Bununla yanaşı, başqalarının yanında bir-birilərinin pis vəziyyətlərini ortaya qoyaraq, soyuqluğun artmasına səbəb olur və pis niyyətli insanların maneələrilə qarşılaşırlar.

Bundan başqa, təxminən üç ayı bir dam altında, əlaqəyə girmədən keçirən həyat yoldaşları yumşalır və boşanmağa səbəb olan səbəbləri aradan qaldırırlar. “Talaq” surəsinin 1-ci ayəsinin sonunda *“Sən bilməzsən, ola bilsin ki, Allah bundan sonra yeni bir vəziyyət ortaya çıxaracaqdır”* buyurulması bunu göstərir.

## 29.5. Hududullah = Allahın qoyduğu hədlər

Talaqla, yəni boşanma ilə əlaqəli ayələr arasında “Talaq” surəsinin 1-ci, “Bəqərə” surəsinin 229 və 230-cu ayələrində “hududullah” ifadələri qeyd edilir. “Talaq” surəsinin 2-ci ayəsi isə belə bitir:

*“Bu sizə, aranızdan Allaha və Axirət gününə inanana verilən nəsihətdir. Kim Allahdan çəkinərsə, O çıxış yolu açar”. Bu hökmlə “Bəqərə” surəsinin 231-ci ayəsində qeyd edilən “Allahın ayələrini ələ salmayın” hökmü də “hududullah” mənasındadır. Uca Allah bir ayədə belə buyurur:*

*“(Allahın cənnət sözü verdiyi şəxslər) tövbə edənlər, ibadət edənlər, həmd edənlər, yollara düşənlər, ruku edənlər, səcdə edənlər, yaxşılığı əmr edənlər, pis işlərdən uzaqlaşdıranlar və Allahın hüduqlarını qoruyanlardır. Həmin möminləri müjdələ”* (“Tövbə” surəsi, 9/112).

Bu ayə ilə birlikdə ümumi altı ayədə boşanma mövzusunda çox diqqətli olmağımız əmr edilmişdir. “Hududullah” ifadəsi heç bir mövzuda “talaq”da olduğu kimi təkrarlanmamışdır. Bu isə bu mövzunun nə qədər əhəmiyyətli olduğunu göstərir.

“Talaq” surəsinin 1-ci ayəsindəki hədlərə əməl etməyən özünü çətinliyə salır, lakin bu boşanma qəbul edilir. Bunlar ərin iddəni sayması, həyat yoldaşını evdən çıxarmaması, onun da çıxmasıdır. Bu mövzuda Uca Allah belə buyurur: “Bu, Allahın hüduqlarıdır. Allahın qoyduğu hüduqları aşan kimsə özünə zülm etmiş olar”.

Çünki iddənin sonuna qədər kişinin həyat yoldaşının yanına qayıtmaq haqqı vardır. Əgər iddəni saymasa, müddətinin bitdiyini bilmədiyinə görə bu haqqı itirir.

İddə ərzində kişi qadını evdən çıxarmasa anlaşmazlığın həlli asanlaşır. Vəziyyəti gözədən keçirib daha doğru nəticə əldə edilir.

Qadın evdən çıxarsa, o da həyat yoldaşını razı salmaq fürsəti əldə edir. Bu müddət ərzində qadının həyat yoldaşına qarşı davranışlarında yeganə qadağa cinsi əlaqədir. Bu isə həyat yoldaşının ona qarşı marağını artırır. Nəticədə kişi həyat yoldaşının yanına qayıtma qərarı verir və bunu şahidlərlə isbat edərsə, həmin qadağa aradan qalxır.

“Talaq” surəsinin 2-ci, “Bəqərə” surəsinin 229 və 230-cu ayələrində qeyd edilən hədlərə əməl edilmədiyi təqdirdə, boşanma qəbul edilmir. O ayələrin hökmləri öz yerlərində qeyd edilmişdir.

## 29.6. Həyat yoldaşının yanına qayıtma qərarı

Həyat yoldaşının yanına qayıtması ərin yaxşı niyyətindən asılıdır. Uca Allah belə buyurur:

*“Əgər onların ərləri aranı düzəltmək istəsələr, qadınlar iddə ərzində qayıtmağa daha çox haqlıdırlar”*<sup>370</sup> (“Bəqərə” surəsi, 2/228). Yəni iddə sonunda qayıda biləcəklərinə görə iddə ərzində də əsasən qayıda bilirlər. Lakin münasibətləri düzəltmək niyyəti yoxdursa, məsələn, boşama şərtlərini uyğunlaşdırdıqdan sonra qadın iddə bitmədən həyat yoldaşının yanına qayıdıb iddənin qalan hissəsində yenidən boşasa, onun qayıdışı etibarsız sayılır, iddənin sonunda həyat yoldaşı ilə əlaqəsi kəsilir.

Yoldaşına zərər vermək və ya iddəsini uzatmaq üçün də qayıda bilməz. Uca Allah belə buyurur:

*“Qadınları boşadığınız vaxt gözləmə müddətinin axırına çatarlarsa, onları ya məruf olaraq saxlayın, ya da məruf ilə sərbəst buraxın.”*<sup>371</sup> *Onları ziyana düçar edib haqlarına hücum etmək üçün saxlamayın.*<sup>372</sup> *Bunu edən özünü pis vəziyyətə salar. Allahın ayələrini ələ salmayın. Allahın sizə olan nemətlərini fikirləşin. O, nazil etdiyi Kitab və doğru bilgi ilə sizi xəbərdar edir. Allahdan çəkinin. Bilin ki, Allah hər şeyi bilir”* (“Bəqərə” surəsinin 2/231).

“Allah hər şey üçün bir ölçü, bir standart”<sup>373</sup> müəyyənləşdirdiyinə görə buraya qədər qeyd edilənlər ölçüyə uyğun olaraq edilən birinci boşanmanı göstərir.

370 Təfsir və məallar ayəyə bu mənanı vermirlər. Bizim fikrimizcə, ayənin mənası belədir: “Ərləri onlara iddətləri ərzində qayıtmağa, iddət sonunda qayıtmıqdan daha çox haqq sahibidirlər”.

371 “Maruf” “bilinən” və “məlum olan şey” deməkdir. Bu bilgi ya adət-ənənələrdən, ya da Kitab və Sünnədən əldə edilir. Adət-ənənələrdən əldə edilibsə, Kitab və Sünnəyə zidd olmamalıdır. Belə bir bilgini ağıl və din gözəl bilgi hesab edir.

372 Ailə həyatını davam etdirmək istəmirsinizsə, onların azad qalmalarına mane olmaq üçün onları saxlamayın.

373 “Talaq” surəsi, 65/3



## 29.7. Boşanmanın sayı

Uca Allah belə buyurur:

*“O boşanma iki dəfə olur. Hər birindən sonra qadını ya yaxşıluqla saxlamaq, ya da xoşluqla ayırmaq lazımdır. Onlara verdiklərinizdən nə isə almaq sizə halal olmaz.<sup>374</sup> Ər-arvad Allahın qoyduğu hədlərdə qala bilməyəcəklərindən siz də qorxsanız, qadının fidyə verib özünü xilas etməsində heç biri üçün günah yoxdur. Bunlar Allahın qoyduğu hədlərdir. Onları aşmayın. Kim Allahın qoyduğu hədləri aşsa, səhv edənlər də onlardır.”*

Ayədəki “O boşanma iki dəfə olur” hökmü Allahın ölçüsünü müəyyən etdiyi yuxarıdakı boşanmanın ən çox iki dəfə olacağını göstərir.

“...bunlar Allahın qoyduğu hədlərdir. Onları aşmayın. Kim Allahın qoyduğu hədləri aşsa, səhv edənlər də onlardır” hökmü isə bu ölçüyə uyğun olmayan boşanmaların qəbul edilmədiyini göstərir.

Şərt və ya müəyyən zamandan asılı olan boşanma növləri də bu ölçüyə uyğun olmadığına görə qəbul edilmir.

Üçüncü boşamada yuxarıdakı qaydalar qəbul edilmir. Uca Allah buyurur:

*“Kişi üçüncü dəfə boşayarsa, bu qadın ona halal olmaz.<sup>375</sup> Qadın ərə gedir, bu əri də onu boşayarsa baxarlar; Allahın qoyduğu hədlərdə qalacaqları qənaətinə gəlsələr, bir-birilərinə qayıtmalarında heç bir günah yoxdur. Bunlar Allahın hədləridir. Allah bunları bilən cəmiyyət üçün açıqlayır”* (“Bəqərə” surəsi, 2/230).

Boşanmada üç dəfənin hədd kimi qoyulması fitrətə uyğundur. Çünki istənilməyən bir işdən sonra ən çox iki dəfə üzr qəbul edilir, üçüncüsündə qəbul edilmir. Bunu Musa əleyhissalamla Xızır hadisəsində də görə bilirik.

374 Nə ailə həyatı davam edərkən, nə də boşanma əsnasında ər xanımına verdiyi mehr və hədiyyələri almaq haqqına malikdir. Uca Allah bir başqa ayədə belə buyurur: “Ey iman gətirənlər! Qadınlara zorla varis çıxmaq sizə halal deyildir. (Qadınlar) açıq-aşkar yaramaz iş görməyincə, onlara verdiklərinizin bir hissəsini geri almaq üçün sıxışdırmayın. Onlarla xoş rəftar edin. Əgər onlar xoşunuza gəlmirsə, ola bilərsiniz ki, xoşlamadığımız bir şeydə Allah sizə çoxlu xeyir nəsimiş olsun”. (“Nisa” surəsi, 4/19)

375 Kişi üçüncü və son haqqından da istifadə edir.

“Musa Xızırdan soruşdu: “Sənə öyrədiləndən mənə də yetkinlik bilgisi öyrətməyin üçün səninlə gələ bilərəmmi?” Xızır dedi: “Gəl, amma sən mənim yanımda səbr edə bilməzsən. Səbəbini bilmədiyin bir şeyə necə səbr edə bilərsən? Mənə tabe olacaqsansa, özüm sənə bildirməyincə məndən heç bir şey soruşma”.

Musa əleyhissalam Xızıra iki dəfə sual verdikdən sonra: “Əgər bundan sonra səndən bir şey soruşsam, daha mənə yoldaş olma. Çünki artıq mənim tərəfimdən bəyan ediləcək axırıncı üzrxahlığa çatdın”, - demişdi.

Musa əleyhissalam üçüncü sualı da verdikdə Xızır: “Bu, mənimlə sənin aranı ayırır”, - demişdi.<sup>376</sup> Üçüncüdən sonra artıq üzr qəbul edilmir. Eynilə bunun kimi üçüncü boşanmadan sonra ərin üzr istəmə imkanı sona çatır, həyat yoldaşları bir-birindən ayrılırlar ki, bu da fitrətə uyğun boşama olur.

Bundan sonra hamı öz yoluna gedir. Qadın başqa kişi ilə evləndikdə həmin kişi ölsə, yaxud onu qaydasına uyğun boşasa, bu qadın onu bundan əvvəl üç talaqla boşayan ərilə yenidən evlənə bilər. Bu hal yuxarıdakı ayənin hökmüdür.

Cahillik dövrünün ərəbləri talaq haqqında bilirdilər. Lakin bunun müəyyən sayı yox idi. Həyat yoldaşı xanımını boşayır, iddə əsnasında ona qayıdır və bu işi istədiyi qədər edirdi. Beləliklə, xanımına nə həyat yoldaşı olur, nə də başqasıyla evlənməsi üçün onu sərbəst buraxırdı. Bu zaman iddəsi bitsə də, evlənməsini qadağan edirdi.<sup>377</sup> İslam dini hədsiz boşanma haqqını üç sayı ilə məhdudlaşdırdı və ilk ikisində iddə ərzində həyat yoldaşının yanına qayıtmaq haqqı verdi. Üçüncü boşamadan sonra isə bu haqqı vermədi. Buna görə də xanımını heyzdən təmizləndikdən sonra əlaqəyə girmədən boşayan şəxs bir boşama haqqından istifadə edir. Müddətin sonunda ayrılıq qərarına gəlməyin bu məsələyə heç bir təsiri yoxdur. Evliliyi davam etdirmək qərarı verilsə, boşama baş verir, lakin evlilik yenidən qurulur.

376 “Kəhf” surəsi, 18/66-78

377 Cəssas, Ahkamul-Qurən, c. II, s. 73; Rəşid Rza, Təfsirul-mənar, Qahirə, c. III, s. 38

## 29.8. Üç dəfə boşama

Mövcud məzhəblər doğru boşanmanın yuxarıdakı kimi olduğunu qəbul etsələr də, o ölçülərə uyğun olmayan boşanmanı da qəbul edirlər. Bunun səbəbi boşanma sistemini qurarkən “Talaq” surəsinin ayələrini əsas götürməmələri, digər ayələrə də şərti yanaşmalarıdır. Bu səbəbdən talaqla bağlı ayələri və hədisləri əsasən qiymətləndirməmişlər. Bu vəziyyət üçün aşağıda kiçik nümunə veriləcəkdir.

Dörd məzhəbin fikrincə, kişi həyat yoldaşını menstruasiya dövründə və ya onunla əlaqəyə girdiyi təmizlik dövründə bir talaqla boşadığı kimi, birdən çox talaqla da boşaya bilər. Əgər həyat yoldaşına “səni üç talaqla boşadım” deyibsə, eyni anda üç talaq baş verir və evlilik tamamilə başa çatır. Şərtə və ya müəyyən zamana əsaslandırılan boşanma da qəbul edilir. Nə boşama əsnasında, nə qayıtma əsnasında, nə də iddə sona çatdıqda ayrılarkən şahid gətirmə şərti vardır. Kişi həyat yoldaşının yanına qayıtdıqda onun xoş niyyətli olub-olmamasına baxılır. Bütün bunların Qurana zidd olduğu aydındır. İndi məzhəbləri bu vəziyyətə gətirən hadisələrə üç talaq nümunəsini verək.

### 29.8.1. Nəbimizin dövrü

İbn Abbasın bildirdiyinə görə, Abdu Yəzid xanımı Ummu Ruqanəyi boşamış, Müzeynə qəbiləsindən bir qadınla evlənmişdi. Bir qədər sonra qadın Rəsulullahın (s) yanına gəlmiş və Abdu Yəzidin sonsuz olduğuna işarə etmək üçün başından götürdüyü bir tükü göstərərək “onun mənə yalnız bu tük qədər faydası ola bilər. Məni ondan ayır” demişdi.

Allahın Elçisi Muhəmməd əleyhissalam buna qəzəblənərək Adamın oğlu Ruqanəyi və qardaşlarını çağırdı. Sonra orada olanlara o iki uşağı göstərərək: “Bunu bu və bu, filan baxımdan, digərini də bu və bu baxımdan Abdu Yəzidə bənzər hesab edirsiniz?” dedi.

“Bəli” dedilər.

Rəsulullah (s) Abdu Yəzidə: “Onu boş” deyərək əmr etdi. O da deyiləni etdi.

Sonra “Əvvəlki həyat yoldaşına, Ruqanənin anasının yanına qayıt” dedi:

Abdu Yəzid: “Ey Allahın Elçisi! Mən onu üç talaqla boşadım” dedi.

Rəsulullah (s) “Bilirəm, sən onun yanına qayıt” dedi və bu ayəni oxudu: “Ey Nəbi! Qadınları boşadığınız zaman onları gözləmə müddətlərində boşayın, gözləmə müddətini hesablayın” (“Talaq” surəsi, 65/1).<sup>378</sup>

İbn Abbasın bildirdiyinə görə, Abdu Yəzidin oğlu Ruqanə də atası kimi xanımını üç talaqla boşadı, sonra buna görə çox məyus oldu. Rəsulullah (s) ondan xanımını necə boşadığını soruşdu.

“Üç talaqla”, dedi.

“Bir məclisdə?”, -deyə soruşdu.

“Bəli”, dedi.

“Bu, bir boşamadır, istəsən onun yanına qayıt” dedi. O da dərhal qayıtdı.

### **29.8.2. Səhabələr dövrü**

İbn Abbasın bildirdiyinə görə, Allahın Elçisi Muhəmməd əleyhis-salamın və Əbu Bəkr dövrü ilə Ömər xəlifəliyinin ilk iki ilində üç talaq bir talaq sayılırdı. Xəttab oğlu Ömər: “İnsanlar ehtiyatlı olacaqları məsələdə tələsirlər. Görəsən onu onların əleyhinə qəbul edərk?” dedi və qəbul etdi.<sup>379</sup>

Mənbələr bu tarixdən sonra fətvaların qeyri-adi şəkildə dəyişdiyini göstərir. Yuxarıdakı hədisləri rəvayət edən Abdullah b. Abbas da fikir dəyişdirmişdir. Mücahid deyir ki, İbn Abbasın yanında idim. Bir nəfər gəldi və xanımını üç talaqla boşadığını bildirdi. İbn Abbas bir qədər sakit dayandı. Xanımını onun yanına qaytaracağını güman etdim. Sonra isə sözlərinə belə başladı: *“Biriniz axmaqlıq edir, sonra “İbn Abbas! İbn Abbas!” deməyə başlayır.*

378 Əbu Davud, Sunən, Talaq, 10

379 Muslim, Səhih, Talaq, 2 (15, 16 və 17 (1472) N-li hədislər); Nəsai, Sunən, Talaq, 8; Əbu Davud, Sunən, Talaq, 10

*Allah belə buyurub: “Kim Allahdan qorxarsa, (Allah) ona çıxış yolu yaradar”* (“Talaq” surəsi, 65/2). Sən Allahdan qorxmادين. Mən də sənin üçün müəyyən çıxış yolu görmədim. Rəbbinə qarşı üsyan etmişən. Xanımın səndən ayrılıb. Uca Allah belə buyurur: “Ey Nəbi! Qadınları boşadığınız zaman onları gözləmə müddətlərində boşayın” (“Talaq” surəsi, 65/1).<sup>380</sup>

Abdullah b. Ömər, Abdullah b. Məsud, Ömər b. Abdulaziz və Mərvan b. əl-Hakimin də buna görə fətva verdikləri bildirilmişdir.<sup>381</sup>

### **29.8.3. Fəqihlər dövrü**

Hənəfi, Şafii, Maliki və Hənəbəlî məzhəbləri də bir sözdə verilən üç talağı üç talaq hesab etmişlər. Yəni, kişi həyat yoldaşına “səni üç talaqla boşadım” dedikdə, istər heyz dövründə, istər təmiz olsun, istər həmin təmizlik dövründə həyat yoldaşı ilə əlaqəyə girsin, istərsə də heç gərdəyə girməsin, onu üç talaqla boşayacağını bildirmişlər.

Bunlardan bəzisi “*O boşanma iki dəfə olur*” (“Bəqərə” surəsi, 2/229) ayəsindəki “əlif-lam”ın cins üçün olduğunu iddia etmişdir. Bunun mənası belədir: “Kişi öz xanımını ən çox iki dəfə boşaya bilər”. Lakin boşamanın üç dəfə olması ilə bağlı heç bir ixtilaf yoxdur. Bu səbəbdən “əlif-lam”ın cins üçün olduğunu iddia edənlər cümlənin quruluşunu köklü şəkildə dəyişdirmək məcburiyyətində qalmışlar. Sərahsi belə deyir: “Bütün mübah talaqlar iki dəfədir və üçüncü dəfədir”.<sup>382</sup> “Üçüncü dəfədir” əlavəsi “Bəqərə” surəsinin 230-cu ayəsindəki “Əgər yoldaşını təkrar boşasa” hökmündən götürülmüşdür. Bu hökmü əlavə etmək məcburiyyəti varsa, “əlif-lam”ın cins üçün olma ehtimalı qalmır. Çünki “ət-Talaqu mərratəni” isim cümləsi olub davam və sübut ifadə edir. Ərəb dilini bilənlər burada səhvə yol verildiyini asanlıqla görəcəklər.

İbni Hümamın fikrincə, bu ayə Sünnədə uyğun boşanmanın iki

380 Əbu Davud, Sunən, Talaq, 10

381 Muvatta Talaq, 1

382 Şəmsuddin əs-Sərahsi, əl-Məbsut, c. VI, s. 5

dəfə olacağını göstərir. Çünki üç talağın bir sözdə baş verdiyini alimlər birgə rəylə qəbul etmişlər.<sup>383</sup> Bu fikir də qəbul edilə bilməz. Ayələərə zidd olan ittifaq ayəyə təsir etmir.

Bir çox fəqih “ət-Talaqu mərratəni” ayəsindəki “mərra” sözünün müəyyən zaman bölməsini göstərdiyini bildirmişdir. Hənəfilərdən əl-Kasani belə deyir: Uca Allahın “O boşanma iki dəfə olur” sözləri “iki dəfəyədir”, “iki dəfəyədir” mənasındadır. Biri digərinə iki dirhəm versə, lakin ikinci dəfə verməsə, “iki dəfə verdi” demək olmaz. Ayənin zahiri xəbər cümləsi olmaqla yanaşı, əmr cümləsi mənasındadır. Çünki ona zahiri mənanı vermək xəbərinin ayəyə zidd olması ehtimalı olmayan şəxsin ona zidd olmasına səbəb olur. Çünki bəzən birdən çox talaq birgə verilir. Bəzən xəbər cümləsi əmr əvəzinə işlədilir.<sup>384</sup> Belə ki, “Boşanmış qadınlar tək başlarına gözləyərlər...”<sup>385</sup> ayəsi “...gözləsinlər” mənasında; “Analar övladlarını iki tam il əmizdirirlər”<sup>386</sup> ayəsi isə “...əmizdirsinlər” mənasındadır. Buna bənzər başqa ayələr də vardır. Burada da belədir. Sanki Uca Allah “onları boşamaq istədiyiniz zaman iki dəfədə boşayın” demişdir. Ayrı-ayrı boşamanın əmr edilməsi bunların birlikdə olmasının qadağan olunması deməkdir. Çünki ikisi bir-birinə ziddir. O zaman talaqları birləşdirmək haram və ya məkrüh olur.<sup>387</sup>

Bu mövzuda Nəbimizə əsaslandırdıqları yeganə söz onun talaqların ayrı-ayrı olmasını əmr etməsidir. Deyilənə görə, ayrı edilməsini əmr etmək, birləşdirməyi qadağan etmək deməkdir. Bu isə talaqları birləşdirməyin haram və ya məkrüh olduğunu göstərir.<sup>388</sup> Yəni, haram və ya məkrüh olmaqla yanaşı qəbul edilir.

Allah və Rəsulu talaqları birləşdirməyi qadağan etmiş, fəqihlər isə “qadağandır, lakin qəbul edilir” demişlər. Bu davranışın qəbul

383 Kamal b. əl-Humam, Muhəmməd b. Abdilvahid əs-Sivasi (ö. 681 h) Şərhu fəthil-qadir, Dərul-Firk Beyrut, c. IV, s. 70

384 Kasaninin ifadəsi belədir: (وقد يخرج اللفظ مخرج الخبر على إرادة الجمع) doğrusu belə olmalıdır: وقد يخرج الخبر مخرج الأمر

385 “Bəqərə” surəsi, 2/228

386 “Bəqərə” surəsi, 2/233

387 əl-Kasani, əl-Bədəius-sanai, c. III, s. 94

388 əl-Kasani, əl-Bədəius-sanai, c. III, s. 94

edilən yönünün olmadığı aydındır.

Təfsirlər isə nə “mərra” sözü üzərində dayanmış, nə də “Bəqərə” surəsinin 229-cu ayəsilə “Talaq” surəsi arasında əlaqə qurmuşlar.<sup>389</sup>

İndi bu fikirlərin əsassız olduğuna başqa baxımdan nəzər yetirməyə çalışaq:

“*O boşanma iki dəfə olur*” (“Bəqərə” surəsi, 2/229) ayəsində “dəfə” kimi tərcümə edilən “mərra” sözü müəyyən zaman “cuzun minəz-zaman” mənasına gəlir.<sup>390</sup> “Talaq” surəsinin 1-ci ayəsi bunun iddə qədər olduğunu izah etmişdir. Ər öz xanımını həmin müddət ərzində yalnız bir dəfə boşayır. İkinci ayə isə belədir:

“Qadınlar vaxtlarının axırına çatdıqları vaxt onları ya yaxşıqla (məruf) saxlayın, ya da xoşluqla onlardan ayrılın...”

Buna görə də qadını bir iddə ərzində birdən çox boşamaq mümkün deyildir.

Nəticə olaraq fiqh kitablarında qeyd edilən talaqla Quranda qeyd edilən və Nəbimiz tərəfindən tətbiq olunan talaq arasında heç bir əlaqə yoxdur.

---

389 Əldə etdiyim təfsirlər sanki bir-birinin təkrarıdır. Qurtubi, İbn Kəsir, Qadı Beydavi, Əbus-Suud və Fəthul-Qadir təfsirləri bunların ən mühümləridir.

390 Mufərədat, م mad., Bəsair, c. IV, s. 490





*30-cu mövzu*

*İFTİDA*  
*(Qadının boşanma haqqı)*



Uca Allah belə buyurur:

*“...Onlara verdiklərinizdən bir şey götürməyiniz sizə halal olmaz. Yalnız hər ikisinin Allahın qoyduğu hədləri yerinə yetirməyəcəklərindən qorxmaları istisnadır. Əgər siz də onların Allahın hədlərini yerinə yetirməyəcəklərindən qorxsanız, qadının fidiyə verib özünü xilas etməsində ikisinə də heç bir günah yoxdur. Bunlar Allahın hüduqlarıdır. Onları aşmayın! Allahın hüduqlarını aşanlar, məhz onlar zalımlardır”* (“Bəqərə” surəsi, 2/229).

Ailə həyatının davam etməyəcəyinə görə narahat olan qadın vəziyyəti səlahiyyətli şəxslərə bildirir. Onlar da eyni narahatlıq keçirərlərsə, qadına boşanma haqqı verilir. Qadın ayrılmaq qərarına gəldikdə, həyat yoldaşından aldığı geri qaytarır. Ayədə qeyd edilən “Onlara verdiklərinizdən...” ifadəsi qadının həyat yoldaşından aldığı hər şeyin mehr olaraq qəbul ediləcəyi kimi, bəziləri də mehr olaraq da qəbul edilə bilər. Bunlardan nə qədərini geri qaytarılacağına səlahiyyətli şəxslər qərar verirlər. Ərin günahı olmadığı təqdirdə, hamısını geri qaytarmaq lazımdır.

Səlahiyyətli orqan məhkəmədir. Məhkəmə olmayan yerdə hakimə (idarəçi) müraciət edilir. Məhkəmə də məsələni hakimə həvalə edə bilər. Aşağıdakı nümunələrdə qadın Nəbimizə və xəlifə Ömərə müraciət etmişdir.

Ənsardan Səhlin qızı Həbibə Sabit b. Qaysla evləndi. Bir gün Peyğəmbərimiz səhər namazına çıxmışdı. Birdən Həbibəni alaqqaranlıqda qarşısının qarşısında görüb dedi: “Sən kimsən?” O isə “Səhlin qızı Həbibəyəm” cavabını verdi. “Nə üçün gəldin?” dedi. O, “Mən Sabitlə birlikdə ola bilməyəcəm” dedi. Həyat yoldaşı Sabit gəldikdə peyğəmbər ona dedi: “Bax, Həbibə burdadır! Allah nə veribsə, mənə danışdı”. Həbibə belə dedi: “Ey Allahın Elçisi, onun mənə verdiyi hər şey məndədir”. Allahın Elçisi Sabitə dedi: “Al o malları ondan”. O da aldı və Həbibə ailəsinin yanında məskunlaşdı.<sup>391</sup>

Mövzu ilə bağlı rəvayələr belədir:

391 əl-Muvatta, Talaq 11

*“Sabit b. Qaysın həyat yoldaşı dedi: Onu əxlaq və din baxımından günahlandırmıram. Amma müsəlman olduqdan sonra nankor olmaq istəmirəm. Özümdən asılı deyil,<sup>392</sup> ona nifrət etmədən dayana bilmirəm.<sup>393</sup> Allahdan qorxmasam, yanıma gəldiyi zaman üzünə tükürərəm”.*<sup>394</sup>

*“Həbibə Peyğəmbərimizin qonşusu idi. Sabit onu döymüşdü.<sup>395</sup> O, sərt adam idi.<sup>396</sup> O, həyat yoldaşına çox nifrət etsə də, həyat yoldaşı onu çox sevirdi”.*<sup>397</sup>

*“Allahın elçisi: “Sənə verdiyi həyəti geri qaytara bilərsən?” dedikdə, Həbibə bundan artığını da verə biləcəyini bildirdi. Allahın elçisi: “Artığı lazım deyil, yalnız həyəti ver” dedi”.*<sup>398</sup>

Ömər b. əl-Xəttabın yanına həyat yoldaşından şikayət edən bir qadın gəldi. Qadın içərisində saman (çör-çöp) olan bir evə salındı və gecəni orada keçirdi. Səhər açıldığı zaman Ömər gecəni necə keçirdiyini soruşdu. Qadın “Heç belə nurlu gecə keçirmədim” dedi. Bundan sonra Ömər həyat yoldaşı haqqındakı fikirlərini öyrənmək istədi. Qadın onu tərifləyib dedi: “O var ha o?! Amma əlimdən başqa bir şey gəlmir!” dedi. Bundan sonra Ömər iftida xüsusunda (boşanmaq üçün) ona icazə verdi.<sup>399</sup>

Ömər qadının həyat yoldaşı ilə birlikdə yaşayıb-yaşaya bilməyəcəyini anlamaq istəmişdi. İstər Nəbimiz, istərsə də Ömər nifrətin səbəbini soruşmamışdır.

Aşağıdakı ayə qadının boşanma haqqını izah edir:

*“Möminlər! Mömin qadınlar hicrət edib sizin yanınıza gəldikləri zaman onları imtahana çəkin. Allah onların imanını daha yaxşı*

392 Buxari, Talaq 13

393 İbn Macə, Talaq 22

394 İbn Macə, Talaq 22

395 Darimi, Talaq, 7

396 Muhəmməd İbn Sad, ət-Tabaqatul-kubra, Beyrut, tarixsiz., c. VII, s. 445. (Arim b. Fadl Hammad İbn Zeyddən rəvayət etmiş, o Yəhya b. Said b. Qays b. Amr b. Səhl-dən nəql etmişdir)

397 Qurtubi, əl-Cami li-Ahkamil-Quran, c. III, s. 95

398 əş-Şevkani, Əbu Abdilləh Muhəmməd b. Əli b. Muhəmməd əl-Havlani, Fəthul-qadir əl-cami beynə fennəy ər-rivayə vəd-dirayə, Beyrut tarixsiz., c. I, s. 240)

399 Malik b. Ənəs, əl-Mudəvvənətul-kubra, Misir tarixsiz. c. I, s. 341

*bilir. Əgər bunların mömin olduqlarını bilsəniz, onları kafirlərə qaytarmayın. Bunlar onlara halal olmazlar. Onlar da bunlara halal olmazlar. Onların bunlara xərclədiklərini özlərinə qaytarın. Bu qadınların mehrlərini özlərinə verdiyiniz halda onlarla evlənməyinizdə sizə maneə yoxdur. Kafir qadınların ismətlərinə yapışmayın, onlara xərclədiklərinizi tələb edin. Onlar da xərclədiklərini tələb etsinlər. Bu, Allahın sizə hökmüdür. O, sizin aranızda hökm verir. Allah bilir, doğru qərar verir”* (“Mumtəhinə” surəsi, 60/10).

Nəbimizin məkkəli müşriklərlə bağladığı Hüdeybiyyə anlaşmasının maddələrindən biri beləydi: “Sənin dinindən də olsa, bizdən hansı adam sənin yanına gəlsə, bizə geri qaytaracaqsan”.

Sonra Hüdeybiyyədə bir qrup məkkəli müsəlman qadın gəldi. Bundan sonra yuxarıdakı ayə nazil edildi.<sup>400</sup>

Anlaşma şərtində “adam” kimi tərcümə etdiyimiz “racul” (kişi) sözü vardı. Qadınlar həmin çərçivəyə girmədiklərinə görə peyğəmbərimiz ayədəki şərtlərə uyğun olan o qadınlardan vəd aldı və onları geri qaytarmadı.<sup>401</sup>

Ayə evli olduğu halda, inancları səbəbilə qaçıb müsəlmanlara sığınan qadınlardan bəhs edir. Onların bu davranışları həyat yoldaşlarından ayrılmağa qərar verdiklərini göstərir. Çünki bu qərarı vermədiyinə görə Məkkədə qalan müsəlman xanımlar da vardı. Uca Allah Hüdeybiyyə ilə bağlı belə buyurur:

*“Əgər onların arasında olan və hələ tanımadığınız mömin kişilərlə, mömin qadınları əzməyiniz və onların ucbatından sizə ləkə gətirilməsi ehtimalı olmasaydı, Allah savaştan qorxmasını almazdı. Lakin Allah düzgün seçim edəni mərhəmətinə qovuşdurmaq üçün belə etdi. Əgər onlar ayrılısaydılar, onlardan kafir olanları ağır-  
lı-acılı bir əzaba düçar edərdik”* (“Fəth” surəsi, 48/25).

“Mumtəhinə” surəsinin 10-cu ayəsini bölmələr şəklində araşdıraraq:

400 Buxari Şurut, 15

401 Əbu Bəkr Əhməd b. əl-Hasən b. Əli əl-Beyhaki, əs-Sunənul-Kubra (əl-Cəvhərun-naqiy ilə birgə) Misir 1344, c. IX, s. 218 (Ümumi 10 cild); Safiyyurrahman əl-Mubərəkfuri, ər-Rahiqul-mahtum, 1408/1988, s. 314.

1. “Möminlər! Mömin qadınlar hicrət edib sizin yanınıza gəldikləri zaman onları imtahana çəkin. Allah onların imanını daha yaxşı bilir. Əgər bunların mömin olduqlarını bilsəniz, onları kafirlərə qaytarmayın. Bunlar onlara halal olmazlar. Onlar da bunlara halal olmazlar”.

Qadının hicrət etməsi həyat yoldaşından, ailəsindən və yurdundan uzaqlaşması mənasına gəlir. Onun köçməyinin səbəbini müəyyən etmək üçün imtahandan keçirilməsi əmr edilmişdir. Bu, o qadınlara həqiqətən inancları səbəbilə köçüb-köçməmələrini başa düşmək məqsədilədir. Bunun müəyyən edilməsi müsəlmanlara maddi çətinliklər gətirəcək. Çünki həmin qadının həyat yoldaşından belə ayrılma qərarının təsdiq edilməsi qadının boşanma prosesi-dir. Bundan sonra artıq o, həyat yoldaşına halal olmur. Lakin qərarla yanaşı, ərin qadına sərf etdiyi mehri geri qaytarmaq lazımdır. Ayənin davamı bunu əmr edir.

2. “Onların bunlara xərclədiklərini qaytarın”.

Bu, Həbibənin Sabit b. Qaysa verdiyi mehrə bənzəyir. Hicrət edən qadının malı olmadığına görə ödənişi müsəlmanların etməsi əmr olunur. Bundan sonra qadın istədiyi şəxslə evlənə bilər. Ayənin üçüncü bölməsi onu göstərir:

3. “Bu qadınlara mehlərini özlərinə verdiyiniz zaman onlarla evlənməyinizə heç bir mane yoxdur”.

Ayə göstərir ki, onların əvvəlki həyat yoldaşlarına ödəmənlər müsəlmanların bu qadınlara hədiyyəsidir. Yenidən evləndikləri halda yeni həyat yoldaşlarından alacaqları mehlə həmin borcu ödəmələri lazım deyil.

Burada mühüm vəziyyət mövcuddur: Nə bu ayə, nə “Bəqərə” surəsinin 229-cu ayəsi, nə də Həbibə ilə bağlı hədis boşanan qadına iddə gözləmə vəzifəsi verir. Boşanmada iddət əmri birinci və ikinci talaqdan sonradır. Bu, ailənin yenidən qurulması üçün görülən tədbirdir, yoxsa qadının bətnində uşaq olmadığına isbatı deyildir. Bu yalnız bir heyz və təmizlik müddətilə həyata keçirilir. Buna “istibra” deyilir. Qadının boşanma hüququnda mühüm olan da budur.

Bu ayədə dövlət hüquqları ilə bağlı hökmlər də vardır. Ayədə müsəlman qadınlara verilən eyni hüquqlar müsəlmanların nikahı altında olan müşrik qadınlara da verilmişdir. Bunu ayənin digər bölmələrindən öyrənirik.

Ayədə qeyd olunan “İnkarçı qadınların ismətlərinə yapışmayın” ifadəsindəki “ısam”, “ismət” sözünün cəm formasıdır. “İsmət” ərəb dilində qarşısını alma və qoruma mənalarına gəlir.<sup>402</sup> Qadın ərri tərəfindən qorunur. Bu səbəbdən, onun bəzi davranışlarına mane ola bilər. Burada müsəlman həyat yoldaşından ayrılıb Məkkəyə getmək istəyən kafir qadıncdan bəhs edilir. “İnkarçı qadınların ismətlərinə yapışmayın” əmri “bu qadınlara mane olmayın” mənasına gəlir.

Mövzunun dövlətlə bağlı yönü də vardır. Buna görə də ayə “o qadınların ölkəni tərək etməsinə mane olmayın” mənasına da gəlir. Ömər bu ayənin nazil olduğu gün iki müşrik xanımını azad etmişdi. Onlar Məkkəyə gedib biri Əbu Süfyanla, digəri isə Safvan b. Umeyyə ilə evləndi.<sup>403</sup> Əbu Süfyan Məkkənin fəthi əsnasında, Safvan b. Umeyyə isə Huneyn döyüşündən sonra müsəlman oldu.<sup>404</sup>

Kafir qadının müsəlman həyat yoldaşı ilə yaşamaq istəməməsi, bir qadının boşanma haqqını tələb etməsi, irtida tələbidir. Bu tələbin həyata keçməsi həyat yoldaşından aldığı geri qaytarmasından asılıdır. Bununla bağlı ayənin hökmü belədir: “Onlara xərclədiklərinizi tələb edin”.

402 əl-Firuzabadi, əl-Bəsair, عصم mad

403 Buxari Şüruat 15. Buxari Ömər in xanımını boşadığını yazır. Biz həmin sözü “azad etdi” kimi tərcümə etdik. Çünki hədis rəvayət edənlər eşitdikləri sözləri deyil, həmin sözlərin zəhinlərinə həkk etdiyi mənanı nəql edirlər. Buxari hədis öyrənməyə hicri tarixilə 205-ci ildə başlamışdır. Onun vəfat tarixi 256-cı ildir. Yəni, hədisə ilə onun arasında ən azı 220 il vardır. Bundan əvvəl aydın olduğu kimi, səhəbələr dövründən sonra qadının boşanma haqqı unudulmuş, yerini “muhalaa” (bir-birindən rəsmi olaraq ayrılma) almışdır. Belə bir mühitdə hədis nəql edən insanların ər və xanımı arasında olan hər ayrılığı boşanma kimi qəbul etmələrini başa düşmək olar. Bundan başqa, “Bəqərə” surəsinin 228-ci ayəsi həyat yoldaşından talaqla ayrılan kişinin ona verdiklərini geri almasını qadağan edir. “Mumtəhinə” surəsinin 10-cu ayəsi isə geri almağı əmr edir. Bunun boşanma olmadığı bu baxımdan da aydındır)

404 Muvatta Nikah, 20

Bu qadınlar müsəlman həyat yoldaşlarından aldıkları mehləri geri qaytardıqda Həbibə kimi azad olurlar.

“Onlar da öz xərclədiklərini tələb etsinlər”.

Müsəlmanlar sərf etdikləri mehləri istədikləri kimi, müşriklər də öz verdiklərini istəyə bilərlər. Yəni onlara belə bir tələb haqqı verilir.

Müsəlmanların müşrik həyat yoldaşları qaçıb öz dindəşlarının yaşadığı ölkəyə sığınsa və həyat yoldaşları onlardan verdiklərini ala bilməsələr, onlara qarşı aşağıdakı hökm tətbiq edilir:

*“Əgər yoldaşlarınızdan hər hansı biri sizi qoyub kafirlərin yanına qaçsa, siz də vuruşub qalib gəlsəniz, qənimətdən yoldaşları qaçıb gedənlərə xərclədikləri qədər ödəniş edin”* (“Mumtəhinə” surəsi, 60/11).

Nəticə olaraq ayələr qadına evliliyi başa vurma haqqı vermiş, Nəbimiz icraatı ilə məsələyə aydınlıq gətirmişdir.







*31-ci mövzu*

*NIKHAH NƏZARƏT*



Uca Allah belə buyurur:

*“Qadınlar (gələcək) ərleri ilə mərufə uyğun olaraq razılığa gəldikləri vaxt evlənmələrinə mane olmayın”* (“Bəqərə” surəsi, 2/232).

Ayədəki “ərleri” sözü ər namizədləri kimi istifadə olunur və məcazi mənada. Çünki qadın əriylə evli olur.

Başqa bir ayəd Uca Allah belə buyurur:

*“(Əri ölə qadınlar) gözləmə müddətinin axırına çatdıqlarında özləri üçün mərufə uyğun olaraq etdikləri işə görə sizə günah sayılmaz”* (“Bəqərə” surəsi, 2/234).

Bu qadının edəcəyi ən mühüm iş təkrar ailə həyatı qurmasıdır.

Nikah üçün qadınla kişinin anlaşmaları kifayət deyildir. Bu məsələdə hər ümmət öz inancına, adət-ənənələrinə görə qaydalar qoymuşdur. Ayələrdəki *“maruf”* sözü “bunların Qurana zidd olmayanı” mənasındadır. Qədim ərəblərdə qız atasından və ya himayəçisindən (vəlisindən) istənilər, mehri<sup>405</sup> verilər və nikahı bağlanardı.<sup>406</sup>

Xristianlar nikahı kilsənin, yəhudilər isə sinaqoqun nəzarəti altında bağlayırlar. Sekulyar, dünyəvi cəmiyyətlərdə nikah səlahiyyətli orqanın izni və nəzarətilə bağlanır.

Ayələr qadının mərufə uyğun qərarına mane olmağı qadağan edir. “Maruf” “bilinən” və “məlum olan şey” deməkdir. Bu bilgi ya adət-ənənələrdən, ya da Kitab və Hikmətdən əldə edilir. Adət-ənənələrdən əldə edilibsə, Kitab və Hikmətə zidd olmamalıdır. Belə bir bilgini ağıl və din gözəl bilgi hesab edir. Quran və Hikmətdə mövzu ilə bağlı hökmlər vardır. Allahın Elçisi əleyhis-salamın sözləri və bilinənə uyğunluğu himayəçinin nəzarət edəcəyini göstərir. O, belə demişdir:

*“Himayəçi olmadan (vəlisiz) nikah bağlanmaz”*.<sup>407</sup>

405 Mehr evlənmə əsnasında kişinin arvadına verməyi öz üzərinə götürdüyü maldır.

406 Buxari, Nikah 36.

407 Tirmizi Nikəh; İbn Macə Nikəh 15; Əhməd b. Hənbəl, Musnəd c. VI, s. 260.

“Hansı qadın himayəçisinin icazəsi olmadan nikahlansa, onun nikahı batildir, onun nikahı batildir, onun nikahı batildir. Kişi onunla əlaqədə olubsa, bu əlaqənin qarşılığında qadının mehr alma haqqı vardır. Əgər anlaşı bilməsələr, sultan (səlahiyyətli şəxs) himayəçisi olmayanın himayəçisidir”.<sup>408</sup>

Vəli (himayəçi), istəyib-istəməməsinə baxmadan, başqasına aid olan qərar qəbul etmə və tətbiq etmə səlahiyyətinə malik insandır. Bu səlahiyyətə “vəlayət” deyilir.<sup>409</sup>

Hizam adlı bir şəxs dul olan Hansanı nikahlamışdı. Qadın bu evliliyi istəmirdi. Allahın Elçisi əleyhissalam gəldikdə vəziyyəti ona danışdı. O isə atasının bağladığı nikahın doğru olmadığını bildirdi. Sonra qadın Əbu Lubabə b. Abdilmunzir ilə nikahlandı.<sup>410</sup>

Bir bakirə qız Aişənin yanına gəlib “Atam məni qardaşının oğlu ilə evləndirdi ki, mənimlə öz mövqeyini yüksəltsin. Lakin mən bunu istəmirəm” dedi. Aişə “Allahın Elçisi gələndə qədər əyləş” dedi. Allahın elçisi gəldi. Qız vəziyyəti ona danışdı. O, dərhal atasının yanına bir nəfər göndərüb çağırırdırsa o məsələdəki səlahiyyəti qıza verdi. Qız dedi:

“Ey Allahın Elçisi! Əslində, mən atamın etdiyinə izin vermişdim. Lakin bu mövzuda qadınların hər hansı haqqının olub-olmadığını öyrənmək istədim”.<sup>411</sup>

Bir çox yerdə qızlar nikah sazişinin tərəfləri olmağı xoşlamırlar. Bəzən qızın evliliyə razı olub-olmadığını öyrənmək də çox çətin olur. Nəbi sallallahu aleyhi və səlləminin məsələ ilə bağlı sözləri belədir:

408 Əbu Davud Nikah 20; Tirmizi Nikəh 14; İbn Macə Nikəh 15; Əhməd b. Hənbəl, Musnəd, c. VI, s. 66.

409 Şəmsuddin əs-Sərahsi, əl-Məhsut, c. XVI, s. 124, Babu mən lə təcuzu şəhadətuhi; Qasim b. Abdullah Əli, Ənisul-fuqaha fi tərifatil-əlfazil-mutədavilə beynəl-fuqaha, Thq. Əhməd b. Abdurrəzzaq əl-Kubeysi, Ciddə, 1406/1986, s. 148.

410 Əbu Davud Nikah 26; İbn Macə Nikah 12; Nəsai Nikah 35; (Mətn İbn Macəninindir. Hansa adı Əbu Davud və Nəsaidə qeyd edilir.

411 Nəsai Nikəh 36; İbn Macə Nikah 12; Əbu Davud Nikah 26; Əhməd b. Hənbəl, Musnəd c. VI, s. 136. Mətn Nəsaidən götürülmüşdür.

“Dul qadın özü ilə bağlı himayəçisindən daha çox haqqa malikdir. Bakirə qızın təsdiqi öyrənilir. Belə deyildi: “Ey Allahın Elçisi, bakirə qız danışmaqdan utanır”. Belə dedi: “Onun susması təsdiq etməsi mənasına gəlir”.<sup>412</sup>

“Dul özü ilə bağlı açıq danışır. Bakirə qızın susması təsdiq etməsi deməkdir”.<sup>413</sup>

Məşhur məzhəblər ayə və hədislərə mənfi yanaşmış, fərqli fikirlər bildirmişlər. Hənəfi məzhəbi sərbəst yanaşma ilə himayəçinin izni olmadan evlənməyin mümkün olduğunu irəli sürmüşdür.<sup>414</sup> Maliki, Şafii və Hənəbəlilər isə ənənəvi yanaşma ilə himayəçini nikaha nəzarət mövqeyindən nikahın tərəfdarı olma mövqeyinə qaldırılmışlar. Onların fikrincə, himayəçi qadın adından nikaha tərəfdar olmasa, nikah bağlana bilməz. Qadın nikahda nə özünü, nə də başqasını təmsil edir. Onun himayəçisindən başqasını vəkil etmə səlahiyyəti də yoxdur. Ata bakirə qızını ondan soruşmadan evləndirir.<sup>415</sup> Zahiri məzhəbi də hədislərə əhəmiyyət verən bir yanaşma nümayiş etdirmişdir. Buna əsasən, “qadın bakirə və ya dul olmasından asılı olmayaraq, himayəçisinin izni olmadan evlənməz. Himayəçiləri izin verməsə, onu səlahiyyətli şəxs evləndirir. “Bakirə qızın nikahı ata ilə qızın fikirlərinin eyni insanda birləşdiyi təqdirdə bağlanır”.<sup>416</sup>

İndi bu fikirlərin əsaslandırıldığı dəlillərə nəzər yetirək:

### 31.1. Hənəfi məzhəbinin dəlilləri

Məzhəbdə Əbu Hənifənin fikri əsas götürülmüşdür. Onun fikri bu üç ayəyə əsaslandırılmışdır:

*“Kişi üçüncü dəfə boşayarsa, daha ərinə halal olmaz...”* (“Bəqərə” surəsi, 2/230).

412 Muslim, Nikah 66, 67, 68; Əbu Davud Nikah 26; İbn Macə Nikah 11; Nəsai Nikah 33, 34.

413 İbn Macə Nikah 1872.

414 Sərahsi, əl-Məbsut, c. V, s. 13. Ömər Nasuhi Bilmen, Hukukü İslamiyyə ve Istilahatı Fikhiyyə Kamusu, İst. 1967, c. II, s. 49. Paraqraf 175 (Bilmen burada “vəliyyə-i aqrəb” (ən yaxın himayəçi) mənasını işlədir. Ata və babanın “vəliyyə-i aqrəb” yaxın qohumlar olduğu aydındır).

415 İbn Qudamə, əl-Muğni, c. VII, s. 5.

416 İbn Hazm, Əli b. Əhməd b. Said, Beyrut 1988, əl-Muhalla, c. IX, s. 25-38.

*“(Əri ölən qadınlar) gözləmə müddətinin axırına çatdıqlarında özləri üçün nə edərlərsə etsinlər, onun sizə bir günahı yoxdur”.*<sup>417</sup>

*“...(o qadınların) ər namizədləri ilə mərufa uyğun olaraq razılaşarlarsa, evlənmələrinə mane olmayın”. Ayələrdə qadın nikahın faili olduğuna görə Əbu Hanifə onu nikahın tərəfi hesab etmiş, lakin son iki ayədəki “məruf” a uyğunluq şərtini nəzərə almamışdır. Bu isə bununla bağlı hədislərin qiymətləndirmədən kənarda qalmasına, üçüncü ayə üçün bu şərhə səbəb olmuşdur: “Ayədəki qarşısını alma fiziki olaraq qarşısını alma, yəni qadını evdən kənara buraxmayıb evlənməsinə mane olmaqdır. Buradakı mü-raciət ərlərədir. Çünki ayənin əvvəlində “Qadınları boşadığınız zaman...” ifadəsi qeyd edilir.*<sup>418</sup>

Bəzi ərlər boşadıqları qadınların evlənmələrinə mane olduqlarına görə bu açıqlama doğru görünür. Lakin qarşısını alma, ərə qarşı da olduğuna görə qiymətləndirmə azdır. Bundan başqa, iddəsini tamamlayan qadının ərilə əlaqəsi kəsilir, yeni evliliyə nəzarət etmək vəzifəsi də onun üzərinə düşür. Bu səbəbdən Əbu Hənifənin qiymətləndirməsilə razılaşmaq çətindir.

Hənəfilər himayəçisinin təsdiqini almadan evlənən qadınlarla bağlı belə deyirlər: qadın izin almadan evlənibsə, əri özünə bərabər və aldığı mehr öz səviyyəsindəki qadınların mehrindən (“mehri-misil”)<sup>419</sup> az deyilsə, himayəçilərin bu evliliyə etiraz haqları olmur. Qadın özünə bərabər olmayan kişi ilə evləndikdə himayəçilərini çətinliyə salır. Çətinlikdən xilas olmaq üçün onların evliliyə qarşı etiraz haqları yaranır. Bu, himayəçilərə verilən haqdır. Qadın onların bu haqqını aradan qaldıra bilməz.<sup>420</sup>

Qadının aldığı mehr “mehri misil”dən azdırsa, himayəçilər mehrin artırılmasını, yaxud kişi və qadının ayrılmasını istəyirlər. Çünki onlar mehrin çox olması ilə öyünür, azlığından isə utanırlar. Bu, həmçinin, o qəbilənin qadınlarını zərəmə salır. Çünki bundan sonra onlardan kim mehr müəyyən etmədən evlənsə, onun mehri

417 “Bəqərə” surəsi, 2/234.

418 Sərahsi, əl-Məbsut, c. V, s. 11-12.

419 “Mehri misil” özünə bərabər olan qadınların aldığı mehrdir.

420 Sərahsi, əl-Məbsut, c. V, s. 13.



bu qadının mehrinə görə müəyyən olunur. Qəbilənin qadınlarının haqqını kişilər qoruyacağına görə etiraz haqqı kişilərə verilir.<sup>421</sup>

Diqqət edilsə, onların bu mövzuda əsaslandıkları heç bir ayə və ya hədis yoxdur.

### **31.2. Maliki, Şafii və Hənbəli məzhəblərinin dəlilləri**

Bu üç məzhəb mövzuyla bağlı ayə və hədisləri ənənəyə əsasən şərh etmişlər. Ərəblərdə qız atasından və ya himayəçisindən istənilir, mehr verilir və nikah bağlanırdı.<sup>422</sup> Kişi nikahın tərəfi olur, lakin qadın olmurdu. Onun yerinə himayəçisi keçirdi. Onlar bu mövzuda aşağıdakı ayəyə əsaslanmışlar:

*“Qadınlarınızı boşadığınız və onların gözləmə müddəti başa çatdıqdan sonra ərləri ilə mərifə uyğun olaraq razılığa gəldikləri vaxt evlənmələrinə mane olmayın”.*<sup>423</sup>

Belə deyilir: Həmin ayədə qeyd edilən “adl” “mane olmaq”, “əl-ımtına min təzvicihə” isə “qadını evləndirməkdən çəkinmə” mənasındadır. Bu isə qadını evləndirməyin himayəçiyə həvalə edildiyini göstərir.<sup>424</sup> Yuxarıdakı fikir olmasaydı, ayəni belə başa düşə bilməzdilər. Çünki ayə belədir: “...ərlərinə ərə getməyə mane olmayın”.<sup>425</sup> “Mane olma” insanın edə biləcəyi məsələdə olur. Nikah feilinin faili (icraçısı) qadındır. Bu, qadının nikahın tərəfi olması deməkdir. Bir işin qarşısını almaq başqa, etməkdən çəkinmək başqadır. “Mane olma”nı “çəkinmək” kimi tərcümə etmək ayənin mənasını dəyişdirməkdir.

Bundan başqa belə deyirlər: “ən yənkihə əzvəcəhunna” – “ərləri ilə nikahlanmaları” ifadəsində qadının fail olması, nikahın mövzusu olması səbəbilədir. Qadın nikahın tərəfi olmadığına görə qadının himayəçi və ya vəkil kimi yalnız bir insanı evləndirməsi də doğru deyildir.<sup>426</sup>

421 Sərahsı, əl-Məbsut, c. V, s. 14.

422 Buxari Nikəh, 36.

423 (“Bəqərə” surəsi, 2/232).

424 İbn Qudamə, əl-Muğni, c. VII, s. 338.

425 “Bəqərə” surəsi, 2/232.

426 İbn Qudamə, əl-Muğni, c. VII, s. 338.

Qadını nikah feilinin faili edən Uca Allah, mövzusu edən isə ərəb ənənəsidir. Ənənə əsas götürüldüyünə görə Allahın açıq sözü məcazi hesab edilmiş, səhv arxasınca səhvə yol verilmişdir.

Qadını nikahın mövzusu hesab edənlər alınan mehri onun qarşılığı kimi qəbul etmiş, evlənmədən boşanmağa qədər bütün sistemlərini bu anlayışla qurmuşlar. Bu məzhəblərin heç biri iftidanı, yəni qadının evliliyi sona çatdırma haqqını qəbul etməmiş, onun yerinə, “muhalaa” adlandırdıqları sistem yaratmışlar. “Muhalaa” qadının həyat yoldaşına verəcəyi mal qarşılığında ərənin evliliyə son qoymasındır. “Muhalaa” ilə bağlı fikirlər mövzusunun daha yaxşı aydın olmasına imkan verəcəkdir. Şafiilərdən Şirbini belə deyir:

“Kişi müəyyən qarşılıqla qadınan istifadə etmə haqqına malik olduqda bu haqqı müəyyən qarşılıqla əlindən çıxıb bilər. Muhalaa dinə uyğun olmasının səbəbi budur. Bu eynilə alqı-satqı kimidir. Nikah almağa, muhalaa isə satmağa bənzəyir”.<sup>427</sup>

İbn Teymiyyə muhalaa boşanma olmadığını isbat etmək üçün belə demişdir: “Muhalaa qadının özünü ərəndən xilas etməsidir. Bu, eynilə əsirin özünü əsirlikdən xilas etməsinə bənzəyir. Bu, üç talaqdan sayılmır... Dörd məzhəbin imamları və alimlərin birgə rəyinə (cumhura) əsasən, əsir üçün fidyə verməkdə olduğu kimi, bu prosesi qadınan başqası da edə bilər. Yəni insan kölni azad etməsi üçün kölə sahibinə onun qarşılığını verir. Bu səbəbdən, insanın məqsədi əsir üçün fidyə ödəyirmiş kimi qadını həyat yoldaşının təzyiqindən xilas etməkdirsə, mehr verərkən bunu mühüm şərt kimi irəli sürməlidir. Çünki muhalaa qarşılığında qadını həyat yoldaşının köləsi olmaqdan xilas etmək və onun qadın üzərindəki hakimiyyətini aradan qaldırmaq üçün verilir. Yoxsa bu, qadının öz üzərindəki hakimiyyəti öz əlinə alması üçün deyildir”.<sup>428</sup>

Bunlar qadına hətta kölə qədər də dəyər verməyiblər. Çünki kölə azad olduqda öz üzərində hakim olur. Lakin onların fikrincə, qadın ərənin hakimiyyətindən çıxdıqda himayəçinin hakimiyyəti altına düşür. Qadın satılan mal olmadığına görə onu nikahın möv-

427 əş-Şirbini, Muhəmməd əl-Xatib, Muğnil-muhtac ilə marifəti məani əlfazil-minhac, Misir 1958, c. III, s. 262.

428 İbn Teymiyyə, Məcmuul-fətəva, Haz: Abdurrahman b. Muhəmməd b. Qasim əl-Asimi, Səudiyyə Ərəbistanı, 1398/1978 c. XXXII, s. 306-307.

zusu hesab edib mehri mal qarşılığı hesab etmək qəbul olunmur. Uca Allah belə buyurub:

“...Mərif ölçülər daxilində həmin qadınların kişilər üzərindəki haqqı, onların bunlara qarşı olan haqqına bərabərdir” (“Bəqərə” surəsi, 2/228).

Ayəyə əsasən, qadın ərin köləsi kimi qəbul edilə bilməz. Çünki kölə və sahibi arasında bərabər hüquqlardan danışmaq mümkün deyildir.

Uca Allah belə buyurub: “Qadınlara mehrlərini könül xoşluğu ilə verin!”<sup>429</sup> “Mehrlər” deyə tərcümə edilən “saduqat” “saduqa” sözünün cəm formasıdır. Sözün kökü “sidq”, yəni, doğru danışmaq, həmçinin, sözün özünə uyğun olmasıdır.<sup>430</sup>

Kişilər evləndikləri qadınlara qiymət verdiklərini bildirirlər. Müəyyən qədər malı mehr kimi vermək bu iddianın isbatıdır. Ayədə, həmçinin, “qəlbən razı olma”, “könül xoşluğu” kimi tərcümə edilən “nihlə” sözü vardır. “Nihlə”, “qarşılıqsız hədiyyə” mənasındadır.<sup>431</sup> Bütün bunlara görə mehr bir şeyin qarşılığı ola bilməz.

Ayələrə şərti yanaşdıqda, hədislər arasında ayrı-seçkilik qaçılmaz olmuş, aşağıdakı hədis görülməmişdir:

Bakirə bir qız Aişənin yanına gəldi və dedi: “Atam mənə qardaşının oğlu ilə evləndirdi ki, mənəmlə öz mövqeyini yüksəltsin. Lakin mən bunu istəmirəm”. Aişə isə belə cavab verdi: “Allahın Elçisi əleyhissalam gələne qədər əyləş”. Allahın Elçisi gəldi. Qız vəziyyəti ona danışdı. Allahın Elçisi dərhal atasının yanına bir nəfər göndərüb onu çağırırdı. Bu məsələdə səlahiyyəti qıza verdi. Qız belə dedi:

“Ey Allahın Elçisi! Əslində mən atamın etdiyinə izn vermişdim. Lakin istədim ki, bu mövzuda qadınların haqqının olub-olmadığını öyrənim”.<sup>432</sup>

429 “Nisa” surəsi 4/4.

430 İsfəhani, Mufrədat, صدق m.

431 Mufrədat, نحل mad.

432 Nəsai Nikəh 36; İbn Macə Nikəh12; Əbu Davud Nikəh 26; Əhməd b. Hənbəl Musnəd c. VI, s. 136. (Mətn Nəsaidən alınmışdır).

Üç məzhəbin dəlil götürdükləri bu hədisdə də nikah felinin faili qadındır.

“Hansı qadın himayəçisinin izni olmadan nikahlansa, onun nikahı batildir ”.<sup>433</sup> Bu fikirləri qəbul etmək də qeyri-mümkündür: Maliki məzhəbinə görə, ata bakirə qızını zorla evləndirə bilər.

Bu zaman həyat yoldaşının kor, həmin kişinin indiki və ya gələcəkdəki vəziyyəti nəzərə alındıqda qızdan pis, çirkin olması, qızın mehrinin bir qantar (56,452 kq) qızıl olduğu halda, onun çox az pul qarşılığında evləndirilməsi mühüm deyildir. Qız 60 və ya daha yuxarı yaşda, eləcə də, evlənməsi himayəçisi tərəfindən qadağan edilmiş də ola bilər. Yetər ki, həyat yoldaşı yumurtalıqları və cinsi orqanı kəsilmiş və ya sperma gəlməyəcək şəkildə xayaları çıxarılmamış olsun. Doğru fikrə əsasən, bu vəziyyətdə ata qızını zorla ərə verə bilməz. Ruhi xəstə, vitiliqo (alaca) və cüzam xəstəliyinə tutulmuş, cinsi orqanı ereksiya vəziyyətinə gəlməyən (innin), xədim və ya zəif olan kişiye də təzyiq göstərilə bilməz.<sup>434</sup>

Şafiilərin fikrincə, bakirə qızı evləndirmə haqqı ataya aiddir. Onlarla məsləhətləşib fikir və təsdiqlərini almaq yaxşıdır, lakin mühüm şərt deyildir. Qızın anasının icazəsini almaq da yaxşıdır.<sup>435</sup>

### 31.3. Zahirə məzhəbinin dəlilləri

Bu məzhəb nikaha nəzarət mövzusunda ayələrə deyil, yalnız hədislərə əsaslanmışlar, bu isə hədislərin düzgün anlaşılmasına səbəb olmuşdur. Bu yanaşmanın məntiqi belədir:

“Allahın Öz Elçisinə etdiyi vəhy iki yerə ayrılır: biri olduğu kimi qəbul edilən vəhy (vahyi matluvv),<sup>436</sup> düzülüşü insanı aciz qoyan əsər, yəni Qurandır. İkincisi, rəvayət edilən, nəql edilən, yazılma-

433 Əbu Davud Nikəh 20; Tirmizi Nikəh 14; İbn Macə Nikəh 15; Əhməd b. Hənbəl Musnəd c. VI, s. 66.

434 Seydi Əhməd əd-Dərdir, əş-Şərhu-l-kəbir, Thq: Muhəmməd Əli, Beyrut, c. II, s. 221–223.

435 Muhəmməd b. İdris əs-Şafii, əl-Um, Beyrut 1393, c. V, s. 13-15.

436 Yəni Cəbrailin Peyğəmbərə gətirdiyi sözlərlə bizə çatdırıldığına görə mətni mübahisəsiz doğru hesab edilir və əməl olunur.

mı, yazılışı insanı aciz qoymayan, olduğu kimi qəbul edilməyən (ğayri matluvv),<sup>437</sup> lakin oxunan, Allahın Elçisindən bizə çatan xəbərdir. O, Allahın bizdən nə istədiyini izah edir. Çünki Uca Allah belə buyurur: “...Sənə də Zikri nazil etdik ki, insanlara onlara nazil olanı izah edəsən və bəlkə onlar fikirləşələr”.<sup>438</sup> Allah birinciyə, yəni, Qurana tabe olmağı fərz buyurduğu kimi, ikinciyə, yəni, Sünnəyə əməl etməyi də fərz buyurmuşdur. Arada heç bir fərq yoxdur.<sup>439</sup>

Sünnə Allahın bizdən nə istədiyini izah edirsə, o zaman Qurana ehtiyac qalmır. Kitabla Sünnə arasında heç bir fərq görməmələri bu səbəbdəndir. Allah Nəbimizə: “...onlara nə endirildiyini insanlara izah etməyin üçün...”, - buyurmuş, “onlardan nə tələb edildiyini izah etməyin üçün...”<sup>440</sup> deməmişdir. Bu səhv bir çox səhvə səbəb olmuşdur. İbn Hazm belə deyir:

“Nəbimizin dediyi: “Dul qadın özü ilə bağlı himayəçisindən daha çox haqqa sahibdir”<sup>441</sup> sözləri onun icazəsi olmadan himayəçinin heç bir şey etməyəcəyi mənasına gəlir. O, kiminlə istəsə, onunla da evlənər. Lakin himayəçisinin icazəsi olmadan nikah bağlaya bilməz. Əgər himayəçi inad göstərsə, mütləq qadını səlahiyyətli şəxs evləndirir”<sup>442</sup>

Bir halda ki, himayəçinin etiraz haqqı yoxdur, o zaman onun mövcudluğunun mənası nədir? Allahın dinində belə mənasız və hikmətsiz şey ola bilər?

Bir də belə deyir: “Bakirə qızın nikahı ata ilə qızın fikirlərinin eyni insanla bağlı olduğu təqdirdə bağlanır”<sup>443</sup> Deməli, ikisinin fikri eyni insan üzərində birləşməsə, evlilik baş tutmayacaq. Bi-

437 Yəni, Peyğəmbərin ağızından çıxan sözlərlə deyil, mənası ilə bizə çatdırıldığına görə mətni mübahisəsiz doğru hesab edilmir.

438 “Nəhl” surəsi, 16/44.

439 İbn Hazm, Əli b. Əhməd b. Said əl-Əndəlusi, əl-İhkam fi usulil-ahkam, (elm adamları heyəti tərəfindən təhqiq edilmişdir) Dərul-hadis, Qahirə 1404/1984, c. I, s. 93.

440 “Nəhl” surəsi, 16/44.

441 Muslim, Nikəh, 66, 67, 68; Əbu Davud Nikəh 26; İbn Macə Nikəh 11; Nəsai Nikəh 33, 34.

442 İbn Hazm, əl-Muhalla, c. IX, s. 25-38.

443 İbn Hazm, əl-Muhalla, c. IX, s. 25-38.

linənə uyğunluq amilinə diqqət etmədikdə bu nəticələr qaçılmaz olur.

İbn Hazm hədislərin nümunəvi tətbiqatlar olduğunu görüb əvvəl ayələrə, sonra isə hədislərə baxsaydı, himayəçinin icazəsini almağın müəyyən mənası olduğunu başa düşər və sistemini ona əsasən qurardı. Onun belə bir metodu olmadığına görə bununla bağlı ayələrə yer verməmişdir:

### **31.4. Qiymətləndirmə**

Yuxarıdakı ayələr və hədislərə görə mərufa uyğunluq baxımından nikaha nəzarət etmək lazımdır. Nəzarəti qızın himayəçisi edir. Hər hansı anlaşmazlıq olduqda, səlahiyyətli şəxslər lazımı addımı atırlar. Cütlüklərin evlənməsində hər hansı zərər görülmədiyi təqdirdə, onlar şahidlərin hüzurunda evlənmə qərarlarını izah edir, nikahlanaraq yeni ailə qururlar.

Məzhəblərin mövzuya fərqli yanaşması çoxsaylı problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Hənəfi məzhəbi iki şahid qarşısında bağlanan nəzarətsiz nikahı qəbul etdiyinə görə bu fikir məktəblərdə, iş yerlərində və bir çox məkanda gizli nikahlara və ya qız qaçırmalara səbəb olmuşdur. Qaçırılan qıza iki şahid qarşısında “Bəli” dedirdilərək nikah bağlanmış və bu nikah dinə uyğunlaşdırılmışdır.

Şafii, Maliki və Hənbəli məzhəblərinin fikri “başlıq pulu”na səbəb olmuşdur. Bir halda ki, himayəçinin tərəfdar olmadığı nikah qəbul edilmir, o zaman onu razı salmaq lazımdır. Bunun ən qısa yolu isə “başlıq pulu” vermək və bunu mehlə qarışdırmamaqdır. Mehr qızın özünə verilir. “Başlıq pulu” isə atasına, qardaşına, əmisinə və digər himayəçi ola biləcək şəxslərə verilir.

Ayə və hədislərə əməl olunsa, nə qız qaçırma halları baş verər, nə qadının duyğusallığından istifadə edib onu çətinliklərə salan evliliklərə rəvac verilər, nə də “başlıq pulu” alınardı.







*32-ci mövzu*

***QADINLARIN ŞAHİDLİYİ***



Uca Allah belə buyurur:

*“... Aranızdakı kişilərdən iki nəfəri şahid tutun. Əgər iki kişi olmazsa, razı olduğunuz şahidlərdən bir kişi və iki qadını (şahid tutun) ki, (qadınlardan) biri unutduqda, o birisi onun yanına salsın. Şahidlər (şahidlik etməyə) çağırıldıqda boyun qaçırmasınlar. Az da olsa, çox da olsa, (həmin məbləği və) onun vaxtını yazmaqdan usanmayın. Bu, Allah yanında daha ədalətli, şahidlik üçün daha düzgün və şübhəyə düşməməyiniz üçün daha münasibdir...”* (“Bəqərə” surəsi, 2/282)

Əlaqələrinə baxmadıqda, bu ayənin şahidlik mövzusunda qadın-kişi fərqi qoyması fikri yaranır. Belə ki, keçmiş fiqh alimləri bu fikirlə hərəkət etmişlər. Ayənin ardı belədir:

*“... Şahidlər (şahidlik etməyə) çağırıldıqda boyun qaçırmasınlar. Az da olsa, çox da olsa, (həmin məbləği və) onun vaxtını yazmaqdan usanmayın. Bu, Allah yanında daha ədalətli, şahidlik üçün daha düzgün və şübhəyə düşməməyiniz üçün daha münasibdir...”*.

*“... Bu, Allah yanında daha ədalətli şahidlik üçün daha düzgündür...”* buyuruğu həm borcu yazı ilə təsdiq etmək, həm də şahidlik sayı baxımından qiymətləndirilir. “Daha düzgün” ifadəsi “düzgün”ün yüksək həddidir. Düzgün olan iki şey müqayisə olunduqda, birinə daha düzgün deyilir. “Bir kişi və iki qadının şahidliyində” “daha düzgün” deyilsə, bu şərtə tabe olmadan edilən şahidlik doğru sayılmalıdır.

Vəsiyyəyə şahidliklə bağlı ayələr mövzuya aydınlıq gətirir, yuxarıdakı hökmün yazı ilə təsdiqindən başqa şahidlik sayı ilə də bağlı olduğunu göstərir. Uca Allah belə buyurur:

*“Ey iman gətirənlər! Sizlərdən bir kimsəyə ölüm gəldiyi zaman vəsiyyət vaxtı içinizdən iki ədalətli kişi, bir yerə səfərə çıxdığınız zaman başınıza ölüm müsibəti gəldikdə isə özünüzdən olmayan iki kişi aranızda şahidlik etsin. Əgər (özünüzdən olmayan şahidlərə) şübhə etsəniz, namazdan sonra hər ikisini saxlayın və qoy onlar: “Biz bu (andımızı) lap yaxın qohumlara belə heç bir qiymətə satmırıq və Allahın şahidliyini gizlətmərik. Əks halda biz, şübhəsiz ki,*

*günahkarlardan olarıq”(- deyə) and içsinlər.*

*Əgər hər ikisinin günah iş tutduqları aşkar edilsə, o zaman onların yerini haqsızlığa məruz qalılardan (ölən şəxsə) daha yaxın olan iki kişi tutar və onlar: “Əlbəttə, bizim şahidliyimiz o iki nəfərin şahidliyindən daha doğrudur və biz həddi aşmadıq. Əks halda biz, şübhəsiz ki, zalımlardan olarıq” (- deyə) and içərlər”. (“Maidə” surəsi, 5/106-107)*

Bu ayələrdə qadın və kişi fərqi qoyulmadan iki etibarlı müsəlman şahid tövsiyə edilir. Səfər zamanı vəsiyyəət edəcəksə, müsəlman olmayan iki insanın şahid olması kifayət hesab edilmişdir. Səfərin xüsusi şərtləri səbəbilə bütün şahidlər qadın, bütün şahidlər kişi və ya biri qadın biri kişi ola bilər.

Şahidlərin səhv ifadə verib günaha girdiklərini gördükdə, öləninin haqq sahibi iki yaxını əvvəlkilərin şahidliyini hökmsüz edəcək şahidlik edir. Öləninin yaxınları qadın ola bilər.

*Burada dəlil götürüləcək cümlə budur: “Bu, onların olduğu kimi şahidlik etmələri və ya andlarının sonradan (varislər tərəfindən başqa) andlarla rədd edilməsindən qorxmaları üçün daha münasibdir”. (“Maidə” surəsi, 5/108) Bu cümləni “Bəqərə” surəsinin 282-ci ayəsindəki “...Bu, Allah yanında daha ədalətli, şahidlik üçün daha düzgün və şübhəyə düşməməyiniz üçün daha münasibdir...” cümləsi ilə müqayisə etdikdə, şahidlərin iki kişi və ya bir kişi, yaxud iki qadın olmasının qayda olmadığını görürük.*

Bu mövzuda bu hədis də dəlil götürülmüşdür: Allahın elçisi Muhəmmədin (ə) bir bayram günü namaz yerindən çıxıb qadınlar tərəfə keçərək belə dediyi rəvayət edilir:

“Ey qadınlar topluluğu! Sədəqə verin. Çünki mənə Cəhənnəm əhlinin əksəriyyətini sizin yaratdığınız göstərildi”.

Nə üçün, ey Allahın Elçisi?” -dedilər.

Belə cavab verdi: “Siz çox lənət oxuyur, birgə yaşadığınız insanlara qarşı nankorluq edirsiniz. Ağılı və dini az olanlar arasında özünə hakim olan bir kişinin qəlbini sizin kimi ələ keçirəni görmədim”.

“Dinimizin və aqlımızın az olmasının səbəbi nədir, ey Rəsullullah?” -soruşduqları zaman belə buyurdu:

“Məgər qadının şahidliyi kişinin şahidliyinin yarısı qədər deyil?”

“Bəli”, -dedilər.

“Bax bu, aqlın azlığıdır”, -dedi. -Adət dövründə namaz qılmır, oruc tutmursunuz. Elə deyil?”

“Bəli”, -dedilər.

“Bax, bu da dininizdəki qüsurlarıdır”, -dedi (Buxari, Hayz 6)

Hədis sənəd baxımından səhih olsa da, məna baxımından bir çox səhvlər vardır. Onlardan bəzisini sıra ilə belə qeyd edə bilərik:

1. Burada heç kimə “... aqlı və dini qüsurludur...” deyilmir.

Bu müraciət forması Allahın Elçisinin tərbiyəsinə uyğun olmazdı.

*“Allahın mərhəməti sayəsində sən onlarla mülayim rəftar etdin. Əgər sən kobud və daş qəbli olsaydın, onlar hökmən sənəin ətrafından dağılışardılar. Sən onların günahından keç, (Allahdan) onların bağışlanmalarını dilə və görəcəyin işlər barədə onlarla məsləhətləş. Qəti qərara gəldikdə isə Allaha təvəkkül et! Həqiqətən, Allah təvəkkül edənləri sevir”.* (“Ali-İmran” surəsi, 3/159)

2. Qadın üçün “aqlı azdır” demək olmaz.

Güman edildiyi kimi qadının şahidliyi kişinin şahidliyinin yarısı qədər deyildir. Bunu belə hesab edənlər Qurana səthi yanaşanlardır. İnşaallah, sonra bu mövzudan bəhs edərik.

3. Qadın üçün “dinində qüsür var” demək olmaz.

Namaz qılmayan və oruc tutmayıb menstruasiya dövrü yaşayan qadınlar bunları dinlərinin əmri kimi qəbul edirlər. Onlarla bağlı yeganə ayə belədir:

*“Səndən heyz barəsində soruşurlar. De: “Bu, əziyyətverici bir haldır. Heyz vaxtı qadınlardan (cinsi əlaqədən) kənar olun və pak olmayınca onlarla yaxınlıq etməyin. Onlar təmizləndikdən sonra isə Allahın sizə buyurduğu yerdən onlara yaxınlaşın”.* Şübhə-

*siz ki, Allah tövbə edənləri də sevir, pak olanları da*". ("Bəqərə" surəsi, 2/222)

Buradakı yeganə hökm həyat yoldaşlarının onları narahat etməmələri, təmiz olana qədər onlarla əlaqədə olmamalarıdır.

Kitabın "Heyzli və zahı qadının orucu və namazı" hissəsində ətraflı bəhs edildiyi kimi qadının heyz olması onun nə orucuna, nə də namazına maneədir. Bu ibadətlərin heyz və ya zahılıq dövründə qadağan olduğunu qəbul etsək, həmin qadağaya uyğun olaraq davrananın dini qüsurlu ola bilərmi?

"Ağlı və dini az olanlar arasında özünə hakim olan bir kişinin qəlbini sizin kimi ələ keçirəni görmədim" fikri ağlı az, dinində nöqsan olan başqa qadın cinsindəki varlıqların da olmasını, onların da kişinin qəlbini ələ keçirməyə çalışmasını, lakin qadınlar qədər uğur qazana bilməməsini zəruri edir. Halbuki belə varlıqlar yoxdur.

Bir anlıq bütün bunların doğru olduğunu təsəvvür edək. Bu qüsurlar sədəqə ilə necə örtülə bilər? Çox güman ki, bu hədisi qadınların dini həssaslıqlarından istifadə edərək maddi yardım almaq istəyənlər uydurmuşlar. Elə isə yuxarıdakı söz Allahın Elçisinə aid ola bilməz. Çünki onun bütün sözləri Qurana uyğun olmalıdır. Allah ona bu əmri vermişdir:

*"Onların aralarında Allahın (sənə) nazil etdiyi (Kitabla) hökm ver və onların istəklərinə tabe olma. Onlardan ehtiyat et ki, Allahın sənə nazil etdiyi (hökmlərin) bəzisindən səni sapdırmasınlar"*. ("Maidə" surəsi, 5/49)

Odur ki? bu hədisi qadının şahidliyi ilə bağlı dəlil götürmək olmaz.

### **32.1. Zinaya şahidlik**

Dörd məzhəb qadınların zina iddialarında şahidliyini qəbul etmir. Lakin Quran bu məsələdə qadın və kişi fərqi qoymamışdır. Uca Allah buyurur:

*“Zinakarlıq edən qadınlarınıza qarşı özünüzdən dörd şahid çağırın! Əgər onlar şahidlik etsələr, o qadınları ölüm onların həyatına son qoyanadək və yaxud Allah onlar üçün bir yol açanadək evlərindən bayıra buraxmayın”.* (“Nisa” surəsi, 4/15)

“Lian” (qarşılıqlı lənətləşmə) ilə bağlı ayələr qadınların zina şahidliyi mövzusunda aydınlıq gətirir. Uca Allah belə buyurur:

“Arvadlarını (zinada) günahlandırıb özlərindən başqa şahidləri olmayanların hər birinin şahidliyi özünün doğru danışanlardan olmasına dair dörd dəfə Allahı şahid tutması, beşinci dəfə isə: “Əgər yalan danışanlardandırsa, Allah ona lənət eləsin!” (-deməsidir).

Qadının da ərinin yalan danışanlardan olduğuna dair dörd dəfə Allahı şahid tutması cəzanı ondan dəf edər.

Beşinci dəfə: “Əgər (ər) doğru danışanlardandırsa, Allah o qadına lənət eləsin!”(- deməlidir)”. (“Nur” surəsi, 24/6-9)

Kişinin “Allah şahiddir, qəti olaraq doğru deyirəm” deyə verdiyi hər ifadə bir şahidlik hesab edilmişdir. Bunu dörd dəfə təkrarladıqda dörd şahidlik sayılır və həmin kişi zina iftirasının günahından xilas olur.

Qadının dörd dəfə “Allah şahiddir, həyat yoldaşım qəti olaraq yalan danışır” deməsi dörd şahidlik sayılır, beləliklə, ərin şahidliyi qadının şahidliyinə bərabər hesab edilir.

Kişi və qadının hər biri eyni sözləri demişlər. Burada yeganə fərq kişinin sözlərinin müsbət, qadının sözlərinin isə mənfi olmasıdır.

Kişi: Allah şahiddir, qəti olaraq doğru deyirəm. (4 dəfə)

Qadın: Allah şahiddir, həyat yoldaşım qəti olaraq yalan danışır. (4 dəfə)

Qadının bu şahidliyi kişinin şahidliyini dəyərsiz etmişdir.

Beşinci sözləri:

Kişi: “Yalan deyirəmsə, Allahın lənəti üzərimə olsun”.

Qadın: “Ərim doğru deyirsə, Allahın qəzəbinə uğrayım”.

Qadının bu sözü də kişinin sözünü dəyərsiz etmiş, zina iddiasında qadının şahidliyi kişinin şahidliyinə bərabər hesab edilmişdir.

### 32.2. Boşanmaya şahidlik

Uca Allah belə buyurur:

*“(Gözləmə) vaxtı bitdikdə onları (şəriətə) müvafiq olaraq saxlayın və yaxud onlardan müvafiq qaydada ayrılın. Aranızdan iki ədalətli şahid çağırın və Allah üçün şahidlik edin”.* (“Talaq” surəsi, 65/2)

Burada da qadın və kişi fərqi qoyulmamışdır.

### 32.3. Peyğəmbərimizin təcrübəsi

Peyğəmbərimizin (s) bu izahatı da yuxarıdakı şərhlərin doğru olduğunu göstərir.

*“Ukbə b. əl-Harisə Əbu İhab qızı Ummu Yəhya ilə evlənmişdi. Ukbə dedi ki: Bir zənci cariyə gəlib: “Mən sizin hər ikinizə süd vermişəm” dedi. Bunu peyğəmbərə (s) danışdım. O, məndən üz döndərdi. Onun qarşısına keçib yenidən danışdıqda belə dedi: “Necə olacaq? Cariyə hər ikinizə süd verdiyini fikirləşir. Sonra qadınla evlənməsini qadağan etdi”.* (Buxari, Şəhədət, 13)

Peyğəmbərimiz belə deməsinə baxmayaraq, fiqhdə süd qohumluğunun həyata keçməsi üçün qadınların şahidliyi kifayət hesab edilməmişdir. Mövzu ilə bağlı Ömər Nasuhi Bilmənin ifadələri belədir:

“Süd qohumluğu mövzusunda şahidlik sayı etibarlı şəxs olmaq şərtilə iki kişi və ya bir kişi və iki qadındır. Lakin bu halda yalnız bir kişinin və ya yalnız iki, yaxud daha çox qadının şahidlikləri qəbul olunmur.<sup>444</sup>

---

444 Ömər Nasuhi Bilmen, Hukukı İslamiyyə ve İstilahatı Fikhiyyə Kamusu, c.II, s. 88, par. 296







*33-cü mövzu*

***QADINLARIN DÖYÜLMƏSİ***



Quranın “Nisa” surəsinin 34-cü ayəsində “Nüşuzundan qorxdunuz qadınlarınıza öyüd verin/gözəl sözlər söyləyin, yataqlarından ayrılın və onları (ora) darb edin” əmrləri öz əksini tapır.

Ərəb dilində “nüşuz” sözü “gedəcəyi vaxt oturduğu yerdən ya-vaşca qalxmaq” deməkdir.<sup>445</sup>

“Darb” sözü isə bir şeyi başqa bir şeyin üstünə vurmaq və ya yerləşdirməkdir.<sup>446</sup> Demək olar ki, hər iş üçün işlədilən<sup>447</sup> “darb” sözünün mənası vurulan və ya qoyulan şeyə görə dəyişir.

Dilimizdə “darb” sözünə ən yaxın məna olan “vurmaq” feilinin otuz mənası var. (“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”, “vurmaq” maddəsi, Şərq-Qərb mətbəəsi, 2006, IV cild, səh. 491-493).

İçmək, damğa vurmaq, ayağını yerə vurmaq, silahla, yumruqla və ya dəyənəklə vurmaq və sair kimi mənalar “bir şeyi bir şeyin üstünə vurmaq” mənasındadır.

Divara boya vurmaq, ata yəhər vurmaq, evin damını vurmaq, qapının qıfılını vurmaq, birinə vurulmaq kimi ifadələr isə “bir şeyi bir şeyin üstünə qoymaq” mənasındadır.<sup>448</sup>

Ənənəvi olaraq “Nisa” surəsinin 34-cü ayəsindəki “nüşuz” kəlməsinə “üsyən etmək, baş qaldırmaq”, “darb” sözünə isə “döymək” mənası verilmişdir. Mövzu ilə əlaqəli hədislərə də bu məna verildiyinə görə İslamın kişiyyə həyat yoldaşını döymək səlahiyyəti verdiyi qənaəti formalaşmışdır. Məsələn, Türkiyənin Diyanət Vəqfinin hazırladığı Quran tərcüməsində ayəni belə tərcümə veriblər:

“Allahın insanların bir qismini digərlərinə üstün etməsinə görə və mallarından xərcələdikləri üçün kişilər qadınların idarəçisi və qoruyucusudurlar. Ona görə salehə qadınlar itaətkardırlar. Alla-

445 Xəlil b. Əhməd, (hicri 100-175) əl-Ayn (thq. Mehdi əl-Məhzumi, İbrahim əs-Samrai), İran 1409/1988.

446 Mufredat, ər-Ragib əl-İsfahani (ölümü hicri 425), (thq. Safvan Adnan Davudi), Dəməşq və Beyrut, 1412/1992, darb və vuqu maddəsi

447 əl-Ayn, d-r-b maddəsi

448 Bax. Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük, Ankara 2009, İlhan AYVERDİ, Misalli Büyük Türkçe Sözlük, (Kubbealtı lügati) İstanbul 2005.

hın onları qorumasının əvəzində gizlini (heç kim görməsə də namuslarını) qoruyandırlar. Baş qaldırmasından narahat olduğunuz qadınlara öyüd verin, onları yataqlarında yalnız buraxın və (bunlarla yola gəlməsələr) döyün. Əgər sizə itaət etsələr, daha onların aleyhinə başqa yol axtarmayın, çünki Allah ucadır, böyükdür”.<sup>449</sup>

Bizə görə, ayəyə bu cür tərcümə vermək səhvdir. Bu yazımızda ayənin tərcüməsindəki qadının döyülməsi ilə bağlı hissənin üzərində dayanılacaq və digər bölümlərə toxunulmayacaqdır. Düzgün tərcümə belə olmalıdır:

*“Kişilər həyat yoldaşlarını diqqətlə qoruyub himayə edərlər. Bu, Allahın hər birinə digərindən üstün xüsusiyyətlər verməsi və kişilərin mallarından xərcləmələrinə görədir. Yaxşı qadınlar (Allaha) itaət və Allahın qorumasına əvəz olaraq yalnız olarkən özlərini qoruyanlardır. Nüşuzundan /ayrılmasından qorxdığınız xanımlarınıza öyüd verin/gözəl sözlər söyləyin, yataqlarından ayrılın və onları (orada) saxlayın. Sizi ürəkdən qəbul etsələr, onlara qarşı başqa yol axtarmayın! Allah ucadır, böyükdür”* (“Nisa” surəsi, 4/34).

Bu ayədəki “nüşuz” sözünə “baş qaldırmaq”, “darb” kəlməsinə də “döymək” mənası vermək həm Quranın, həm də bu ayənin daxili bütünlüyünə ziddir. Uca Allah belə buyurur:

*“Onlarla təskinlik tapmağınız üçün sizə öz cinsinizdən həyat yoldaşları yaratması Allahın ayələrindəndir. Aranıza sevgi və mərhəmət də qoymuşdur. Düşünən cəmiyyət üçün bunda ayələr (mühüm əlamətlər) vardır”* (“Rum” surəsi, 30/21).

Döyməyin və döyülməyin ər-arvad arasındakı sevgiyə və mərhəmətə zidd olduğu aydın məsələdir.

*Allah insanı imtahan üçün yaratmış və ona xəlifəlik xüsusiyyətini vermişdir* (“Bəqərə” surəsi, 2/30). Xəlifə kəlməsi “xəlif” sözünə mübaliğə üçün “ta” hərfinin əlavə edilməsi ilə əmələ gəlmişdir.

---

449 Hayrettin Karaman, Ali Özek, İbrahim Kâfi Dönmez, Mustafa Çağırıcı, Sadrettin Gümüş, Ali Turgut, Kur’ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli, TDV yayınları, İstanbul 2009. Səudiyyə Ərəbistanı krallığı bu tərcüməni türkiyəli hacılara hədiyyə verir.

“Çox müxalif olan” və “çox müxalifət edilən” mənasındadır. Başqasının ardınca gələn və ya ardında başqalarını buraxan mə-nalarına da gəlir.<sup>450</sup> Uca Allah belə buyurmuşdur:

*“Rəbbin fərqli seçim etsəydi, insanları tək bir cəmiyyət edərdi. Rəbbinin ikramından kənardə qalanlar bir-birilərinə həmişə müxalif olacaqlar. O, onları bunun üçün yaratmışdır. Rəbbinin bu sözü qətidir: “Cəhənnəmi insanlar və cinlərlə dolduracağam”*” (“Hud” surəsi, 11/118-119).

İnsanın müxalif quruluşuna görə ən çətin imtahanı ailə daxilində baş verir. Allah yer üzünün ilk ailəsi olan Adəmlə Həvvanı yaşa-dıqları bağdan çıxararkən bu cür xəbərdar etmişdi:

*“(Allah) dedi: “İkiniz də həmin bağdan enin. Biriniz digərinin haqqına göz dikəcəkdir. Tərəfimdən sizə bir rəhbər (Kitab) gələ, kim də rəhbərimə tabe olarsa, nə səhv yola girər, nə də bədbəxt olar”*” (“Taha” surəsi, 20/123).

Ailədə tək-cə ər-arvad deyil, ailənin bütün üzvləri bir-birinə müxa-lifdir. Hər biri başqasının haqqına göz dikib üsyan edə bilər. Xoş-bəxt olmaq istəyənin etməli olduğu şey bu ayəyə tabe olmaqdır:

*“Ey inanıb güvənənlər! Yoldaşlarınızdan və övladlarınızdan haqqınıza göz dikənlər olar, onlara qarşı diqqətli olun. Əgər qü-surlarını görməzliyə vurar, yeni bir səhifə açar və günahı örtə-niz, bilin ki, Allah da günahınızı örtər və ikram edər”* (“Təğabun” surəsi, 64/14).

“Haqqına göz dikmək” kimi tərcümə etdiyimiz kəlmənin əsli “aduvv”dur. Sözün kök mənası “həddi aşmaq və uzlaşmağa mane olmaq”dır.<sup>451</sup>

Ayələrə görə, ailə daxilində ər-arvadın bir-birinin haqqına göz di-ki-b üsyan etməsi təbii haldır. Lakin qadını üsyan edən hesab edib “nüşuz” sözünə “ərə üsyan etmək” mənası vermək, ərini verdiyi nəsihətdən və yatağı tərk etməsindən sonra yola gəlməsə, qadını döyməsini tələb etmək ayələrə ziddir.

450 Cəmaluddin Muhəmməd b. Mukrim b. Manzur (630-711), “Lisanul Arab”, Beyrut, tarixsiz, x-l-f maddəsi.

451 Mufredat, a-d-v maddəsi

Bu cür mənə “Nisa” surəsinin 34-cü ayəsinin daxili bütünlüyünə də əksdir, çünki “onları darb edin” sözünün ardınca “sizə itaət etsələr” ifadəsi gəlir. Ərəb dilində “itaət” sözü bir işi “ürəkdən etmək”dir. Döyülməyin nəticəsi isə itaət deyil, məcburiyyət olur.<sup>452</sup> Uca Allah belə buyurur:

*“Bu dində ikrah məcburiyyət ola bilməz; həqiqətlər qondarmalardan ciddi şəkildə ayrılmışdır. Hər kim tağutu (həddini aşanları) tanımayaraq Allaha etibar edərsə, qopması mümkün olmayan ən sağlam qulpdan yapışar. Hər şeyi dinləyən və bilən Allahdır”* (“Bəqərə” surəsi, 2/256).

Bundan sonra oxuyacaqsınız ki, qadının “nüşuzu” ərindən ayrılmaq qərarıdır. Bu cür vəziyyətdə kişinin edəcəyi ən yaxşı davranış yoldaşının qərarını dəyişdirməsi üçün onunla gözəl danışaraq narahatçılığını aradan qaldırmağa çalışmaqdır. Onu razı salana kimi də yatağına girməməlidir. Ayədəki “darb” sözünə buna görə “qadını evdə saxlamaq” mənası verilmişdir. Ancaq Quranın qadına verdiyi, Nəbimiz Muhəmməd əleyhissalam və səhabələrinin icra etdiyi təktərəfli boşama haqqını heç bir məzhəb qəbul etmir.<sup>453</sup> Təfsirlər də onların təsiriylə yazıldığı üçün ayədəki sözlərə düzgün mənə verilməmişdir. Demək olar ki, hər məsələdə edilən bu cür səhvlərin əsas səbəbi Quranı izah etmək elminin unudulmasıdır.

### 33.1. QURANI İZAH ETMƏK ELMİ

Uca Allah bu ayədə Quranı bir elmə görə açıqladığını bildirir:

*“Onlara bir elmə görə açıqladığımız Kitab gətirdik. O, inananlar cəmiyyəti üçün rəhbər və rəhmətdir”* (“Əraf” surəsi, 7/52).

Bu elmin əsas qaydası Allahdan başqasının ayələri açıqlamağa, izah etməyə səlahiyyətli olmamasıdır. Mövzu ilə əlaqəli ayə belədir:

452 Mufərədat, t-v-a maddəsi

453 Zəhmət olmasa, bu mövzuda ətraflı məlumat üçün “Qadının boşanması (İftida)” sərəlövhəli yazımıza müraciət edin. <http://www.suleymaniyevakfi.org/kuran-arastirmalari/kadinin-bosanmasi-iftid.html>



*“Əlif! Lam! Ra! Bu elə bir kitabdır ki, ayələri həm muhkəm edilmiş, həm də düzgün qərarlar verən və hər şeyin daxili aləmini bilən (Allah) tərəfindən açıqlanmışdır. Bu, Allahdan başqasına qul olmamağınız üçündür. (De:) Mən də həmin kitabla sizi xəbərdar edən və müjdələyənəm”* (“Hud” surəsin, 11/1-2).

Bu ayələrdən də aydın olur ki, başqasının izahlarına tabe olmaq ona qul olmaqdır. Bunu bildiyi halda özünü ayələri açıqlamağa səlahiyyətli görən şəxs yoldan çıxar.

Allahın izahlarını ancaq mütəxəssislərdən ibarət olan bir heyət ortaya çıxara bilər. Bunu aşağıdakı ayədən öyrənirik:

*“Bu, ayələri bilənlər cəmiyyəti üçün ərəb dilində quranlar halında izah edilmiş bir kitabdır”* (“Fussilət” surəsi, 41/3).

Bilənlər cəmiyyəti və ya bilənlər heyəti “Quranın İzah Elmi”ni bilən və ona görə davrananlardan ibarətdir.

“Quran” sözünün kökünün mənası “toplamaq, cəm etmək, bir yerə yığmaq” olan “qaraə”nin məsdərindən törəmişdir.<sup>454</sup> “Məqrü” bütünlük və dəstə mənasında isim olaraq istifadə olunur. Oxumaq, kəlmələri bir yerə yığıb çıxan mənanı qavramaq olduğu üçün “quran” sözü “oxumaq” mənasına da gəlir. Bu sözün cəmi yoxdur, həm tək, həm də cəm üçün işlədilir. Buna görə ona “quranlar” kimi də məna vermək mümkündür.

Quranın mənbəyi Ləvhi-Məhfuzdakı əsas kitabdır. Bununla əlaqəli ayələr belədir:

*“O, dəyərli bir Qurandır. Qınında qorunub saxlanılan bir Kitabdır. Ona tərtəmiz sayılanlardan (muqarrəb mələklərdən) başqası toxuna bilməz. O varlıqların Sahibi tərəfindən endirilmişdir”* (“Vaqiə” surəsi, 56/77-80).

Ayə qruplarının ikincisi surələrdir. Onlardan hər birinə də “quran” deyilir. Bir ayə belədir:

*“Sənə həmin məsanidən yeddi dənəni; Uca Qurani (Fatihə surə-sini) verdik”* (“Hicr” surəsi, 15/87).

454 “Lisanul - Arab” “qa-ra-ə” maddəsi.

Surələrin içindəki ayə qruplarına da Quran deyilir. Həmçinin, ilk nazil olan ayələr mövcud olduqları surənin içində bir qrup meydana gətirdikləri üçün onlara da Quran deyilmişdir. Mövzu ilə əlaqəli ayə belədir:

*“Ramazan, içində həmin quranın (o ayələr qrupunun) endirildiyi aydır”* (“Bəqərə” surəsi, 2/185).

Bir yerdə olmayan ayə qrupları da var. Bunlar müxtəlif yerlərdəki ayələrin mütəşabih - məsəni üslubundan istifadə edərək bir yerə yığılmasıyla meydana gətirilir. Bir ayə belədir:

*“Onu quranlar halında böldük ki, insanlar “müks” içində ikən onlara oxuyasan”* (“İsra” surəsi, 17/106).

“Müks” “gözləmə” deməkdir.<sup>455</sup> Rəsulullahə bir ayə gələndə onu açıqlayan ayə və ayələrin gəlməsi gözlənilirdi. Bu, ayə qruplarının eyni anda gəlmədiyini də göstərir. Qeyd edəcəyimiz ayə buna açıqlıq gətirir:

*“Vəhyin gəlişi tamamlanmamış quranlar ilə hökm verməyə tələsmə, “Rəbbim elmimi artır” de”* (“Taha” surəsi, 20/114).

Sıfırdan doqquza kimi olan rəqəmlərdən istifadə edərək bütün nömrələrə zəng edə bilərik. Hər telefon nömrəsi rəqəmlər qrupudur. Rəqəmlərdən biri səhv yazılsa, nəzərdə tutulan nömrəyə zəng çatmaz. Quranın hər şeyi izah etməsi də buna oxşayır. İstənilən məna qrupunu tam bir yerə yığmamış düzgün açıqlama əldə edilə bilməz. Buna görə də alimlər tələsməməli, araşdırdıqları mövzu ilə əlaqəli mənanı tam formalaşdırmamış hökm verməməlidirlər. O vaxt görəcəklər ki, Qurana ehtiyacı olmayan heç bir elm sahəsi yoxdur.

Nəbimiz (s.a.v.) bizə Qurani həm təbliğ edən elçi, həm də öyrədən müəllimdir.<sup>456</sup> Cəbrail əleyhissalam da Nəbimizə göndərilən elçi<sup>457</sup> və müəllimdir. O, Qurani və Qurandan hökm çıxarmağı on-

455 “Mucəmu məqayisul luğa” “muks” maddəsi.

456 “Bəqərə” surəsi, 2/151; “Ali-İmran” surəsi, 3/164.

457 “Haqqa” surəsi, 60/40; “Təkvir” surəsi, 81/19.

dan öyrənmişdir.<sup>458</sup> Onun hədisləri, yəni sünnəsi belə əmələ gəlmişdir. Buna görə də Quranla Sünnə arasında tamamilə bir bütünlük mövcuddur. Alimlər Quranı açıqlamaq elminə tabe olsalar, bu bütünlüyü asanlıqla görə, hədis mövzusunda edilən səhvləri tapıb ortaya çıxara bilərlər.

Mövzunu tamamilə xülasə edən ayə budur:

*“Bu Kitabı sənə göndərən Odur. Ayələrin bir hissəsi muhkəmdir, onlar Kitabın əsasıdır. Digərləri mutəşabih (onlara oxşar) olanlardır. Qəblərində əyrilik olanlar istədikləri təvili (əlaqəni) qurub istədikləri fitnəni çıxarmaq üçün Kitabdan öz əyrilikləri ilə oxşayan şeyə tabe olurlar.<sup>459</sup> Halbuki onun təvilini (ayələr arasındakı əlaqəni) ancaq Allah bilir. Bu elmdə (Quranı izah etmək elmində) sabit duruş nümayiş etdirənlər belə deyərlər: “Biz bu elmə<sup>460</sup> inandıq, hamısı (muhkəm, mutəşabih və təvil) Rəbbimizin qatındandır”. Zikri (düzgün biliyi) ancaq sabit duruşlu olanlar əldə edə bilərlər”* (“Ali-İmran” surəsi, 3/7).

Muhkəm ayə bir mövzuda hökm ehtiva edən əsas ayədir. Demək olar ki, hər ayənin bu cür tərəfi var. Sonra bu hökm ona oxşar/mutəşabih ayələrlə izah edilir. Oxşarlıq kəlmə və ya mənə bənzərliyi ola bilər.

Mutəşabih bir-birinə oxşayan iki şeydən hər biridir. Bu elmdə

458 “Nəcm” surəsi, 53/5; “Rəhman” surəsi, 55/2. Quran Allahın elçisi Cəbrail əleyhis-salamın dili ilə endirilmiş (“Haqqa” surəsi, 60/40; “Təkvir” surəsi, 81/19), onu Nəbimizə o öyrətmişdir (“Nəcm” surəsi, 53/5). Elçi təkcə onu göndərənin sözlərini çatdırdığına görə öyrədən əslində Allahdır.

459 Ayənin izahı belədir: “Kitabdan öz əyriliklərinə oxşayana tabe olurlar”. Nəcran xristianlarından bir tayfa Nəbimizdən: “Ey Muhəmməd! Sən İsanın Allahın sözü və ondan bir ruh olduğu qənaətinə sənmi?” – deyə soruşmuşdular. O da: “Bəli” deyəndə “Bu bizə kifayət edər” demişdilər. Ardınca yuxarıdakı ayə, daha sonra da indi qeyd edəcəyimiz ayə nazil olmuşdu: “Allah qatında İsanın vəziyyəti eynilə Adəmin vəziyyəti kimidir. Adəmi torpaqdan yaratdı, sonra ona “ol” dedi, o da oldu” (“Ali-İmran” surəsi, 3/59). Muhəmməd b. Cərir ət-Tabəri, “Camiul bəyan fi təfsiril Quran”, Beyrut 1412/1992.

Xristianlar öz əyriliklərinə oxşadığı iddiasıyla bu ayəyə əsaslanırdılar: “İsa... Allahın Məryəmə çatdırdığı (ol) sözü və ondan bir ruhdur” (“Nisa” surəsi, 4/171). Halbuki ayənin əvvəlində görmək istəmədikləri bu ifadə var: “Məryəm oğlu İsa Məsih fərqli deyil, ancaq Allahın elçisidir”. Allahın kitabını özlərinə tabe etdirmək istəyənlər bu cür edərlər.

460 Quranı izah etmək elminə. Bu elmlə əlaqəli daha ətraflı məlumat aşağıda gələcəkdir.

bir-birini açıqlayan ayələr arasındakı qarşılıqlı oxşarlığı ifadə edir. Təvil bir şeyi əsl hədəfinə istiqamətləndirməkdir.<sup>461</sup> Mutəşabih ayənin hədəfi həmin ayələr dəstəsinin, qrupunun əsası, anası olan muhkəm ayədir. Bu baxımdan, təvil mutəşabih ayəni və ya ayələri muhkəmə bağlamaqdır. Ayələr arasında bu əlaqələri meydana gətirən Allahdır. İnsanların vəzifəsi ərəb dilini, bu elmi və mövzu ilə əlaqələri yaxşı bilənlərdən ibarət bir heyət quraraq həmin əlaqələri ortaya çıxarmaqdır.

Məsəni “ikiliklər” deməkdir. Muhkəm və mutəşabihdən ibarət olan ikili sistemi ifadə edir. Mövzu ilə əlaqəli ayə belədir:

*“Allah sözlərin ən gözəlini, bir-birinə bənzər, ikili (ayələr şəklində nizamlanmış) bir kitab olaraq endirmişdir. (Bu düzənləmələr) Rəbbindən qorxanların tüklərini ürpəşdirir. Sonra vücudlarını və qəlblərini Allahın zikrinə (verdiyi bilgiyə) qarşı yumşaldır. Bu, Allahın rəhbəridir. Düzgün yolu seçənə onunla yol göstərir. Allahın azğın saydığını heç kim düz yolda görə bilməz”* (“Zumər” surəsi, 39/23).

Xülasə olaraq, Allahın izahlarını əldə etmək, Onun açıqlamalarını öyrənmək üçün mütəxəssislərdən ibarət heyətin mövzu ilə əlaqəli əsas ayəni, yəni muhkəm olanı tapmaları və onunla ortaq tərəfləri olan bənzər (mutəşabih) ayələri müəyyən etmələri lazımdır. Quranı bundan başqa fərqli bir metodla açıqlamağa çalışmaq Allahın qəbul etmədiyi bir yola girməkdir.

Quran Allahın Nuh əleyhissalamdan etibarən göndərdiyi bütün ayələri bir yerə toplayır. Quranı izah etmə elmi həmin kitablarda da vardı. Onların başına gələnlər Quranın da başına gəlmişdir. Mövzu ilə əlaqəli ayə belədir:

*“Allah Nuha nə buyurubsa, onu sizin üçün bu dinin şəriəti etmişdir. Sənə vəhy etdiyimiz, İbrahimə, Musaya və İsayə əmr etdiyimiz budur: “Bu dini qoruyun, bu mövzuda bölünüb parçalanmayın. Sənin çağırдыңın şey müşriklərə ağır gəlir. Allah düzgün seçim edəni öz tərəfinə çəkər, düz yola üz tutanı da Özünə istiqamətləndirər.”*

461 “Mufredat” “ə-v-l” maddəsi.

*Bölünüb parçalanmaları özlərinə bu elm (Quranı izah etmək elmi) gələndən sonra bir-birləri üzərində hakimiyyət qurmaq cəhdlərinin nəticəsində oldu. Rəbbinin müəyyən edilmiş əcəllərinə kimi onları sərbəst buraxmaq sözü olmasaydı lazım olanı edərdi. Onlardan sonra Kitaba varis olanlar isə Kitabdan şübhələnilib dilemmaya düşərlər”* (“Şura” surəsi, 42/13-14).

Bu ayələrə görə Quranı izah etmək elmindən uzaqlaşmaq müsəlmanların hakimiyyət qurmaq səyləri nəticəsində meydana gələn bölünmələrə yol açmışdır. Bu elmdən uzaqlaşaraq həll yolu göstərə bilməyənlər, dilemmaya düşmüş, Quranı ətraflı izah olunmuş bir kitab hesab edə bilməmişlər. Meydana gələn boşluğu doldurmaq üçün sünnə, icma və qiyas kimi yeni qaynaqlar icad etmişlər və kontekstindən qopardıqları ayələrlə onları Qurana təsdiq etdirməyə çalışmışlar. Yuxarıdakı ayələrə görə bu vəziyyət təkcə Muhəmməd əleyhissalamın ümmətinə məxsus deyil, digər ümmətlərə də xasdır.

Təxminən 40 ildir Quranı başa düşmək üçün apardığımız saysız müşavirələr nəticəsində biz Allahın izni ilə unudulan bu elmi öyrənməyə nail olduq. Çünki O belə buyurmuşdur:

*“Bizim uğrumuzda mübarizə aparanlara, əlbəttə, yollarımızı göstəririk. Əlbəttə, Allah gözəl davrananlarla bərabərdir”* (“Ənkəbut” surəsi, 29/69).

Quranı izah etmək elminə görə hərəkət edilsə, həll olunmamış problem qalmaz. İndi “Nisa” surəsinin 34-cü ayəsindəki “nüşuz” və “darb” sözlərini haqqında danışdığımız bu elmlə izah etməyə çalışsaq.

### **33.2. QURANDA “NÜŞUZ”**

Ərəb dilində “nüşuz” “gedəcəyi vaxt oturduğu yerdən yavaşca qalxmaq”<sup>462</sup> mənasına gəlir. Quranı izah etmək elmi Quranı lüğət kimi istifadə etməyə imkan verir. “Nüşuz”a verilən bu mənanın Qurana hansı ölçüdə uyğun gəldiyini həmin kökdən gələn kəlmələrin qeyd edildiyi ayələrlə başa düşməyə çalışsaq.

462 əl-Ayn, “n-ş-z” maddəsi.

## **a- Skeletin “nüşuz”u**

Qeyd edəcəyimiz ayədə “nüşuz”un aktiv (mutaddi) qəlibinin birinci cəm əvəzliyi olan “nünşiz” kəlməsi “olduğu yerdən qaldırmaq” mənasında istifadə edilmişdir.

*“Bu adamı da fikirləşdinmi? Damları çökmüş və divarları uçulmuş bir şəhərə getmişdi. “Allah bu şəhəri ölümündən sonra necə dirildəcək?” demişdi. Allah onu yüz il ölü saxladı, sonra dirilti. “Nə qədər qaldın?” deyə soruşdu. “Bir gün qaldım, bəlkə bir gündən də az!” cavabını verdi. Allah dedi ki: “Yox, düz yüz il qaldın! Yeməyinə və içkinə bax, heç xarab olmayıb! Bir də eşşəyinə bax! Bu səni insanlara bir dəlil etmək üçündür. İndi də (eşşəkdən qalan) sümüklərə bax, onları yerdən necə qaldıracağımızı, sonra necə ətə büründürəcəyimizi gör!” Bunları açıq-aşkar görəndə dedi ki, “İndi bilirəm, Allah hər şeyə bir ölçü qoyar”<sup>463</sup> (“Bəqərə” surəsi, 2/259).*

## **b- Oturduğu yerdən “nüşuz”**

Qeyd edəcəyimiz ayədə “nüşuz” sözü “getmək üçün oturduğu yerdən qalxmaq” mənasında işlədilmişdir.

*“Ey inanıb güvənənlər! Sizə yığıncaqlarda “Yer verin!” deyiləndə yer verin ki, Allah da sizə yer açsın. “Nüşuz edin – Qalxın!” deyiləndə də qalxın ki, Allah aranızdan inanıb güvənənlər ilə özlərinə elm verilənlərin dərəcələrini ucaltsın. Allah etdiklərinizin batinini bilir”* (“Mucadələ” surəsi, 58/11).

Bir iclasda, yığıncaqda “qalxın” sözü “getmək üçün qalxın” mənasında olur. Bu da sözün lüğət mənasına tam uyğun gəlir.

463 Qüdsdəki Məscidin (Beyti Maqdisin) ilk dəfə dağılmasından sonra (“İsra” surəsi, 17/5) Buxtunnasr/ Nəbukadnessar yəhudiləri Babilə sürgün etdi. E.ə. 539-cu ildə Babilə fəth edən fars kralı Kərəş Üzeyir (Əzra), Nehemya və digərlərini Məscidi təkrar inşa etmələri üçün göndərdi (Tövrat, Əzra, 1/1-3). Üzeyir Qüdsü görəndə: “Allah bu şəhəri sonra necə canlandıracaq?” dedi. “Allah da onu öldürdü və yüz il sonra təkrar dirilti”. Qeyd edək ki, Məscid Dariusun krallığının ikinci ilində tikilmişdi (Əzra, 4/11-24). Üzeyir II Artaxastanın krallığının yeddinci ilinin beşinci ayında, yəni e.ə. 437-ci ildə Qüdsə gəlib çatdı (Əzra 7/8). Bu onun Qüdsə ikinci gəlişi idi. İlk gəlişi ilə ikincisi arasında 100 illik mərhələdə Allah “Onu insanlara bir möcüzə etmək üçün” öldürmüş və təkrar diriltmişdi. Ətraflı məlumat üçün, zəhmət olmasa, bu linkdəki yazımıza müraciət edin.

<http://www.suleymaniyevakfi.org/kuran-arastirmalari/uzeyir-aleyhisselam.html>

### **c- Kişinin “nüşuzu”**

Kişinin “nüşuzu” yoldaşından ayrılmaq qərarıdır. Belə bir vəziyyətdə qadının nə edəcəyini göstərən ayə budur:

*“Bir qadın ərinin nüşuzundan / ayrılmasından və ya üz döndərməsindən qorxarsa, aralarında uzlaşmaları ikisinə də günah olmaz. Uzlaşmaq yaxşıdır. Nəflər xəsisliyə hazırdır. Əgər yaxşı davranar və Allahdan çəkinib özünü qorusanız, bilin ki, Allah etdiyiniz şeylərin daxili aləmini bilir”* (“Nisa” surəsi, 4/128).

Ərin ayrılmaq istəyi qadını narahat edər. Aişə anamızın (r) belə dediyi rəvayət edilir:

“Bu ayə uzun müddət evli qaldığı qadını boşamaq istəyən kişiye qarşı qadının tələbi ilə əlaqəli olaraq gəlmişdir: “Məni boşama, yanında saxla, amma mənə görə də məsuliyyət daşıma””.<sup>464</sup>

Urvə xalası Aişənin ona belə dediyini nəql etmişdir:

*“Bacımın oğlu! Vaxt ayırma (qasm) məsələsində Allahın Elçisi (s.a.v.) birmizi digərindən seçməzdi. Demək olar ki, hər gün yanımıza gəlir, əlaqə qurmaz, amma hər xanımıyla maraqlanar, gecəni növbəsi çatanın yanında keçirərdi. Sevdə binti Zəma yaşlananda Allahın Elçisinin (s.a.v.) onu boşamasından qorxdu və “Mənə ayırdığın vaxt Aişənin olsun” dedi. O da qəbul etdi. Zənnimcə, Aişə bunları da dedi:*

*“Bu ayənin bu və buna bənzər vəziyyətlər üçün göndərildiyini deyərdik: Bir qadın ərinin nüşuzundan və ya ondan üz döndərməsindən qorxarsa...”* (“Nisa” surəsi, 4/128).<sup>465</sup>

Bu iki ayə də kişinin nüşuzu ilə əlaqəlidir:

*“Çox qətiyyətli olsanız da, qadınlarınız arasında ədalətli davranmağa gücünüz çatmayacaq. Elə isə, tamamilə bir tərəfə meyl edib digərini ortada qoymayın. Əgər uzlaşaraq və Allaha sayğı göstərərək özünü qorusanız, bilin ki, Allah bağışlayar və ikram edər.*

464 Buxari, Nikah, 65; Muslim, Təfsir, 4/2316 13 3021

465 Əbu Davud, Sunən, əl-Qasmu beynən-nisa, 2135

*Əgər ər-arvad ayrılması olsalar, Allah hər birinə imkan verərək onu digərinə möhtac olmaqdan xilas edər. Allahın imkanları genişdir və düzgün qərarlar verir*” (“Nisa” surəsi, 4/129-130).

### **ç- Qadının “nüşuz”u**

Quranda kişiyyə verilən boşamaq haqqının eynisi qadına da verildiyinə görə qadının “nüşuzu”nun ərindən ayrılmaq qərarı olduğunu bilməliyik. Belə vəziyyətdə kişinin yoldaşına qarşı davranış prinsiplərindən bəhs edən ayə “Nisa” surəsinin 34-cü ayəsidir.

“Nüşuzundan ayrılmasından çəkdiyiniz qadınlarınıza öyüd verin, gözəl sözlər söyləyin, yataqlarından ayrılın və onları (orada) saxlayın. Sizi ürəkdən qəbul etsələr, onlara qarşı başqa bir yol axtarmayın”.

Bir qadın yoldaşından “nüşuz” etmişdi. Birlikdə Qazi Şureyh<sup>466</sup> getdilər. Şureyh: “Kişinin ailəsindən bir münsif və qadının ailəsindən də bir münsif göndərin”, - dedi. Münsiflər gəldilər. Ər-arvadın vəziyyətini araşdırdılar və Şureyhə onları ayırması mövzusunda fikirlərini bildirdilər. Bu fikir kişinin xoşuna gəlmədi. Şureyh: “Biz bu gün nəyi axtarıyıq?”, - dedi və hakimlərin fikirlərini qəbul etdi.<sup>467</sup>

Qazi Şureyh qadının nüşuzu ilə əlaqəli olaraq bu ayəyə görə davranmışdı:

*“(Möminlər!) Yoldaşların ayrılacağından qorxsanız, bir münsif kişinin ailəsindən, bir münsif də qadının ailəsindən gətirin. Uzlaşmaq istəsələr, Allah aralarında uyğunluq meydana gətirər. Allah bilir və işin daxili aləmindən xəbərdardır*” (“Nisa” surəsi, 4/35).

Ayələrdən açıq-aşkar aydın olur ki, “nüşuz” sözünün “üsyən etmək, baş qaldırmaq” və ya “narahatlıq, iğtişaş çıxarmaq”la əlaqəsi yoxdur.

466 əl-Qadı Şureyh b. əl-Haris (ölümü hicri 80, miladi 699). Təbiin dövrünün nüfuzlu faqihlərindəndir, Kufə qazisi olub.

467 Əbubəkr əl-Beyhaqi (ö. h. 458), “əs-Sunənul-Kubra”, thq. Muhəmməd Abdulqadir Ata, c. VII, səh., 500, Beyrut 1424/200.



### 33.3. QURANDA “DARB”

Əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, demək olar ki, hər iş üçün işlədilər<sup>468</sup> “darb” sözü bir şeyi bir şeyin üstünə vurmaq və ya qoymağdır.<sup>469</sup> Qurandakı mənalarının bəziləri bunlardır:

#### ***a- Döymək***

“Darb” bir adamın bədəninə təpik, şillə, şapalaq və ya dəyənək vurmaq üçün işlədilərsə, döymək mənası verilir. Uca Allah Bədr döyüşündə mələklərə belə əmr vermişdi:

*“Mən sizinlə bərabərəm, möminlərə dəstək verin. Mən də bu kafirlərin ürəklərinə qorxu salacağam. Siz bunların boyunlarının üstünə və barmaq uclarına vurun”* (“Ənfal” surəsi, 8/12).

Mələklər insanlar kimi olmadıqlarına görə qureyşli əsgərlərin bədənələrində döyülmək izi olduğuna dair heç bir məlumat yoxdur.

#### ***b- Öldürmək***

Öldürücü alətlə vurmaq onu öldürür. Uca Allah belə buyurmuşdur:

*“Kafirlərlə döyüşəndə boyun köklərinə (qılıncı) darb edin (vurun). Onları həzm edib təsirsiz hala gətirəndə (qalanları) möhkəm təhlükəsiz şəkildə mühasirəyə alın. Sonra onları (əsirləri) əvəzsiz və ya fidyə əvəzində sərbəst buraxın ki, müharibənin çıxardığı sıxıntılar qalmasın...”* (“Mühəmməd” surəsi, 47/4).

#### ***c- Məsəl çəkmək***

“Darb” sözü misal vermək üçün də işlədilir. Çünki misal bir mövzunu zəhnə yerləşdirmək üçün çəkilir. Mövzu ilə əlaqəli ayələrdən biri belədir:

*“Görmürsən, Allah necə məsəl çəkir (darb edir)? “Gözəl bir söz kökü sağlam, budaqları göydə bir ağac kimidir”, - deyir”* (“İbrahim” surəsi, 14/24).

468 əl-Ayn, d-r-b maddəsi.

469 Muftrədat, d-r-b və v-q-a maddələri.

## **ç- Yerimək**

Ayağı yerə qoymadan yerimək mümkün deyil. Buna görə də “darb” “yerimək” mənasında da işlədilir. Mövzu ilə əlaqəli ayələrdən biri belədir:

*“Yolu “darb etdiyiniz” (yol çıxdığınız) vaxt ayələri görməzliyə vuranların (kafirlərin) sizə hücum etməsindən qorxsanız, həmin namazı (səfər namazını) qısaltmağınızda heç bir günah yoxdur. Çünki kafirlər sizə açıq düşməndirlər”* (“Nisa” surəsi, 4/101).

## **d- Örtmək**

Örtmək bir şeyi başqa şeyin üstünə qoymaqdır. Bir ayə belədir:

*“(Əhli-Kitabdan elələri var ki,) olduqları hər yerdə üstlərinə alçaqlıq darb edilir (qoyulur)”* (“Ali-İmran” surəsi, 3/112).

Alçaqlıq hər yerdə onları, bir örtük kimi sarar və ondan xilas ola bilməzlər.

“Darb” sözü başörtüyünü başa və boyuna dolamaq mənasında da istifadə olunur. Əlaqəli ayə belədir:

*“(Mömin qadınlar) baş örtülərinin bir hissəsini yaxalarının üstünə darb etsinlər (dolasınlar)”* (“Nur” surəsi, 24/31).

Mağarada 309 il yatan Əshabi-Kəhf ilə əlaqəli belə buyrulur:

*“Qulaqlarının üstünə darb etdik”* (“Kəhf” surəsi, 18/11).

Zəmaxşəri bu ayəni belə təfsir edir: “Qulaqlarının üstünə bir pərdə çəkdik”.<sup>470</sup>

Həmin pərdəyə görə 309 il ərzində kənardakı səsləri eşitməmişdilər.

---

470 Əbul-Qasım Mahmud bin Ömər əz-Zəmaxşəri (ö. h. 538), “əl-Kəşşaf”, “Kəhf” surəsi, 11, cild II, səh. 705, Beyrut h. 1407.

## ***e- Qadını “darb”***

“Nisa” surəsinin 34-cü ayəsində ard-arda bu üç əmr və bir qadağa gəlir:

“Nüshuzundan qorxduğunuz qadınlarınıza öyüd verin / gözəl sözlər deyın, yataqlarından ayrılın və onları (oraya) darb edin. Sizi ürəkdən qəbul etsələr, onlara qarşı başqa yol axtarmayın”.

Qadını darb etmək onu vurmaq, yoxsa olduğu yerdə saxlamaq, yəni evindən çıxarmamaqdır? Bunu düzgün başa düşmək üçün əlaqəli ayələri hissələr halında nəzərdən keçirək:

### ***a. Nüshuzundan qorxduğunuz qadınlarınız...***

Burada nüşuz “ayrılmaq qərarı” olduğuna görə xanımının nüshuzundan qorxan kişinin etməli olduğu ilk şey onunla danışmasıdır. Buna görə də ilk əmr belədir:

### ***b. Onlara vəz edin/gözəl sözlər deyın***

Vəz insanı narahat edən bir məsələdə qarşı tərəfi yaxşıya və gözələ istiqamətləndirəcək sözlər deməkdir.<sup>471</sup> Kişi ayrılmaq istəyən həyat yoldaşını gözəl sözlərlə razı salmağa çalışır. Əgər qadın ayrılmaqda təkid edərsə, əri onun qərarına hörmətlə yanaşaraq cinsi əlaqəni kəsir. İkinci əmr bununla əlaqəlidir.

### ***c. Yataqlarından ayrılın***

Kişinin yataqdan ayrılması, həm qadının öz qərarını təkrar nəzərdən keçirməsini təmin edir, həm də ayrılmaq istədiyi ərindən hamilə qalmasının qarşısını alır. Bu müddət ərzində kişi yoldaşını evdən uzaqlaşdıra bilməz. “Darb” əmri bununla əlaqəlidir.

### ***d. Onları (ora) darb edin***

Darb bir şeyi bir yerə qoymaq mənasına gəldiyi üçün həmin sözə kişinin yatağı tərk etməsindən sonra yoldaşını evdə saxlaması

471 əl-Ayn v-a-z maddəsi

mənasını vermək lazımdır. Çünki qadının ayrılmaq səlahiyyətindən istifadə etməkdən vaz keçməsi ancaq öz müstəqil iradəsiylə həyata keçir. Bunu ayənin bu hissəsi göstərir:

***e. Sizə itaət etsələr, onlara qarşı başqa yol axtarmayın***

Ərəb dilində “itaət” bir işi ürəkdən qəbul edərək könüllü surətdə etməkdir. Əksi məcburiyyətdir.<sup>472</sup> Bir işi döyməklə həyata keçirmək məcbur etdirməkdir. “Onları darb edin” əmrindən sonra gələn “Sizə itaət etsələr” ifadəsi “darb” sözünə “döymək” mənası verməyi qeyri-mümkün edir. Ona veriləcək yeganə mənə “ayrılmaq istəyən qadını evdən çıxarmamaq”dır.

Kişinin boşaması ilə qadının boşaması arasında oxşarlıqlar və fərqlər var. Bunu göstərən ayələr budur:

*“Mərufə (Quran ölçülərinə) görə (boşanmada) qadınların kişilərə qarşı haqları kişilərin qadınlara qarşı olan haqlarına bərabərdir. Ancaq kişilərin qadınlara qarşı pillə fərqləri var”* (“Bəqərə” surəsi, 2/228).

Hər iki boşanmada ev tərk edilmir, amma yataqlar ayrılır. Ərin boşadığı xanımla əlaqəli ayə belədir:

*“(Əri tərəfindən) boşanan qadınlar təkbaşına üç qur<sup>473</sup> gözləyər-lər”* (“Bəqərə” surəsi, 2/228).

Qadının təkbaşına gözləməsi yoldaşı ilə eyni yatağa girməməsi-dir. Evi tərk etməməklə əlaqəli ayə budur:

*“Ey Nəbi! Qadınları boşadığınız vaxt iddətləri ərzində boşayın və iddətini sayın. Rəbbiniz olan Allahdan qorxun, onları evlərin-dən çıxarmayın. Onlar da çıxmasınlar, açıq bir fəhiş ediblərsə, başqa. Bunlar Allahın hədləridir. Kim Allahın hədlərini aşarsa, özünə pislik etmiş olar. Bilməzsən, bəlkə Allah bunun ardınca yeni bir vəziyyət ortaya çıxaracaqdır”* (“Talaq” surəsi, 65/1).

*İddət əri tərəfindən boşanan qadının boşanma qətiləşənə qədər*

472 Mufərədat t-v-a maddəsi

473 Heyzli ikən intim münasibət qadağan olduğu üçün qadının təkbaşına qalacağı dövr intim münasibətin caiz olduğu təmizlik dövrüdür. Buna görə üç qur üç təmizlik dövrüdür.

*gözləmali olduğu müddətdir. İddət adət görən üçün üç təmizlik dövrü ("Bəqərə" surəsi, 2/228), adətdən kəsilən və ya başqa bir səbəbə görə adət görməyən üçün üç ay, hamilə üçün doğuşa qədərdir ("Talaq" surəsi, 65/4).*

Qadının ayrılmasında iddət yoxdur, amma ayrılmaq qərarını bildirdiyi andan etibarən ər iddət gözləyirmiş kimi yataqdan ayrılır.

Hər iki boşanmada boşayanın geri addım atmaq haqqı var. Qadının nüşuzu / ayrılmaq qərarı ortaya çıxanda kişinin yoldaşına gözəl sözlər deməsi onu qərarından çəkəndirmək üçündür. Qadının bu tələbi ürəkdən qəbul etməsi halında hər şeyin əvvəlki halına qayıdacağını yuxarıda oxumuşduq.

Əgər kişi boşayıbsa, yaxşı niyyətli olması şərtiylə iddət qurtarana kimi yoldaşına qayıtmaq haqqına sahibdir. Bununla əlaqəli ayə belədir:

*"Ərlər aranı düzəltmək istəsələr, onlara (yoldaşlarına) iddət ərzində qayıtmaq haqqına sahibdirlər"*<sup>474</sup> ("Bəqərə" surəsi, 2/228).

Kişi iddət ərzində yoldaşına qayıtmasa, evlilik yekunlaşır. Mövzu ilə əlaqəli ayələrdən biri budur:

*"Gözləmali olduqları müddətin (iddətin) axırına gələndə qadınları ya məruf<sup>475</sup> ilə saxlayın, ya da məruf ilə ayırın. Aranızdan etibarlı iki nəfəri şahid tutun, şahidliyi Allah üçün tam edin. Bu sizə aranızdan Allaha və Axirət gününə inanana verilən nəsihətdir. Kim Allahdan çəkinərək özünü qoruyarsa, Allah ona çıxış yolu açar"* ("Talaq" surəsi, 65/2).

Qadın qəti şəkildə ayrılmaq fikrində olduğu halda nələrin ediləcəyi "Nisa" surəsinin 35-ci ayəsində verilmişdir:

f. *"(Ər-arvadın) ayrılacaqlarından qorxsanız, bir münsif kişinin*

474 "Bəqərə" surəsinin 231 və 232-ci ilə "Talaq" surəsinin 2-ci ayəsi kişinin xanımına qayıtmaq dövrü olaraq iddət bitimini göstərir. Bu ayə isə kişinin iddət qurtarmamış da yanına qayıda biləcəyini göstərir. Bu ayədəki "əhaqq" sözlünə ismi-tafdil mənası verilə bilməz. Həmin mənanı vermək üçün bu müddət ərzində başqasının da ona qayıtmaq haqqı olmalıdır. Kəlmə ismi-tafdil deyil, sifəti müşəbbəhədir.

475 Məruf, bilinən şey deməkdir. Bu bilik ya adət, ya ənanə, ya da Kitab və Hikmətdən əldə edilir. Ənənədən əldə edilibsə, Kitaba və Hikmətə zidd olmamalıdır. Belə bir bilik fitrəti əks etdirdiyi üçün universal xüsusiyyətdə olur.

*ailəsindən, bir münsif də qadının ailəsindən göndərin”*  
 (“Nisa” surəsi, 4/35).

Qadının zərif quruluşunun istismar edilməməsi üçün həm ərə getməsi, həm də boşanmasına kişidən fərqli olaraq nəzarət edilir. Münsiflərin ailələrdən seçilməsi də vacibdir. Çünki onlar hər iki tərəfi başqalarından daha yaxşı tanıyırlar. Qurana görə sıxıntı bu iki səbəbə görə çıxır:

1. Kişi yoldaşının başqası ilə cinsi münasibətini görə bilər. Bunu şahidlərlə sübut etmək imkanı varsa, hadisəni məhkəməyə apara bilər. Sübut edəsi vəziyyətdə deyilsə, yenə məhkəməyə müraciət edib lian<sup>476</sup> yolu ilə ailə həyatını yekunlaşdırma bilər. Hər iki vəziyyətdə də yoldaşına verdiklərindən heç nəyi geri tələb edə bilməz. Üstəlik yoldaşı ləkələnmiş olur.

Yoldaşını ləkələmədən ayrılmaq istəsə, ona ayrılmağı (iftidanı) təklif edə bilər. Bununla əlaqəli ayə belədir:

*“Açıq-aşkar fuhuş etmədiyi təqdirdə verdiyinizin bir hissəsini də qaytarmaq üçün onlara təzyiq etməyin”* (“Nisa” surəsi, 4/19).

2. Kişinin qadına verdiklərini günahı olmadığı halda alıb başqası ilə evlənmək üçün onu başqa kişi ilə intim münasibətdə ittiham edərək böhtan atması ehtimalı var. Bununla əlaqəli ayə belədir:

*“Bir xanımın yerinə başqa bir xanımla evlənmək istəsəniz, əvvəlkinə çox miqdarda mal da vermiş olsanız, ondan heç bir şey geri almayın. Böhtan ataraq və aşkar günaha girərək qaytaracaqsınız? Necə ala bilərsiniz? Həm bir-birinizlə əlaqəyə girmişdiniz, həm də sizdən möhkəm söz almışdılar”* (“Nisa” surəsi, 4/20-21).

Ərlə arvadı yaxından tanıyan münsiflər uzlaşdırma əsnasında bütün bu vəziyyətləri nəzərə almalıdırlar.

*g. “(Ər-arvadın) ikisi də uzlaşmaq istəsələr, Allah aralarındakı münasibəti təmin edər. Allah bilir, işin əslindən xəbərdardır”*  
 (“Nisa” surəsi, 4/35).

476 Lian yoldaşının zina etdiyini iddia edən, amma şahidlərlə sübut edə bilməyən bir kişi ilə xanımının hakim qarşısında qarşılıqlı lənətləşmələridir (“Nur” surəsi, 24/6-10).

Bu ayə “münsiflər uzlaşdırmaq istəsələr” kimi tərcümə edilir. Münsifin vəzifəsi uzlaşdırmaq olduğu üçün bu məna qəbuledilməzdir.

h. Qadına iftida/ayrılmaq səlahiyyəti verilməsi

Münsiflər ər-lə-arvadın ayrılımları istiqamətində fikirlərini bildirsələr, müraciət edilən məqam qadına iftida / ayrılmaq səlahiyyəti verir. Onu da bu ayədən öyrənirik:

*“... (Xanımlarınıza) verdiklərinizdən bir şey tələb etməyiniz sizə halal olmaz. Ər-arvad Allahın qoyduğu hədlərdə dayana bilməyəcəklərindən qorxsalar, bu başqa. Həyat yoldaşlarınızın Allahın qoyduğu hədləri yerinə yetirə bilməyəcəklərindən siz də qorxsanız, qadının fidiyə verib özünü qurtarması hər ikisi üçün günah olmaz. Bunlar Allahın qoyduğu hədlərdir; onları aşmayın. Allahın qoyduğu hədləri aşanlar zalımlardır”* (“Bəqərə” surəsi, 2/229).

Ayənin “onlara verdiklərinizdən...” ifadəsi “ərin verdiyi bütün mal” mənasına gəldiyi kimi, “malın bir hissəsi” mənasına da gəlir. Səlahiyyətli orqan bu məsələdə də münsiflərin fikrinə görə qərar verir.

Əgər münsiflər “Nisa” surəsinin 19-cu ayəsinə uyğun olaraq qadının etdiyi zinaya görə qərar veriblərsə, ərindən aldığıнын hamısını geri qaytarmalı olduğunu ifadə edirlər.

Qadının heç bir günahı olmadığı halda ər başqası ilə ailə həyatı qurmaq üçün yoldaşına təzyiq göstərsə və qadın belə bir ər-lə birlikdə olmaq istəmirsə, münsiflər çox xırda bir şey verməsinin kifayət edəcəyini deyirlər. Lakin “Nisa” surəsinin 20 və 21-ci ayələrinə görə belə vəziyyətdəki ərin həmin xırda şeyi də almağa haqqı yoxdur.

Ərin heç bir günahı yoxdursa, qadın ərindən aldığıнын hamısını qaytarır. Nəbimizin dövründə Ənsardan olan Səhlin qızı Həbibə ayrılmaq istədiyi əri Sabit bin Qaysla əlaqəli olaraq belə demişdi: “Onu nə əxlaq cəhətindən, nə də din baxımından günahlandırmıram, amma müsəlman olandan sonra nankor olmaq istəmirəm. Özümdən asılı deyil,<sup>477</sup> ona nifrət etməkdən özümü

477 Buxari, “Talaq”, 13.

saxlaya bilmirəm. Allahdan qorxmasam, yanıma gələndə üzünə tükürərəm”<sup>478</sup>.

Həbibə axır qərarını verəndən sonra: “Onun mənə verdiklərinin hamısı durur”, - dedi. Nəbimiz də Sabitə: “Həmin malı ondan götür”, - dedi. Sabit malı aldı, Həbibə isə gedib valideynlərinin yanına yerləşdi.<sup>479</sup>

Buradan məlum olduğu kimi ayrılmaq istəyən qadınların ərlerine verilən “onları (ora) darb edin” əmri qadını evdə saxlamaları mənasındadır. Onun qadını döyməklə heç bir əlaqəsi yoxdur.

### 33.4. HƏDİSLƏRDƏ “DARB”

“Qadınları darb edin” ifadəsi qeyd olunan rəvayətlər Nəbimizin Vida Həccində etdiyi çıxışında öz əksini tapır. İçində “nüşuz” və “darb” sözlərinin birlikdə işlədildiyi yeganə rəvayət budur:

“Qadınlar barəsində Allahdan qorxun. Onlar yanınızda avan (özlərini sizin üçün qoruyan) insanlardır. Bu məsələdə ürəkləri istədiklərini edə bilməzlər. Onların sizin üzərinizdə, sizin də onların üzərində haqlarınız var. Sizin onların üzərindəki haqlarınız başqası ilə yatmamaları və xoşlanmadığınız bir adamın evinizə girməsinə icazə verməmələridir. “Nüşuz”larından / ayrılımlarından qorxsanız, onlara öyüd verin / gözəl sözlər deyin, yataqlarından ayrılın və onları mübərrih olmayacaq tərzdə darb edin.

Onların haqları mərufa uyğun yedirməyiniz, içzədməyiniz və geyindirməyinizdir. Onları Allahın əmanəti olaraq aldınız və Allahın bir sözü ilə fərclərini (cinsəlliklərini) özünüzə halal etdiniz”<sup>480</sup>.

“Mübərrih” sözünün kökü olan “təbrih”in mənası “narahat etməkdir”<sup>481</sup>“Onları mübərrih olmayacaq tərzdə darb edin” sözünün mənası budur: “onları narahat olmayacaqları tərzdə orada saxlayın”.

478 İbn Macə, “Talaq”, 22.

479 “əl-Muvatta”, Talaq, 11.

480 Əhməd b. Hənbəl, “Musnəd”, 5/73.

481 Lisanul-ərəb, b-r-h maddəsi.



## 1. Ziddiyyətli rəvayətlər

Nəbimizin söz və icraatlarını ifadə etmək üçün “hədis” termini işlədilir. İkinci nəsil olan təbiin dövründə hədis əvəzinə “Sünnə” terminindən də istifadə edilməyə başlanmışdı. Əlimizdəki kitablara əsasən deyə bilərik ki, bu dövrdə Quranı izah etmə elmi unudulduğuna görə hədisin Nəbimizin Qurandan çıxardığı hikmət olduğu nəzərə alınmayıb. Nəbimizdən çox sonralar hədisləri yazanlar onları nəql edən şəxsləri ehtiva edən sənəd, yəni rəvayət zənciri meydana gətirib, hədisin səhih olub-olmadığına həmin şəxslərin etibarlılıqlarına görə qərar veriblər. Bu çox təhlükəli metoddur. İnsanlara etibar mövzusunda Nəbimizə edilən bir xəbərdarlıq var:

*“(Münafıqləri) görəndə geyimləri xoşuna gələr. Danışanda sözlərinə qulaq asırsan. Halbuki onlar divara söykənmiş kötük kimidirlər. Hər gurultunu əleyhlərinə hesab edirlər. Əsl düşmən onlardır, onlara qarşı diqqətli ol. Allah canlarını alsın, necə də yalana sürüklənirlər!”* (“Munafiqun” surəsi, 63/4).

Sözləri və zahiri görünüşləri ilə Nəbimizi də heyran edən münafıqlər olduğuna görə elmləri və davranışları ilə müsəlmanları heyran qoyan münafıqlər də ola bilər. Hədislərin səhih olduğunu bilmək üçün müəyyən olunan rəvayət zənciri metodu onlara Qurana aşkar zidd olan sözləri Nəbimizin adına yazmağa fürsət verir.

Quranı izah etmək elminin unudulmasıyla birlikdə Qurandan həll yolları tapa bilməyənlər Sünnəni Quranın yerinə keçirməyə başlamışdılar. İmam Şafiinin (öl. 204/820) kitabı kimi tanınan “ər-Risalə”də kontekstdən çıxarılan ayələr dəlil gətirilərək Sünnə Qurana bərabər sayılmışdır.<sup>482</sup> Təbiindən Yəhya b. Əbi Kəsirin (öl. 129/747) daha da həddi aşaraq belə dediyi iddia edilir:

“Kitabla əlaqəli axır sözü Sünnə deyər, amma Sünnə ilə əlaqəli son sözü Kitab deyər bilməz”.

Təbiin dövrü İslam hüquqçularından Məkhulun (öl. 112/730) da

482 Bax. Abdulaziz BAYINDIR, Doğru Bildiğimiz Yanlışlar, 5. Baskı, s. 497 vd. İstanbul 2014.

bu fikirdə olduğu deyilir:

“Quranın Sünnəyə olan ehtiyacı Sünnənin Qurana olan ehtiyacından çoxdur”.<sup>483</sup>

Ən təhlükəli adamlar elm adamı və din adamı görünüşlü münafiqlərdir. Bunlar öz böhtanlarını hörmətli adamlara istinad etməkdə mahirdirlər. Uca Allah belələri ilə bağlı bu xəbərdarlığı edir:

*“Ey inanıb güvənənlər! Alimlərin və din adamlarının<sup>484</sup> çoxu insanların mallarını haqsız yolla yeyər və onları Allahın yolundan döndərərlər”* (“Tövbə” surəsi, 9/34).

Bunlar dünyanı axirətdən üstün tutan mənəfpərəstlərlə əlbir olub həqiqi alimləri susdura bilər, ayə və hədisləri də səhv yerlərə çəkərək və ya uzaqlaşdıraraq yeni bir din meydana gətirməyə qabildirlər.

Bütün məzhəblərin kitablarını və təfsirləri Quranı izah etmək elmi aydınlığında nəzərdən keçirəndə elmi münafiqlərin bunlara müdaxilə edib yeni bir din meydana gətirdikləri məlum olur. Qadının öz iradəsiylə boşanmaq haqqının ittifaqla əlindən alınmasının başqa bir izahı ola bilməz.

Yalançının şamı gecəyə kimi yandığı üçün qadını döyməklə əlaqəli rəvayətlərin ziddiyyətini ortaya çıxarmaq çətin deyil. Mövzu ilə əlaqəli geniş məzmunlu rəvayətdə Nəbimiz belə dediyi iddia edilir:

“Qadınlara qarşı vəzifənizi yerinə yetirin. Onlar yanınızda avan qullardır. Üzərlərində başqa haqqa malik deyilsiniz, aşkar fahişəlik edərək gəlsələr bu başqa. Onu etsələr, yataqlarında yalnız buraxın və mübərrih olmayacaq tərzdə onları döyün. Sizə boyun əysələr, onlara qarşı başqa yol axtarmayın. Sizin qadınlarınız üzərində haqqınız, qadınlarınızın da sizin üzərinizdə haqları vardır. Onların üzərindəki haqqınız istəmədiyiniz şəxsləri yatağınıza

483 Muamməd b. Nasr əl-Mərvəzi (ö. h. 294), “əs-Sunnə”, səh. 33, thq. Səlim Abdullah əs-Sələfi, Beyrut 1408.

484 Bu ayəni tərcümə edənlər “alim” yerinə “ravvin”, “din adamı” əvəzinə də “rahib” deyərək ayənin mənasını dəyişdiriblər. Bir müsəlmanın ravvinlə və rahiblə nə əlaqəsi ola bilər ki, Allah onlara bu cür xəbərdarlıq etsin.

salmamaları və istəmədiyiniz adamları evinizə soxmamalarıdır. Onların haqları isə geyindirmək və yedirmək mövzusunda yaxşı davranmağınızdır”<sup>.485</sup>

Bu rəvayətdə “Nisa” surəsinin 34-cü ayəsindən götürülən bir hissəyə əlavələr edilərək bu cümlə meydana gətirilmişdir:

“Qadınlarınız aşkar fahişəlik etsələr, yataqlarında yalnız buraxın və mübərrih olmayacaq tərzdə onları döyün. Sizə ürəkdən boyun əysələr, onlara qarşı başqa yol axtarmayın”.

Ayədəki “nüşuzlarından qorxsanız” ifadəsinin əvəzinə “aşkar fahişəlik etsələr” ifadəsi yerləşdirilmişdir. Qadının nüşuzundan qorxmaqla fahişəliyin nə əlaqəsi ola bilər?

Rəvayətlərin daha qısa olanı belədir: “...Sizin onların üzərindəki haqqınız istəmədiyiniz şəxsləri yataqlarına salmamalarıdır. Əgər belə etsələr, mübərrih olmayacaq tərzdə döyün”<sup>.486</sup>

Burada ayənin bir sözü alınaraq belə bir cümlə düzəldilmişdir:

“...istəmədiyiniz şəxsləri yataqlarına salmamalarıdır. Əgər belə etsələr, mübərrih olmayacaq tərzdə döyün”.

Qadın ərinin istədiyi şəxsi yatağına sala bilər ki, Nəbimiz belə bir söz də demiş olsun? Belə bir sözü ancaq münafiq uydurmuş və Nəbimizin üstünə atmışdır.

Hədisçilər “Mübərrih olmayacaq tərzdə darb” sözünə “canlarını çox ağrıtmayacaq tərzdə döymək” mənası veriblər. İddiaya görə, Qatadə (öl. 117/735) “etibarını zədələməyəcək tərzdə”, Həsən Bəsri isə (öl. 110/728) “iz buraxmayacaq tərzdə döymək” mənası vermişlər.<sup>487</sup> Düzgün mənanın “onları narahat etməyəcək tərzdə orada saxlamaq” olduğunu yuxarıda öyrənmişdik.

## ***2. Qadınların qul hesab edilməsi***

Yuxarıdakı rəvayətlərdə Nəbimizin qadınlarla əlaqəli olaraq belə dediyi ifadə edilir:

485 İbn Macə, Nikah, 1851.

486 Muslim, Səhih, Həcc, 2137.

487 Bədrüddin əl-Ayni (öl.h. 855), c. XX, s. 192, Beyrut.

“Qadınlar yanınızda avandır”.

“Avan” sözü “inayə” sözünün kökündən törəyən “aniyə” kəlməsinin cəmidir. Aniyə “özünə diqqət edən və özünü qoruyan qadın” mənasındadır. Çünki qadın intim baxımından məqsədinə ancaq ərinə qoyar və özünü onun üçün qoruyar.<sup>488</sup> Ərəb dilindən dilimizə keçən “etina” sözü də həmin bu sözdəndir. Bu söz ayənin “(Yaxşı qadınlar) Allahın qorumasına qarşılıq olaraq yalnızkən özlərini qoruyanlardır” hissəsini düzgün başa düşməyi təmin edir. İlk hədisdə qeyd edilən “bu məsələdə ürəklərinin istədiyini edə bilməzlər” ifadəsi də bunu qüvvətləndirir.

Hədisçilər “avanın” sözünün “inayə” sözünün kökündən deyil, “unuvv” kəlməsinin kökündən törədiyini qəbul etmişlər. “Unuvv” sözü isə “bir şeyi zorla ələ keçirmək”<sup>489</sup> mənasındadır. Belə olan təqdirdə “aniyə” əsir olan deyil, “əsir alan qadın” mənasında olur. Nəbimizə aid bir hədisdə bu söz belə qeyd olunmuşdur:

“Mən varisi olmayanın varisiyəm, aniyəsini (onu əsir edən şeyləri) həll edər, malına mirasçı olaram”.<sup>490</sup>

Nəbimiz dövlət başçısı sifəti ilə mirasçısı olmayanın mirasını alır. Borc insanı əsir etdiyi üçün əvvəl ölənə borcunu ödəməlidir. Bu ayənin miras bölgüsü ilə əlaqəli əmri belədir:

“(Miras bölgüsü, ölənə) etdiyi vəsiyyətin yerinə yetirilməsindən və ya borcunun ödənməsindən sonradır” (“Nisa” surəsi, 4/11).

Buna Nəbimizin sözü deməyimiz ayə ilə tamamilə uyğun gəlməsinə görədir.

Əgər qadının döyülməsi ilə əlaqəli rəvayətdəki “aniyə” buradakı “aniyə”dirsə, hədisin mənası belə olur:

488 Bax. “Lisanul ərəb” inayə.

489 Ən qədim lüğətlərdən biri olan əl-Ayn “unuvv” kökündən “anvə” sözünə “qılınc gücüylə almaq” mənası vermişdir. Bu məna düzdür. Bu işi edən şəxs mənasında “əl-ani”yə “əsir götürən” deyil, “əsir olan” mənası verməsi mümkün deyildir. Bu ifadənin bu lüğətdə qeyd edilməsi edilən müdaxilənin ölçüsünü göstərməsi baxımından qarıbdır. Müraciət etdiyimiz lüğətlərin hər birində bu sözlə əlaqəli dəyişikliklər mövcuddur.

490 Əbu Davud, Sünən, Mirası zəvil-ərham, hədis n 2901.

“Qadınlarınız yanınızda sizi əsir alan şəxslərdir”.

Çünki söz “ismi fail”dir, hərəkəti həyata keçirəni göstərir. Amma bu məna onların işinə yaramadığına görə sözü təhrif etmiş və kəlməyə “ismi məful”, yəni hərəkətdən təsirlənən şəxs mənasını vermişlər. Bunu lüğətlərə də əlavə edərək Nəbimizin belə dediyini iddia etmişlər:

“Qadınlarınız yanınızdakı əsirlərinizdir”.

Bu məna həm hədisin daxili nizamına, həm də Qurana ziddir. Uca Allah belə buyurmuşdur:

*“...Quran ölçülərinə (mərufa) görə qadınların kişilər üzərindəki haqqı kişilərin qadınlar üzərindəki haqqı ilə eynidir”* (“Bəqərə” surəsi, 2/228).

Əsirlə ağası arasındakı bərabər hüquqlardan danışla bilməyəcəyinə görə qadın ərinin qulu ola bilməz. Qadın qul, kənim hesab edilsə, rəvayətlərdə qeyd olunan bu sözün də bir mənası qalmaz:

“Onların üzərində başqa bir şeyə sahib deyilsiniz”.

Əsirin üzərində sahib olunmayan nə var ki, Nəbimiz belə bir sözü demiş olsun!

## NƏTİCƏ

Demək olar ki, hər mövzuda ortaya çıxan bu cür səhvlərin əsas səbəbi Quranı izah etmək elminin unudulmasıdır. “Nisa” surəsinin 34-cü ayəsi qadını döyməyin dəlili kimi təqdim edildiyi halda ayənin daxili bütünlüyünün və mövzu ilə əlaqəli digər ayələrin nəzərə alınmamasının başqa izahı ola bilməz. Bu üsulun acı nəticələrindən biri təktərəfli iradə ilə qadının boşamaq haqqının olduğunu heç bir məzhəbin qəbul etməməsidir.<sup>491</sup>

Eyni həqiqətlərdə ittifaq edilər, amma kənardan bir müdaxilə olmasa, eyni səhvdə ittifaq edilə bilməz. Bir çox məsələdə olduğu kimi bu mövzuda da məzhəblərin eyni səhv üzərində ittifaq etməsi kənar müdaxilə olmadan gerçəkləşə bilməz. Müxtəlif məkanlarda və fərqli dövrlərdə yaşamış məzhəb qurucularına belə müdaxilə də edilə bilməz. Yeganə ehtimal məzhəb kitablarına və təfsirlərə müdaxilənin edilməsidir. Əks təqdirdə səhvlərdə bu qədər ittifaq qeyri-mümkündür.

Müdaxilə bütün kitablara edildiyi üçün səhvləri müəyyən etmək çox böyük səbr və əmək tələb edir. Təxribatın təsirindən qurtula bilmədiyimizə görə biz də ilk çalışmamızda bu nəticəyə gəlmişdik: “Yoldaşının fahişəlik etdiyi aşkar məlum olan ər onu yatağında yalnız buraxmaq və döymək haqqına sahibdir”.<sup>492</sup> Lakin Quranı izah etmək elmi aydınlığında araşdırmalarımızı genişləndirəndən sonra yuxarıdakı nəticələrə gəlmək qismət oldu.

Müvəffəqiyyəti verən ancaq Allahdır.

---

491 Bax. Abdulaziz Bayındır, Doğru Bildiğimiz Yanlışlar, s. 369 vd.

492 Bayındır, a.ç.ə. səh., 399 və digərləri







*34-cü mövzu*

*FAİZ*



Uca Allah belə buyurur:

*“Faiz (sələm) yeyənlər şeytanın arxasınca düşüb aqlını aldığı kimsənin davranışından fərqli davranış göstərməzlər. Bu onların: “Alış-veriş də faizli fəaliyyət kimidir!” - demələrinə görədir. Allah alış-verişi halal, faizli fəaliyyəti haram etmişdir. Hər kimə Rəbbindən bir nəsihət çatdıqdan sonra faizə son qoyarsa, keçmişdə olanlar onundur. Onun işi Allaha aiddir. Hər kim də faizçiliyə təkrar qayıdarsa, onlar Odun yoldaşı olur, davamlı orada qalacaqlar”* (“Bəqərə” surəsi, 2/275).

Faiz bərcdan əldə edilən gəlirə deyilir. Mallar ya alış-veriş, ya da bərc şəklində dəyişdirilir. Dəyişdirilən iki malın biri digərindən bir qədər fərqli olduqda, bu, alış-veriş olur. Pul verib çörək almaq da belədir. Onun nağdı da olur, müəyyən müddətə veriləni də. Aralarında fərq olmayan mallar yalnız müəyyən müddətə dəyişdirilir. Bir qədər buğda verib sonra eyni xüsusiyyətlərdə bir qədər buğda almaq da belədir. Buna bərc deyilir. Alış-verişdən gəlir əldə edilir. 30 qəpiyə alınan çörək, nağd olaraq 40 qəpiyə satıldıqda, 10 qəpik mənfəət əldə edilir. Bərcun nağdı olmur. Heç kim qarşılığını dərhal ödəmək üçün bərc almır. Bərcdə nə verilibsə, sonra ona bərabər dəyər alınır. Çox şeyi şərt kimi irəli sürmək faizdir. Bərcə bənzər hallarda da vəziyyət eynidir. Allahın Elçisi əleyhissalam “Faiz yalnız bərcdə olur”,<sup>493</sup> - demişdir. Buna görə də bərcdən gəlir əldə etməklə bağlı hər əməliyyat faizli əməliyyatdır.

Bərcdən gəlir əldə etmək ayrı, mal alış-verişi ayrıdır. “Alış-veriş də eynilə faizli fəaliyyət kimidir” deyənlər şeytanın aqlını aldığı şəxs kimi davranırlar. Alış-verişlə faizi eyni hesab etmək çox böyük səhvdir.

100 qızıl pulu bir ay müddətinə 101 qızıl pula qarşılıq bərc verən onu bərc alanın malı içində artması üçün verir. Bu, aşağıdakı ayənin bildirdiyi əməliyyatdır:

*“İnsanların var-dövləti sayəsində artması üçün faizə verdiyiniz şey Allahın yanında artmaz”* (“Rum” surəsi, 30/39).

---

493 Darimi, Cadu, 42

Faiz olmaması üçün borc verilən əsas malı, yəni, 100 qızıl pulu almaq, qalan 1 qızıl pulu almamaq lazımdır. Bu, aşağıdakı ayənin hökmüdür:

*“...Əgər tövbə etsəniz, sərmayəniz sizindir. Beləliklə, nə siz haqsızlıq edərsiniz, nə də sizə zülm olunar”* (“Bəqərə” surəsi, 2/279).

İslamdan əvvəlki ərəblər üçün “cahillik dövrünün ərəbləri” ifadəsi işlədilir. Onlar borc verdikləri zaman əsas mala toxunmadan, hər ay müəyyən gəlir əldə etmək şərtilə verirdilər. Müddəti sona çatdıqda, verdikləri borcu istəyirdilər. Əgər borclu ödəyə bilməsə, yeni faiz artıraraq müddəti uzadırdılar.<sup>494</sup> Borc müəyyən müddətə verilən satışdan yaranıbsa, ödəmə vaxtı çatdıqda, borcludan soruşurdular: “Borcunu ödəyəcəksən, yoxsa artıracaqsan?” Bu zaman o ya ödəyir, ya da borca bir qədər əlavə ilə müddəti uzadırdılar.<sup>495</sup>

Quran faizin hər növünü qadağan etmiş, borcunu vaxtında ödəyə bilməyənlərlə bağlı belə bir hökm qoymuşdur:

*“Borclu darlıqdadırsa, narahatçılığı aradan qalxana kimi gözləyin. Bağışlamağınız sizin üçün daha xeyirlidir. Bunu bir bilsəydiniz”* (“Bəqərə” surəsi, 2/280).

Bu ayələrin nazil olmasına səbəb kimi qəbul edilən hadisələr bunlardır:

Saqif qəbiləsindən Amr b. Umeyrin dörd oğlu Məsud, Abdulyeyley, Həbib və Rabia Məkkədə olan Bəni-Mahzundan Muğirə oğullarına borc verirdilər. Muhəmməd əleyhissalam Taifi fəth etdikdə (hicrətin 8-ci ili) bu qardaşlar müsəlman oldular. Daha sonra Muğirə oğullarından faiz borclarını istədilər. Bu hadisə aşağıdakı ayənin nazil olmasına səbəb oldu:

*“Möminlər! Əgər inanansınızsa, Allahdan çəkinin, faizdən geridə nə qalıbsa, onu almayın.*

494 Fəxrəddin ər-Razi, ət-Təfsirul-kəbir, c. VII, s. 91

495 İbn Ruşd, Muqaddimat (əl-Mudəvvənətul-kubra ilə birgə) Matbaai-Xayriyyə, 324/1906, c. III, s. 18.; İbnul-Arabi, Əbu Bəkr Muhəmməd b. Abdillahi, Ahkamul Quran, Misir 1976, c. I, s. 241, İbnul-Arabi burada borcla alış-verişdən yaranan borcdan bəhs edir. Yuxarıya bu yazılıb.

*Bunu etməsəniz, bilin ki, Allah və Elçisi tərəfindən bir müharibə ilə üzləşmişsiniz. Tövbə etsəniz, sərmayəniz sizindir. Nə siz haqsızlıq edərsiniz, nə də haqsızlığa məruz qalarsınız”* (“Bəqərə” surəsi, 2/278-279).

Bundan sonra bu dörd qardaş dedi: “Biz tövbə edib Allahın əmrinə tabe oluruq. Bizim Allah və Rəsulu ilə döyüşə gücümüz çatmaz”.

Faizdən imtina edərək yalnız əsas mallarını almağa razı oldular və Muğirə oğullarından əsas mallarını istədilər. Onlar darda olduqlarını bildirərək dedilər: “Məhsullar yetişənə qədər bizə möhlət verin”. Dörd qardaş möhlət vermək istəmədilər. Bu hadisə də aşağıdakı ayənin nazil olmasına səbəb oldu:

*“Əgər borclu çətin vəziyyətdədirsə, vəziyyəti düzəlməyə qədər ona möhlət verin. Bağışlamağınız sizin üçün daha xeyirlidir. Bunu bilsəydiniz...”* (“Bəqərə” surəsi, 2/280).<sup>496</sup>

### **34.1. Faizin ətrafında mühafizə halqası**

Allahın Elçisi qızıl, gümüş, arpa, buğda, xurma və duzun bəzi satış formalarını da faizli əməliyyat hesab etmişdir. Əbu Said əl-Xudrinin (r) bildirdiyinə görə o, belə demişdir:

“Qızılın qarşılığında qızıl, gümüşün qarşılığında gümüş, buğdanın qarşılığında buğda, arpanın qarşılığında arpa, xurmanın qarşılığında xurma, duzun qarşılığında isə duz eynisi eynisinə və nağd olur. Kim artırsa və ya bundan artığını istəsə, faizə yol verir. Bu məsələdə həm alan, həm də verən eynidir”.<sup>497</sup>

Bir malın öz növü ilə dəyişdirilməsi daha çox borcda olur. İnsanlar borca alış-veriş görünüşü verərək faiz qadağasını pozacaqlarına görə Allahın Elçisinin sözləri faizin ətrafında müəyyən mühafizə halqası yaratmışdır. Çünki o malların hamısı borc verilə bilən mallardır.

Hədislərin bağladığı faiz qapılarını və yaratdığı mühafizə halqalarını görməyə çalışaq.

496 Burada qeyd edilən hadisə üçün bax. Faxruddin ər-Razi, c. VII, s. 106-110; Elmalılı Hamdi Yazır, Hak dini Quran Dili, x. I, s. 972.

497 Muslim, MUSAQAT, 82.

### ***34.1.1. Altı malı öz növündən olan malla nağd dəyişdirmə***

Qızıl, gümüş, buğda, arpa, duz və xurmanı öz növündən olan malla dəyişdirərkən dəyişikliyin nağd olması mühüm şərt hesab edilmişdir. Buna əsasən, 10 qızıl pulu müəyyən müddətə 11 qızıl pula satmaq faizli əməliyyatdır. Bu, çox əhəmiyyətlidir. Çünki buna satış deyilsəydi, faizli borclar satış formasında verilərdi. Bu vəziyyətdə 100 manatı sonradan veriləcək 110 manat qarşılığında borc vermək faiz, lakin onu müəyyən müddətə 110 manat qarşılığında satmaq ticarət hesab edilərdi.

### ***34.1.2. Altı malı öz növündən olan malla bərabər dəyişdirmə***

Hədis altı malı öz növündən olan malla nağd dəyişərkən miqdarların bərabər olmasını mühüm şərt hesab etmişdir. Buna görə 10 ədəd qızıl pulu verib nağd 11 ədəd qızıl pulu almaq faizli əməliyyatdır. Allahın Elçisi: “Faiz yalnız borcda olur”<sup>498</sup> dediyinə görə, bununla faizli borc arasında əlaqə yaratdıqda qadağanın əhəmiyyəti ortaya çıxır.

Faiz qoyanın əsas istəyi verdiyi 10 qızıl pulun qarşılığında 11 qızıl pul borc verən vəziyyətinə gəlməkdir. Bu əməliyyatı düzgün yolla edirsə, onu borca çevirmək çətin deyildir. Məsələn, əvvəl 11 qızıl pulu borc verir, bunun üçün lazımı təminatları alır, sonra başqa 10 qızıl pulun qarşılığında borclu şəxsə olan 11 qızıl pulu alır. Bu iki əməliyyat nəticəsində o, 10 qızıl pul verən, 11 qızıl pul borc verənə çevrilir. Xoşagəlməz vəziyyətin yaranmaması üçün bu əməliyyat ya sənəd üzərində baş tutur, ya da sələmçinin güvəndiyi insan borc götürənə vəkil olub əməliyyatları həyata keçirir, bunun da qurumları yaranır. Lakin bu mallar öz növündən olan malla dəyişdirildikdə qarşılıqlarının bərabər miqdarlarda olması şərti bu qapını bağlamışdır.

Belə ki, bir neçə əsr əvvəl borc əməliyyatlarında borc verənə qanuni mənfəət əldə etmək üçün “muameleyi-şəriyyə” adlandırılan nümunəvi satış təşkil edilirdi. Məsələn, borc alacaq tərəf bir ma-

498 Muslim, Musaqat, 102, Nəσαι Buyu, 50

lını, borc verəcək insanın qarşısına qoyur və “Bunu sənə 10 qızıl pula satdım” deyir. O isə onu təhvil alır və pulu ödəyirdi. Sonra ona: “Bu malı mənə qarşılığını bir il sonra ödəməyim şərtilə 11 qızıl pula sat” deyir, o da satırdı. Beləliklə, o, alış-veriş görünüşü altında 10 qızıl pul qarşılığında bir il müddətinə 11 qızıl pul borc götürürdü. Bunun bir çox üsulu vardır.

Osmanlı dövründə qurulan banklardan Təhlükəsizlik Sandığındakı bir cib saati kredit götürənlərin ödəyəcəkləri faizi qanuniləşdirmək üçün hər gün dəfələrlə satılır, sandığa hədiyyə edilirdi.<sup>499</sup> Əgər yuxarıdakı qadağa olmasaydı, bu dəfə cib saati əvəzinə bankda bir işçi saxlanılar, bu şəxs kredit götürəcək insan üçün əvvəlcədən qeyd edilən əməliyyatları tamamlayar, ona 11 qızıl pul borc yazar, sonra ona 10 qızıl pul verərdi.

### **34.1.3. Borc verilən yaxın növləri dəyişmə**

Allahın Elçisi belə demişdir:

*“... Bu növlər müxtəlif olsa, nağd olması şərtilə istədiyiniz kimi sata bilərsiniz”.*<sup>500</sup>

Bununla bağlı hədislərdə müxtəlif növ olaraq, eyni növdən qızılla gümüş, buğda ilə arpa sayılmış, fərqli növlərdən olan xurma və duza yer verilməmişdir. Allahın Elçisi belə buyurub:

*“Gümüşün qarşılığında qızıl əldən-ələ satıldığı zaman gümüşün çox olmasında heç bir zərər yoxdur. Lakin bu, kredit kimi verilə bilməz. Arpanın qarşılığında buğda əldən-ələ satıldıqda, arpanın çox olmasında zərər yoxdur, lakin bu, kredit verilə bilməz”.*<sup>501</sup>

Qızılla gümüş və buğda ilə arpanı bir-birilərinin yerinə qoymaq olar. Bunların qiymətləri arasında uzun müddət mühüm dəyişiklik hesab edilməyən nisbətlər vardır. Bu malların dəyişdirilməsində nağd şərti faizə açılacaq qapını da bağlamışdır.

Məsələn, 1 dinar 10 dirhəm dəyərinədirsə, 100 dinar<sup>502</sup> 1000 dirhəm

499 Bu məlumat keçmiş İstanbul müftisi Səlahəddin Kayadan götürülüb.

500 Muslim, MUSAQAT, 81

501 Əbu Davud Buyu, 12

502 Dinar qızıl pula, dirhəm isə gümüş pula verilən addır.

qiymətində olur. Bunları müəyyən müddətə dəyişdirmək qadağan edilməsə, sələmçi əlindəki 1000 dirhəmi bir il sonra ödənəcək 120 dinarın qarşılığında satır və alış-veriş pərdəsi altında 20% faizli borc əməliyyatı həyata keçirir. Həmin şey arpa və buğdaya da aiddir.

Bu hədis türk lirəsi və ya manat verib qarşılığında müəyyən müddətə valyuta almağın yolunu da bağlamışdır. Məsələn, 1000 Amerika dollarının bugünkü qiyməti qədər türk lirəsi və ya manat verib bir il sonra ödəmək üçün 1200 Amerika dolları alın bilməz. Çünki bunlar bir-birilərinin yerinə keçən şeylərdir. Yuxarıdakı hədislərdən bunun faiz olacağını başa düşmək çətin deyildir.

#### **34.1.4. Fərqli pulları gündəlik qiymətlə dəyişdirmək**

Abdullah b. Ömər dedi ki, Bəqidə dəvə satırdım. Dinarın qarşılığında satır, əvəzinə dirhəm alırdım, dirhəmin qarşılığında satır, əvəzinə dinar alırdım. Rəsulullahın yanına gəldim, Hafsanın evindəydi. *“Ey Allahın Elçisi, icazənlə bir şey soruşmaq istəyirəm. Mən Bəqidə dəvə satıram. Dinar qarşılığında satıb yerinə dirhəm alıram. Dirhəm qarşılığında satıb yerinə dinar alıram. Onun qarşılığında onu alır, bunun qarşılığında bunu verirəm”*, - dedim. O buyurdu:

*“Gündəlik qiymətlə almağında heç bir zərər yoxdur. Aranızda bir şey qoyaraq getməməyiniz kifayətdir”*.<sup>503</sup>

Buna əsasən, qızılla gümüşü həmin günün qiymətilə dəyişmək lazımdır. Əgər belə olmasaydı, faiz qadağası yenə pozulardı. Məsələn, 1 dinar 10 dirhəm qiymətində olarkən sələmçi əvvəl 11 dinar borc verər, lazımı təminatları alar, sonra isə əlindəki 100 dirhəmi borcluda olan 11 dinarın qarşılığında satardı. Bu iki əməliyyat nəticəsində o, alış-veriş görüntüsü altında 10% faizli borc vermiş olardı. Bunun qanuni qurumları da yaradıla bilərdi. Lakin qarşılıqları günün qiymətilə dəyişdirmə şərti bu qapını bağlamışdır. Beləliklə, hədislər alış-veriş adı altında faizli borca açılan bütün qapıları bağlayır.

503 Əbu Davud Buyu, 14; Nəsai Buyu, 50



## 34.2. Məzhəblərin üsul səhvləri

Məşhur dörd məzhəb faizi alış-verişdən və borcdan yaranan faiz olaraq iki yerə ayırmış, sistemlərini alış-verişdən yaranan faiz, yəni qızıl, gümüş, buğda, arpa, xurma və duz satışı ilə bağlı hədislər üzərində qurmuşlar. Borc faizi isə faiz və mübadilə bölmələrində deyil, borc və sülh bölmələri içində çox qısa şəkildə qeyd edilmişdir. “Allah alış-verişi halal, fazili fəaliyyəti haram”<sup>504</sup> etdiyi halda, fəqihlərin (müsəlman hüquqçuların) faizi nə üçün alış-verişin bir bölməsi hesab etdiklərini başa düşmək çətindir.

Faiz əməliyyatını altı maddənin bəzi alış-veriş formalarından asılı olaraq sistemləşdirən məzhəblər onun bu maddələrlə məhdudlaşmayacağını bildiklərinə görə bununla bağlı hədislərdən faiz əməliyyatına səbəb olacaq xüsusiyyətlər (“riba” səbəbləri) çıxararaq qiyas yoluyla faizin çərçivəsini genişləndirmiş, həmin məzhəblər öz sistemləri daxilində də ziddiyyətə düşmüşlər.

Hənəfilər iki şeyi faiz səbəbi hesab etmişlər. Bunlar “miqdar” və “növ”dür. “Miqdar” çəki və həcmdən ibarətdir. “Növ”ün faiz səbəbi olduğu hədislərdəki “Qızılın qarşılığında qızıl, buğdanın qarşılığında buğda...” sözlərinə görə deyilir. “Miqdar” isə hədislərdə qeyd edilən “oxşarı oxşarına” ifadəsindən götürülmüşdür. “Miqdar”ın hədislərdən necə əldə edildiyi belə izah olunur:

“Miqdar” sayılan mallarda ədəd, çəkilən mallarda çəki vahididir.<sup>505</sup> Hədisdə qeyd edilən “buğdaya buğda” deyilməsi, “buğdanın qarşılığında buğda satışı...” mənasına gəlir. Bir buğda dənəsi də buğdadır. Onu heç kim sata bilməz, satsa da alan olmaz. Çünki bu heç nəyə yaramır. O zaman bununla istər-istəməz işə yarayacaq<sup>506</sup> ölçüdə buğda satışının nəzərdə tutulduğu aydın olur. Bunun satılacaq mal olması da çəki ilə bilinir. Beləliklə, bu mallardakı çəkiyə (buşel) vurulma xüsusiyyəti hədisin göstərməsilə müəyyən edilir.

Allahın Elçisinin “Qızılın qarşılığında qızıl” sözü də belədir. Qı-

504 Bəqərə surəsi, 2/275

505 əs-Sərahsi, əl-Məbsut, c. XII, s. 113

506 Sərahsidə mutəqavvim şəkildə qeyd edilən söz “işə yarayan mal” kimi tərcümə edilib. Mutəqavvim mal, istifadəsi qadağan edilməyən və əldə edilən maldır.

zıl tozuna da qızıl deyilir. Lakin onu heç kim satmır. Çəkilə bilən qızıl satılır. O zaman çəkilmə xüsusiyyətinə hədis dəlil olur. Allahın elçisi sanki belə demişdir: “Çəkilən qızılın qarşılığında qızıl, ölçülən buğdanın qarşılığında buğda”...<sup>507</sup>

Hədislərdə bu ifadə də vardır: “Bu növlər fərqli olsa, nağd olması şərt ilə istədiyiniz kimi sata bilərsiniz.”<sup>508</sup> “Buradan da növləri eyni olub çəki vahidləri fərqli olan və ya ölçülüb çəkildiyi halda növləri fərqli olan iki malın bir-birilə dəyişdirilməsinin nağd olmasının mühüm şərt kimi irəli sürüldüyü aydın olur.

Buna əsasən, filiz verib dəmir çubuq almaq tələb edilirsə, hər iki dəmir eyni çəkiddə olmalı, dəyişdirilmə nağd olmalıdır. Əks halda, bu, faizli əməliyyat olar. Dəmirin qarşılığında mis almaq tələb edildikdə, hər iki qarşılığı nağd ödəmək kifayət edir. Çünki bunların hər ikisi ölçü ilə alınıb-satılan mallardır. Növləri fərqli olduğuna görə biri digərindən çox olsa da bu mal mübadiləsi borc formasında ola bilməz. Əks halda faizli əməliyyat olar.

Bu prinsipə əsasən, qızıl və ya gümüş pulu (nuqud) verib çəkilməli malı borc almaq faizli əməliyyat hesab edilməlidir. Çünki qızıl və gümüş çəki ilə alınıb-satılır. Lakin hənəfilər bunu doğru hesab edir və səbəblərini belə izah edirlər:

1. Qızıl və gümüşdən olan dinar və dirhəmlərlə çəki ilə alınıb-satılan digər mallar arasında görünüşdə fərq vardır. Çünki dinar və dirhəmlər “sancat”<sup>509</sup> adlanan çəki vahidlərilə, digər mallar isə “mən”lə<sup>510</sup> ölçülür.

2. Bunlar arasında görünməyən (mənəvi) bir fərq daha vardır. Dinar və dirhəmlər təyinlə müəyyən olunurlar. Lakin digər mallar “tayinlə taayyun”<sup>511</sup> olunurlar.

507 əs-Sərəhsi, əl-Məbsut, c. XII, s. 113

508 Muslim, Mosaqat, 181

509 Daşdan hazırlanmış çəki vahidi.

510 “Mən” 260 dirhəmlə ölçüdür. (Ö. N. Bilmen, Kamus, c. IV, s. 126) Bir şəri dirhəm 2.975 qr olduğuna görə təxminən 774 qr-lıq çəkiddir.

511 “Tayinlə taayyun” müəyyən edilən bir şeyin özü deməkdir. Alıcı hansı mala görə danışsınsa, onu alır, onun əvəzinə başqası verilə bilməz. Çünki mallar tayinlə taayyun edir. Lakin alıcı satıcıya göstərdiyi pulun əvəzinə eyni dəyərde başqa pul verə bilər. Məsələn, satıcıya 10 lirəlik kağız pul göstərdiyi halda, onun əvəzinə 10 ədəd 1 lirəlik verə bilər. Satıcı onu 10 lirəni verməyə məcbur edə bilməz.

3. Aralarında qiymətləndirmə (hökm) baxımından da fərq vardır. 1 manatın qarşılığında 12 mən dəmir alınsa, dəmiri satıcı, dinarı isə alıcı digərinin görmədiyi yerdə çəksə, təhvil aldıqdan sonra qızillar yenidən çəkilmədən satıla bilər,<sup>512</sup> lakin dəmiri ölçü ilə satmaq üçün müştəri onu yenidən çəkməlidir.

Bir halda ki, arada bu qədər fərq vardır, o zaman çəkilən digər mallarla pullar çəkiddə hər cəhətdən şərikin olurlar.<sup>513</sup>

Həm qızıl və gümüşün çəki ilə satılmasına əsaslanaraq çəkini (vəzn) faiz səbəbi qəbul etmək, həm də onları digər mallarla dəyişərkən bu səbəbə əməl etməmək tam ziddiyyətdir. Hənəfilər ölçünü faiz səbəbi qəbul etməyib belə deməliydilər: Qızıl və gümüş çəki ilə alınıb-satılsa da, çəki ilə satılan digər mallardan görünüş, mənəvi və hökm baxımından fərqli olduqlarına görə bunlarda olan çəkmə xüsusiyyəti, yəni çəki faiz səbəbi ola bilməz.

Çəki faiz səbəbi olmadıqda, istər-istəməz ölçü faiz səbəbi olmur, iki səbəbdən biri sayılan “miqdar” da faiz səbəbi hesab edilmir. Bu isə hənəfilərin alış-verişə əsaslanan faiz sistemini tamamilə çökdürəcəkdir.

Həmin tənqid hənbəliyə də aiddir. Hənbəliyə bir tərəfdən belə deyirlər: *“Əgər qızıl və gümüşdə faiz səbəbi çəki (vəzn) olsaydı, o zaman çəkilən malları bunlarla qarşılıqlarını sonra vermək şərt ilə almaq doğru olmazdı. Çünki bu əməliyyatın haram olması üçün sələmin iki səbəbindən biri kifayətdir”*.<sup>514</sup>

Onlar həm bunu deyir, həm də Hənəfilə kimi çəkini faiz səbəbi qəbul edirlər. Nə böyük ziddiyyət!

Malikilər hədislərdəki arpa, buğda, xurma və duza baxaraq faizin yalnız əsas qida maddəsi olub saxlanılan və ya qida maddələrinə dad verən şeylərdə olacağını bildirmişlər. Bunlar öz növlərilə dəyişdirildiyi zaman miqdarların bərabər, mübadilənin nağd olmasının zəruriliyini, fərqli növdən olan qidalarla dəyişdirildikdə isə

512 Çünki qızıl pullar artıq basıldığına görə çəkisi və əyarı bəllidir.

513 Bax, Hidayə, Fəthul-qadir və Babərtinin Hidayə şərhləri, c V, s. 274 vd.

514 İbn Qudamə, əl-Muğni c. IV, s. 138.

miqdarlarda bərabərlik şərtinin irəli sürülməyəcəyini, yalnız mübadilənin nağd olmasının zəruri olduğunu demişlər.

Bu fikir alış-verişlə faizli əməliyyatı bir-birindən ayıran ayəyə zidd olsa da, öz daxilində əsaslıdır. Çünki arpa, buğda və xurma əsas qidalardan olub saxlanılan xüsusiyyətləri vardır. Duz da qidalara dad vermək üçün işlədilir.

Toplanıb-toplanmamasından asılı olmayaraq, bütün qida maddələrinin barter yolu ilə qarşılıqlı dəyişdirilməsilə hər növ əşyanın öz növü ilə barter yolu ilə birə iki qarşılığında dəyişdirilməsi “ribən-nəsiə”<sup>515</sup> sayılmışdır. Belə ki, bunun öz sistemlərində də hər hansı əsası yoxdur.

Şafiilərin fikrincə, “riba” sözü “mucməl”, yəni bağlıdır. Onu Rəsulullah izah etmişdir.<sup>516</sup> Onların izahat adlandırdıqları altı malın satışı ilə bağlı hədislərdir.

Şafiilər belə deyirlər: *“Faiz böyük günahların ən böyüyüdür. Bütün dinlərdə faizin haram buyurulduğu deyilir. Allah öz kitabında faizə əl atandan başqa heç bir üsyankara döyüş elan etməmişdir. Faizin haramlığı “taabbudi”dir, faizli əməliyyat səbəbi kimi görünən hər şey yalnız onun səbəbi deyil, hikməti olur”*.<sup>517</sup>

“Taabbudi” demək, illəti, yəni əsas səbəbi aydın olmayan, lakin qul olma zərurəti kimi əməl edilən əmr və ya qadağa deməkdir.<sup>518</sup> Səbəbi aydın olmayan bir şeylə müqayisə aparıla bilməz. Lakin bu söz heç deyilməmişcəsinə faiz əməliyyatının iki səbəbinin olduğunu, bunların “tumiyyət” (qida maddəsi) və “səmənyyət”dən<sup>519</sup> (qızıl və gümüşdən) ibarət olduğunu bildirmiş və sistemlərini bu iki səbəb üzərində qurmuşlar. Bu məntiqi başa düşmək həqiqətən çox çətinidir. Faizin haramlığını Allah buyurubsa, bu səbəblər haradan çıxır? Əgər bu səbəblər varsa, nə üçün “taabbudi” deyilir?

515 İbn Ruşd, Muqaddimat, c. III, s. 49-51.

516 Fəxrəddin ər-Razî, Təfsir, c. VII, s. 99.

517 İbn Həcər əl-Heysəmi, Havaşi əş-Şirvani və İbn Qasim əl-Abbadî ala Tuhfətül-muhtac bi şərhil-minhac, İstanbul tarixsiz., c. IV, s. 272-278.

518 Bax, Şirvani, Tuhfətül-muhtac haşiyəsi, c. IV, s. 272, Riba bəhsi.

519 İbn Həcər əl-Heysəmi, c. IV, s. 273.

İbn Abbasın rəyayətinə əsasən, faizi qadağan edən ayələr Quranaın ən son nazil olan ayələridir. Peyğəmbərimiz Vida xütbəsində cahillik dövrünün faizinin aradan qaldırıldığını elan etdiyinə görə ayələr bu zaman nazil olmalıdır.

Həcc qəməri təqvimin 12-ci ayı olan zilhiccə ayında olur. Bu ayın 9-cu günü Ərəfata çıxırlar. Vida həcci hicrətin 10-cu ilində olmuşdur. Vida xütbəsi Nəbimizin bu əsnada Ərəfatda etdiyi çıxışıdır. O, Hicrətin 11-ci ilinin 3-cü ayı olan rəbiuləvvəlin 12-də bazar ertəsi səhəri vəfat etmişdir.<sup>520</sup> Faizin qalxdığını elan etməsindən vəfatına qədər 3 qəməri ay və 3 gün keçmişdir. Rəsulullah Vida xütbəsində belə demişdir:

*“Cahiliyyə dövrünün faizi aradan qaldırılmışdır. İlk olaraq bizim faizimizi, (əmin) Abbas b. Abdulmuttalibin faizini aradan qaldırırım. Onun hamısı aradan qaldırılmışdır”*.<sup>521</sup>

Burada aradan qaldırılan hamının bildiyi faizdir. Bu səbəbdən, heç kim bununla bağlı sual vermək ehtiyacı hiss etməmişdir. Nəbimizin qoyduğu altı malla bağlı qadağanın mövzunun əsasını təşkil etmədiyi, faiz qadağasının ətrafında müəyyən qoruma divarı yaratdığı bu hədisdən də aydın olur.

---

520 Safiyyur-Rahman əl-Mubarəkfuri, ər-Rahiql-maxtum, s. 431.

521 Əbu Davud, Mənasıq, 57.



*35-ci mövzu*

*RÜŞVƏT*





Uca Allah belə buyurur:

*“İnsanların mallarından bir hissəsini, günaha bataraq, bilə-bilə yemək üçün o mallarla səlahiyyətli şəxsləri ələ almağa çalışmayın”* (“Bəqərə” surəsi, 2/188).

Rüşvət “rişə” sözündən götürülüb. “Rişə” “ip” deməkdir.<sup>522</sup> Rüşvət ipi vedrəyə bağlayıb quyunun suyunu əldə etməyə bənzəyir. Rüşvət alan vedrə kimidir. Rüşvət verən ondan istifadə edərək haqqı olmayan malı əldə edir.

Ayə rüşvəti iki şərtə əsaslandırmışdır:

1. Başqasının malını qəsdən haqsız olaraq yemək məqsədi.
2. Bu məqsədə nail olmaq üçün səlahiyyətli şəxslərə mal vermə prosesi.

İnsan öz haqqını almaq üçün səlahiyyətli şəxsə mal verirsə və bu zaman səlahiyyətli şəxs heç nə gözləmədən vəzifəsini yerinə yetirib, verilən mal hədiyyə olur. Əgər o, vəzifəsini haqqı olmayan bir malı almaq şərti ilə yerinə yetirib, həmin mal alan üçün rüşvət olsa da, verən üçün rüşvət deyildir. Çünki verən bir haqqını almaq üçün vermək məcburiyyətində qalmışdır.

Məsələn, ev tikmək üçün lazım olan bütün işləri başa vurduğu halda, əlaqədar orqandan haqqı olan icazəni ala bilməyən insan rüşvət vermək məcburiyyətində qalırsa, bu zaman verənə deyil, alana haram olur. Lakin bu, başqasının haqqını almaq üçün olduqda, hər ikisinə haram olur.

---

522 Qamus tərcüməsi, وشى mad.



*36-cı mövzu*

*OVÇU CƏMİYYƏT*



Uca Allah belə buyurur:

*“Bir vaxt siz belə dediniz: “Ey Musa! Biz eyni cür yeməklərə dözməyəcəyik. Ona görə də bizim üçün Rəbbinə bizə yerin bitirdiklərindən –tərəvəzindən, xiyarından, sarımsağından, mərciməyindən və soğanından yetirməsi üçün yalvar!” O da belə demişdi: “Siz üstün olanın daha aşağı olanla əvəz olunmasını istəyirsiniz? Şəhərə girin! Orada istədiyinizi taparsınız!”*

*Onlara zəlillik və əlacsızlıq üz verdi. Onlar təkrar Allahın qəzəbinə düşər oldular. Bəli, bu ona görə idi ki, onlar Allahın ayələrini görməzliyə vurur, nəbilərini haqsız yerə öldürürdülər. Bu həm də onların üsyan etmələri və həddi aşdıqlarına görə idi”* (“Bəqərə” surəsi, 2/61).

“...Üstün olanın daha aşağı olanla əvəz olunması...” qidaların müqayisə olunması kimi şərh edilmişdir. Bizim fikrimizcə, burada müqayisə edilən əkinlə məşğul olan cəmiyyətlə ovçu cəmiyyətidir. Çünki ayədə qeyd edilən istəklər yəhudiləri əkinçiliklə məşğul olan cəmiyyətə çevirir. Halbuki çörək və bildirçin ovu onları ovçu cəmiyyətinə çevirmişdi. Belə cəmiyyətlər daim ov axtarıqlarına görə çox səyahət edir, yeni şeylər öyrənməyə həvəsli olur, təhlükəsizliklərini də ən yüksək səviyyədə təşkil edirlər.

Torpağa bağlı olanların dünyaları torpaqları ilə məhdudlaşır. Onlar inkişafı təqib etmir, asanlıqla qarət olunurlar. “Yerin bitirdiklərindən –tərəvəzindən, xiyarından, sarımsağından, mərciməyindən və soğanından” seçənlərə “...zəlillik və əlacsızlığın üz vermə”sinin səbəbi bu olmalıdır. Çöldə qalan yəhudilər isə Caluta qalib gələrək böyük uğur əldə etmişdilər.

Bugünkü yəhudilərdə də əsasən ovçu cəmiyyəti xüsusiyyəti müşahidə edilir. Ov alətləri artıq pul, ən çox diqqət göstərdikləri isə iqtisadi dəyəri olan işlərdir. Dünyanın harasında mühüm iqtisadi dəyər varsa, onları orada görmək mümkündür.

Musa əleyhissalam onların tələb etdikləri qidaları dəyərsiz qəbul etmədi, “Şəhərə girin! Orada istədiyinizi taparsınız!” dedi. Yəni, istədiyiniz qidaları əldə etmək üçün əkinçiliklə məşğul olmaq vacib deyil. “Hansı şəhərə girsəniz, onları tapacaqsınız” dedi. Beləliklə, onları əkinçilik əvəzinə ticarətə də təşviq edirdi.



*37-ci mövzu*

*CƏZA HÜQUQU  
PRİNSİPLƏRİ*





Uca Allah belə buyurur:

*“Kim sizə qarşı hücum edərsə, siz də ona qarşı onun hücumu qədər hücum edin. Allahdan çəkinin. Bilin ki, Allah çəkinənlərlə bərabərdir”* (“Bəqərə” surəsi, 2/194).

Allahın Elçisi əleyhissalam Vida xütbəsində belə dedi:

- Ey insanlar! Bu gün hansı gündür?
- Haram (toxunulmaz) gün, -deyə cavab verdilər.
- Bu şəhər hansı şəhərdir? -dedi;
- Haram (toxunulmaz) şəhər, -dedilər.
- Bu ay hansı aydır? -dedi;
- Haram (toxunulmaz) ay, -dedilər.

Dedi ki: “Bax, sizin qanlarınız, mallarınız və özəl həyatınız (namusunuz) da eynilə bu gününüzün bu ayda və bu şəhərdə toxunulmazlığı kimi toxunulmazdır. Bu sözü bir neçə dəfə təkrarladı, sonra başını qaldıraraq dedi: “Ey Allahım! Təbliğ etdim?”<sup>523</sup>

Can toxunulmazlığı, mal toxunulmazlığı və özəl həyatın toxunulmazlığı... Bunlara qarşı hücum olanda, təcavüz edildikdə, təcavüz edənə qarşı etdiyinə bənzər təcavüz haqqı yaranır. Təcavüz verilən zərərin aradan qaldırılmasından sonra baş verir. Beləliklə, təcavüz edən etdiyi günaha bənzər cəzaya layiq görülür. Bu, cəza hüququnun əsas prinsipidir. Bu üç ayə aşağıdakı prinsipi vurğulayır:

*“Əgər cəzalandırmaq istəsəniz, sizə nə cəza verilərsə, siz də eynilə cəza verin. Əgər səbr etsəniz, bu, səbr edənlər üçün daha xeyirlidir”* (“Nəhl” surəsi, 16/126).

*“Bu belədir. Hər kim verilən cəzanın əvəzində eyni cür cəza versə, sonra yenə də hücumə məruz qalsa, Allah ona mütləq kömək edəcəkdir. Həqiqətən, Allah əfv edəndir, bağışlayandır!”* (“Həcc” surəsi, 22/60).

---

523 Buxari, Həcc, 132.

*“Pisliyin cəzası onun özü kimi pislikdir. Amma kim bağışlasa və barışsa, onun mükafatı Allaha aid olar. Həqiqətən, Allah, zalımları sevmir”* (“Şura” surəsi, 42/40).

Hər cinayətin axirət yönü də vardır. Axirətdə cəza çəkməmək üçün tövbə etmək lazımdır. Uca Allah belə buyurur:

*“Kim pis bir iş görərsə və ya özü özünə zülm edərsə, sonra da Allahdan bağışlanma diləyərsə, Allahın çox bağışlayan, rəhmlisi olduğunu görər”* (“Nisa” surəsi, 4/110).

Bu ümumi prinsiplərdən sonra can, mal və özəl həyatın toxunulmazlığı ilə bağlı ayələr və hədislər vardır. Bunlara qarşı yol verilən günahların cəzaları yuxarıdakı prinsiplərə uyğundur.

### **37.1. Can toxunulmazlığına təcavüz**

Cana təcavüz səhvən olubsa, qanbahası (diyət) və kəffarə, qəsdən olduqda isə qisas və əbədi Cəhənnəm cəzası zəruridir.

#### **37.1.1. Qanbahası və kəffarə cəzası**

Uca Allah buyurur:

*“Bir mömin başqa bir mömini öldürməməlidir. Xəta istisnadır. Kim səhvən bir mömini öldürərsə, bir mömin kölə azad etməli və ölən ailəsinə qanbahası verməlidir. Ailə bağışlayarsa, istisnadır. Əgər ölən mömin sizə düşmən olan camaatdandırsa, onda mömin bir kölə azad etməlidir. Əgər o, sizinlə aralarında müqavilə olan bir camaatdandırsa, onda onun ailəsinə qanbahası verməli və mömin bir kölə azad etməlidir. Kölə tapa bilməyən kəs Allaha tövbəsi üçün iki ay ardıcıl oruc tutmalıdır. Allah bilir və düzgün qərar verir”* (“Nisa” surəsi, 4/92).

Canı Allah verdiyinə görə günah əsas ona qarşı edilmişdir. Kölə ölü kimidir. Onu azad etmək ölünü diriltməyə bərabər olduğuna görə mömin köləni azad etmək verilən zərərin zəmanətidir. Mömin kölə tapa bilməyən iki ay fasiləsiz oruc tutur. Çünki Allah heç kimə gücünün çatmadığı yükü vermir. Bunlar kəffarədir. Kəffarə günahın örtüyüdür, günahı örtür və bağışlanmasına səbəb olur.

Beləliklə, günahkar axirətdə məsuliyyət daşımır.

İnsanı qətlə yetirmək günahına bərabər cəza isə qətlə yetirilənin ailəsinə ödəniləcək qanbahasıdır. Beləliklə, ailə itirdiyi üzvünə görə bir mala qovuşur, düşmənçilik hissləri zəifləyir.

### **37.1.2. Qisas və əbədi cəhənnəm cəzası**

Qəsdən insan öldürmənin cəzası Cəhənnəm əzabıdır. Mömini qəsdən qətlə yetirən xoşbəxtlik haqqını itirir. Bu hökm aşağıdakı ayədə qeyd edilir:

*“Hər kim qəsdən bir mömini öldürərsə, onun cəzası içərisində ölümsüz qalacağı Cəhənnəmdir. Allah ona qəzəblənmişdir, onu lənətlənmişdir və onun üçün böyük bir əzab hazırlamışdır”* (“Nisa” surəsi, 4/93).

Bundan başqa, etdiyi günaha bərabər cəza olmaqla qatilə ölüm cəzası verilir. Bu hökm aşağıdakı ayədə qeyd edilir:

*“Ey iman gətirənlər! Öldürülənlərə görə sizə qisas<sup>524</sup> vacib edildi. Azad kəsə görə azad olandan, köləyə görə kölədən, qadına görə qadından”* (“Bəqərə” surəsi, 2/178).

Qatilin qətlə yetirilməsində son söz qətlə yetirilənin ailəsinindir. Uca Allah buyurur:

*“Allahın toxunulmaz buyurduğu şəxsi haqsız yerə öldürməyin. Kim haqsız yerə öldürülmüşsə, artıq onun varisinə ixtiyar vermişik. Lakin o da qisas aldıqda həddi aşmamalıdır. Çünki ona artıq kömək olunmuşdur”* (“İsra” surəsi, 17/33).

Qətlə yetirilənin ailəsi qatili bağışlaya bilər. Uca Allah belə buyurub:

*“Kim öldürülənin qardaşı tərəfindən bir şey əvəzində əfv edilsə, onda insafla davransın və əvəzi gözəl tərzdə ödəsin. Bu, Rəbbiniz tərəfindən bir yüngülləşdirmə və mərhəmətdir. Bundan sonra kim düşmənçiliyi davam etdirərsə, ona üzücü bir əzab vardır”* (“Bəqərə” surəsi, 2/178).

---

524 Qisas yol verilən günahla verilən cəza arasında bərabərliyi ifadə edir.

Nəbimiz alınacaq qanbahasını belə izah etmişdir:

*“Kim mömini qəsdən qətlə yetirsə, qatil öldürülənin himayəçilərinə verilir. Onlar istəsələr onu öldürər, istəsələr qanbahasını alarlar. Qanbahası otuz “hıqqa”, yəni, dörd yaşı olmuş dişi dəvə, otuz “cəzə”, yəni, beş yaşında dişi dəvə və qırx “xalifa”, yəni, boğaz dəvədir. Bu, qəsdən öldürmənin qanbahasıdır. Tərəflər qarşılıqlı olaraq bir şey üzərində də razılığa gələ bilərlər. Bu, “diyeti-muğallaza”dır”.*<sup>525</sup>

Qatil tövbə edə bilər. Çünki tövbə ilə bağışlanmayacaq günah yoxdur. Uca Allah buyurur:

*“Həddi aşaraq özlərini bitirən qullarıma de ki, Allahın mərhəmətindən ümidinizi üzməyin. Allah bütün günahları bağışlayır. O, çox bağışlayandır, çox rəhmlidir!” Rəbbinizə üz tutun, əzab gəlməmişdən öncə Ona təslim olun. Sonra sizə heç bir kömək olunmaz”* (“Zumər” surəsi, 39/53-54).

*“Rəhmanın qulları Allahla yanaşı başqa tanrını köməyə çağırmaz, Allahın toxunulmaz etdiyi canı, onun haqlı hesab etdiyi bir səbəb yoxdursa öldürməz və zina etməzlər. Bunu edən kimsə məhrumiyyətlə üzləşər. Qiyamət günü onun əzabı qat-qat artırılır və o əzab içində alçaldılmış olaraq ölümsüzləşərlər. Ancaq tövbə edib, inanmış və yaxşı işlər görənlər isə başqa. Allah onların pis əməllərini yaxşı əməllərlə əvəz edər. Allah bağışlayar, rəhm edər!”* (“Furqan” surəsi, 25/68-70).

## **37.2. Mal toxunulmazlığının pozulması**

Buna oğurluq etmə cinayətini nümunə göstərmək olar. Oğru müəyyən sayda olan malı gizlədildiyi yerdən oğurlasa, əli kəsilir. Digər oğruların cəzası fərqlidir.

### **37.2.1. Malı gizlədildiyi yerdən oğurlamaq**

Gizlədildiyi yerdən oğurlanan mal sahibinə qaytarılır. Çünki oğurluq mal əldə etmək üçün yol deyil. Uca Allah belə buyurur:

525 Əhməd b. Hənbəl, Musnəd, c. II, s. 217. “Diyeti muğallaza”, “ağırlaşdırılmış diyet” deməkdir.

*“Mallarınızı aranızda haqsızlıqla yeməyin”* (“Bəqərə” surəsi, 2/188).

Hər hansı malı gizlədildiyi yerdən oğurlayan üç cinayət törətmiş olur: birincisi mal sahibinə, ikincisi ümmətə, üçüncüsü Allaha qarşı... Bu üç cinayətin cəzası günahkarın əlini kəsməkdir. Əl kəsmək cəzasının ibrət xüsusiyyəti vardır. Əli kəsilən oğru ölənə qədər bu işdə ətrafına ibrət olur. Uca Allah belə buyurur:

*“Kişi olsun, qadın olsun, oğruların əllərini kəsin ki, etdikləri əməlin əvəzində cəza Allah tərəfindən “nəkal” olsun. Allah güclüdür, düzgün qərar verir”* (“Maidə” surəsi, 5/38).

“Nəkal” başqasını zəiflədib gücünü sındıran şeyə deyilir.<sup>526</sup> Bu, da cəzanın nümunəvi xüsusiyyətidir. Cinayətkar ələ keçirilmədən təslim olub ağıllı davransa, “nəkal”dan xilas olur, yalnız cəzanı ödəmək məsuliyyəti daşıyır. Uca Allah buyurur:

*“Hər kim haqsızlıq etdikdən sonra tövbə edib düzəlsə, Allah onun tövbəsini qəbul edər. Allah çox bağışlayandır, rəhmlidir”* (“Maidə” surəsi, 5/39).

Onun cəzası oğurladığı malın eynisini verməsidir. Bu hal növbəti bölmədə qeyd olunacaq.

### **37.2.2. Gizlədilməyən malı oğurlamaq**

Allahın Elçisi Muhəmməd əleyhissalama ağacdakı meyvə haqqında sual verildikdə belə dedi: “Ehtiyacı olduğuna görə onu yeyən, lakin ətəyinə yığıb aparmayana qarşı heç nə edilmir. Kim bir şey alıb aparsa, bunu iki qatı ilə ödəyər və bundan başqa ona bir cəza (uqubətə) verilər”.<sup>527</sup>

Ağacda olan meyvəni ətəyinə yığıb aparan üç cinayət edir. Bunun biri meyvənin sahibinə, digəri cəmiyyətə, üçüncüsü isə Allaha qarşıdır. Meyvə sahibinə oğurladığı meyvəni və bir o qədərini ödəyər. Yəni iki kilo meyvə oğurladıqda iki kilo ilə yanaşı daha iki kilo da verər.

526 Mufredât , لکن mad.

527 Əbu Davûd, Luqata, 1.

Bu şəxs mal təhlükəsizliyini aradan qaldırdığına görə cəmiyyət qarşısında cinayətkardır. Bu günahın cəzası səlahiyyətli şəxsin qiymətləndirməsinə həvalə edilmişdir.

### **37.2.3. Tapılan mala sahib çıxmaq**

Allahın Elçisi Muhəmməd əleyhissalam belə demişdir:

“Tapılan dəvə gizlədilsə, həmin dəvəni onun kimi bir dəvə ilə birlikdə vermək lazımdır”.<sup>528</sup>

Buradakı cinayət həmin dəvəyə yiyələnmək cinayətidir. Qaçan dəvəni ələ keçirmək günah olmadığına görə bu insana başqa cəza verilmir.<sup>529</sup>

### **37.3. Özəl həyatın toxunulmazlığının pozulması**

Uca Allah belə buyurur:

*“İsmətli qadınları zinada günahlandırır, sonra dörd şahid gətirə bilməyənlərə səksən çubuq vurun. Onların şahidliyini heç vaxt qəbul etməyin. Onlar əsil yoldan çıxanlardır”* (“Nur” surəsi, 24/4).

Zina cəzası 100 çubuqdur. Hər hansı qadının zina etdiyini iddia edən şəxs bu iddiasını isbat edə bilməsə, töhmət altında qalır və əvvəlki mövqeyini itirir. Cinayəti həqiqətən törətmiş də ola bilər. Bu vəziyyətdə cinayəti isbat edilsə, etibarı daha çox aşağı düşər. Buna görə də namuslu qadını zinada günahlandıran insana zina cəzasından yüngül cəza tətbiq edilir, səksən çubuq vurulur. Bu, onun verdiyi zərərin zəmanəti kimidir. Çünki dörd şahid tapa bilsəydi, özü ilə beş olacaqdı. Tapa bilmədiyinə görə 100 çubuq beş yerə bölünmüş, şahidlərin payına düşən 80 çubuq vurulmuşdur. Zina cəzasının beşdə biri 20 çubuq ümumi cəzadan azaldılmışdır.

İftira qadını məhv edir. Bunun qarşılığında iftira atana bir daha şahidliyinin qəbul edilməməsi cəzası verilir. Bu cəza da onu məhv edir. İnsanlar belə qadını bir müddət nəzarət altında saxlayır, gü-

528 Əbu Davûd, Luqata, 1.

529 Ömər b. əl-Xattabın bu hədisi tətbiq etdiyi, Əhməd b. Hənbəlin də bu fikirdə olduğu bildirilib. Digər fəqihlər bu fikirdə deyillər. Bxn. Xattabi, Məalimu’s-Sünən, c.II. s. 339.

nahsız olduğu bilindikdə, onun tərəfində olur, iftiraçını təzyiq altında saxlayırlar. Lakin iftiraçı tövbə edib günahsız olduğu bilinsə, şahidliyi qəbul edilir. Bunu aşağıdakı ayədən başa düşürük:

*“Bundan sonra tövbə edib özlərini islah edənlərdən başqa. Şübhəsiz ki, Allah çox bağışlayandır, rəhmlidir”* (“Nur” surəsi, 24/5).

#### **37.4. Cinayət hüququnun digər sahələri**

Burada zina günahı və dinə təcavüz nümunə kimi göstəriləcəkdir.

##### **37.4.1. Zina günahı**

Zina edən insan namuslu bir şəxslə evlənmə haqqını itirir. Bu, verilən zərərin zəmanəti kimidir. Uca Allah belə buyurur:

*“Zinakar kişi ancaq zinakar və ya müşrik bir qadınla evlənə bilər. Zinakar qadın da yalnız zinakar və ya müşrik bir kişiylə əra gedə bilər. Möminlərə isə bu, haram edilmişdir”* (“Nur” surəsi, 24/3).

Zina günahının cəzası isə 100 çubuqdur. Mövzu ilə bağlı geniş məlumat aşağıda qeyd olunacaq. Uca Allah buyurur:

*“Zinakar qadının və zinakar kişinin hər birinə yüz çubuq vurun. Əgər Allaha və son günə inanırsınızsa, Allahın verdiyi cəzanı yerinə yetirərkən onlara yazığınız gəlməsin. İnananlardan bir dəstə onlara verilən əzaba gözləriylə şahid olsun”* (“Nur” surəsi, 24/2).

Zinakara nə üçün 100 çubuq vurulduğunu başa düşmək mümkün olmadığına görə Uca Allah bunun öz verdiyi cəza olduğunu deyərək mübahisə qapısını bağlamışdır.

Zina edən insan tövbə edib əməlini düzəltmə, namuslu mömin qadınlarla evlənə bilər. Bu ayələrin ardında Uca Allah belə buyurur:

*“Bundan sonra tövbə edib özlərini islah edənlər başqa. Şübhəsiz ki, Allah çox bağışlayandır, rəhmlidir”*. (“Nur” surəsi, 24/5)

Allah bol nemətilə belələrinin günahını savaba çevirir. Uca Allah belə buyurur:

*“Rəhmanın qulları Allahla yanaşı başqa tanrını köməyə çağır-  
maz, Allahın toxunulmaz etdiyi canı, onun haqlı hesab etdiyi  
bir səbəb<sup>530</sup> yoxdursa, öldürməz və zina etməzlər. Bunları edən  
məhrumiyyətlə üzləşir. Qiyamət günü onun əzabı qat-qat ar-  
tırılır və onun içində zəlil olub ölümsüzləşərlər. Ancaq tövbə  
edib iman gətirən və saleh əməllər edənlərdən başqa. Allah on-  
ların pis əməllərini yaxşı əməllərlə əvəz edər. Allah bağışlayar;  
rəhm edər!”* (“Furqan” surəsi, 25/68-70).

### **37.4.2. Qeyri-müsəlmanlarla əlaqələr**

Uca Allah belə buyurur:

*“Allah din uğrunda sizinlə vuruşmayan və sizi yurdunuzdan qo-  
vub çıxartmayan kimsələrə yaxşılıq etməni və dəyər verməni  
qadağan etməz. Allah dəyər bilənləri sevir.<sup>531</sup> Allah sizə ancaq  
sizinlə din uğrunda vuruşan, sizi yurdunuzdan qovub çıxaran və  
çıxarılanıza kömək edən kimsələrlə yaxınlıq etməni qadağan  
edir.<sup>532</sup> Onlarla yaxınlıq edənlər zülm edirlər”* (“Mumtəhənə”  
surəsi, 60/8-9).

Ayələr qeyri-müsəlmanlar üçün üç qırmızı xətt müəyyən etmişdir:

1. Dinimizə görə bizimlə döyüşmələri,
2. Bizi yurdumuzdan çıxarmaları,
3. Yurdumuzdan çıxaranlara dəstək vermələri.

Bu qırmızı xətti pozanlarla dostluq qurmarıq. Bizimlə döyüşən-  
lərə qarşı Uca Allah bu əmri vermişdir:

*“Sizə müharibə elan edənlərlə siz də Allah yolunda vuruşun.*

530 Bunlar qısa (“Bəqərə” surəsi, 2/178), müharibədə döyüş anı (“Mühəmməd” surəsi, 47/4) və terror (“Maidə” surəsi, 5/33) cinayətləridir.

531 Haqqında bəhs edilən qadağa “Mumtəhinə” surəsinin 1-ci ayəsindəki “sevgi göstər-  
mə” qadağasıdır. Şərtlər aradan qalxdıqda qadağa da aradan qalxdığına görə bu ayə-  
dəki *أَنْ تُكْسِبُوا* ifadəsi, “onlara sevgidən pay verməyiniz” mənasına gəlir. Tərcüməni  
“dəyər verməyiniz” kimi qeyd etmək bu səbəbdəndir.

532 Müsəlmanlardan başqası ilə dostluq etməyi “Maidə” surəsinin 57-ci ayəsi qadağan  
etdiyinə görə buradakı (onlarla dostluq etməyiniz = *أَنْ تَوْلَوْهُمْ*) ifadəsi əvvəlki ayədə  
qeyd edilən yaxşılıq və sevgi ilə məhdudlaşır. Buna görə də məal “onlarla yaxınlıq  
etməyiniz...”şəklində verilib.



*Haqsız hücum etməyin. Allah haqsız hücum edənləri sevmir. Onları tutduğunuz yerdə öldürün. Sizi çıxartdıqları yerdən siz də onları çıxarın! Fitnə qətdən daha pisdir.*

*Məscidul-haramın<sup>533</sup> yanında onlarla vuruşmayın, özləri vuruşarlarsa, istisnadır. Əgər vuruşsalar, onları öldürün. Həmin kafirlərin cəzası belədir. Əgər onlar döyüşə son qoysalar, əlbəttə ki, Allah bağışlayar, rəhm edər! Onlarla vuruşun ki, fitnə aradan qalxsın, din Allahın dini olsun. Əgər savaşa son qoysalar, (bilin ki,) düşmənçilik ancaq zalımlara qarşı olur” (“Bəqərə” surəsi, 2/190-193).*

Müsəlmanlar Bədr, Uhud və Xəndək döyüşündə onlara hücum edən məkkəlilərlə döyüşmüş və nailiyyət əldə etmişdilər. Hicrətin 6-cı ilində bugünkü Məkkənin yerləşdiyi sahədəki Hüdeybiyyədə 10 il davam edəcək sülh sazişi imzalasalar da, məkkəlilər sazişi pozmuşdular. Bundan sonra Nəbimiz hicrətin 8-ci ilinin Ramazan ayında Məkkəni fəth etmiş,<sup>534</sup> sazişi pozan döyüş günahkarlarına növbəti ilin zilhiccə ayına qədər, yəni, tam 15 ay toxunmamışdı. Hicrətin 9-cu ilində həcc mövsümündə nazil olan aşağıdakı ayələr onlara verilmiş ultimatum idi.

*“Allah və Elçisi tərəfindən əhd bağladığınız müşriklərə son xəbərdarlıqdır:*

*Bu torpaqlarda dörd ay gəzib dolaşın. Bilin ki, siz Allahı təngə gətirə bilməzsiz. Amma Allah onu görməzdən gələnə rüsvay edər.*

*Bu böyük həcc günündə Allah və Elçisinin bütün insanlara elanı budur: Allahın həmin müşriklərlə əlaqəsi yoxdur, Elçisinin də həmçinin. Ey müşriklər, əgər tövbə etsəniz, bu sizin xeyrinizə olar. Yox əgər üz döndərsəniz, bilin ki, siz, Allahı təngə gətirə bilməzsiz. Görməzdən gələnləri üzücü bir əzabla müjdələ.*

*Saziş bağladıqdan sonra onu pozmamış və sizin əleyhinizə heç kəsə yardım göstərməmiş müşriklər istisnadır. Onlarla olan müqavilənizi müddəti bitənədək yerinə yetirin. Həqiqətən, Allah müttəqiləri sevir.*

533 Məscidül-Həram Məkkədəki Kəbənin yerləşdiyi yerin adıdır.

534 Muhəmməd Hamidulah, İslam Peygambəri, Ankara 2003, c. II, s. 271, paraqraf 451.

*(Dörd) qadağan ay<sup>535</sup> bitdikdə müşrikləri tapdığınız yerdə öldürün. Onları əsir tutun, onları mühasirəyə alın və onlara hər yerdə pusqu qurun. Əgər tövbə edərlər, namaz qıllarlar, zəkat verərlərsə, onları sərbəst buraxın. Çünki Allah çox bağışlayandır, rəhmlidir*” (“Tövbə” surəsi, 9/1-5).

Əksər alimlərin fikrincə, bu ayələrin sonuncusu yuxarıda qeyd edilən “Mumtəhinə” surəsinin 8 və 9-cu ayələrini aradan qaldırmışdır, yəni nəsx etmişdir. Bu səbəbdən, müşriklərlə əlaqələrdə bu ayəni əsas götürmüşlər.<sup>536</sup> Əslində isə burada nəsx (aradan qaldırma) mümkün deyildir. Ayələrin üzərində düşününlər bunu asanlıqla başa düşəcəklər. Bəlkə də bu iddia siyasi təzyiqlərlə ortaya çıxmışdır. Səbəbindən asılı olmayaraq bunun qəbul ediləcək hər hansı cəhəti yoxdur.

### **37.4.3. Dindən dönmə (İrtidat)**

Məzhəblər dindən dönən, Nəbini söyən və ya təhqir edən şəxslərin öldürülməsi mövzusunda birgə fikir bildirmişlər.<sup>537</sup> Nəbini təhqir mövzusu növbəti bölümdə araşdırılacaq. Dindən dönüb kafir olanlarla bağlı isə belə buyurulmuşdur:

*“Ey iman gətirənlər! Sizdən hər kim dinindən dönsə, Allah onların əvəzinə bir cəmiyyət gətirər, O onları sevər, onlar da Onu sevlər. Möminlərə qarşı mülayim, kafirlərə qarşı isə sərt olurlar. Allah yolunda savaşırsınız və qınayanın qınamasından qorxmazlar. Bu, Allahın lütfüdür, düzgün seçim edənə verir. Allahın imkanı genişdir, hər şeyi bilir...”* (“Maidə” surəsi, 5/54).

Muqatil b. Süleymanın (ö. 150/767) bildirdiyinə görə, 12 nəfər müsəlman olduqları halda, kafir olmuşdular. Onlar düşüncəli şəkildə Mədinədən uzaqlaşaraq Məkkə yoluna çıxmış, Məkkə kafirlərinə qoşulmuşdular. Sonra aralarından Haris b. Süveyd peşman

535 Yuxarıdakı xəbərdarlıq haram ayların sonuncusu Zilhicce ayında edilib. Buradakı haram aylar (əl-əşhurul-hurum) bilinən haram aylar deyil, ikinci ayədə qeyd edilən dörd aydır. Haram deyilməsi bu müddət ərzində müraciət edilən insanların toxunulmaz sayılması səbəbilədir.

536 Əbubəkr əl-Cəssas, Ahkamu'l-quran, c. III, s. 437.

537 Vəhbəz-Zuhayli, əl-Fıqhul-islami və ədillətuh, 3-cü nəşr, Dəməşq 1409/1989, c. VI, s. 184, haddur-riddəh.

olub geri qayıtdı və qardaşı Cülasa xəbər göndərdi: “Mən tövbə edərək geri qayıtdım, Nəbidən öyrən, görək, tövbə etməyə haqqım var, yoxsa Şama gedim?” dedi. Cülas vəziyyəti Nəbimizə bildirsə də, cavab ala bilmədi. Sonra aşağıdakı ayələr nazil oldu.<sup>538</sup>

*“İnanandan sonra kafir olan bir cəmiyyətə Allah heç düzgünlük verərmə? Bunlar özlərinə açıq dəlillər gələndən sonra həmin Elçinin doğru olduğuna şahid olanlardır.<sup>539</sup> Allah səhvlər içində olan bir cəmiyyəti düzgün yola gətirməz.*

*Onların cəzası, Allahın, mələklərin və bütün insanların onlara lənətidir. Onlar həmişə bu lənət içində qalacaqlar. Sıxıntuları yüngülləşdirilməz, onlara möhlət də verilməz. Bundan sonra tövbə edib əməllərini islah edənlər isə istisnadır. Çünki Allah çox bağışlayandır, rəhmlidir”* (“Ali-İmran” surəsi, 3/86-89).

*“Ağır təzyiq altında olanlar istisna olmaqla, kim qəlbi imanla rahatlaşandan sonra kafir olar və kafiriyi içində həzm etdirərsə, Allahın qəzəbi onların üstündə olar. Onlar üçün böyük əzab vardır.*

*Bu onların indiki həyatı sonrakından çox sevmələrinə görədir. Allah kafirlər cəmiyyətini yola gətirməz. Allahın qəlbləri, eşitmə və görmə orqanları üzərində yeni bir təbiət meydana gətirdiyi kəslər bunlardır. Bunlar nə etdiklərini dərk etmirlər. Zərrə qədər şübhə yoxdur ki, sonrakı həyatda onlar itirənlər olacaqlar”* (“Nəhl” surəsi, 16/106-109).

Deməli, dindən dönüb kafir olanın cəzası Allahın, mələklərin və bütün insanların lənəti, eyni zamanda, Axirəti itirməkdir. Tövbə edən olsa, bunlardan xilas olur. Bu hökm açıq olduğu halda, məzhəblərin dindən dönən insanı öldürməklə bağlı birgə rəydə olmaları təəccübləndiricidir. Hənəfilər bu mövzuda aşağıdakı ayəyə əsaslanırlar:

*“Çöl ərəblərindən geridə buraxılanlara de: “Siz çox qüvvətli bir tayfaya qarşı çağırılacaq, onlarla döyüşəcək və ya onlar təslim olacaqlar. Əgər əmrə tabe olsanız, Allah sizə gözəl bir mükafat*

538 Təfsiru Muqatil b. Süleyman, Tahqiq: Əhməd Fərid, Beyrut 1424/2002, c. 1, s. 180-181.

539 Hal cümləsi sayılıb.

*verər. Yox, əgər daha əvvəl üz döndərdiyiniz kimi üz döndərsəniz, O sizi ağırlı-acılı bir əzaba məruz qoyar*” (“Fəth” surəsi, 48/16).

Bu ayənin “onlarla döyüşəcəksiniz, ya da onlar təslim olacaqlar” bölməsi dindən dönənin öldürülməsinin dəlili sayılmışdır.<sup>540</sup> Bu ayədən belə bir hökm çıxarmaq qeyri-mümkündür.

#### **37.4.4. Dinə qarşı təcavüz**

Din əsas imtahan sahəsidir. İnsan hər hansı dini qəbul və ya rədd edə bilər. Səhv din seçdikdə də bunun nəticəsinə dözər. Doğrunu isbat etmək üçün müzakirə lazımdır. Belə müzakirələr cinayət hüququ sahəsinə daxil deyildir. Bunun yaradacağı çətinliklərə dözmək lazımdır. Uca Allah buyurur:

*“Malınız və canınızla çətin sınaqdan keçiriləcəksiniz. Sizdən əvvəl Kitab verilənlərdən və müşriklərdən bir çox əziyyətverici sözlər eşidəcəksiniz, bundan qaçış yoxdur. Əgər səbr edib qorunsanız, bilin ki, bu, əzmkarlıq tələb edən əməllərdəndir”*

(“Ali-İmran” surəsi, 3/186).

Məyusedici söz və təhqir qırmızı xətlərdən olmadığına görə belələrinə qarşı səbirlik, tədbirli və qərarlı olma xaricində heç bir yol göstərilməmişdir.

Nəbimiz əvvəl müsəlman olan, sonra dindən dönən və çətinliklər yaradan ikiüzlülərə görə çox əziyyət çəkmiş, lakin onları cəzalandırmamışdır. “Munafiqun” surəsi bu baxımdan çox əhəmiyyətli-dir. Uca Allah buyurur:

*“Münafıqlar sənənin yanına gəldikləri zaman: “Biz şahidik ki, sən, həqiqətən Allahın Elçisisən!” deyirlər. Allah bilir ki, sən, əlbəttə Onun Elçisisən. Amma Allah şahiddir ki, o münafıqlar qəti olaraq yalançıdırlar.*

*Onlar andlarını sipər edib Allahın yolundan döndülər. Həqiqətən, onların törətdikləri əməllər necə də pisdir!*

*Bu ona görədir ki, onlar əvvəl iman gətirdilər, sonra kafir oldular.*

---

540 əl-Kasani, “əl-Bədaius-sanai”, VII cild, səh. 111.

*Sonra da onların qəlbində yeni quruluş formalaşdı, artıq anlamazlar.*

*Sən onları görəndə qəlibləri xoşuna gəlir, danışanda onların dediklərinə qulaq asırsan. Halbuki, onlar söykədilmiş dirəklər kimidirlər. Onlar hər bir səs-küüyün özlərinə qarşı olduğunu sanırlar. Düşmən onlardır. Sən onlara qarşı diqqətli ol! Allah onları məhv etsin, necə də yalana döndərilirlər!*

*Onlara: “Gəlin, Allahın Elçisi sizin üçün bağışlanma diləsin!” deyildiği zaman başlarını yelləyirlər. Sən onların özlərini darta-raq üz döndərdiklərini görürsən.*

*Sən onlar üçün bağışlanma diləsən də, diləməsən də, nəticə dəyişməz. Allah onları bağışlamayacaqdır. Şübhəsiz ki, Allah ara qarışdıran adamları doğru yola yönəltməz.*

*Onlar: “Allahın Elçisi yanında olanlara bir şey verməyin ki, dağılıb getsinlər!” – deyirlər. Halbuki göylərin və yerin xəzinələri Allahındır, lakin münafiqlər anlamırlar.*

*Onlar: “Hələ Mədinəyə qayıdaq, güclü olan gücü olmayanı oradan çıxaracaq!” – deyirlər. Halbuki güc Allahdadır, Elçisindədir və inananlardadır, lakin münafiqlər bilmirlər” (“Munafiqun” surəsi, 63/1–8).*

Zeyd b. Ərkam bu ayələrlə bağlı belə demişdir: Nəbi əleyhissalamla birlikdə bir döyüşdə idik. Ordu ağır vəziyyətdə idi. Abdullah b. Ubeyy yoldaşlarına belə dedi: “Allahın Elçisinin yanında olanlara nəfəqə verməyin ki, dağılsınlar. Hələ Mədinəyə qayıdaq. Güclü olan gücsüz olanı oradan çıxaracaqdır”. Bunu dərhal Nəbimizə xəbər verdim. O, Abdullah b. Ubeyyi çağırırdı və vəziyyəti xəbər aldı. O isə belə bir şey demədiyini bildirib and içdi. “Zeyd yalan dedi” dedilər. Bu, mənə çox ağır gəldi. Sonra Uca Allah “Munafiqun” surəsini nazil etdi”.<sup>541</sup>

Elmalı Muhəmməd Hamdi Yazır xülasə olaraq aşağıdakı məlumatları verir:

541 Buxari, Təfsir Munafiqun. 4

Abdullahın qövmü arasında etibarı vardı. O, böyük sayılırdı. Useyd b. Xudayr gəldi. “Ey Allahın Elçisi!” dedi. “Ona əhəmiyyət vermə, mülayim davran. Allaha and olsun ki, Allah səni göndərdiyi zaman qövmü onun başına tac qoymaq üçün muncuq düzürdü. O səni krallığını əlindən almış vəziyyətdə görür”.

Abdullah b. Ubeyyin oğlu Abdullah əsl mömin idi. O, atasının etdiklərini öyrəndikdə Rəsulullahın hüzuruna gəlib dedi: “Ey Rəsulullah! Eşitdim ki, Abdullah b. Ubeyyi sizə çatdırılan sözlərinə görə öldürmək istəyirdiniz. Əgər bunu edəcəksinizsə, mənə əmr edin, başını gətirim. Allaha and olsun, bütün Xəzrəc qəbiləsi bilir ki, aralarında atasına məndən çox hörmət edəni yoxdur. Qorxuram ki, başqa birinə əmr edəsiniz, o, atamı qətlə yetirə, mən də atamın qatilinin xalq arasında gəzməsinə dözə bilməyim və tutub onu öldürüm, sonra mömini kafirin qarşılığında öldürdüyümə görə cəhənnəmə girim”. Rəsulullah belə buyurdu:

“Xeyr. Biz ona qarşı mülayim davranırıq. Aramızda olduğu müddətdə yaxşı davranırıq”.<sup>542</sup>

Abdullahın davranışı nə qədər pis olsa da, üç qırmızı birini pozmadığına görə yuxarıdakı ayələrə əsasən Nəbimiz ona qarşı yaxşı davranmışdır. Belə insanları ən çox narahat edən həqiqətin deyilməsidir. Ayələrdə olduğu kimi, səhv davranışlarını saydıqdan və cəzaya layiq olmaları ilə bağlı ictimai rəy yaratdıqdan sonra yaxşı davranılması onları tənhalığa sürükləyir, hətta tərəfdaşları da onlardan uzaqlaşmağa başlayır. Belə ki, Nəbimizin yaxşı davranışı Abdullahın ətrafında olan insanların İslamı seçməsinə səbəb olmuşdur.

---

542 Muhəmməd Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, Cilt, VI, s. 5005–5008







*38-ci mövzu*

***NƏSX VƏ RƏCM CƏZASI***



“Nəsx” sözü lüğətdə “iki şeyi bir-birinin yanına gətirib birində olan yazını digərinə keçirmək” mənasına gəlir. Bir şeyi istifadədən qaldırıb yerinə başqa bir şeyi qoymağa da “nəsx” deyilir. Bir ayədə olan hökmün başqa ayə ilə yüngülləşdirilməsi də belədir. Burada birinci ayəyə “mənsux”, ikincisinə isə “nasix” deyilir.<sup>543</sup>

Buna əsasən, insanın yazdığı yazını başqa yerə keçirməsi nəsxdir. İnsan həmin yazının bir bölməsini çıxarır, dəyişdirir, böyük bölməsini isə olduğu kimi çatdırır. Burada ikinci yazı birincini aradan qaldırır və onun yerini tutur. Allahın son Kitabı əvvəlkilərin yerini tutmaq üçün nazil edilmişdir. Allah əvvəlkilərdə olan hökmlərin bəzisini son Kitabında qeyd etməmiş, bəzisini daha yaxşısı ilə dəyişdirmiş, böyük hissəsini isə olduğu kimi çatdırmışdır. Uca Allah buyurur:

*“Allah Nuha buyurduğunu sizin üçün bu dinin şəriəti etmişdir. Sənə vəhy etdiyimiz, İbrahimə, Musaya və İsayə əmr etdiyimiz budur: “Dinə doğru-düzgün əməl edin və bu mövzuda ayrılığa düşməyin!”* (“Şura” surəsi, 42/13)

Quranda yeni ayələr vardır. Bunlar əvvəlkilərdə olan hökmləri yüngülləşdirmişdir. Uca Allah belə buyurur:

*“Yanlarındakı Tövrat və İncildə haqqında yazılmış olduğunu gördükləri ümmi Nəbinin ardınca gedənlərə O nəbi yaxşılığı əmr edər, pisliyi isə qadağan edər. Yaxşı şeyləri halal, pis şeyləri isə haram edər. Bellərindəki ağır yüklərdən, boyunlarındakı dəmir buxovlardan xilas edər”* (“Əraf” surəsi, 7/157).

Əvvəlki kitablarda olduğu halda, insanlardan gizlədilən və bir müddət sonra unudulan Tövrat, İncil ayələri olub. Bunların bəzisi Qurana daxil edilmiş, bəzisi daxil edilməmişdir. Quranda olduğu halda, əlimizdəki Tövrat və İncildə olmayan ayələrin səbəbi budur. Uca Allah belə buyurur:

*“Ey Əhli-kitab,<sup>544</sup> sizə Kitabdan gizlətdiyiniz şeylərin bir çoxunu açıqlayan və bir çoxunu da bağışlayan Elçimiz gəlmişdir. Sizə Al-*

543 əl-Ayn نسخ mad.

544 Əlində Allah tərəfindən kitab nazil edilmiş cəmiyyətlərə verilən ümumi ad.

*lahdan bir nur və açıq-aydın bir Kitab gəldi*” (“Maidə” surəsi, 5/15). Əvvəlki Kitablara insanlar tərəfindən edilən əlavələr də vardır. Bunu da aşağıdakı ayədən başa düşürük:

*“Vay o şəxslərin halına ki, onlar öz əlləri ilə kitab yazır, sonra da bir az gəlir əldə etmək üçün: “Bu, Allahın dərgahındandır!” deyirlər. Öz əlləri ilə yazdıqlarına görə vay onların halına! Qazandıqları şeyə görə vay onların halına!”*<sup>545</sup> (“Bəqərə” surəsi, 2/79).

Belə əlavələr bütövlüyü pozduğuna görə onları başa düşmək çətin deyil. Əhli-kitab bu əlavələrə deyil, Allahın onlara nazil etdiyinə tabe olmalıdır. Uca Allah belə buyurur:

*“Tövrətə Biz nazil etdik. Onda hidayət və nur vardı. Allaha təslim olan nəbilər yəhudilər arasında onunla hökm verirdilər. Din adamları və alimlər də Allahın Kitabından hafizələrində olanla qərar verirdilər. Onlar bu hökmə şahid idilər. İnsanlardan qorxmayın, Məndən qorxun! Ayələrimi bir az vəsaitə dəyişməyin. Allahın nazil etdiyi ilə hökm verməyənlər – məhz onlar kafirlərdir”* (“Maidə” surəsi, 5/44).

*“İncili bilənlər Allahın o kitabda nazil etdiyi ilə hökm versinlər. Allahın nazil etdiyi ilə hökm verməyənlər – məhz onlar fasiqlərdir”* (“Maidə” surəsi, 5/47).

İncillərlə kilsələr arasında dərin uçurum mövcuddur. İncillərin heç birində İsanın tanrı olduğu yazılmadığı halda, kilsələr yaratdıqları şuraların qərarlarıyla bugünkü xristian dinini İsanın tanrı olma inancı ətrafında formalaşdırmışlar.

Xatırladaq ki, əlinizdəki kitabın “Giriş” bölməsində “Bugünkü xristianlar” başlığı altında mövzu ilə bağlı qısa məlumatlar verilmişdir.

Əvvəlki kitablara insanlar tərəfindən edilən əlavələri müəyyən etmək üçün Qurana müraciət etmək lazımdır. Çünki o kitablardakı həqiqətləri qorumaq vəzifəsi Qurana aiddir. Uca Allah buyurur:

---

545 İnsanları din yoluyla istismar edənlər kitablarına müqəddəslik vermək üçün onlara Allah tərəfindən yazdırılmış görünüşü verirlər. Bu yolla aldadılanlar olduqca çoxdur.

*“Biz sənə özündə olan ayələrlə<sup>546</sup> əvvəlkiləri təsdiqləyən və onları mühafizə edən Kitabı haqq olaraq nazil etdik. Elə isə onların arasında Allahın nazil etdiyi ilə hökm ver. Sənə gələn doğrulardan ayrılıb onların arzularına tabe olma. Hər biriniz üçün bir şəriət və bir yol təyin etdik. Seçimi Allah etsəydi, sizi tək bir ümmət edərdi. Lakin sizə verdikləri sizi çətin imtahandan keçirmək üçündür.*

*Yaxşı işlər görməkdə bir-birinizlə yarışın. Hamınızın qayıdışı Allahadır. O, ziddiyyətə düşdüyünüz şeyləri sizə bildirəcəkdir”* (“Maidə” surəsi, 5/48).

Bu ayələr göstərir ki, Quran Allah tərəfindən nazil edilmiş kitabların son nüsxəsi olub əvvəlki kitabları nəsx etmişdir, yəni aradan qaldırmışdır. Artıq insanlar ona tabe olmalıdırlar. Uca Allah buyurur:

*“Yanlarındakı Tövrat və İncildə haqqında yazılmış olduğunu gördükləri ümmi Nəbinin ardınca gedənlərə O nəbi yaxşılığı əmr edər, pisliyi isə qadağan edər. Yaxşı şeyləri halal, pis şeyləri isə haram edər. Bellərindəki ağır yüklərindən, boyunlarındakı dəmir buxovlardan xilas edər. Ona iman gətirən, onu hörmətlə dəstəkləyən, ona kömək edən və onunla göndərilən Nurun ardınca gedənlər isə ümid etdiklərinə qovuşacaqlardır”* (“Əraf” surəsi, 7/157).

Sünnənin Quran ayələrini aradan qaldıraraq-qaldırmaması ilə bağlı lazımsız müzakirələr aparılmışdır. Sünnə Qurana tabedir. Tabe olana ayrı hökm verilə bilməz.<sup>547</sup> Uca Allah belə buyurur:

*“Rəbbindən sənə nə vəhy olunursa, ona tabe ol! Ondan başqa ilah yoxdur. Sən o müşriklərə fikir vermə”* (“Ənam” surəsi, 6/106).

*“Ayələrimiz onlara açıq-aydın oxunduğu zaman Bizimlə qarşılaşmaq istəməyənlər belə deyərlər: “Ya bizə bundan başqa bir*

546 Ayədə “kitab” (الكتاب) sözü “muarrəf bil-lam” olaraq iki dəfə təkrarlandığına görə hər ikisinə Quran mənası verilmişdir. Çünki Quran əvvəlki kitablarda olub özündə də olan ayələri təsdiq edir, onlara sonradan daxil edilən şeyləri təsdiq etmir. Zina edənə rəcm cəzası verilməsi kimi ağır hökmlərin yüngülləşdirilməsi də bir növ təsdiqdir. Quran Allah tərəfindən qorunduğuna görə əvvəlki kitabların belə hökmləri də qorunur.

547 İzahedici məcəllə (Məcəlləyi Ahkami-Adliyə), Kont. Əli Himmət Bərki, İstanbul, 1978, m. 48

*Quran gətir, ya da bunu dəyişdir!” De: “Mənim onu öz istəyimlə dəyişdirməyim mümkün deyil. Mən yalnız mənə vəhy olunana tabe oluram. Əgər Rəbbimə qarşı gəlsəm, böyük günün əzabından qorxaram” (“Yunus” surəsi, 10/15).*

Bir ayə nəsx edildikdə, yəni aradan qaldırıldıqda, aydındır ki, Nəbimizin bununla bağlı söz və hərəkətləri də aradan qaldırılacaq.

Ayədəki sözün aradan qaldırılıb mənasının qaldığı da iddia olunur. Ayə yalnız digər ayə ilə aradan qaldırıldığına görə sonrakı ayə əvvəlkinin sözü kimi mənasını da aradan qaldırmalıdır.

Nəsxin tərifini verən ayə belədir:

*“Biz bir ayəni nəsx edər və ya onu unuttururuqsa, əvəzinə daha xeyirlisini, ya da bənzərini gətiririk. Məgər bilmirsən ki, Allah hər şeyə bir ölçü qoyar?” (“Bəqərə” surəsi, 2/106)*

Digər ayə isə belədir:

*“Biz bir ayəni başqa bir ayə ilə dəyişdirəndə, Allah nəyi nazil edəcəyini daha yaxşı bilir, onlar belə dedilər: “Sən ancaq bir iftiraçısan!” Xeyr! Onların çoxu bilmirlər” (“Nəhl” surəsi, 16/101).*

Bu ayələr nəsx üçün iki şeyi şərt kimi irəli sürmüşdür:

1. Ayələr arasında olması.
2. Aradan qaldıran ayənin əvvəlki ayə ilə eyni hökmü və ya ondan daha xeyirli hökmü gətirməsi.

Nəticə olaraq, Quran ayələrinin əksər hissəsi əvvəlki kitablarda olan ayələrlə eyni hökmlərə, bəziləri isə yüngülləşdirici hökmlərə malikdir. Yüngülləşdirməyə zina cəzasını nümunə göstərmək olar.

Tövrat və İncildə zinanın cəzası ölümdür. Bunu Nəbimiz də bir müddət tətbiq etmişdir. Quran o hökmü əvvəl ömürlük həbsə çevirmiş, daha sonra isə 100 çubuqla əvəz etmişdir. İndi bu mövzu ilə bağlı nəsxin Tövratda, İncildə və Qurandakı yerinə nəzər yetirək.

### **38.1. Tövratda zina cəzası**

Levililər Bab 20-də bu hökmlər qeyd edilir:

10 Başqa kişinin arvadı ilə zina edənlərə aid: qonşusunun arvadı ilə zina edən kişi zinakar qadınla birlikdə öldürülməlidir.

11 Atasının arvadı ilə yaxınlıq edən kişi atasının namusuna toxunur. Hər ikisi öldürülməlidir. Bunlar qanlarının tökülməyinə özləri baidir.

12 Gəlini ilə yaxınlıq edən kişi gəlini ilə birgə – hər ikisi öldürülməlidir, çünki bu rəzillikdir. Bunlar qanlarının tökülməyinə özləri baidir.

13 Kişi qadınla yaxınlıq etdiyi kimi kişi kişi ilə yaxınlıq edərsə, hər ikisi iyrenc iş görür və onlar öldürülməlidirlər; qanlarının tökülməyinə özləri baidir.

17 Öz atasından, yaxud anasından bir olan bacısını alıb onunla ər-arvad kimi yaşayan kişi rüsvayçılıq edər; qoy onlar xalq arasından qovulsun. Bacısının namusuna toxunan kişi cəzasını çəkər.

19 Xalanla, yaxud bibinlə yaxınlıq etmə, çünki yaxın qohumları ilə yaxınlıq edənlər cəzasını çəkərlər.

20 Əmisi arvadı ilə yaxınlıq edən kişi öz əmisinin namusuna toxunur; ikisi də günahının cəzasını çəkərək övladları olmadan öləcəklər.

21 Qardaşı arvadını alan kişi qardaşının namusuna toxunub mürdar iş görür; onlar sonsuz qalacaqlar.

Təsniyə (Qanunun Təkrarı) Bab 22-də aşağıdakı hökmlər qeyd edilir:

22 Kim başqasının arvadı ilə yataqda tutulsa, o zaman o kişi və qadın – hər ikisi öldürülsün. İsraildən bu pisliyi atın.

23 Əgər bir qız kiməsə nişanlıdırsa, şəhərdə kimsə onu tapıb cinsi yaxınlıq etsə,

24 o zaman onların ikisini də o şəhərin darvazasına çıxararaq

daşqalaq edib öldürün. Şəhərdə olduğu halda qışqırmadığı üçün qızı, yaxınının nişanlısını ləyaqətsiz etdiyi üçün kişini öldürün. İsraildən bu pisliyi atın.

25 Əgər bir kişi nişanlı qıza çöldə rast gəlsə, onu zorlasa, onunla cinsi yaxınlıq etsə, o zaman yalnız onunla cinsi yaxınlıq edən kişi öldürülsün.

26 Gənc qadına heç nə etməyin, çünki onda ölümə layiq günah yoxdur. Ona görə ki bir adam qonşusuna necə hücum edib öldürərsə, bu iş də elədir.

### **38.2. İncildə zina cəzası**

Yəhyaanın İncilinin 8-ci bölümündə aşağıdakı hadisə qeyd edilir:

3 İlahiyyatçılar və fariseylər zina üstündə tutulmuş bir qadını ora-ya gətirdilər. Onu ortaya çıxarıb

4 İsayə dedilər: “Müəllim, bu qadın zina edərkən əməlində yaxalandı.

5 Qanunda Musa bizə əmr edib ki, belələrini daşqalaq edək. Bəs Sən nə deyirsən?”

6 Bunu İsanı sınamaq üçün deyirdilər, Onu ittiham etmək üçün bəhanə axtarırdılar. Amma İsa əyilib barmağı ilə yerə yazı yazmağa başladı.

7 Ondan təkrar soruşduqları zaman dikəlib onlara dedi: “Sizdən kim günahsızdırsa, qadına birinci daş atsın”.

8 Sonra yenə əyilib yerə yazı yazdı.

9 Bu sözləri eşidənlər başda ağsaqqallar olmaqla bir-bir oradan uzaqlaşdılar. İsanı tək qoydular, qadın da ortada idi.

10 İsa dikəlib ona dedi: “Qadın, onlar hara getdilər? Bəs heç kim səni məhkum etmədi?”

11 Qadın “heç kim, Ağa” dedi. Onda İsa dedi: “Mən də səni məhkum etmirəm, get, daha günah etmə”.

İsa əleyhissalam bu sözü ilə rəcmi aradan qaldırmamış, yalnız



günahkar insanların şahidliyinə əsaslanaraq bu qədər ağır cəzayı verməmişdir. Matta İncilində onun bu sözü qeyd edilir:

17. Müqəddəs Qanunun peyğəmbərlərin sözlərini aradan qaldırmaq üçün gəldiyini güman etməyin. Mən aradan qaldırmağa deyil, tamamlamağa gəldim.

18. Sizə doğrusunu deyim ki, göy və yer aradan qalxmadan, hər şey baş vermədən, Müqəddəs Qanundan kiçik hərf və bir nöqtə də azalmayacaq.

19. Bu səbəbdən, həmin buyruqların ən kiçiklərindən birini kim pozsa və başqalarına belə etməyi öyrətsə, Göylərin hökmranlığında ən kiçik sayılacaq. Lakin bu buyruqları kim yerinə yetirsə, yaxud başqalarına öyrətsə, göylərin hökmranlığında böyük sayılacaq. (Matta 5)

### **38.3. Hədislərdə rəcm cəzası**

Mühəmməd əleyhissalamın qarşısından üzü qaraldılmış və dəyənəklə döyülmüş bir yəhudini keçirirdilər. Onları çağıraraq dedi: “Sizin kitabınızda zinanın cəzası belədir?” “Bəli” dedilər. Sonra onların alimlərindən birini çağıraraq dedi: “Musaya Tövrətə nazil edən Allah adına soruşuram: “Kitabınızda zinanın cəzası belədir?” O belə dedi: “Əgər belə soruşmasaydın, deməzdim. Orada rəcm cəzası vardır. Lakin yuxarı təbəqənin insanları arasında zina artdı. Onlardan birini ələ keçirsək, sərbəst buraxır, zəif ələ keçirdikdə isə cəza tətbiq edirdik. Dedik ki, gəlin həm yuxarı təbəqəyə, həm də zəifə tətbiq edəcəyimiz cəza ilə bağlı ortaq məxrəci tapaq. Sonra rəcmə əvəzinə üz qaraltma və dəyənək cəzası qoyduq. Allahın Elçisi belə buyurdu:

“Ey Allahım! Sənin əmrini ilk həyata keçirən mən olacağam. Çünki onlar öldürmüşlər”.

Bu zaman dərhal əmr verdi və həmin yəhudi rəcm edildi (daşlanaraq öldürüldü.) Sonra Uca Allah bu ayəni nazil etdi:

*“...bəzi yəhudilər ...kəlmələrin yerlərini dəyişdirib deyirlər: “Əgər sizə bu qərar verilsə, ona tabe olun, əgər o qərar veril-*

*məsə, tabe olmayın!*” (“Maidə” surəsi, 5/41)

Çünki onlar belə deyirdilər: “Muhəmmədin yanına gedin. Üzqaraltma və dəyənək cəzası verdikdə, tabe olun, rəcm, yəni, daşlayaraq öldürmə cəzası versə, bundan çəkinin”.

Sonra bütün kafirlərlə bağlı aşağıdakı ayələr nazil edildi:

*“...Allahın nazil etdiyi ilə hökm verməyənlər – məhz onlar kafirlərdir”.*

*“...Allahın nazil etdiyi ilə hökm verməyənlər – məhz onlar zalımlardır”.*

*“...Allahın nazil etdiyi ilə hökm verməyənlər – məhz onlar fasiqlərdir”* (“Maidə” surəsi, 5/44-47).<sup>548</sup>

Bir yəhudi qadın və kişi zina etmişdilər. Biri o birinə dedi: “Bizi bu Nəbinin yanına aparın. Çünki o, yüngülləşdirici hökmlərlə göndərilmişdir. Əgər rəcmdən yüngül cəza versə, qəbul edərik, Allahın yanında bizim üçün əsas olar və deyərik ki: “Peyğəmbərlərdən birinin qərarına tabe olduq”.

Onlar Nəbi əleyhissalamın yanına gəldilər.

Nəbi sallallahu aleyhi və səlləm məsciddə səhabələri arasında əyləşmişdi. Belə dedilər: “Əbul-Qasim!<sup>549</sup> Zina edən kişi və qadınla bağlı fikrin nədir?” O, heç bir şey demədən “Beyti-midras”larına, yəni Tövrətə tədris etdikləri quruma<sup>550</sup> gəldi. Qapıda dayanıb dedi: “Musaya Tövrətə nazil edən Allah adına soruşuram: “Tövrətdə evli olarkən zina edənin cəzası nədir?” Belə cavab verdilər: “Üzü kül ilə qaraldılır, dəyənək vurulur və uzunqulağa tərsinə mindirilib gəzdirilir”.

Onların arasında bir gənc səssiz dayanmışdı. Nəbi əleyhissalam onun sakitliyini görüb and içdirərək inad göstərdi. Həmin gənc dedi: “Ey Allahım! ... Sən bizə and içdirdin... Biz Tövrətdə rəcm cəzasını görürük...” Nəbi sallallahu aleyhi və səlləm belə dedi:

548 Muslim, Hudud, 28

549 Qasimin atası deməkdir. Ərəblər insanı ilk oğlunun adı ilə çağırırlar. Peyğəmbərimizin ilk oğlu Qasim idi.

550 Əhməd Önkəl, “Beytulmidras”, DİA, c. VI, s. 95

“İlk dəfə Allahın əmrinə qarşı necə çıxdınız?” Onlar belə dedilər: Rəhbərlərimizdən birinin yaxın adamı zina etdi. O, bu yaxınına rəcm tətbiq etməyi sonraya saxladı. Sonra sadə xalqdan biri zina etdi. Rəhbərimiz onu rəcm etmək istədi. Onun qövmü araya girdi və belə dedilər: “Sən yaxın adamını gətirib rəcm etməsən, bizim yaxınımız rəcm oluna bilməz”. Sonra tətbiq ediləcək cəza ilə bağlı razılığa gəldilər. Nəbi əleyhissalam belə dedi: “Mən Tövrata əsasən hökm verirəm”.

Bundan sonra əmr verdi, hər ikisi rəcm edildi.

Zuhri belə deyir: Bizdə olan məlumata əsasən, aşağıdakı ayə bu mövzuda nazil olmuşdur:

*“Tövrati Biz nazil etdik. Onda doğru yol və nur vardır. Allaha təslim olan nəbilər onunla hökm verirlər”* (“Maidə” surəsi, 5/44). Nəbimiz də onlardandır.<sup>551</sup>

Bir gün Muhəmməd əleyhissalamın yanına yəhudi kişi və yəhudi qadın gətirilmişdi. Onlar birgə günah etmişdilər. Allahın Elçisi əleyhissalam belə dedi: “Bu mövzuda Kitabınız nə deyir?” Onlar: “Alimlərimiz cəza kimi üzlərinin küllə qaraldılmasını və heyvanın üzərinə tərsinə mindirilməsini bildirirlər”.

Abdullah b. Səlam dedi: “Ey Rəsulullah, onlara de, Tövrati gətirsinlər”. Bu zaman Tövrət gətirildi. Biri əlini rəcm ayəsinin üzərinə qoyub əvvəlini və sonrasını oxumağa başladı. Abdullah b. Səlam dedi: “Qaldır əlini”. Bu zaman əlinin altında rəcm ayəsi dərhal göründü. Rəsulullah əmr verdi və hər ikisi daşlanaraq öldürüldü.<sup>552</sup>

Rəsulullahın yəhudilərə qarşı verdiyi hökm yalnız Allahın hökmü ola bilərdi. Uca Allah belə buyurub:

*“Biz sənə özündə olan ayələrlə əvvəlkiləri təsdiqləyən və onları mühafizə edən Kitabı haqq olaraq nazil etdik. Elə isə onların arasında Allahın nazil etdiyi ilə hökm ver. Sənə gələn doğrulardan ayrılıb onların arzularına tabe olma...”* (“Maidə” surəsi, 5/48).

551 Əbu Davud, Hudud, 26

552 Buxari, Hudud, 24

Aşağıdakı ayənin bu zina hadisəsilə əlaqədar olduğu bildirilmişdir:<sup>553</sup>

*“Səni necə hakim təyin edirlər? Yanlarında Tövrət var və onda Allahın hökmü var. Sonra bundan üz çevirirlər. Onlar inanan deyillər”* (“Maidə” surəsi, 5/43).

Bu ayə Tövrətdəki zina hökmünün Allahın hökmü olduğunu isbat etmişdir. Yəhudilərin Nəbimizin yanına gəlmələri bu cəzadan qaçmaq üçün idi. Bu səbəbdən, göndərdikləri insanlara: “...əgər sizə bu qərar verilərsə, ona tabe olun. Yox əgər başqa qərar verilərsə, tabe olmayın...” (“Maidə” surəsi, 5/41) demişdilər.<sup>554</sup>

Tövrətdəki hökm Allahın hökmü olduğuna görə Nəbimiz başqa cəza verə bilməzdi. O, bir müddət zina edən müsəlmanlara da Tövrəti tətbiq etmişdir. Aşağıdakı hədis də bunu göstərir:

Əbu Hureyrə və Zeyd b. Xalid dedilər: *“Nəbi əleyhissalamın yanındaydıq. Bir nəfər ayağa qalxıb dedi: “Allah adına aramızda yalnız Allahın kitabına əsasən hökm verməyini istəyirəm”. İddiaçı daha anlayışlı idi. O isə qalxıb dedi: “Aramızda Allahın kitabına görə hökm ver və mənə qulaq as!”. Nəbimiz “danış” dedi. O dedi: “Oğlum bunun işçisi idi. Xanımıyla zina etdi. 100 qoyun və xidmətçi köləni fidyə kimi verdim. Bilənlərdən soruşdum. Onlar oğluma 100 dəyənək, bir il sürgün, qadına isə rəcm cəzasının veriləcəyini bildirdilər”.*

Nəbimiz belə dedi: *“Canım əlində olana and içirəm ki, şübhəsiz, şanı uca olan Allahın kitabına görə hökm verəcəyəm. 100 qoyun və kölə geri qaytarılmalıdır. Oğlunun cəzası 100 çubuq və bir il sürgündür. Üneys, bu adamın xanımının yanına get. Günahı qəbul edirsə, rəcm et”.*

Üneys də onun yanına getdi. Qadın günahı qəbul etdikdə, onu rəcm etdi.<sup>555</sup>

553 ət-Tabəri, Təfsir, c. IV s. 583; əl-Cəssas, Ahkamul-Qurən, c. II, s. 438; əl-Qurtubi, əl-Cami li ahkamil-Qurən, c. VI, s. 122

554 ət-Tabəri, Təfsir, c. IV, s. 577

555 Buxari, Hudud, 30

Burada haqqında bəhs olunan “Allahın kitabı”nın Tövrat olduğu qəti olaraq bilinir. Çünki Quranda zina ilə bağlı ayə hələ nazil olmamışdı. Nazil olan ayələrin heç birində də rəcm cəzası yoxdur.

İndi əlimizdə olan Tövratda isə çubuq cəzası yoxdur. Bu cəza Mədinə yəhudilərinin əlindəki nüsxədə ola bilər.

#### **38.4. Rəcm cəzasının aradan qaldırılması**

“Nisa” surəsindəki ayələrlə rəcm, yəni, daş-qalaq edərək öldürmə cəzası qadınlar üçün ev həbsinə çevrilmiş, bundan başqa, qadın və kişiyyə bu yoldan dönənə qədər əziyyət edilməsi hökmə əsaslandırılmışdır. Uca Allah belə buyurub:

*“Qadınlarınızdan zinakarlıq edənlərə qarşı özünüzdən dörd şahid gətirin! Əgər onlar şahidlik etsələr, o qadınları evlərindən bayıra buraxmayın. Ölüm onların həyatına son qoyanadək və ya Allah onlar üçün bir yol açanadək belə davam etsin.*

*Aranızda bu cinayəti törədən cütlərin hər ikisinə əziyyət verin. Əgər tövbə edib özlərini islah etsələr, onlardan əl çəkin. Allah tövbələri qəbul edər, rəhmlidir”* (“Nisa” surəsi, 4/15-16).

Bu ayələr həm Tövratdakı rəcm, yəni daşlayaraq öldürmə cəzasını aradan qaldırmış, həm də subaylara verilən 100 çubuq və sürgün cəzasını yüngülləşdirmişdir. Bakirə qadının bir il sürgündə qalması yeni ayə ilə yolunun açılmasına qədər evində qalmasından çətinidir. Burada evli və subay fərqi də qoyulmamışdır.

Birinci ayədə qeyd edilən “...Allah onlar üçün bir yol açanadək...” sözləri cəzanın daha da yüngülləşdiriləcəyini bildirir. Yüngülləşmə isə “Nur” surəsinin 2-ci ayəsilə gəlmişdir. Uca Allah buyurur:

*“Zina edən qadınla zina edən kişinin hər birinə yüz çubuq vurun. Əgər Allaha və o son günə inanırsınızsa, Allahın verdiyi cəzanı yerinə yetirərkən onlara yazığınız gəlməsin. İnananlardan bir dəstə də onların əzabına şahid olsun”* (“Nur” surəsi, 24/2).

Ayə qadın-kişi, evli-subay fərqi qoymadan zina cəzasını 100

çubuq olaraq hökmlə əsaslandırılmışdır. Bu cəza “Nisa” surəsində qeyd edilən “ölüm onların həyatına son qoyanadək və ya Allah onlar üçün bir yol açanadək evlərindən bayıra buraxmamaq”dan yüngüldür.

Quran Tövratda qeyd olunan, Nəbimizin də bir müddət tətbiq etdiyi zina ilə bağlı hökmləri aradan qaldırmışdır. Peyğəmbərimizin əvvəlki tətbiqatlarına baxaraq “Nur” surəsinin subaylara veriləcək cəzanı nizamladığı, Quranda evlilərlə bağlı hökmün olmadığı, onlara rəcm cəzasının veriləcəyi fikrinə gələnələr olmuşdur. Halbuki üç ayədə evlilərə veriləcək cəzanın da 100 çubuq olacağı açıq şəkildə göstərilmişdir.

#### **38.4.1. Xanımına zina iftirası**

*“Arvadlarını zinada günahlandırıb özlərindən başqa şahidləri olmayanların şahidliyi özünün doğru danışanlardan olmasına dair dörd dəfə Allahu şahid tutması ilə olur. Beşinci dəfə isə, əgər yalan danışarsa, Allahın lənətinə düçar olmağı istəyər.*

*Qadından da həmin əzabı (əl-əzab) aradan qaldıracaq bu tərzdə dörd dəfə şahidlik etməsidir: Allah şahiddir ki, əri yalan danışır. Beşinci dəfə, əgər əri doğru danışarsa Allahın qəzəbinə düçar olmağı istəyər”* (“Nur” surəsi, 24/6-9).

8-ci ayədəki “o əzab=əl-azab” ifadəsi, dörd ayə əvvəlki 100 çubuq cəzasını göstərir. “Əl” artikli əhd üçündür. Başında olduğu sözə əvvəlcədən müəyyən edilən məna verir. Zina mövzusunda Quranda müəyyən edilmiş əzab 100 çubuqdur. Ərəb dili baxımından, o sözün başqa bir şeyi göstərməsi mümkün deyildir. Yuxarıdakı qadının evli olduğu da qətidir.

#### **38.4.2. Nəbinin xanımları ilə bağlı ayə**

*“Ey Nəbinin xanımları! Sizdən kim açıq-aşkar bir fahişəlik edərsə, onun üçün həmin əzab (əl-əzab) ikiqat artar”* (“Əhzab” surəsi, 33/30).

Peyğəmbərin xanımlarının evli olduğu aydındır. Onlara veriləcək

cəza artırılan növdə cəza olmalıdır. Ölüm cəzası ikiqat artırıla bilməz. Lakin 100 çubuq ikiqat artırıla bilər.

Bu ayələrdə qeyd edilən “əl-azab” sözü də yalnız “Nur” surəsindəki 100 çubuğu göstərir. Çünki onlardakı “əl” artikli da əhd bildirir.

### **38.4.3. Evli cariyələrin zinası**

*“...Əllərinizin altındakı mömin cariyələr... ərə getdikdən sonra zina etsələr, azad qadınlara verilən həmin cəzanın (əl-əzab) yarısı tətbiq edilir...”* (“Nisa” surəsi, 4/25).

Evli azad qadınların cəzası rəcm olsa, bu, daşlanaraq öldürmənin yarısı ola bilməz. Çünki bəziləri bir daşla ölür, bəziləri üçün çox daş lazımdır. Yarıya bölünəcək yalnız 100 çubuqdur.

Nəticə olaraq, zina günahının bir cəzası 100 çubuqdur. Bu qədər açıq dəlillərdən sonra bunun əksi iddia oluna bilməz. Rəsulullah belə demişdir: “Şübhəli olduğunuz cəzalarını mümkün qədər azaldın”.<sup>556</sup>

Bu qədər açıq dəlil olduğu halda, şübhəli dəlilə əsaslanaraq rəcm cəzasını müdafiə etmək olmaz.

Beləliklə, Quran zina cəzası ilə bağlı həm Tövratın, həm də İncilin hökmünü aradan qaldırır.

### **38.4.4. Rəcm cəzasının aradan qalxdığını göstərən hədislər**

Əş-Şeybani dedi: Abdullah b. Əbi Əvfadan soruşdum: “Rəsulullah sallallahu aleyhi və səlləm rəcm cəzası tətbiq etdi?” O, “Bəli” dedi. “Nur” surəsindən əvvəl, yoxsa sonra?” soruşduqda, “Bilmirəm” dedi”.<sup>557</sup>

Lakin aşağıdakı rəvayət rəcm cəzasının “Nur” surəsinin nazil olmasından əvvəl olduğunu göstərir:

Bir kişi zina etirafı etmişdi. Rəsulullah zopa gətirilməsini tələb

556 Tirmizi, Hudud, 2

557 Buxari, Hudud, 21

etdi. Bu zaman sınıq zopa gətirildi. O: “Daha yaxşını gətirin” dedi. Yeni zopa gətirildi. Budaqları yonulmamışdı. “Bundan yüngül olsun” dedi. Düz, yumşaq zopa gətirildi. Rəsulullah əmr etdikdən sonra həmin adama zopa vuruldu. Sonra belə dedi:

“Ey insanlar! Artıq Allahın qoyduğu sərhədlərdən çəkinməyinizin vaxtı gəldi. Kim bu pis əməllərdən nə isə etsə, Allahın örtüyü ilə örtünsün.<sup>558</sup> Çünki bizə üzünü göstərənə Allahın Kitabını tətbiq edirik”.<sup>559</sup>

Burada evli və ya subay olmasına baxılmadan, günahkara 100 çubuq vurulması, sonra isə Allahın kitabının tətbiq edilməsinin deyilməsi, bütün şübhələri aradan qaldıracaq mahiyyətdədir. Çünki Allahın Kitabında 100 çubuq xaricində hər hansı cəza yoxdur.

---

558 Tövbə etsin

559 Muvatta, Hudud, 2/12







*39-cu mövzu*

*QURANI İZAH ETMƏDƏ  
ÜSUL*



*Bir çox surə “Bunlar açıq-aydın Kitabın ayələridir”<sup>560</sup> sözlərilə başlayır. Uca Allah başqa bir ayədə belə buyurur:*

*“Biz Kitabı sənə göndərdik ki, hər şeyi açıqlasın, doğru yolu göstərsin, ona bağlananlar üçün mərhəmət və müjdə olsun” (“Nəhl” surəsi, 16/89).*

Quranın açıq olması Allahın ruzi verməsinə bənzəyir. Uca Allah belə buyurur:

*“Sizi yaradan Allahdır, sonra sizə ruzi vermişdir. Sonra canınızı alacaq və sizə can verəcəkdir” (“Rum” surəsi, 30/40).*

Ruzi insanın istifadə etdiyi qida, içki, sığınacaq, övlad, yağış və elm mənalılarına gəlir. Ehtiyacımız olan bəzi şeyləri hazır halda tapırıq. Lakin ruzinin müəyyən hissəsini əldə etmək böyük səylər tələb edir. Bir parça çörəyin süfrəmizə gəlməsi üçün çox əmək sərf edirik. Nə qədər insan bunun üçün birgə səy göstərir. Allah toxumu, suyu, günəşi, torpağı, bir sözlə ruzi üçün lazım olan hər şeyi yaratmışdır. Lakin onları birləşdirib ruzi əldə etmək insanın işidir. Allah belə buyurur:

*“Rəbbin ruzini düzgün seçim edən və gücü çatan üçün yayar.<sup>561</sup> O, qullarının içini bilir və onları görür” (“İsra” surəsi, 17/30).*

Qurandan istifadə etmək də ruziyə nail olmaq kimidir. Bir çox ayənin izahata ehtiyacı yoxdur. Lakin bəzi ayələrin izahatını əldə etmək böyük səylər tələb edir. Allah Quranı izah etməyi Öz üzərinə götürmüş, o izahatları əldə etməyin yolunu da göstərmişdir. Uca Allah buyurur:

*“(Ey Muhəmməd!) Cəbrail sənə Quranı çatdırarkən tələm-tələsik dilini tərپətmə! Onun cəm edilməsi də, oxunuşu da Bizim işimizdir.*

*Biz oxuduğumuz zaman sən onun oxunuşunu izlə. Sonra, sözsüz ki, onu izah etmək də Bizim işimizdir” (“Qiyamə” surəsi, 75/16-19).*

560 “Yusuf” surəsi, 12/1; “Hicr” surəsi, 15/1; “Şüəra” surəsi, 26/2; “Qasas” surəsi, 28/2; “Duxan” surəsi, 44/2

561 Baxın: “Quranda “məşit” və İradə” başlıqlı məqalə.

Adətlərimizdə Quran inanc, ibadət və əxlaqla məhdud hökmlər qoyan din kitabı sayılır. Lakin bunlarla bağlı ayələrin sayı mindən çox deyildir. Bunların hər birində başqa mövzularla da bağlı hökmlər vardır. Quran hər şeyi izah etdiyini bildirdiyinə görə ona məhdudiyət qoymaq səhvdir.

Quranın izahatlarını başa düşmək üçün ayələrarası əlaqələri bilmək lazımdır. Bu, rəqəmlərarası əlaqələrə bənzəyir. 0-dan 9-a qədər ümumi 10 rəqəm vardır. Bütün hesabatlar onlarla aparılır. İnsan rəqəmlərarası əlaqələri nə qədər bilsə, o qədər hesabat aparır. Bəziləri onu, gündəlik hesabatlarını aparacaq qədər bilir, bəziləri isə kompüterlərin, kosmik texnologiyanın və başqa şeylərin hesabatlarını aparacaq qədər bilirlər. Hər insan həmin rəqəmlərdən öz biliyi çərçivəsində istifadə edir. Qurandan istifadə də buna bənzəyir. Bəziləri Quranı başa düşmədən, yalnız səsləndirir və bəzi şeylər gözləyirlər. Quran bunları “ummi” adlandırır. Bəziləri isə onun izahatlarını dərk edəcək xüsusiyyətlərə malikdirlər. Məhz onlar doğru bilgi sahibləridirlər.<sup>562</sup> Bəziləri bu ikisi arasında bir yerdədir.

Məsələn, Süleyman əleyhissalamın dövründə Kitabdan bilgisi olan insan Bəlqisin (Bilqeys) taxtını göz açıb-yumana qədər Yəməndən Qüdsə gətirmişdir.

Süleyman quş dilini bilirdi. Quşlara, cinlərə, insanlara və bunlardan ibarət ordulara hökm verən böyük hakimiyyəti vardı. Səba kraliçası Bəlqis, ona qarşı çıxmağın mümkün olmadığını başa düşmüş, Qüdsə gəlmək və Süleymana təslim olmaq üçün yola çıxmışdı. Onun böyük və təmtəraqlı taxtı vardı. Bu xəbəri alan Süleyman məşhur adamlarını toplayıb belə dedi:

*“Ey əyanlar! Onlar gəlib təslim olmamışdan əvvəl hansınız onun taxtını mənə gətirə bilər? Cinlərdən bir ifrit dedi: “Sən məqamından qalxana kimi mən onu sənə gətirərəm. Sən mənə etibar edə bilərsən, mənim bu işi görməyə gücüm çatır! O kitabdan xəbəri olan kimsə isə: “Mən onu sənə bir göz qırpımında gətirərəm!” dedi və gətirdi. Süleyman taxtı yanında hazır durmuş görən kimi dedi: “Bu, məni sınağa çəkməsi üçün Rəbbimin lütfüdür.*

562 Bax: Mutaşabih və şərh başlıqları.

*Görək şükür edəcəyəm, yoxsa nankor olacağam! Kim şükür etsə, faydasını görər. Nankorluq edən etsin. Rəbbimin heç kimə ehtiyacı yoxdur. Onun yaxşılığı boldur!”* (“Nəml” surəsi, 27/38-40).

Taxtı göz yumub-açana qədər gətirən insanın bilgi aldığı kitab Tövratdır. İsrail oğulları peyğəmbərlərindən olan Süleymanın məqamında “O Kitab = əl-Kitab” deyərək bəhs edilən yalnız Tövrat ola bilər.

“Kitabı bilən” deyil, “Kitabdan bilgisi olan” ifadəsi çox əhəmiyyətliyətlidir. Deməli, o insanın bütün Kitabı bilməsi zəruri olmamış, mütəxəssisi olduğu sahə ilə bağlı ayələri bilməsi kifayət etmişdir. Bu, uzaqdakı əşyanı gətirmək bilgisidir. Bu gün əşyanın şüalanması ilə bağlı araşdırmalar aparılsa da uzaqdakı əşyanı gətirmək həтта xəyal da edilmir.

Qurani yalnız din kitabı hesab edənlər yuxarıdakı ayələri başa düşə bilməzlər. Bu səbəbdən təfsir alimləri bu mövzuda çətinlik çəkmişlər. Bəzisi bu hadisəni bir kəramət, bəzisi isə Süleyman əleyhissalamın möcüzəsi hesab etmiş və ziddiyyətə düşmüşlər.

Möcüzə Allahın Peyğəmbərinin peyğəmbərlik sənədi, kəramət isə Allahın bəndəsinə hədiyyəsidir. İnsan Allah adına söz verməyəcəyinə görə həm kəramətdə, həm də möcüzədə iddia olmur. Uca Allah belə buyurur:

*“Heç bir elçi Allahın izni olmadan bir möcüzə gətirmək səlahiyyətinə malik deyil”* (“Rad” surəsi, 13/38).

Taxtın gətirilməsi hadisəsində iddia vardır. Kitabdan hər hansı bilgiyə sahib olan insan Süleymana “Mən onu sənə, gözünü açıb-yumana qədər gətirərəm” demişdir. Odur ki, bu hadisə nə möcüzədir, nə kəramət. Ayədə bildirildiyi kimi Allahın kitabından götürülən elmdir. Bu elm Quranda da olmalıdır. Quranın göstərdiyi üsulla hərəkət edilsə, o bilgini tapıb çıxarmaq mümkündür.

Qurani birbaşa Quran izah etmiş, Rəsulullah söz və əməllərilə onların əksər hissəsini bizə göstərmişdir. Quran bizə əvvəlki kitablardan istifadə etmək yolunu da bildirmişdir. İslam və fitrət

əlaqəsini vurğulayan ayələr Quranın aydın olmasında fitrətin əhəmiyyətinə işarə etmişdir. Quranın ərəb dilində olması da ərəb dilinin əhəmiyyətini göstərir. Belə ki, bu üsullarla ayələrin izahatlarını başa düşmək mümkündür.

### 39.1. Quranın Quranı izah etməsi

Uca Allah belə buyurur:

*“Əlif, Ləm, Ra. Bu, ayələri “muhkəm” edilmiş və hakim olan, hər şeyin içini bilən Allah tərəfindən açıqlanmış bir kitabdır”* (“Hud” surəsi, 11/1).

*“Muhkəm” ayə hər hansı mövzuda qısa hökm bildirən ayədir. Allah onu başqa ayələrlə izah etmişdir. Bu səbəbdən ayələr “muhkəm” və izahedici, yəni “mufassilə” olmaqla, iki yerə ayrılır.*

*Muhkəm ayə ilə onu izah edən (mufassilə) ayə arasında bənzərlik olur və hər ikincisinə mütəşabih ayə deyilir, bunlar ikili üsul yaradır. Mövzuyla bağlı ayə belədir:*

*“Allah Sözüən ən gözəlini, mutəşabih (ayələri bir-birinə bənzəyən), məsani (təkrarlanan) Kitab olaraq göndərmişdir”* (“Zumər” surəsi, 39/23).

“Mutəşabih” bir-birinə bənzəyən iki şeyə deyilir. Burada nazil edilən ayələrdən bəhs olunduğuna görə bir-birinə bənzəyən iki ayə deməkdir. Çünki mufassilə ayə (yəni izah edən ayə) muhkəmə bənzədiyi kimi, muhkəm də ona bənzəyir. Çünki bu bənzəmə qarşılıqlıdır. Buna görə, burada izah edən və izah olunan ayələrin bir-birinə bənzər olduğu ifadə edilmişdir.

“Məsani” “məsna” sözünün cəm forması olub ikililər mənasına gəlir.<sup>563</sup> Deməli, bir-birini izah edən ayələr həm bir-birinə bənzər olur, həm də öz aralarında ikili yığınlar əmələ gətirirlər.

Mövzu ilə bağlı digər ayə isə belədir:

*“Bu elə bir kitabdır ki, ayələri, bilənlərdən formalaşan cəmiyyət üçün ərəb dilində Quran olaraq açıqlanmışdır”* (“Fussilət” surəsi, 41/3)

563 Əl-Bəydavi, Təfsirul-Bəydavi, c. II, s. 323



“Bilənlərdən ibarət ümmət, cəmiyyət üçün ...açıqlanmışdır” sözü Allahın etdiyi izahatları yalnız belə bir topluluğun əldə edə biləcəyini göstərir.

“...ərəb dilində Quran olaraq” sözü ərəb dilinin əhəmiyyətini göstərir.

Quran isə toplama və birləşdirmə mənasındadır.<sup>564</sup> Bu isə bununla bağlı ayələrin birlikdə olmadığını, onların “bilənlərdən ibarət cəmiyyət” tərəfindən tapılıb üzə çıxarılacağını və Qurana, yəni ayələr yığımına çevriləcəyini göstərir. Belə ki, Allahın kitabına Quran deyilməsi də ayələrini birləşdirməsinə görədir.<sup>565</sup> Kitab hər şeyi belə izah edir. Çünki ayələrdən biri belədir:

*“Biz bu Kitabı sənə göndərdik ki, hər şeyi izah etsin, doğru yolu göstərsin, ona bağlananlar üçün mərhəmət və müjdə olsun”* (“Nəhl” surəsi, 16/89).

O zaman bu Quranın içində saysız-hesabsız quranlar, yəni ayə yığınları olmalıdır. Hər hansı mövzuda Quranın izahatını əldə etmək üçün tərkibində ərəb dili üzrə mütəxəssislərin də olduğu heyət yaradılmalıdır.

Mövzunu tam olaraq ortaya çıxaran ayə isə belədir:

*“Sənə bu Kitabı nazil edən Odur. O Kitabın bir qismi “muhkəm” ayələrdir ki, bunlar Kitabın anasıdır. Digərləri isə “mutəşabih”-dir (“muhkəm” ayələrə oxşayırlar). Qəlblərində sürüşmə olanlar, fitnə-fəsad (sıxıntı) törətmək və Kitabı istədikləri kimi yozmaq məqsədilə (öz xəyallarına uyğun olana) tabe olurlar. Halbuki onun yozumunu ancaq Allah bilir. Sağlam biliyə malik olanlar belə deyirlər: “Biz buna inandıq, hamısı Rəbbimizin dərgahındandır”. Bu biliyi ancaq sağlam iradəli<sup>566</sup> olanlar əldə edə bilirlər”* (“Ali-İmran” surəsi, 3/7).

“Təvil” bir şeyi məqsədinə çevirməkdir.<sup>567</sup> Mutəşabih ayələrin

564 əz-Zəbidi, Tacul-arus, (فَرَأَ) mad.

565 Lisanul-arab, (فَرَأَ) mad

566 لب (الصَّحَّاح فِي اللُّغَةِ) ابن السكيت: أَلْبَّ بِالْمَكَانِ، أَي أَقَامَ بِهِ وَلَزِمَهُ.

567 Rağib əl-İsfahani, Mufərədat, اول mad.

məqsədi muhkəmlərdir. Onları bir-birinə çevirib birini digəri ilə izah edən Uca Allahdır. Bunu başqası edə bilmir. Çünki O, Kitabı izah etməklə bağlı heç kimə səlahiyyət verməmişdir. Bununla bağlı ayələr belədir:

*“Əlif, Ləm, Ra. Bu, ayələri “muhkəm” edilmiş və hakim olan, hər şeyin içini bilən Allah tərəfindən açıqlanmış bir kitabdır. Bu, Allahdan başqasına qul olmamağınız üçündür. Mən Onun tərəfindən sizi xəbərdar edən və müjdələyənəm”* (“Hud” surəsi, 11/1-2).

Deməli, kim Uca Allahın qoyduğu qaydaya tabe olaraq Quranın izahatlarını öyrənmək əvəzinə uyğun hesab etdiyi üsulla Quranı izah etməyə çalışsa, özünü Allah yerinə qoyur ki, bu da insanın düşəcəyi ən pis vəziyyətdir.

Əvvəlki ayədə qeyd edilən “mə təşəbəhə minhu” sözünün mənası “Kitabdan (öz zehinlərində olana) bənzər olanlar”dır. Burada “minhu = ondan” sözünə başqa məna verilə bilməz. “Mə təşəbəhə” də “bənzər olan”, yəni, “iki şey arasındakı bənzərliyi göstərən” deməkdir. Bunların niyyəti fitnə çıxarmaq və Kitabı özlərinə görə təfsir etmək olduğuna görə düşüncələrində olana bənzər ayələr axtaracaqlar. Yəni, bənzərliyin bir tərəfi Kitabdakı ifadə, digər tərəfi isə düşüncələrindəki təlqindir. Buna görə də ayənin bu bölməsinə belə məna verilmişdir: “Qəlblərində sürüşmə olanlar fitnə-fəsad (sıxıntı) törətmək və Kitabı istədikləri kimi yozmaq məqsədilə (öz xəyallarına uyğun olana) tabe olurlar”.

Əslində, burada mötərizəyə heç bir ehtiyac yoxdur. Çünki edilən şey yalnız bənzərliyin digər tərəfi -”düşüncələrindəki təlqin”ləri göstərməkdir.

Yaxşı niyyətli olduğu halda, ayələrarası əlaqəni səhv quran alimlər də ola bilər. Aralarında fitnə (çətinlik) çıxarmaq və ayələri özlərinə görə şərh və təfsir istəyi olmadığına görə onlar yuxarıdakılardan sayılmırlar.

“Sağlam biliyə malik olanlar belə deyərlər: “Biz buna inandıq, hamısı Rəbbimizin dərgahındandır”. Ayələri muhkəm və mütəşəbih olaraq nazil edən, onları bir-birinə bağlayıb şərh və təfsir edən

Odur. Biz ayələri şərh etməyə deyil, Allahın şərhini və izahatını tapmağa çalışırıq.

Ayələrarası əlaqələr şəbəkəsini görə bilməyənlər, bu münasibəti qura bilməyənlər, təvil (şərh), mutəşabih və məsani sözlərinə fərqli mənalar vermişlər. Bu səbəbdən, çox səhvlərə yol verilmiş, bir çox məzhəblər sıxıntı mənbəyinə çevrilmişlər. Boşanmaq, ailə həyatında himayədarlıq (vəlilik) və faiz mövzuları<sup>568</sup> buna nümunə göstərilə bilər. İzah olunmayan və ya səhv izah olunan çox sayda ayə vardır. Bunlara da “eşitdik və üsyan etdik”<sup>569</sup> ayəsilə “Həcc” surəsinin 15-ci ayəsi<sup>570</sup> nümunə göstərilir.

Ayələrarası əlaqələrə diqqət edilməməsi hikmətə, yəni, Quran-Sünnə bütövlüyünə diqqət edilməməsinə səbəb olmuşdur. Alimlərin əksəriyyəti Sünnəni Qurandan ayrı, ikinci dəlil hesab edərək onların zidd mənalara malik olduğunu, müxtəlif sahələri nizamlayacağını iddia etmişdir. Qızıl, gümüş, buğda, arpa, xurma və duz satışlarını nizamlayan hədisi doğru başa düşməyənlərin onunla faiz ayələri arasında ziddiyyət görməsini buna nümunə göstərmək olar.<sup>571</sup> Bəziləri Sünnənin Quranı nəsx (aradan qaldırma) edəcəyini bildirmiş, bəziləri isə Quranın Quranı, Sünnənin isə Sünnəni aradan qaldırdığını bildirmişlər.<sup>572</sup> Nümunə olması üçün bu bölmənin sonundakı “İmam Şafiinin hikmət anlayışı” başlıqlı məqaləsini oxumaq olar.

Quran-Sünnə əlaqəsinin səhv qurulmasından yaranan çətinliklər səbəbilə bəzi alimlər Sünnəni nəzərə almadığı halda, bəziləri çətinliyin Qurandan irəli gəldiyini güman edərək, tarixi yanaşma ilə Quranı nazil olduğu zaman və bölgə, yaxud dini-əxlaqi əlaqələr çərçivəsində məhdudlaşdırmaq istəmişlər. Bu yanaşmalar həm səhv şərhələrin sahəsini genişləndirmiş, həm də bəzi ayələrə diqqət etməmək və ya onları hansısa tarixi dövrə məhkum etmək kimi

568 Bax: “Talaq, İftida və Nikaha nəzarət” başlıqlı məqalələr

569 Bax: “Möhkəm sarılma”/ “Üsyan” başlıqlı məqalə

570 Bax: Şirkə İman arasında qararsızlıq” (“Həcc” surəsinin 11-16-cı ayələri) başlıqlı məqalə

571 Bax: “Faiz” başlıqlı məqalə

572 Bax: “Nəsx və zina cəzası” başlıqlı məqalə

ağır nəticələr yaratmışdır. Əksəriyyətin ortaq səhvi isə güvəndikləri alimlərin kitablarında qeyd edilən bilgiləri doğru hesab edərək Kitab və Sünnə baxımından kifayət qədər tənqid etməmələridir. Lakin yuxarıdakı ayələrdə qeyd edilən üsul, bütün səhv davranışların qarşısını alacaq mahiyyətdədir.

İndi Quranın “muhkəm”, “mutəşabih”, “məsani” və “təvil” (şərh) sözlərinə verdiyi məna ilə alimlərin verdiyi mənaya müqayisəli şəkildə nəzər yetirək:

### **39.1.1. Muhkəm**

“Muhkəm” söz və məna baxımından şübhə yaradacaq cəhəti olmayan sözə deyilir.<sup>573</sup> Muhkəm ayə “belədir” və ya “deyildir” şəklində açıq və qəti hökm bildirir. Bunun barəsində heç bir ixtilaf yoxdur.

### **39.1.2. Mutəşabih**

“Mutəşabih” sözünün kökü bənzərlik mənasına gələn “şibh” və ya “şəbəh”dir. Bir-birinə bənzəyən iki şeyə “mutəşabih”, aradakı bənzərliyə isə “təşabuh” deyilir.<sup>574</sup>

Aşağıdakı səkkiz ayədə söz bu mənadaadır:

a) “İnanan və yaxşı işlər görənlərə müjdə ver ki, içindən çaylar axan cənnətlər onlar üçündür. Hər dəfə onun məhsullarından istifadə etdikcə: *“Bu əvvəllər faydalandığımız ruzidir!”*– deyəcəklər. Onlara orada (dünyadakına bənzər) oxşarı veriləcəkdir” (“Bəqərə” surəsi, 2/25).

b) *“Bizim üçün Rəbbindən soruş onun nə cür olduğunu bizə bildirsin! Çünki bizə görə inək inəyə (oxşar) mutəşabihdir. Əgər Allah fürsət versə, biz düz olanı edərək”* (“Bəqərə” surəsi, 2/70).

c) *“Özünü bilməyənlər deyirlər ki, “Bəs nə üçün Allah bizimlə danışmır, yaxud bizə bir sənəd gəlmir?” Onlardan əvvəlkilər də*

573 Mufredat حكم mad

574 Lisanul-arab, شبه mad.; əl-Xalil b. Əhməd əl-Fərəhidi, Kitabul-Ayn, شبه mad; Mufredat شبه mad.

*elə onlar kimi danışdırlar. Onların qəbləri (bir-birinə oxşayır) mütəşabih olur*” (“Bəqərə” surəsi, 2/118).

d) *“Göydən su endirən Allahdır. O onunla hər cür bitkini yetişdirir. Ondan yaşıl otlar bitirir, onlardan da üst-üstə düzülmüş dənələr çıxarır. Xurma ağacının tumurcuqlarından sallanmış salxımlar, üzüm bağları, (bir-birinə bənzəyən) mütəşabih və (bənzəməyən) qeyri-mütəşabih zeytun və nar yetişdirir*” (“Ənam” surəsi, 6/99).

e) *“Talvarlı və talvarsız bitkiləri, dadları müxtəlif olan xurma və dənli bitkiləri, (bir-birinə bənzəyən) mütəşabih və (bənzəməyən) qeyri-mütəşabih zeytunu və narı yaradan Odur*” (“Ənam” surəsi, 6/141).

f) *“Yoxsa onlar Allahla, ortaq özəllikdə varlıqlar tapdılar və onlar Allahın yaratdığı kimi yaratdılar, yaradılanlar da onlara mütəşabih (bir-birinə oxşar) göründü? De: “Hər şeyi yaradan Allahdır. O Təkdir, hər şeyə hakimdir*” (“Rad” surəsi, 13/16).

g) *“Allah Sözün ən gözəlini – mütəşabih (bir-birinə bənzəyən) və məsəni (təkrarlanan) Kitab kimi nazil etdi*” (“Zumər” surəsi, 39/23).

h) *“Sənə bu Kitabı nazil edən Odur. Onun bir qismi muhkəm ayələrdir ki, bunlar da Kitabın anasıdır. Digərləri isə mütəşabihdir*” (“Ali-İmran” surəsi, 3/7).

Alimlər mütəşabihə yuxarıdakı yeddi ayədə “bir-birinə bənzəyən iki şey” mənası versələr də, heç bir dəlilə əsaslanmadan “Ali-İmran” surəsinin 7-ci ayəsindəki mütəşabihi belə tərif etmişlər:

“Mənası bağlı olan, Kitab və Sünnədə nə qəti, nə də gümana (zənnə) əsaslanan hər hansı dəlil olmadığına görə alimlərin aqlının onu dərk etməyə kifayət etməyəcəyi ayədir”.<sup>575</sup>

Muhkəmlər “Kitabın anasıdır. Digərləri isə mütəşabih” olduğuna görə Quranın əksər hissəsinin mütəşabih olduğu aydındır. Çünki əsas olanlar daim az, digərləri isə çox olurlar. Bu səbəbdən, yuxarıdakı tərif ayələrin əksər hissəsinin aydın olmayacağı iddiasını da göstərir. Bunu qəbul etmək mümkün olmadığına görə hər alim

575 Muhəmməd Əbu Zəhra, Usulul-fiqh, İstanbul, tarixsiz. s. 134

heç bir dəlilə əsaslanmadan mütəşabih sayını məhdudlaşdırmağa çalışmışdır. Tabərinin İbn Abbasdan nəql etdiyinə görə muhkəm ayələr Quranın nasixi, halal və haramı, hədləri, fərzləri, inanılan və əməl edilən ayələridir. Mütəşabih isə Quranın mənsuxu (aradan qaldırılanı), keçmiş və gələcəklə bağlı xəbərləri, andları, nümunələrilə inanılan, lakin əməl edilməyən ayələridir.<sup>576</sup>

Rağib əl-İsfahaninin fikrincə, mütəşabih üç yerə ayrılır:

1. Qiyamətin vaxtı, dabbətul-ard və çıxma yeri kimi tanınması mümkün olmayan mütəşabih.
2. Marafqlı və bağılı olan hökmlər kimi insanların müəyyən formada biləcəkləri mütəşabih.
3. Yüksək səviyyəli alimlərin bilib, onlardan başqa digərlərinin bilməyəcəyi mütəşabih.<sup>577</sup>

Elmalılı Muhəmməd Hamdi Yazır mövzuya elmi izah gətirməyə çalışaraq belə demişdir: *“İki şeyin bir-birinə qarşılıqlı və bərabər şəkildə bənzəməsinə “təşabuh”, bənzəyənlərdən hər birinə isə “mutəşabih” deyilir ki, bunlardan biri digərindən seçilmir, insan zehni onları bir-birindən ayırd etməkdə acizdir. Təşbih və müşabəhətdə bir tərəf əskik və ya ikinci dərəcədə, digər tərəftə tam və əsas olur. Təşabühdə<sup>578</sup> isə hər iki tərəf eyni qüvvədə və bərabər oxşarlıqda olur; bənzərliklər fərqləri örtür, onlar bu ayələrdəki kimi seçilmirlər: “Şübhəsiz ki, o inək bizə təşabühlü oldu” (“Bəqərə” surəsi, 2/70), “Onların qəlbləri təşabühlü oldu” (“Bəqərə” surəsi, 2/118), “...və mütəşabih onların özlərinə veriləcəkdir” (“Bəqərə” surəsi, 2/25). Deməli, təşabüh seçilə bilməməyə səbəbdır. Seçilməmək bunun zəruri etdiyi mənadır”<sup>579</sup>*

Bu izahın heç bir elmi yönü yoxdur. Elmalılı bunu Faxrəddin Razidən götürmüşdür.<sup>580</sup> Yuxarıdakı ayələri özü təfsir edərkən eyni səhvə yol verməmiş, “Bəqərə” surəsinin 25-ci ayəsini belə təfsir

576 Tabəri, Təfsir, c. 3, s. 172 vd

577 Rağib əl-İsfahani, Mufredat, شبه mad

578 Mütəşabih mövzusunda.

579 Elmalılı, c. II, s. 1037

580 Faxruddin ər-Razi, ət-Təfsirul-kəbir, c. III, s. 138

etmişdir: “Görəsən iki aləmdəki bu meyvələr əslində eyni növdəndir? Xeyr, eyni növdən deyil, bənzərdirlər. Bir-birinə qarşılıqlı olaraq bənzərlikləri vardır. Əslində isə aralarında böyük fərqlər mövcuddur”.<sup>581</sup> Yəni, burada hər hansı qarışdırma yoxdur.

“Bəqərə” surəsinin 70-ci ayəsilə bağlı təfsiri belədir: “Bu inək bizə bənzər göründü. Hansı inək olduğunu müəyyən edə bilmədik. Biz onun xüsusiyyətlərini soruşduqca bizə başqalarında da olan xüsusiyyətlər izah olunur”.<sup>582</sup> Başqalarında da olan xüsusiyyətlər oxşar xüsusiyyətlərdir.

Elmalılının “Bəqərə” surəsinin 118-ci ayəsilə bağlı təfsiri isə belədir: “Görürsünüz, əvvəlkilərlə bunların qəlbləri tamamilə bir-birinə bənzəmiş, hiss və düşüncələri sanki bir-birinin eynisidir”.<sup>583</sup> Buradakı bənzərlik də hissə və düşüncə bənzərliyidir, yoxsa onların bir-birindən seçilə bilməməsi deyildir.

Təfsir üsul alimləri başqa bir qəribəlik də etmişlər: “Hud” surəsinin ilk ayəsini dəlil göstərərək Quranın hamısını muhkəm, “Zumər” surəsinin 23-cü ayəsini dəlil göstərərək hamısını mütəşabih, “Ali-İmran” surəsinin 7-ci ayəsini dəlil göstərərək bəzi ayələri muhkəm, bəzilərini isə mütəşabih hesab etmişlər.<sup>584</sup>

Nəbimiz mütəşabihlə bağlı hər hansı izahat verməmişdir. Aişə anamız belə dedi: Allahın Elçisi əleyhissalam “Ali-İmran” surəsinin 7-ci ayəsini oxudu və belə dedi: “Quranın mütəşabih ayələrinə əməl edənləri gördüyünüz zaman bilin ki, onlar Allahın ayədə xəbər verdiyi şəxslərdir. Onlardan çəkinin”.<sup>585</sup>

Hədəsdə də mütəşabihin nə olduğu izah edilmədiyi üçün ona, lüğət mənasını vermək lazımdır. Çünki Uca Allah belə buyurub:

*“Biz hər bir elçini ancaq öz xalqının dilində danışan göndərdik ki, onlara yaxşı bəyan etsin”* (“İbrahim” surəsi, 14/4).

581 Elmalılı, c. I, s. 276

582 Elmalılı, c. I, s. 383

583 Elmalılı, c. I, s. 481

584 Rağib əl-İsfahani, Mufredat, شبه mad, Fəxrüddin ər-Razi, c. IX, s: 446.

585 Buxari, Təfsir “Ali-İmran” surəsi, I; Muslim, İlim, I; Tirmizi, Təfsir Ali-İmran, (2996); Əbu Davud, Sunnə, 2

Aydın olduğu kimi, alimlərin mütəşabih anlayışı nə Qurana, nə Sünnəyə, nə ərəb dilinə, nə də hər hansı elmi həqiqətə əsaslanır. Bu anlayış Quranın, bir neçə ayə xaricində, çətin aydın olmasını da zəruri edir. Halbuki o açıq kitabdır. Bir çox surə “Bu, açıq-aydın Kitabın ayələridir”<sup>586</sup> şəklinə başlayır. Bu səbəbdən, bu anlayışın qəbul olunacaq hər hansı cəhəti yoxdur.

Mütəşabih bir-birinə bənzəyən iki şeyə deyilir. Bu, təşbihdən fərqlənir. “Təşbih” bənzərliyi göstərmək üçün deyil, bir şeyi güclü və təsirli qeyd etmək üçün işlədilir. “Aslan kimi cəsur insan” və ya “tülkü kimi hiyləgər uşaq” dedikdə, bir insan cəsarətdə aslana, uşaq isə hiyləgərlikdə tülküyə bənzədilir. Əslində, nə insan aslana, nə də uşaq tülküyə bənzəyir. Yəni, bunların mütəşabih olmaları zəruri deyildir. Mütəşabih olan şeylər cinsləri, növləri və sinifləri yaradır. Əşya yalnız bu şəkildə tanınır. Elmlər bu şəkildə yaradılır və yeni hədəflər yalnız bu yolla əldə edilir.

“Ali-İmran” surəsinin 7-ci və “Zumər” surəsinin 23-cü ayələri Quran ayələrinin də mütəşabih olduğunu göstərir. Bunlar bir-birini izah etdiyinə görə mütəşabih olmaları qaçılmazdır. Bu halda, Quranı öyrənərkən əşyanı öyrəndiyimiz kimi davranmaq, mütəşabih ayələri yığınlarla ayıraraq Quranın izahatını əldə etmək lazımdır. Bənzərlik ən az iki şey arasında olduğuna görə Quranda ikili əlaqələr şəbəkəsi mövcuddur. Bunu ayələrdəki “məsani” sözü bu fikri qüvvətləndirir.

### **39.1.3. Məsani**

“Məsani” “məsna” sözünün cəm formasıdır. “Məsna” “iki” deməkdir, “məsani” isə bu sözün cəm formasıdır.<sup>587</sup> “Məsna” aşağıdakı dörd ayədə qeyd edilir:

a) *“Yetim qızlara qarşı ədalətli olmayacağınızdan qorxursunuzsa, onda sizə halal olan digər qadınlardan ikisi (məsna), üçü və dördü ilə evlənin. Əgər ədalətlə dolanmayacağınızdan qorxursu-*

586 “Yusuf” surəsi, 12/1; “Hicr” surəsi, 15/1, “Şüəra” surəsi, 26/2; “Qasas” surəsi, 28/2; “Duxan” surəsi, 44/2

587 əl-Beydavi, Təfsirul-Beydavi, c. II, s. 323



nuzsa, onda bir qadınla və ya əmrinizdə olan əsir qadınla evlənin. Bu, sıxıntıya məruz qalmamağınız üçün daha yaxındır” (“Nisa” surəsi, 4/3).

b) “De: “Mənim sizə bircə nəsihətim var; Allah üçün iki-iki (məsna), bir-bir qalxın, sonra da bir düşünün. Sizin yoldaşınızda heç bir dəlilik yoxdur. O, şiddətli əzab gəlməzdən əvvəl sizi ancaq xəbərdar edəndir” (“Səba” surəsi, 34/46).

c) “Göyləri və yeri Yaradan, mələkləri iki-iki (məsna), üç və dörd qanadlı elçilər edən Allaha həmd olsun...” (“Fatir” surəsi, 35/1).

d) “Allah Sözün ən gözəlini – mütəşabih və məsani Kitab kimi nazil etmişdir” (“Zumər” surəsi, 39/23).

Muhkəm və onu izah edən mütəşabih ayə birlikdə iki ayə edir. Bunları izah edən iki ayə də olur. Bu ayələr bəzi mövzularda iki, dörd, altı, səkkiz və s. şəklində uzanır. Bu ayələri tapıb üzə çıxaranlar bütün mövzularda ən incə təfsilatları əldə edirlər. Bir-birilərini izah edən ayələr arasındakı ikili əlaqəni göstərən söz “məsani”dir.

Bu ayədə də məsani vardır. “Biz sənə məsanidən yeddi dənə və əzəmətli Quranı verdik” (“Hicr” surəsi, 15/87). Burada söz “əl-məsani” formasında müəyyənlik artikli ilə olduğuna görə “Zumər” surəsindəki mənədadır. Beləliklə, “Hicr” surəsinin 87-ci və “Zumər” surəsinin 23-cü ayələri bizə bütün ayələrin məsani (təkrarlanan) olduğunu göstərir.

“Hicr” surəsinin 87-ci ayəsi məsanilərdən yeddisinə diqqəti cəlb etmişdir ki, onlar “Fatihə” surəsinin ayələridir. Bu səbəbdən, “Fatihə” surəsi Qurandan süzülən qısaca bəyan və surələrin ən ucası olmuşdur. Əbu Said əl-Mualla deyir: “Məsciddə namaz qılırdım. Bu zaman Allahın Elçisi əleyhissalam çağırırdı. Mən isə cavab vermədim. Sonra “Ey Rəsulullah, namaz qılırdım” dedim. O: “Məgər Uca Allah, “Allah və Rəsulu sizi çağırdığı zaman ona cavab verin” demir?” dedi. Bundan sonra belə buyurdu: “Bu məsciddən çıxmadan sənə bir surə öyrədəcəyəm. O, Quranın ən uca surəsi-

dir”. Sonra əlimdən tutub məsciddən çıxmaq istədi. Mən isə dedim: “Demədin ki, sənə bir surə öyrədəcəyəm, o, Quranın ən uca surəsidir?” Dedi: “əl-hamdu lilləh (“Fatihə” surəsi) mənə verilmiş yeddi məsani və uca Qurandır.<sup>588</sup> Allah bunun bənzərini nə Tövratda, nə də İncildə nazil etmişdir”.<sup>589</sup>

Ayələrarası əlaqələr doğru qurulmadıqda, məsaniyə də doğru mənə verilməmişdir. Əksər alimlər ona təkrarlamaq, bir neçə dəfə təkrarlamaq mənası vermişlər. Bunu Quranda hekayətlərin, nəsihətlərin, hökmlərin, keçmişlə bağlı xəbərlərin və hadisələrin təkrarlanması, rəhmət ayələrinin əzab ayələrinə bitişik olması, bir-birinə zidd şeylərdən, Cənnətdən, Cəhənnəmdən, yaxşı və pis insanların xüsusiyyətlərindən bəhs etməsi kimi izah etmişlər.<sup>590</sup> Fəxrəddin Razi belə deyir:

“Quranda hər şey cütdür: əmr-qadağa, ümumi-xüsusi, qısa - təfsilatlı, yer və göylərin vəziyyəti, Cənnət-Cəhənnəm, qaranlıq-ışığı, qorxu və ümid... Burada əsas məqsəd Allahdan başqa hər şeyin cüt olduğunu izah etməkdir. Bu isə hər şeyin ziddi ilə, yəni, özünə zidd olanla imtahana çəkildiyini göstərir. Tək olan yalnız Uca Allahdır”.<sup>591</sup>

Razinin sözləri gözəl olsa da, Quranın izah olunmasında heç bir rola malik deyildir.

#### **39.1.4. Təvil (şərh, yozum)**

“Təvil”in mənası lüğətdə bir şeyi məqsədinə çevirməkdir.<sup>592</sup> Quranda bu mənə məsani prinsipinə uyğun olaraq dörd yerdə izah edilmişdir.

##### *39.1.4.1. Musa və Xızır hadisəsinin şərh*

Musa əleyhissalam Xızır<sup>593</sup> səfərə çıxmış, onun bəzi davranışlarına dözə bilməmişdi. Çünki Xızır əvvəl mindikləri gəmini deş-

588 Buxari, Təfsir, I; Nəsai, İftitah, 26

589 Tirmizi, fədailul-Qurən, 1

590 Tabəri, Təfsir, c. X, s. 628-629; Qurtubi, əl-Cami li ahkamil-Quran, c. VIII, s. 162 və c. IV, s. 8-14

591 Razi, Təfsirul-kəbir, c. IX, s. 446

592 Rağib əl-İsfahani, Muftrədat, اول mad. منه المرادة الغاية إلى الشيء رد

593 Quranda Xızır adı yoxdur. Bu şəxsin Xızır olduğu yalnız hədisdə qeyd olunur. Baxın: Buxari, İlim, 44

miş, sonra bir oğlan uşağını öldürmüş, sonra isə onları qonaq qəbul etmək istəməyən bir qəsəbədə dağılmaq təhlükəsi olan divarı düzəltmişdi. Onlar bir-birilərindən ayrılan zaman Xızır:

*“...Səbr edə bilmədiyən şeylərin təvilini (yozumunu) sənə xəbər verəcəyəm”* (“Kəhf” surəsi, 18/78) deyərək, fikirlərini belə davam etdirmişdi:

“Gəmi dənizdə çalışan və başqa işləri olmayan bir neçə nəfərə məxsus idi. İstədim ki, onu qüsurlu hala salım, çünki arxalarında yararlı gəmiləri zorla ələ keçirən hökmdar var idi.

Oğlan uşağına gəldikdə, onun ata-anası inanan insanlar idilər. Biz uşağın onları azdırmasından və inkara sürükləməsindən qorxduq. İstədik ki, Rəbbi onlara daha təmiz və daha mərhəmətli birini versin.

*Divar isə, şəhərdəki iki yetim oğlanın idi. Altında onlara məxsus bir xəzinə vardı. Onların atası yaxşı adam olmuşdur. Rəbbin onların həddi-buluğa çatmalarını və xəzinələrini (tapıb) çıxartmalarını istədi. Bu, Rəbbindən bir mərhəmətdir, mən bunları öz ixtiyarım ilə etmirdim. Sənin səbr edə bilmədiyən şeylərin yozumu budur!”* (“Kəhf” surəsi, 18/79-82).

Hər hadisənin təvili, yozumu, yəni əsas əlaqəsi göstərildikdə Musa əleyhissalamın təəccübü keçmişdi.

#### 39.1.4.2. Yuxunun şərhə

Yuxunun izah edilməsinə təvil, yəni yuxuyozma deyilir. Yusuf əleyhissalam zindanda olarkən hökmdar belə demişdi:

“Mən yeddi arıq inəyin yeddi kök inəyi yediyini, həmçinin, yeddi yaşıl sünbül və bir o qədər də qurusunu görürəm. Ey zadəganlar! Əgər yuxu yoza bilirsinizsə, yuxumu düzgün yozun.

Onlar dedilər: “Bunlar qarmaqarışq yuxulardır. Biz belə yuxuların təvilini bilmirik.

(Yusuf ilə zindanda ikən) xilas olan iki nəfərdən biri uzun müddətdən sonra Yusufu xatırlayaraq dedi: “Mən sizə onun yozumunu

(təvilini) bildirəcəyəm. Mənə icazə verin!” Sonra Yusuf əleyhis-salamın yanına gəldi, o da yuxunu təvil etdi və dedi:

*“Yeddi il bacardığınız qədər əkin. Biçdiyinizi isə yeyəcəyiniz az bir miqdar istisna olmaqla, sünbüldə saxlayın.*

*Sonra yeddi qıtlıq ili gələr, tədarük gördüyünüzü yeyib tükədən, saxlayacağınız az bir miqdar istisna olmaqla. Bunun ardınca xalqın firavanlığa çıxacağı bir il gələr ki, onda da sıxıb sağarlar”* (“Yusuf” surəsi, 12/43-49).

Yuxu yozumu, təvili gündəlik həyatdakı hadisələrdən hansının yuxudakı rəmzə bənzədiyinə baxılaraq edilir. Bu əlaqəni yarada bilməyənlər həmin şərhə edə bilməzlər. Hökmdarın adamları bunu etməmişdilər.

### *39.1.4.3. Dünyanın təvili*

Dünya imtahan yeridir. Burada baş verən hər hadisənin axirət-lə əlaqəsi vardır. Doğru əlaqəni yarada bilməyənlər gözlədikləri Cənnətə deyil, istəmədikləri Cəhənnəmə gedirlər. Uca Allah belə buyurur:

“Cəhənnəm sakinləri Cənnət əhlinə belə səslənəcəkdir: “O sudan və Allahın sizə verdiyi ruzidən bizə də verin”. Onlar isə deyəcəklər: “Allah bunları kafirlərə haram etmişdir.

Kafirlər əyləncə və oyunu özlərinə bir din, bir həyat tərzinə edən-lərdir. Dünya həyatı onları aldatdı. Bu gün biz onları unudacağıq, onlar da belə bir günlə qarşılaşacaqlarını unutmuşlar və ayələri-mizi qəsdən inkar etmişdilər.

Biz onlara Kitab göndərdik və biliklə izah etmişdik. İman gətirən-lərə doğru yolu göstərsin və bir mərhəmət olaraq göndərmişdik.

Onlar onun təvilindən başqasını gözləyirlər? Onun təvili gəldi-yi gün əvvəllər onu unudanlar deyəcəklər: *“Rəbbimizin elçiləri həqiqətən doğrunu gətirmişdilər. İndi bizə şəfaət edəcək şəfaət-çilər varmı? Yaxud geri qaytarılacağıq mı ki, etdiyimiz əməllərdən başqasını edək?”* Onlar özlərini bitirmiş kimsələrdir. Uydurduq-

ları şeylər isə onlardan uzaqlaşıb qeyb olacaqlar” (“Əraf” surəsi, 7/50-53).

Aydın olduğu kimi, dünyadakı davranışların axirətlə əlaqəsinə də “təvil” (şərh) deyilmişdir. Əsas və daimi olan Axirətdir. Orada veriləcək qarşılıq burada edilənlərin bənzəri olacaqdır. Uca Allah belə buyurur:

*“Kim yaxşılıqla gələrsə, ona gətirdiyinin on qatı verilir. Kim pisliklə gələrsə, ona ancaq gətirdiyinin misli qədər cəza verilir. Heç birinə haqsızlıq edilməz”* (“Ənam” surəsi, 6/160).

#### 39.1.4.4 Ayələrin təvili (şərhi)

Uca Allah buyurur:

*“Sənə bu Kitabı nazil edən Odur. O Kitabın bir qismi “muhkəm” ayələrdir ki, bunlar Kitabın anasıdır. Digərləri isə “mütəşabih”-dir (“muhkəm” ayələrə oxşayırlar). Qəlblərində sürüşmə olanlar fitnə-fəsad (sıxıntı) törətmək və Kitabı istədikləri kimi yozmaq məqsədilə (öz xəyallarına uyğun olana) tabe olurlar. Halbuki onun təvilini (yozumunu) ancaq Allah bilir. Sağlam biliyə malik olanlar belə deyərlər: “Biz buna inandıq, hamısı Rəbbimizin dərgahındandır”. Bu biliyi ancaq sağlam iradəli<sup>594</sup> olanlar əldə edə bilərlər”* (“Ali-İmran” surəsi, 3/7).

Yuxarıdakı üç hadisədə olduğu kimi, bu ayədə də təvil əsas amilə deyil, izahata əsaslandırılmışdır. “...Onun təvilini Allahdan başqa heç kim bilməz” deyilmişdir. Burada əsas amil muhkəm ayələr, onları izah edənlər isə mütəşabih olanlardır. Ayələr arasında əlaqə quraraq birini digərinə bağlayan Uca Allah olduğu üçün onların şərhini də O vermişdir. Allah araya bənzərlik qoyur ki, əlaqələri təqib edib onun şərhini tapa bilək. Ayələr arasında Allahın qurduğu əlaqəyə baxmadan əldə edilən təvil Allahın təvili, yəni şərhə ola bilməz. Bunu bilərəkdən edən yoldan çıxmış olur. Çünki bu davranış

594 “Quranda “ulul-əlbəb” belə tərif edilib: Sözə qulaq asan və ən gözəlinə tabe olanlar Allahın Öz yoluna qəbul etdiyi şəxslərdir. “Ulul-əlbəb” onlardır.” (“Zumər” surəsi, 39/18)

ayələri əlaqələrindən ayırmağı və bəzi ayələrə diqqət yetirməməyi qaçılmaz edir. Dindən istifadə edərək insanları doğru istiqamətdən çıxarmağın ən qısa yolu budur. Uca Allah belə buyurur:

*“Nazil etdiyimiz açıqlayıcı ayələri və əsas yolu bu Kitabda insanlara açıqladığımız halda onları gizli saxlayanlara Allah lənət edər. Lənət edə bilənlər də lənət oxuyurlar!”*

*Tövbə edib özünü düzəldən və onları açıqlayanlar istisnadır. Mən onların tövbəsini qəbul edərəm. Mən tövbələri qəbul edənəm, rəhmliyəm!”* (“Bəqərə” surəsi, 2/159-160).

Təvildə bir əsas mövzu, digəri onun izah olunmasıdır. Xızır hadisəsində əsas mövzu Musa əleyhissalamın bilmədiyi arxa plandır. Onun gördüyü hadisələr isə arxa plandakıların izah edilməsidir.

Məlikin yuxusu da gələcəkdə baş verəcək hadisələrin izah olunması idi. Onun adamları yuxu ilə həmin hadisələr arasında əlaqə qura bilmədiklərinə görə təvil edə bilməmişdilər. Dünyadakı hər hadisənin axirətlə əlaqəsi vardır. Bunlar axirətdə insanın başına gələcək halları xəbər verir.

Deməli, təvil bənzərliyi əsas götürərək əsas amillə izahedici amili tapıb izahata nail olmaqdır. Ayələrin şərh üçün isə bənzərliyi əsas götürərək əsas (muhkəm) ayəni və izahedici (mütəşabih) ayələri tapmaq lazımdır. Bu yol bizi ayələrin izah edilməsinə aparır.

Alimlər mütəşabihə “ağılların dərk etməkdə çətinlik çəkdiyi ayə”<sup>595</sup> dediklərinə görə şərhə fərqli məna vermək məcburiyyətində qalmış, “Ali-İmran” surəsinin 7-ci ayəsindəki bu bölməni başa düşməkdə çətinlik çəkmişlər.

Özlərini “cumhur” adlandıran əksəriyyət buna aşağıdakı mənanı vermişdi: “Onun şərhini Allahdan başqa heç kim bilmir. Elmdə qüvvətli olanlar belə deyirlər: “Biz buna inanırıq. Hamısı da Rəbbimizin dərgahındandır”. Bunların fikrincə, mütəşabihlər Allahın öz bilgisinə xas olmaq üçün seçib ayırdığı ayələr olduğuna görə heç bir alim onların mənasını bilmir.

---

595 Muhəmməd Əbu Zəhra, Usulul-fiqh, s.134

Azlığı təşkil edən alimlər ayəyə belə mənə vermişlər: “Onun şərhini Allah və elmdə qüvvətli olanlardan başqası bilmir. Onlar belə deyirlər: “Biz buna inanırıq. Hamısı da Rəbbimizin dərgahındandır”. Bunların fikrincə, elmdə qüvvətli olanlar mütəşabihini bilirlər.<sup>596</sup> Onların bu bilgini necə əldə edəcəkləri təvil, yəni “şərh” sözünə verilən mənənin içindədir.

Muhəmməd Əbu Zəhranın fikrincə, təvil “Sözü görünən mənəsindən alıb başqa mənəyə çəkmək, lakin görünməyən mənəsinə yozmaqdır”.<sup>597</sup>

Zəkiyyuddin Şabanın fikrincə isə “Sözün zahiri mənəsində aydın olmasının qarşısının alınması və bir dəlilə əsasən aydın olmayan başqa mənənin nəzərdə tutulduğuna hökm verilməsidir”.<sup>598</sup>

Bu təriflərə əsasən şərh bir sözü görünən mənəsindən alıb görünməyən mənəsinə çəkməkdir. Görünməyən mənə dedikdə ortaya qeyri-müəyyənliklər zənciri çıxır. Alimlərin şərh anlayışının doğru olmadığı aydındır.

## 39.2. Peyğəmbərimizin Sünnəsi = Hikmət

Allahın Elçisinin iki vəzifəsi vardı. Onlardan biri nazil olan ayələri təbliğ etmək, digəri isə onları tətbiq etmək idi. Birinci ilə bağlı belə buyrulmuşdur:

*“Ey Elçi! Rəbbindən sənə nazil ediləni təbliğ et! Əgər bunu etməsən, Onun elçiliyini yerinə yetirmiş olmazsan”* (“Maidə” surəsi, 5/67).

Kitabı tətbiq etməklə bağlı Uca Allah ona bu əmri vermişdir:

*“Sənə bu Kitabı haqq olaraq nazil etdik ki, insanlar arasında Allahın sənə göstərdiyi kimi hökm verəsən. Odur ki, xainləri müdafiə edənlərdən olma”* (“Nisa” surəsi, 4/105)

Beləliklə, o, Kitabı həm təbliğ edir, həm də Allahın göstərdiyi

596 Ən-Nəsəfi, Abdullah b. Əhməd b. Mahmud, Mədarikut-tənzil və haqaiqut-təvil, Beyrut 1989, c. I, s. 203

597 A.ç.ə. s. 135

598 Zəkiyyuddin Şaban, İslam hüquq elminin əsasları, Tərc. İbrahim Kafi Dönməz, Ankara, 1990, s. 320

üsulla ondan hökmlər çıxarırdı. Bu iki vəzifəni birlikdə göstərən ayə belədir:

*“Yaxşılıqları tamamlamaq üçün”<sup>599</sup> içərinizdən sizə bir Elçi göndərdik. O sizə ayələrimizi oxuyur, sizi inkişaf etdirir, Kitabı və Hikməti sizə öyrədir, sizə bilmədiklərinizi də öyrədir”* (“Bəqərə” surəsi, 2/151).

Kitab Peyğəmbərə nazil olan ayələr, hikmət isə Allahın göstərdiyi üsulla, onun çıxardığı hökmlərdir. Çünki hikmət doğru hökmdür.<sup>600</sup> Nəbimiz bu hökmləri bəzən söz, bəzən davranış, bəzən isə bir şeyi təsdiq etmək formasında verir, bunlar onun sünnəsini təşkil edir. Allahın bizə göstərdiyi bu üsul doğru tətbiq edildikdə Kitablə Sünnə arasında tam bütövlüyün olduğu üzə çıxır.

Müşahidələrimizə görə, hikmətlə Sünnə arasındakı əlaqəni ilk yaradan İmam Şafiidir. Mövzu bundan sonrakı bölmədə “İmam Şafinin hikmət anlayışı” başlığı altında təfəsilatlı şəkildə araşdırılacaq. Daha çox bilgi əldə etmək istəyənlər həmin bölməni oxusunlar.

### **39.3. Quranın əvvəlki kitabları təsdiq etməsi**

Quran özündən əvvəlki ilahi kitabları qəbul edir. Uca Allah belə buyurur:

*“Allah sənə Kitabı həqiqətləri ehtiva edən və ondan əvvəlkiləri qəbul edən bir kitab olaraq nazil etdi. Tövrəti və İncili də O nazil etdi.*

*Onlar əvvəllər insanlar üçün rəhbər idilər. Allah həmişə doğrunu yanlışdan ayıran kitablar nazil etmişdir. Allahın ayələrini görməzdən gələnlər üçün şiddətli bir əzab vardır. Allah güclüdür, ölçülü cəza verir”<sup>601</sup>* (“Ali-İmran” surəsi, 3/3-4).

599 Ayənin əvvəlindəki **كَلِمَةً** əvəziliyi əvvəlki ayədə olan “Liutimmə” (**لَيْتَم**) feli ilə əlaqəli hesab edilmişdir

600 Hikmət (**الحِكْمَةُ**), hökm (**حُكْم**) kökündən “masdarı-nev” (Bəlkə, məsdər növ???) olub hökmün doğru olanı mənasındadır

601 Ayədə qeyd edilən “intiqa” **مِاقَاتِنَا**, uqubətlə cəza vermə mənasındadır. Uqubət, yol verilən cinayətə bərabər olmalıdır (“Nəhl” surəsi, 16/126). Bu səbəbdən, “ölçüsündə cəza vermə” kimi tərcümə edilib.



İlk Nəbidən son Nəbiyə qədər vəhydə bütövlük vardır. Quran ayələrinin əksəriyyəti Nuha, İbrahimə, Musaya və İsayə vəhy edilənlə eynidir. Uca Allah belə buyurur:

*“Allah Nuha nə buyurubsa, onu sizin üçün bu dinin şəriəti etmişdir. Sənə vəhy etdiyimiz, İbrahimə, Musaya və İsayə əmr etdiyimiz budur: “Dini möhkəm saxlayın və o mövzuda firqə-firqə olmayın!” Sənin dəvət etdiyən müşriklərə ağır gəldi. Allah düzgün seçim edən şəxsi Öz tərəfinə qəbul edər və düzgünə istiqamət alanı da Özünə tərəf yönəldər”* (“Şura” surəsi, 42/13).

Quranın bəzi ayələri isə yalnız Nəbimizə vəhy edilən və yüngülləşdirici hökmlərdən ibarətdir. Uca Allah belə buyurur:

*“Bir ayəni nəsx edər və ya onu unutturarıqsa, əvəzində ya daha xeyirlisini, ya da onun bənzərini gətirərik. Məgər bilmirsən ki, Allah hər şeyə bir ölçü qoyar?”* (“Bəqərə” surəsi, 2/106)

Quran əvvəlki kitabları aradan qaldırmışdır, yəni nəsx etmişdir. Çünki “nəsx” lüğətdə bir şeyi başqa bir şeylə dəyişdirmək, onun əvəzinə başqasını qoymaq deməkdir.<sup>602</sup> Quran ilahi kitabların Allah tərəfindən təsdiq edilmiş son nüsxəsidir. Qurana tabe olmaq Tövrata, İncilə və peyğəmbərlərə nazil edilən bütün kitablara tabe olmaqdır. Uca Allah belə buyurur:

*“Yanlarındakı Tövratda və İncildə haqqında yazılmış olduğunu gördükləri ümmi Nəbiyə tabe olanlara O Nəbi onlara yaxşılığı əmr edər, pis əməlləri isə qadağan edər. Yaxşı şeyləri halal, mürdar şeyləri isə haram edər. Onların ağır yüklərini yüngülləşdirər və onları buxovlardan xilas edər. Hər kim ona inanar, onu sayğıyla dəstəkləyər, ona kömək edər və onunla birlikdə göndərilmiş O Nura tabe olarsa, onlar ümid etdiklərinə qovuşurlar”* (“Əraf” surəsi, 7/157).

Əvvəlki kitablar əhli-kitabı tanımağa imkan verir, onlarla əlaqələrə istiqamət göstərir. Uca Allah belə buyurur:

*“De: “Ey Kitab əhli! Aramızda bərabər səviyyədə olan bir sözə gəlin ki, Allahdan başqasına qul olmayaq. Ona heç bir şeyi şərik*

602 İbn Manzur, Lisanul-arab, نسخ mad

*qoşmayaq. Bizdən biri digərini Allah ilə öz arasına rəbb olaraq qoymasın”. Əgər onlar üz döndərsələr, deyin: “Şahid olun ki, biz təslim olmuşuq!” (“Ali-İmran” surəsi, 3/64).*

Qədim ilahi kitablardan əvvəlki ümmətlərlə bağlı məlumatlar alırıq. Uca Allah buyurur:

*“Onlardan əvvəl məhv etdiyimiz qəsbələrin sakinləri inanmamışdı. İndi bunlarmı inanacaq?”*

*Biz səndən əvvəl də onlara vəhy etdiyimiz kişilərdən başqa elçi göndərməmişdik. Əgər bilmirsinizsə, Zikr əhlindən (həmin kitabları bilənlərdən) soruşun” (“Ənbiya” surəsi, 21/6-7).*

Tövrat Qurandan genişdir. Quranda qısa olan bəzi mövzular Tövratda ətraflı qeyd edilir. Bundan istifadə edərək əlaqəli ayələr izah edilə bilər. Məsələn, Tövrətin bildirdiyinə görə ilk yəhudilərin yaşadığı cəmiyyətdə Apis adlı bir öküzə sitayiş olunurdu. “Bəqərə” surəsində də yəhudilərə bir öküz kəsmələri əmr edilir, lakin kəsməmək üçün onların bəhanə axtarıqları bildirilir.<sup>603</sup> Bu iki bilgi birləşdikdə onları başa düşmək mümkün olur. Musa əleyhissalamın bir müddət orada olmamasını fürsət bilərək nə üçün buzov heykəli hazırlayıb ibadət etmələri,<sup>604</sup> həmçinin, bunu əsas götürərək qurban bayramında kəsilən qurbanlığın qanını axıtmanın mühüm şərt olmasının səbəbi də aydın olur.

Buna aşağıdakı ayə nümunə verilir:

*“Bir gün sizdən qəti söz almışdıq. Turu da başınızın üstünə qaldırmışdıq. “Sizə verdiyimizdən möhkəm yapışın və eşidin!” - demişdik. Siz “Eşitdik və bərk sarıldığ!” demişdiniz. Halbuki görməməzliyə vurduğunuza görə buzova olan həvəsiniz qəlblərinizə işləmişdi. De: “İmanınız sizə necə də pis şeyi əmr edir! Əgər inanan insanlarsınızsa...” (“Bəqərə” surəsi, 2/93).*

“Qulaq asdıq və bərk sarıldığ” deyərək tərcümə edilən (“səmina və aseynə”) cümləsidir. Bütün təfsir və tərcümələrdə ona “Qulaq asdıq və üsyan etdik” mənası verilmişdir. “Üsyan etdik” deyənlər söz verməyəcəklərinə görə təfsir alimləri bu ayəni izah edə bil-

603 Baxın: “Bəqərə” surəsi, 26/67-71

604 Baxın: “Bəqərə” surəsi, 2/51, 54, 92 və 93

məmişlər. Tövrata nəzər yetirdikdə, buradakı “aseyna” ifadəsinin “bərək sarıldıq” kimi başa düşülməsi zərurəti üzə çıxır. Bu, sözün lüğət mənalardan biridir. Geniş məlumat üçün “Möhkəm sarılmaq/Üsyan” başlıqlarına baxa bilərsiniz.

Qədim ilahi kitablardan istifadə etməyin ən mühüm cəhəti Quranın onları necə təsdiq etdiyini görməkdir. Nəticədə həmin kitablara qarışan insan sözləri oradan ayırd edilir.

#### **39.4. Ərəb dilindən istifadə**

Uca Allah belə buyurur:

*“Biz hər bir elçini ancaq öz xalqının dilində danışan göndərdik ki, onlara yaxşıca bəyan etsin. Bundan sonra Allah azgınlığı seçəni azgınlıqda saxlayar, düzgün seçim edəni də doğru yola yönəldər. Güclü olan odur, düzgün qərar verən Odur”*

(“İbrahim” surəsi, 14/4).

*“Quran həqiqətən aləmlərin Rəbbindən nazil edilmişdir. Onu etibarlı Ruh, Cəbrail endirdi. Sənin qəlbinə ki, xəbərdar edənlərdən olasan. Açıq-aydın ərəb dili ilə”* (“Şuəra” surəsi, 26/192-195).

Quran ərəb dilində olduğuna görə onu başa düşmək üçün ərəb dilini bilmək çox vacibdir. Lakin bu gün bir çox təfsir və tərcümələrdə dil qaydalarına zidd hallar vardır. Tərcüməsini qeyd etdiyimiz “İbrahim” surəsinin 4-cü ayəsi buna nümunə ola bilər. Əldə etdiyimiz təfsir və tərcümələrdə ayəyə belə məna verilmişdir:

“Biz hər peyğəmbəri öz ümmətinin dili ilə göndərdik ki, onlara yaxşıca izah etsin. Bundan sonra Allah istədiyini səhv yolda qoyar, istədiyini isə doğru yola gətirər. Güclü olan O, doğru qərar verən Odur”.

Allah istədiyini doğru yola gətirəcək, istədiyini azdıracaqsa, o zaman nə üçün peyğəmbər göndərir? Bu vəziyyətdə peyğəmbərin həmin ümmətin dili ilə izah etməsinin mənası nə olur? Belə mənasız işi “doğru qərar verən” Allaha yaraşdırmaq olarmı? İçində ciddi ziddiyyətlər olan ifadələr Allahın sözü ola bilərmi?

“Şaə” feilinə verilən səhv məna və onun yaratdığı çətinliklərdən bundan əvvəlki “Quranda iradə, şey və fitrət” başlığı altında bəhs edildi. Təfsir və tərcümələrdə belə səhvlər çoxdur.

### 39.5. Quran-fitrət əlaqəsi

Varlıqların müəyyən quruluşu vardır. İnsanı, heyvanı və bitkini yaradan, inkişaf etdirən, dəyişdirən prinsip və qanunlar bu quruluşu göstərir. Buna “fitrət” deyilir. Elmin, texnologiyanın və insan əlaqələrinin qanun və qaydaları da buradan götürülür.

Din isə insanla Allahın, insanla insanın və insanla təbiətin əlaqələrini nizamlayır. Dinin prinsipləri, qanunları və hökmləri də “fitrət”dir. Uca Allah belə buyurur:

*“Sən üzünü doğru dinə, Allahın fitrətinə tərəf çevir! O, insanları ona görə yaratmışdır. Allahın yaratdığıının yerini tutacaq heç bir şey yoxdur. Doğru din budur, lakin insanların çoxu bunu bilmir”* (“Rum” surəsi, 30/30).

Fitrət ayələrdən öyrənilir. Ayələr Allahın kitabı ilə məhdudlaşmır. Allahın yaratdığı hər şey ayədir.<sup>605</sup> Uca Allah belə buyurur:

*“Ayələrimizi onlara həm ətraflarında, həm də özlərində göstərəcəyik. Nəticədə onun haqq olduğu onlara yaxşı aydın olacaqdır”* (“Fussilət” surəsi, 41/53).

İnsan bu ayələri daim görür, düşünür və özünə görə müəyyən nəticələr çıxarır. Ümumbəşəri dəyərlər və ortaq zəka belə əmələ gəlir. İnsan yaşadığıca bu məlumatları almaqda davam edir. Buna “zikir” deyilir. Onu qəlbə və dilə gətirmək də zikrdir.<sup>606</sup>

O bilgiylə Allahın kitabı arasında tam uyğunluq vardır. İlahi ki-

605 Marağ göstərənələr bu ayələri araşdırma bilərlər: “Bəqərə” surəsi, 2/164; “Ali-İmran” surəsi 3/190; “Ənam” surəsi 6/97, 99; “Əraf” surəsi, 7/26, 58; “Yunus” surəsi 10/5, 6, 67, 92, 101; “Yusuf” surəsi 12/7, 35; “Rad” surəsi 13/2, 3, 4; “Nəhl” surəsi, 16/13, 65, 66, 67, 68, 69, 79; “İsra” surəsi, 17/12; “Kəhf” surəsi 18/9; “Məryəm” surəsi 19/10; “Ta ha” surəsi, 20/128; “Ənkəbut” surəsi, 29/ 24, 33, 34, 35; “Rum” surəsi, 30/21, 22, 23, 24, 28; “Loğman” surəsi 31/31, 32; “Səcdə” surəsi, 32/26; “Səba” surəsi 34/15; “Zumər” surəsi, 39/42, 52; “Mumin” surəsi 40/13; “Casiyə” surəsi 45/3, 4, 5, 6; “Zariyat” surəsi 51/22, 23, 35, 36, 37; “Qamər” surəsi 54/12, 13, 14, 15

606 ər-Rağib əl-İsfahani (ö. 425 h) , Mufredat (Tahqiq: Safvan Adnan Davudi), Dəməşq və Beyrut, 1412/1992 ركن mad

tablaların ortaq adı da zikrdır.<sup>607</sup> Uca Allah Quranla bağlı belə buyurur: *“O Zikri Biz nazil etdik. Nə olursa-olsun Biz də onu qoruyacağıq”* (“Hicr” surəsi, 15/9).

Bu səbəbdən Quranı oxuyub dərk edən hər insan özündəki zikrlə Qurandakı zikr arasında böyük uyğunluq olduğunu görərək Qurana tam güvənir və razı qalır, onun Allahın kitabı olduğuna zərrə qədər şübhə etmir. Uca Allah belə buyurur:

*“Bilin ki, qəlblər ancaq Allahın zikri ilə rahatlıq tapır”* (“Rad” surəsi, 13/28).

İnsan Allahın təbiətdəki və Qurandakı dəlillərini dərk etdiyi qədər doğru bilgi əldə edir.

İnsan xaricindəki varlıqlar fitrətə zidd davrana bilməzlər. Allah insanı ağıllı, iradəli və bəzi şeyləri edəcək gücdə yaratdığına görə onun fitrətə zidd davranışları ola bilər. Bu davranışlar insanın özü, digər insanlar, ətrafı və Allahla olan əlaqələrini pozur.

İnsanı fitrətə zidd davranışa sövq edən, mənfəətləri, ümidləri və ya təqlidləridir. İnsan belə hərəkət və davranışlara görə narahat olur. Lakin müəyyən müddətdən sonra buna vərdiş edir, hətta zövq almağa başlayır. Bəzən daxilində gizlənən narahatlıq üzə çıxır və onu narahat edir. Uca Allah belə buyurur:

*“Tikdikləri bina qəlblərində bir şübhə olmağa davam edir. Ürəkləri parça-parça olana qədər. Allah bilir, doğru qərar verir”* (“Tövbə” surəsi, 9/110).

Günahlar fitrətə zidd, savab isə fitrətə uyğun olan, lakin insana çətin gələn davranışlardır. İnsan davranışlarının doğru, yoxsa səhv olduğunu hər şeydən əvvəl öz bədənində hiss edir. Uca Allah buyurur:

*“(Nəfsə) üsyankarlığını və təqvasını ilham edənin haqqı üçün, onu təmizləyən sevincli olur; kirləyib qaraldan da ziyana uğrayır”* (“Şəms” surəsi, 91/8-10).

Fitrətə zidd davranan insan əvvəl təcəüblənir, sonra ya bundan

607 Bax. “Ali-İmran” surəsi, 3/58, “Əraf” surəsi, 7/63, “Hicr” surəsi, 15/6,9; “Nəhl” surəsi, 16/44, “Ənbiya” surəsi, 21/2,50,105; “Furqan” surəsi, 25/18, “Yasin” surəsi, 36/11, “Sad” surəsi, 38/8, “Qamər” surəsi, 54/25

imtina edir, ya da davam edir. Təəccüblənməsi Allahın “Nəfsə” üsyankarlığını ilham etməsidir. Bu “sən səhv edirsən” xəbərdarlığıdır. İnsan üsyandan sonra daxilən əziyyət çəkir, bu isə onu tövbə etməyə təşviq edir.

“Təqva” pis vəziyyətə düşməkdən qorunmaqdır. Təqvaya uyğun davranışlar insanın daxilini rahat edir. Bu isə Allahdan onun nəfsinə müəyyən ilhamdır.

Vabisa b. Mabəd deyir ki, Muhəmməd sallallahu aleyhi və səlləmin yanına getdim. Mənə belə dedi: “Yaxşılıq və günah haqqında soruşmağa gəlmisən?”

“Bəli” dedim.

Barmaqlarını birləşdirib sinəsinə vurdu və üç dəfə belə dedi: “Nəfsinlə məsləhətləş, qəlbinlə məsləhətləş, Vabisa! Yaxşılıq nəfsin sakitləşdiyi, qəlbin sakitləşdiyi şeydir. Günah isə insanın daxilinə toxunan və qəlbdə tərəddüd yaradan şeydir, in<sup>-</sup>san<sup>-</sup>lar sənə fətva verib əməlini doğru hesab etsələr də, daxilə toxunan və qəlbdə tərəddüd yaradan şeydir”.<sup>608</sup>

*İnsanlar hissələri və qısamüddətli mənfəətləri yerinə ağıllarına üstünlük versələr, belə vəziyyətlərə düşməzlər. Çünki “(Allah) pisliyi ağılı işlətməyənlərin üstünə buraxar”* (“Yunus” surəsi, 10/100).

Elmin mənbəyi də fitrətdir. Təbiət və texniki elmlərdə mütəxəssis olanlar qanun qoymur, ayələrdə mövcud olan qanunları kəşf etməyə çalışırlar. Bu, onların fitrətə tabe olmasıdır. Sosioloqlar arasında da ayələri doğru oxuyaraq qanunlar kəşf edənlər vardır. Lakin bir çoxu qanun qoymaqda seçim edir və ümməti formalaşdırmağa səy göstərirlər. Bu davranış sosial sahədə fitrətə zidd davranışlara səbəb olur. Bunun mənfəi təsiri bir müddət sonra üzə çıxır və nizamlar pozulur.

Təbiət elmləri və texniki elmlərlə əldə olunan nəticələrdən fitrətə zidd şəkildə istifadə edib insanlara və ətrafa zərər vermək də olar. Belə ki, yaşadığımız dövrdə dünya belə bir fəlakətlə qarşılaşır. Uca Allah belə buyurub:

608 Sunəni-Darimi, “Cadu”, 2

*“İnsanların öz əlləri ilə etdikləri ucbatından quruda və dənizdə fəsad müşahidə edildi. Bunun belə olması Allahın onlara etdiklərinin bir qismini daddırması üçündür. Bəlkə, vaz keçərlər”* (“Rum” surəsi, 30/41).

Quranın heç bir hökmü fitrətə zidd deyildir. Çünki fitrət İslamdır. Fitrəti başa düşmək üçün Qurandan, Quranı başa düşmək üçün isə fitrətdən istifadə etmək lazımdır. Əgər hər hansı ziddiyyət olsa, bu, Qurana lazımınca tabe olmamaqdan irəli gəlir. Nümunə olaraq talaq mövzusu ilə bağlı izahata baxmaq olar.<sup>609</sup>

---

609 Baxın: “Talaq” başlıqlı yazı





*40-cı mövzu*

*İMAM ŞAFİİNİN  
HİKMƏT ANLAYIŞI*



Hikmət İslamın əsas məfhumlarındanıdır. Uca Allah “Ənam” surəsinin 83-cü və sonrakı ayələrinə Nuhdan İsayə qədər 18 nəbinin adını çəkmiş<sup>610</sup> və belə demişdir: *“Bunların atalarını, nəsilərini və qardaşlarını da seçdik; onlara düz yolu göstərdik”*.

Ataları Adəmə, oğulları Muhəmməd sallallahu aleyhi və səlləmə kimi gedib çıxır. Qardaşlarını da əlavə edərək Uca Allah bütün peyğəmbərlərə işarə etmiş və belə demişdir:

*“Onlar kitab, hökm və nəbilik verdiyimiz kəslərdir”* (“Ənam” surəsi, 6/89).

Aşağıdakı ayəyə əsasən, onlara verilən hökm Hikmətdir:

*“Allah nəbilərdən əhd alanda: “Sizə Kitab və hikmət verdikdən sonra əlinizdə olanı təsdiqləyən bir elçi (bir kitab) gəldikdə, ona mütləq inanacaq və yardım edəcəksiniz. Bunu qəbul etdinizmi? Bu ağır yükü (ısr)<sup>611</sup> boynunuza götürdünüzmü?” - dedi. Onlar da “qəbul etdik” dedilər. “Siz şahid olun, sizinlə birlikdə mən də şahidəm”, - dedi (“Ali-İmran” surəsi, 3/81).*

“Hökm” və “hikmət” sözləri məsdərdir. Hökm doğru və ya səhv ola bilər. “Hikmət” növ bildirən məsdər olduğuna görə mənası “doğru hökm vermək”dir. Bu, isim kimi də “doğru hökm” mənəsindədir.

Nəbilərin verdikləri hökmlərlə bağlı ayələrdən biri belədir:

610 Ayələrdəki sıra belədir: “İbrahim, İshaq, Yaqub, Davud, Süleyman, Eyyub, Yusuf, Musa, Harun, Nuh, Zəkəriyyə, Yəhya, İsa, İlyas, İsmail, Elyasa, Yunus və Lut (əleyhimussəlam).

611 “İsr” (الإصر) bir şeyi bağlamaq və zorla qarşısını almaq deməkdir. Quranda əvvəlki ümmətlərin sonrakı nəbiyə inanma məsuliyyəti mənasındadır. Sonuncu nəbiyə inanmaların üstündə bu yük olmayacaqdır. Bununla bağlı ayə belədir: “Onlar (rəhmətim yazacağı m insanlar) bu elçiyə, bu ümmi nəbiyə tabe olanlardır. Onun özlərində olan Tövratda və İncildə yazıldığını görəceklər. O, onlara yaxşılıq əmr edir, pislərləri qadağan edir. Təmiz və dadlı şeyləri halal, pis şeyləri isə haram edir. İsrilərini və əlaqələrini aradan qaldırır. Kim ona inansa, onu dəstəkləsə, ona yardım etsə, onunla birgə nazil edilən nura tabe olsa, onlar ümid etdiklərinə qovuşurlar”. (“Əraf” surəsi, 7/157) Artıq sonuncu nəbi gəlib. “Muhəmməd sizin kişilərinizdən birinin atası deyildir. Lakin Allahın rəsuludur və nəbilərin sonuncusudur...” (“Əhzab” surəsi, 33/40) Buna görə də Muhəmməd əleyhissəlamdan belə bir vəd alınmayıb. Onun ümmətinin belə bir vəzifəsi olmadığını unutmamağımız üçün bizə bu dua etdirilir: “Ey Rəbbimiz, əvvəlki ümmətlərə verdiyin ısr yükünü bizə vermə” (“Bəqərə” surəsi, 2/286).

*“İnsanlar tək bir ümmət idi. Allah onlara müjdə verən və xəbərdar edən nəbilər göndərdi. Onlarla birlikdə həqiqətləri ehtiva edən kitab da nazil etdi ki, o nəbi ixtilafa düşdükləri məsələlərdə insanlar arasında həmin kitabla hökm versin”* (“Bəqərə” surəsi, 2/213).

Allahın Kitabı ilə hökm verməyən yoldan çıxar. Uca Allah belə buyurmuşdur:

*“İçində hidayət və nur olan Tövrəni Biz nazil etmişdik. Allaha təslim olan nəbilər yəhudilər üçün bununla hökm verirdilər. Din xadimləri və alimlər onlardan Allahın Kitabını qorumaları istəməsi səbəbi ilə onunla hökm edərlər və ona şahid olurdular.*

*“İnsanlardan qorxmayın, Məndən qorxun! Ayələrimi ötəri bir dəyəərə dəyişməyin. Allahın nazil etdiyi ilə hökm verməyənlər kafirlərdir. Biz onlara həmin kitabda bunu yazdıq: Cana can, gözə göz, buruna burun, qulağa qulaq, dişə diş və hər yaranın əvəzində qisas lazımdır. Hər kəs onu bağışlayarsa, özü üçün kəffarə olar. Allahın nazil etdiyi ilə hökm verməyənlər səhv edənlərdir”* (“Maidə” surəsi, 5/44-45).

*“İncil əhli (mütəxəssisləri) Allahın onda nazil etdiyi ilə hökm versinlər. Allahın nazil etdiyi ilə hökm verməyənlər fasiqlərdir”* (“Maidə” surəsi, 5/47).

Nəbimizə də bu əmr verilmişdir:

*“Aralarında Allahın nazil etdiyi ilə hökm ver, onların arzularına tabe olma. Diqqətli ol, Allahın nazil etdiyi əmrlərin hansısa birindən səni çaşdırma bilərlər. Əgər onlar üz döndərsələr, bil ki, Allah bəzi günahlarına görə belələrinə pislik gəlməsini istəyir. Həqiqətən, insanların çoxu fasiqlərdir. Bunlar cahiliyyə hökmlərini axtarırlar? Qəti inananlar üçün kimin hökmü Allahın hökümündən daha gözəl ola bilər?”* (“Maidə” surəsi, 5/49-50).

Nəticə olaraq, nəbilər ayələri həm təbliğ, həm də tətbiq etmək məsuliyyəti daşıyırlar. Hikmət onların Kitabdan çıxardıqları hökmlər, başqa sözlə, onların Sünnəsidir.

Öyrəndiyimizə görə, fəqihlərdən yalnız İmam Şafii Hikmətə toxunmuş, Sünnə ilə Hikmət arasında əlaqə yaratmışdır. İndi onun Hikmət anlayışına nəzər yetirək.

## 1. İmam Şafiidə Hikmət-Sünnə əlaqəsi

İmam Şafiinin Hikmətlə bağlı sözləri belədir:

“Qurani yaxşı bilən güvəndiyim bir şəxsdən bunu eşitdim: “Hikmət Rəsulullahın Sünnəsidir”. Hikmət Qurana tabe edilmiş, Kitab və Hikmət təlimi Allahın bəndələrinə neməti hesab edildiyi halda, doğrusunu Allah bilir. Lakin buradakı Hikmətə Rəsulullahın Sünnəsi xaricində heç nə deyilə bilməz”.

“Rəsulullahın Sünnəsi Allah adına Onun xüsusi və ümumi hökmlərdəki istəyini izah edir. Belə ki, Allah Sünnə ilə hökm etməyi (Hikməti) Kitabı ilə eyni hesab etmiş, Sünnəni Kitabla əlaqələndirmiş, bunu yaratdıqları arasında bu Elçidən başqası üçün etməmişdir.<sup>612</sup>

Sonra İmam Şafii Sünnənin Kitabla eyni dəyərdə olduğuna aşağıdakı ayələri dəlil gətirir:

*“Allah və Onun Elçisi bir işə qəti hökm verdiyi zaman inanan kişinin və qadının öz işlərində seçmək haqqı ola bilməz. Kim Allaha və Onun Elçisinə asi olarsa, açıq-aydın azgınlığa düşər”* (“Əh-zab” surəsi, 33/36).

*“Ey inanıb güvənənlər! Allaha itaət edin, bu Elçiyə itaət edin və özünüzdən olan səlahiyyət sahiblərinə də. Əgər bir şey haqqında anlaşmazlıq yaransa, bu barədə Allaha və (Onun) Elçisinə müraciət edin. Allaha və Axirət gününə inanırsınızsa, bu cür edərsiniz. Bu xeyirli olar və çox gözəl nəticə verir”* (“Nisa” surəsi, 4/59).

*“Kim Allaha və Onun kitabına boyun əyərsə, onlar Allahın nemət verdiyi nəbilər, düzgün adamlar, alimlər<sup>613</sup> və yaxşılarla bərabər*

612 Muhəmməd b. İdris əs-Şafii (ölümü hicri 204), “ər-Risalə”, təhqiq Əhməd Şakir, Misir 1358 h. /1940 m. c. I, s. 79.

613 Ayədəki “şühədə” = الشُّهَدَاءُ sözü “şəhid” = شهيد sözünün cəm forması olub “şahidlər” mənasına gəlir. Bizim fikrimizcə, bu, “bilgisini gözü ilə görmüş kimi qətiləşdirən alimlər” deməkdir.

*olurlar. Onlar necə də gözəl dostlardır”* (“Nisa” surəsi, 4/69).

*“Ey inanıb güvənənlər! Allaha, onun sözlərinə itaət edin”* (“Ənfal” surəsi, 8/20).

İmam Şafiinin hədisdən dəlili isə belədir:

Əbu Rafi Allahın Elçisi əleyhissalamdan bunu rəvayət etmişdir: Heç birinizin məqamına söykənərək verdiyim əmr və ya qoyduğum qadağa ilə bağlı belə dediyini eşitməyim: “Bilmirəm, biz Allahın Kitabında gördüyümüzə tabe oluruq” .<sup>614</sup>

İmam Şafii Sünnə ilə bağlı belə bir təfsilatdan bəhs edir:

“Nəbinin Sünnələrinin üç cəhəti olması ilə bağlı fərqli fikirdə olan heç bir alim tanımıram. Onun sayını birgə rəylə ikiyə endirmişlər. Çünki ilk ikisi eyni nöqtədə birləşən iki əlavə bölmə kimidir:

*a) Quranla əlaqəsi olan Sünnə*

Quranda nass (açıq hökm) olan bir mövzuda Allahın Elçisinin Quran nassı kimi izahat verməsi.

*b) Quranda bununla bağlı qapalı qeyd edilən mövzularda Allahdan götürərək Onun istəyini izah etməsi.*

Bu iki mövzuda ixtilaf yoxdur.

Allahın Elçisinin Quranda nass olmayan mövzularda qoyduğu Sünnə (ixtilaf buradadır).

Bəzilərinin fikrincə, Allah Elçisinə itaəti fərz buyurduğu və rızasına uyğun davranacağını bildiyinə görə Kitabında nass olmayan mövzularda ona Sünnə qoyma haqqı vermişdir.

Digər qrupun fikrinə görə, Allahın Elçisi namazın fərz olması əsasında onun sayını və tətbiqini izah edən Sünnəsi kimi Kitabda əsası olan mövzuda Sünnə qoymuş, bunun xaricində heç nə etməmişdir...

Bəzilərinə görə isə bu mövzuda ona Allahın əmri (risalət) gəlmiş və Allahın fərz buyurması ilə Sünnəsi sabit olmuşdur.

---

614 İmam Şafii, *Ər-Risalə c I*, s. 88.

Bəzilərinin fikrincə, onun Sünnəsi Allah tərəfindən qəlbinə verilən Hikmətdir”.

Nəticə olaraq, İmam Şafii Hikmətin Sünnə olduğunu bildirmiş, onun Peyğəmbərimizə Quran kimi vəhy edildiyi fikrinə gələrək Sünnəni Quranla eyni dəyərdə hesab etmişdir.<sup>615</sup> Bunları iki ayrı mənbə kimi qəbul etdiyinə görə Quranın Sünnəni nəsx edib qüvvədən salacağını, Sünnənin yalnız digər Sünnə ilə aradan qaldırılacağını bildirmişdir.<sup>616</sup>

## **2. İmam Şafii'nin səhvləri**

Bizcə, İmam Şafii'nin Hikmət anlayışında dörd əsas səhv vardır. Bunlar Hikməti Muhəmməd əleyhissalama məxsus hesab etməsi, ayələr arasındakı nizamı görə bilməməsi, rəsul və nəbi anlayışlarının fərqiə diqqət etməməsi, Sünnəni Quran kimi vəhy edilmiş qəbul etdiyinə görə onunla Sünnə arasındakı bütövlüyü tuta bilməməsidir.

### ***1. Hikməti Muhəmməd əleyhissalama məxsus hesab etməsi***

İmam Şafii Sünnənin Hikmət olduğunu bildirdikdən sonra belə demişdir:

“Uca Allah bu işi yaratdıqları arasında bu Elçidən başqası üçün etmədi”.<sup>617</sup>

Halbuki yuxarıda qeyd edilən “Ali-İmran” surəsinin 81 və “Ənam” surəsinin 89-cu ayəsinə görə kitab və Hikmət bütün nəbilərə verilmişdir. Bununla yanaşı, Hikmət nəbilərə məxsus deyildir. Aşağıdakı ayələr buna sübutdur:

*“Allah düzgün seçim edənə Hikmət verir. Kimə hikmət verilmişsə, ona çoxlu xeyir nəsib edilmişdir. Bu bilgini ancaq dik duranlar (ulul-əlbab) əldə edərlər”* (“Bəqərə” surəsi, 2/269).

*“Loğmana “Allaha qarşı olan vəzifələrini yerinə yetir” deyərək hikməti verdik”* (“Loğman” surəsi, 31/12).

615 İmam Şafii, ər-Risalə, c. I, s. 104-105.

616 İmam Şafii, ər-Risalə, c. I, s. 107.

617 İmam Şafii, ər-Risalə, c. I, s. 79.

Quranda Loğmanın nəbi olduğuna dair heç bir işarə yoxdur. Nəbi olsaydı, ona yalnız Hikmət verilməz, həm də Kitab verilərdi.

Nəbimizin Hikmət mövzusunda belə dediyi rəvayət edilmişdir:

*“Yalnız iki insana qısqanılır: Biri Allahın verdiyi malı yerli-yerində sərf etməyə səy göstərən insan,<sup>618</sup> digəri isə Allahın Hikmət verdiyi insandır ki, qərarını ona görə verir və onu öyrədir”.*<sup>619</sup>

Nəbi əleyhissalam İbn Abbası bağına basıb belə demişdir:

*“Ey Allahım, ona Hikməti öyrət!”*<sup>620</sup>

Bütün bu ayə və hədislərə əsasən, İmam Şafii səhv etmişdir. Çünki Hikmət sonuncu nəbiyə və ya nəbilərə deyil, lazımi səyləri göstərən hər insana verilmişdir.

## **2. İmam Şafinin ayələr arasındakı nizamı görməməsi**

“Mizan” “vəzn” kökündən olub mənası “nizam, balans” deməkdir.<sup>621</sup> Uca Allah bu ayədə “mizan” sözünü Hikmət sözünün yerinə qoymuşdur:

*“Həqiqətləri ehtiva edən Kitabı nazil edən Allahdır, mizanı da o nazil etmişdir”* (“Şura” surəsi, 42/17).

Aşağıdakı ayədə də Hikmət yerinə “mizan” sözü qeyd edilmiş və əsas məqsədin “qıst” olduğu bildirilmişdir.<sup>622</sup> “Qıst” balans nəzərə alınaraq qorunan, layiq olunan paydır.

*“Biz elçilərimizi aydın dəlillərlə göndərdik və onlarla birlikdə Kitab və mizanı nazil etdik ki, insanlar hər şeyin haqqını versinlər”* (“Hədid” surəsi, 57/25).

618 Hədisdəki feil məchuldur. Aradan götürülən fail başqası olsa, başqasının təzyiqlə edilən xeyirə görə tərif olmaz. Fail insanın özü olmalı, mal sevgisinin təzyiqinə baxmayaraq, Allah rizasına üstünlük verərək malı Allah yolunda sərf etməlidir ki, tərifə layiq olsun. Sözü “bu işdə çox səy göstərən” mənası verməyimizin səbəbi də budur.

619 Səhihi-Buxari, Elm, 15.

620 Sahihi-Buxari, Fədailul-ashab, 24.

621 əl-Xalil b. Əhməd (öl. 170 h) “əl-ayn”, təhqiq, M. əl-Mahzumi və İbrahim əs-Samirai, tarixsiz. Rağib əl-İsfahani (ö. 425 h), Mufrədat (thq: Safvan Adnan Davudi), Dəməşq və Beyrut, 1412/1992, Cəvhəri, əs-Sihah, Məqayisul-luğa.

622 622 هوالنصيب بالعدل Rağib əl-İsfahani, Mufrədat.



Mizan Allahın yaratdığı kitab olan təbiətdə də mövcuddur. Bu ayələr Uca Allahın təbiətlə əlaqələrimizdə də bizə mizanı və qıstı əmr etdiyini göstərir.

*“Göyü ucaltdı və mizanı (nizamı) qoydu. Mizanı aşmamağınız üçün bunu etdi. Elə isə ölçünü qıst ilə (haqqı ilə) edin, mizanı pozmayın”* (“Rahman” surəsi, 55/7-9).

Aydın olduğu kimi “mizan” və “qıst”, yəni nizama əməl etmək və insafli davranmaq Hikmətin digər adıdır. Buna əsasən bir insana qarşı olan kin və nifrətimiz bizə haqsız davranmağa izin vermir. Uca Allah belə buyurub:

*“Möminlər! Allah xatirinə dik dayanan və qıst ilə (haqq ilə) şahidlik edən kimsələr olun. Bir camaata qarşı olan əsəbiniz sizi ədalətsiz (nizamsız) davranmaq cinayətinə sövq etməsin. Siz adil (nizmalı) olun, təqvaya uyğun olan budur. Allahdan çəkinin! Çünki, Allah etdiklərinizin astarını bilir. Allah iman gətirib yaxşı işlər edənlərə vəd etmişdir ki, onlar üçün həm bağışlanma, həm də böyük mükafat vardır”* (“Maidə” surəsi, 5/8-9).

Müxtəlif inanclara malik insanlarla birlikdə yaşayarkən mizana və qısta (Hikməti) diqqət etmək lazımdır. Uca Allah belə buyurur:

*“Allah din uğrunda sizinlə vuruşmayan və sizi öz diyarınızdan qovub çıxartmayan kimsələrə yaxşılıq etməinizi və haqqı ilə davranmanızı (qıstı) sizə qadağan etmir. Allah haqlı hərəkət edənləri sevir. Allahın qadağası ancaq din uğrunda sizinlə vuruşan, sizi yurdunuzdan çıxaran və çıxarılmınıza kömək edən kimsələrlə yaxınlıq etmənidir. Onlarla yaxınlıq edənlər səhv edənlərdir”* (“Mumtəhənə” surəsi, 60/8-9).

Mizanı (nizamı) qorumaq üçün dinimizə görə bizimlə vuruşan, bizi yurdumuzdan çıxaran və çıxaranlara dəstək verənlərə layiq olduqları cavabı vermək lazımdır. Belə bir vəziyyətdə qarşı tərəfə layiq olduğundan artığı edilmir. Bu mövzudakı əmrlər belədir:

Sizinlə vuruşanlarla siz də vuruşun. Uca Allah belə buyurur:

*“Allah yolunda sizinlə vuruşanlarla siz də vuruşun, lakin haqsız hücum etməyin! Allah haqsız hücum edənləri sevmir”* (“Bəqərə” surəsi, 2/190).

Sizi çıxartdıqları yerdən siz də onları çıxarın.

*“...Sizi çıxartdıqları yerdən siz də onları çıxardın!”* (“Bəqərə” surəsi, 2/191).

Verəcəyiniz zərər qarşı tərəfin sizə verdiyi zərərdən çox olmasın.

*“...Kim sizə qarşı hücum edərsə, siz də onun sizə etdiyi hücumu eyni səviyyədə hücum edin. Allahdan çəkinin. Bilin ki, Allah ondan çəkinənlərlə bərabərdir”* (“Bəqərə” surəsi, 2/194).

Hikmətə tabe olmaq üçün qeyri-müsəlmanlarla əlaqələri göstərən bütün ayələri bu çərçivədə qiymətləndirmək lazımdır. Hikmət düzgün başa düşülmədiyi üçün müsəlmanlarla qeyri-müsəlmanların əlaqələrini göstərən ayələrə tək halda yanaşılmış, böyük səhvlərə yol verilmiş, İslamı doğru başa düşmələrinə maneə yaradılmışdır.<sup>623</sup>

Buraya qədər qeyd edilənlərə görə Hikmət belə tərif edilir:

“Hikmət ayələrdəki mizanı taparaq haqqı olan hər insanın haqqını verməkdir”. “Mizan” və “qıst” yaradılmış ayələrdə də olduğuna görə bu tərif elmə də aiddir.

Ayələri təbliğ etmək ehtiyacı olana su, duz, ət, pomidor, bibər, od və başqa şeylər verməyə bənzəyir. Hikmət isə bunları nizamlı və müəyyən həddə birləşdirib yemək hazırlamaq kimidir. Yeməkdə nizam və düzgünlüyə nəzarət edilməsə, bu insanları diksindirər. Dini mövzulardakı səhvlər də belədir. Vabısa b. Mabəd deyir ki, Muhəmməd əleyhissalamın yanına getdim. O mənə belə dedi: “Yaxşılıq və günah barəsində soruşmağa gəlmisən?” Sonra barmaqlarını birləşdirib sinəsinə yaxınlaşdıraraq üç dəfə belə dedi:

*“Nəfsinlə məsəhətləş, qəlbinlə məsləhətləş, Vabısa! Yaxşılıq nəfsin sakitləşdiyi, qəlbin sakitləşdiyi şeydir. Günah isə insanlar sənə*

623 Cəza hüququ prinsipləri hissəsində “Qeyri-müsəlmanlarla münasibətlər” sərlövhesinə baxın.

*fətva verib əməlini uyğun görsələr də, daxilə toxunan və qəlbədə tərəddüd yaradan şeydir”*.<sup>624</sup>

Nəbimiz həm də belə demişdir:

*“Səni şübhələndirən şeyi bir kənara qoy, şübhələndirməyə nə keç. Çünki düzgünlük daxilən rahatlıq verir, yalan isə şübhə və tərəddüd yaradır”*.<sup>625</sup>

Bəzi şeylər dərman kimidir. İnsanın xoşuna gəlmir, lakin etibarlı insanlar onun faydalı olduğunu dediyinə görə yeyilir. Buna bənzər vəziyyət dini mövzularda da mövcuddur. Bəzi dini vəzifələr sırf etibarlı mənbələr savab dediyinə görə yerinə yetirilir. Uca Allah belə buyurub:

*“Döyüşmək xoşunuza gəlməsə də, sizə vəzifə olaraq təyin edildi. Ola bilsin ki, xoşunuza gəlməyən bir şey sizin üçün xeyirli, xoşunuza gələn bir şey isə sizin üçün zərərli olsun. Allah bilir, siz bilməzsiniz”* (“Bəqərə” surəsi, 2/216).

İnsanlar istismarın hər növünü etməkdən çəkinmirlər. Din istismarı isə Allahın adından istifadə olunmaqla həyata keçirildiyinə görə ən pis və ən təhlükəli istismardır. Buna görə də Uca Allah Qurani izah etməyi Öz üzərinə götürmüş, həmin izahatları əldə etmə üsulunu Quranda göstərmişdir.<sup>626</sup> O üsulun əsası belə ifadə edilmişdir:

*“Əlif. Ləm. Ra. Bu, ayələri muhkəm edilmiş, həm də düzgün qərar verən və hər şeyin astarını bilən Allah tərəfindən açıqlanmış bir kitabdır. Belə olması Allahdan başqasına qul olmamağınız üçündür. (De:) “Mən də onda olanla sizi xəbərdar edən və müjdələyənəm”* (“Hud” surəsi, 11/1-2).

Allahın Qurandakı izahatlarını Nəbimiz də bu üsulla öyrənir. Lakin aşağıdakı ayə bu mövzuda onun da səhvə yol verə biləcəyini göstərir:

624 Sunəni-Darimi, Cadu (Büyü), 2.

625 Tirmizi, Qıyamə, 60.

626 Bu yazı həmin üsula əsasən yazılmışdır. Üsulun təfsilatlarına görə baxın: Fatih Orum, Kuran ve Sünnet Temelinde Kuranı Anlama Usulü, Süleymaniyyə Vəqfi nəşrləri, İstanbul 2015.

*“Səndən fətva istəyirlər. De ki, kəlalə mövzusundakı fətvanı sizə Allah verir. Bir adam ölər, övladı olmazsa, bacısı varsa, qoyub getdiyinin yarısı ona çatır. Əgər ölən bacıdırsa, övladı da yoxdursa, qardaşı ona varis olur. Əgər iki bacıdırsa, mirasın üçdə iki hissəsi onlara çatır. Əgər qardaş və bacılardır, qardaş iki qadının payı qədər alır. Səhv edərsiniz deyə Allah özü izah edir. Allah hər şeyi bilir”* (“Nisa” surəsi, 4/176).

Fətva qarışıq görünən qanuni/dini hökmləri araşdıraraq üzə çıxarmaqdır.<sup>627</sup> Bu ayədəki fətva “kəlalə” ilə bağlıdır. “Nisa” surəsinin 7-ci ayəsindən 12-ci ayəsinə qədər olan ayələrlə “Nisa” surəsinin 33-cü ayəsinə diqqətlə oxuyanlar “kəlalə” ilə bağlı bilgi əldə edirlər. Lakin müsəlmanlar balansı tam şəkildə qura bilmədiklərinə görə Nəbimizdən fətva istəmişlər, o da səhv edə biləcəyinə görə bu mövzudakı fətvanı birbaşa Uca Allah vermişdir. Ayənin “Səhv edərsəniz deyə Allah özü izah edir” ifadəsi bunu göstərir.

Bütün bunlar onu göstərir ki, mövzu ilə bağlı ayələr arasındakı mizan, yəni nizam, balans yaxşı qurulmasa, hikmət əldə edilmir. Biz nə İmam Şafiidə, nə də başqa alimimizdə belə bir anlayışı görə bilirik. Fikrimizcə, nəbimizin Sünnəsinin kifayət qədər aydın olmamasının səbəbi budur.

### ***3. İmam Şafinin nəbi-rəsul fərqiə diqqət etməməsi***

“Rəsul” Kitabı təbliğdən, Nəbi isə Qurani təbliğlə yanaşı, onu tətbiq edən və orada olan Hikmətləri üzə çıxaran şəxsdir. Nəbi və rəsul fərqiə diqqət edilməyən ayələrin əksəriyyəti doğru başa düşülmür. İmam Şafiidə və bir çox alimlərdə bu diqqətli yanaşmanı görə bilmirik. Əksəriyyətin fikrinə görə, rəsul yeni kitab və yeni dinlə göndərilən, nəbi isə özündən əvvəlki rəsulun Kitabını və dinini onun ümmətinə təbliğ vəzifəsi daşıyan şəxsdir. Onların fikrincə, hər rəsul nəbidir, lakin hər nəbi rəsul deyildir.<sup>628</sup>

627 əl-Hazin, Alauddin Əli b. Muhəmməd b. İbrahim (öl. 741 h.) Tahqiq və tashih, Muhəmməd Əli Şahin, Beyrut 1415 h. C. I, s. 433.

628 Baxın: Ömər Nasuhi Bilmen, Büyük İslam İlmihali, İstanbul, tarixsiz, s. 17, paraqraf 34.

Halbuki bütün nəbilərə kitab verilmişdir. Məsələn, ənənəyə əsasən, İsmail əleyhissalama verilmiş kitab və din yoxdur. Bu səbəbdən, o, yalnız nəbidir. Lakin “Ənam” surəsinin yuxarıdakı ayələrinə görə, ona kitab və Hikmət verilmişdir. Aşağıdakı ayə də İsmail əleyhissalamın həm nəbi, həm də rəsul olduğunu bildirir:

*“Kitabda İsmaili də xatırla! O, öz vədində sadıq idi. O, nəbi olan rəsul idi”* (“Məryəm” surəsi, 19/54).

Rəsul özündən nə isə əlavə etmədən birinin sözlərini digərinə çatdırmaq vəzifəsi daşıyan şəxsdir.<sup>629</sup> Türk dilində (elə Azərbaycan dilində də - red.) isə buna elçi deyilir. Rəsullar iki yerə ayrılır: nəbi olan rəsul, nəbi olmayan rəsul. Hər nəbi Allahın Kitabını təbliğ etmək vəzifəsi daşdığına görə həm də rəsuldur. Allah tərəfindən göndərilməyən rəsullar da vardır. Quran Misir Məlikinin Yusuf əleyhissalama göndərdiyi elçiyə “rəsul”, Bəlqisin (Bilqeyisin) Süleyman əleyhissalama göndərdiyi elçilərə isə “mursəl” demişdir. “Mursəl” rəsul mənasındadır. Misir Məlikinin rəsulu ilə bağlı ayə belədir:

*“Kral dedi: “Onu yanıma gətirin”. Elçi onun yanına gəldikdə Yusuf dedi: “Sahibinin (Rəbbinin) yanına qayıt və soruş gör ki, əllərini kəsən qadınların dərdi nə idi? Mənim Sahibim (Rəbbim) onların oyunlarını bilir”* (“Yusuf” surəsi, 12/50).

Allah tərəfindən göndərilməyən heç kimə nəbi deyilməz. Ənənənin əksinə, hər nəbi rəsuldur, lakin hər rəsul nəbi deyildir. Nəbi olmayan rəsullar yalnız təbliğ işini həyata keçirirlər. Bu ayələr vəhy almamış rəsullardan bəhs edir:

*“Nuh tayfası da elçiləri yalançı saydı”* (“Şüəra” surəsi, 26/105).

*“Ad tayfası da elçiləri yalançı saydı”* (“Şüəra” surəsi, 26/123).

Nuh qövminə Nuh əleyhissalam, Ad qövminə isə Hud əleyhissalam gəldiyinə görə bu rəsullar yalnız o iki peyğəmbərə nazil olan ayələri təbliğ edən möminlərdirlər.

629 Risalət bir şəxsin (əlaqəsi olmadan) sözünün digərinə təbliğ edilməsidir. O şəxsə rəsul, o biri şəxsə “mursil”, digərinə isə “mursəlun ileyh” deyilir. (Məcəlleyi-Ahkam-ı Adliyyə m. 1450).

Nəbilik Muhəmməd əleyhissalamla başa çatmışdır. Artıq nəbi gəlməyəcək və heç kimə kitab nazil edilməyəcəkdir. Uca Allah belə buyurur:

*“Muhəmməd aranızdakı kişilərdən heç birinin atası deyildir. Lakin o, Allahın rəsuludur və nəbilərin sonuncusudur. Allah hər şeyi bilir”* (“Əhzab” surəsi, 33/40).

Ona “nəbilərin sonuncusu” deyilib “rəsulların sonuncusu” deyilməməsi çox vacibdir. Çünki nəbi olmayan rəsullar hər yerdə və hər zaman olmalı, Quranı təbliğ etməlidirlər. Uca Allah buyurur:

*“Biz hər bir rəsulu ancaq öz xalqının dilində danışan göndərdik ki, onlara açıq-aşkar anlatsın. Bundan sonra Allah azgınlığı seçəni azgın sayar, hidayəti seçəni də yoluna qəbul edər. Güclü olan o, düzgün qərar verən Odur”* (“İbrahim” surəsi, 14/4).

Quranın ərəb dilində olması Muhəmməd əleyhissalamın içindən çıxdığı cəmiyyətlə bağlıdır. Yoxsa o, bütün bəşəriyyətə göndərilmiş elçidir. Uca Allah belə buyurur:

*“Səni bütün insanlar üçün müjdə verən və xəbərdarlıq edən rəsul kimi göndərdik. Lakin insanların çoxu bunu bilmir”* (“Səba” surəsi, 34/28).

*“De: “Ey insanlar! Mən sizin hamınız üçün Allahın göndərdiyi elçiyəm. Göylərdə və yerdə hakimiyyət Ona məxsusdur, Ondan başqa ilah yoxdur. Həyat bəxş edən və öldürən Odur. Siz Allaha inanın, nəbi olan ümmi rəsuluna da. Onun ardınca gedin ki, yola gələsiniz”* (“Əraf” surəsi, 7/158).

Rəsulullah hər tərəflə əlaqə saxlaya bilmədiyinə görə bizə bu əmri vermişdir:

*“Hətta bir ayə də olsa, məndən təbliğ edin”* (Buxari, Ənbiya, 50).

Beləliklə, Allahın rəsulunun rəsulu olaraq Quranı, bütün dillərdə təbliğ etməliyik. Təbliğ vəzifəsini yerinə yetirməyənlərin düşəcəyi pis vəziyyət belə izah edilmişdir:

*“Nazil etdiyimiz açıq-aydın ayələri və doğru yolu Kitabda insan-*

*lara açıqlamamızdan gizlədənləri Allah uzaqlaşdırar. Uzaqlaşdırası olanlar da uzaqlaşdırarlar. Tövbə edib özünü düzəldən və onları açıqlayanlar istisnadır. Onların tövbəsini qəbul edərəm. Mən tövbələri qəbul edənəm, mərhəmətliyəm!”* (“Bəqərə” surəsi, 2/159-160).

*“Allahın nazil etdiyi kitabdan bir şeyi gizli saxlayanlar və bununla cüzi mənfəət əldə edənlər var ha, onlar qarınlarına ancaq od doldururlar. Qiyamət günü Allah onlarla danışmaz. Onları təmizə çıxarmaz. Onlar üçün üzücü bir əzab vardır. Onlar doğru yolun əvəzinə azğınlığı, bağışlanmanın əvəzinə əzabı satın alan şəxslərdir...”* (“Bəqərə” surəsi, 2/174-175).

Rəsulun vəzifəsi, ona verilən Kitabı təbliğ etməkdir. Uca Allah belə buyurur:

*“Rəsullara ancaq aydın təbliğatdan başqa nə düşər?”* (“Nəhl” surəsi, 16/35).

*“Ey Elçi! Rəbbindən sənə nazil ediləni təbliğ et! Əgər bunu etməsən, Onun rəsulluğunu yerinə yetirmiş olmazsan”* (“Maidə” surəsi, 5/67).

Rəsul özündən heç nə əlavə edə bilməyəcəyinə görə rəsula itaət onu göndərənin itaətidir. Bu səbəbdən Uca Allah belə buyurur:

*“Kim Elçiyə itaət edərsə, Allaha itaət etmiş olar”* (“Nisa” surəsi, 4/80).

Özündən heç nə əlavə etməyəcəyinə görə rəsulun halal dediyi şey Allahın halalı, haram dediyi şey isə Allahın haramıdır. Uca Allah buyurur:

*“Özünü mühafizə edənlər yanlarındakı Tövratda və İncildə haqqında yazılmış olduğunu gördükləri bu elçinin, bu ümmi peyğəmbərin ardınca gedənlərdir. O onlara yaxşılığı əmr edər, pis şeyləri isə qadağan edər. Təmiz və ləzzətli şeyləri halal, pis şeyləri isə haram edər...”* (“Əraf” surəsi, 7/157).

Rəsulluq səhv qəbul etməz. Nəbi Allahın sözlərini təbliğ edərkən rəsuldur, onlara öz sözünü əlavə edə bilməz. Təbliğ xaricindəki

sözləri özünə aiddir, bu zaman səhv ola bilər. Bu səbəbdən Nəbi olaraq bir şeyə halal və ya haram deyə bilməz. Uca Allah belə buyurub:

*“Ey Nəbi! Həyat yoldaşlarını razı salmağa səy göstərərək Allahın sənə halal etdiyi şeyi nə üçün haram edirsən? Amma Allah günahları örtər və mərhəmət edər”* (“Təhrim” surəsi, 66/1).

Nəbilər də etdikləri səhvin hesabını verəcəklər.

*“Heç bir nəbinin etimadı pis yerə istifadə etməyə haqqı yoxdur. Kim etimadı pis yerə istifadə edərsə, qiyamət günü etdiyi pisliliklə birlikdə gələr. Sonra hər kəsə qazandığı tam verilər. Heç kimə səhv edilməz”* (“Ali-İmran” surəsi, 3/161).

Sonuncu Nəbimiz Bədrdə səhv qərarla əsir ələ keçirdikdə bu ağır sözlərlə günahlandırılmışdı:

*“Heç bir nəbinin döyüş meydanında düşməni yerə sərənə kimi əsir almağa haqqı yoxdur. Siz dərhal ələ keçəcək dünya malı istəyirsiniz. Allah isə sizin üçün sonrasını istəyir. Allah güclüdür, düzgün qərar verir. (Qələbə sizin olacaq deyə) Allah tərəfindən bir yazı olmasaydı, aldığınız əsirlərə görə sizə ağır bir əzab toxunardı”* (“Ənfal” surəsi, 8/67–68).

Bu ağır ifadələr əvvəl qoyulan qaydanın pozulması səbəbilə idi:<sup>630</sup>

*“(Döyüşdə) kafirlərlə qarşı-qarşıya gəldiyiniz zaman onları yerə sərənə kimi boyunlarını vurun. Sonra (əsirlərin) kəndirlərini bərk çəkin. Sonra da onları ya fidyəsiz, ya da fidyə alıb azad edin. Mühəribəyə son qoyulanadək belə edin...”* (“Mühəmməd” surəsi, 47/4).

Romalılar farslara məğlub olmuşdular. Məkkədə nazil olan aşağıdakı ayələr 3-9 il ərzində romalıların qalib gələcəyini, o gün müsəlmanlara qalibiyyət veriləcəyi vədini vermişdi:

*“Əlif. Lam. Mim. Romalılar məğlub edildilər; çox yaxın bir yer-*

---

630 İbn Hibətullah, Dahhaqdan və Said b. Cubeyrdən “Mühəmməd” surəsinin Məkki olduğunu bildirmişdir. (Bax. Qurtubi təfsiri, Qahirə 1964/1384 c. XIV, s. 223.



*də. Onlar bu məğlubiyyətlərindən sonra qələbə çalacaqlar. Üçlə doqquz il ərzində. Bunun əvvəli də sonrası da Allahın səlahiyyə-tindədir. Həmin gün möminlər sevinəcəklər. Sevinc Allahın edəcəyi yardım ilə olacaqdır. O düzgün seçim edənə yardım edər. O güclüdür, mərhəmətlidir. Bu, Allahın vədidir. İnsanların əksəriyyə-ti bilməsə də, Allah vədinə xilaf çıxmaz” (“Rum” surəsi, 30/1-6).*

Əbu Sufyan ticarət karvanı ilə Şamdan gələrkən romalılarla fars-ların döyüşəcəkləri ni eşitmişdi. Müsəlmanlar Allahın onlara kar-vanı verəcəyi ümidi, məkkəlilər isə onu qoruma məqsədilə yola çıxmışdılar. Əbu Sufyan karvanı xilas etməyi düşünürdü və buna görə çox narahat idi. Çünki bu ayələri onlar da bilirdilər. Müsəl-manlar gözləmədikləri bir anda Məkkə ordusunu qarşılarında gör-dülər. Aşağıdakı ayələr də bundan bəhs edir:

*“Allah o iki dəstədən biri sizin olacaq deyər vəd etmişdi. Siz si-lahsız olanı (karvanı) arzulayırdınız. Allah da öz sözlərinə uyğun olaraq haqqı gerçəkləşdirmək və həmin kafirlərin kökünü kəsmək (üçün Məkkə ordusunu sizə vermək) istəyirdi”.*

*“Allah da öz sözlərinə uyğun olaraq haqqı gerçəkləşdirmək və həmin kafirlərin kökünü kəsmək, haqqı ortaya çıxarıb batili təsir-siz hala gətirmək istəyirdi (“Ənfal” surəsi, 8/7-8).*

Müsəlmanlar Bədrdə Məkkə ordusuna ağır zərbə endirdilər. La-kin geri çəkilməyi düşməni təqib edib məğlub edəcəkləri halda, əsirlər götürüb geri qayıtdılar. O iş Nəbimizin təsdiqilə olmuşdu. Səhabələr ona əsir götürməklə bağlı ayəni xatırladıb etiraz etmə-liyidilər. Lakin bunu etmədilər. Bu səbəbdən səhabələr də Nəbimiz kimi bu sözlərlə məzəmmət edildi:

*“Siz dərhal ələ keçəcək dünya mal istəyirsiniz. Allah isə sizin üçün sonrasını istəyir” (“Ənfal” surəsi, 8/67).*

Rəsulullah Bədr əsirlərindən fidyə olaraq dörd min (dirhəm) al-dı.<sup>631</sup> İmam Şafii bəzilərinin az fidyə ilə, bəzilərinin isə qarşılıqsız

631 Əbu Bəkr Abdurrazzaq b. Həmmam b. Nafi əl-Himyəri əl-Yəmani əs-Sanani (öl. 211 h) Musannaf, Tahqiq Habibur-Rahman əl-Azami. Beyrut 1403, c. V, 325, hədis N 9728.

sərbəst buraxıldığını bildirir.<sup>632</sup> Əsirlərlə bağlı ilk ayə nazil olduqda səhabələr aldıkları fidyədən əllərini çəkdikdən sonra bu ayə nazil oldu.<sup>633</sup>

*“Ələ keçirdiyiniz qənimətləri artıq halal və təmiz olaraq yeyin. Allahdan çəkinin. Allah bağışlayar, mərhəmət edər”* (“Ənfal” surəsi, 9/69).

Səhvini düzəldib yol verdiyi günahdan xilas olması üçün Nəbimizə Məkkəni fəth etməsi üçün yenidən yol açıldı.

*“Allah sənin üçün bir fəthin önünü açdı. Bunu, əvvəlki və sonrakı günahını bağışlamaq, sənə olan nemətini tamamlamaq və səni dümdüz yola yönəltmək üçün etdi”* (“Fəth” surəsi, 48/1-2).

Məkkənin fəthindən sonra nazil olan bu surə artıq günahının bağışlanmasını istəyə biləcəyini bildirirdi:

*“Allahın yardımı gəlib fəth gerçəkləşəndə və insanların dəstə-dəstə Allahın dininə girdiklərini gördükdə hər şeyi gözəl etdiyinə görə Rəbbinə yönəl və bağışlanmağını dilə. Çünki O, tövbələri qəbul edər!”* (“Nasr” surəsi).

Rəsulluq vəzifəsi səhv qəbul etmədiyinə görə rəsula qeyd-şərtsiz itaət etmək lazımdır. Nəbiyə itaət etməyin isə şərtləri vardır. Belə ki, Nəbimizin qadınlardan vəd alması ilə bağlı ayə belədir:

*“Ey Nəbi! Mömin qadınlar sənə beyət üçün gələndə heç bir şeyi Allaha şərik qoşmyacaqları, oğurluq və zina etməyəcəkləri, uşaqlarını öldürməyəcəkləri, ərlərindən olmayan uşaqlarını yalanla ərlərinə istinad etməyəcəkləri, heç bir yaxşı işdə (mərufda) sənə qarşı üsyan etməyəcəklərinə dair onlardan beyət al, Allahdan onlar üçün bağışlanma dilə. Allah bağışlayandır, mərhəmətlidir”* (“Mumtəhənə” surəsi, 60/12).

Rəsul sözü ilə müraciət olunan heç bir ayədə “məruf olan bir şeydə sənə üsyan etməmələri” kimi şərt qeyd edilmir. Çünki rəsula

632 əs-Şafii, Muhəmməd b. İdris (öl. 204 h) İxtilaful-hadis, (Şafiiyin “əl-Umm” adlı kitabının 8-ci cildinin kənarında) Beyrut 1410 h. 1990 m. c VIII, s. 606.

633 Əbu Muhəmməd əl-Huseyn b. Məsud b. Muhəmməd b. əl-Fərra əl-Bəyavi əş-Şafii (ö. 510 h), Tahqiq Abdurrəzzaq əl-Mehdi, Beyrut 1420, c. II, s. 310.

üsyən hər hansı şərtə bağlı olmadan qadağandır. Uca Allah belə buyurub:

*“Kafir olanlar və Rəsula üsyən edənlər o gün torpağa qarışıb itməyi çox arzu edərlər. Çünki Allahdan heç bir sözü gizlədə bilməyəcəklər”* (“Nisa” surəsi, 4/42).

Rəsul Allahın Kitabını təbliğ edərkən özündən nə isə əlavə etsə, rəsulluğu sona çatır. Əgər o şəxs nəbi olan rəsuldursa, cəzası ölümdür. Uca Allah buyurub:

*“Başqa bir şeyi uydurub Bizə aid etməyin üçün səni sıxıntıya salıb az qala sənə vəhy etdiyimiz şeydən səni döndərəcəkdilər. Belə olduğu halda onlar səni özlərinə dost tutacaqdılar. Əgər Biz səni sabit saxlamasaydıq, əlbəttə, azca da olsa, onlara meyl edəcəkdin. Meyl etsəydin, sənə həyatın ikiqat cəzası ilə birlikdə ölümün də ikiqat cəzasını daddırardıq. Sonra Bizə qarşı sənə yardım edəcək köməkçi də tapa bilməzdin”* (“İsra” surəsi, 17/73-75).

*“Əgər o (Rəsul) bizə qarşı bəzi sözlər uydursa, onu güclə yaxalayar, sonra da şah damarını qoparardıq. Heç biriniz də onu qoruya bilməzdiniz”* (“Haqqə” surəsi, 69/44–47).

Nəbilərin Qurani təbliğ etməkdən başqa onunla hökm vermək vəzifəsi də vardır.

*“İnsanlar tək bir ümmət idi. Allah onlara müjdə verən və çəkindirən nəbilər göndərdi. Onlarla birlikdə həqiqətləri ehtiva edən kitab da nazil etdi ki, həmin nəbi ixtilafa düşdükləri mövzularda insanlar arasında həmin kitabla hökm versin...”* (“Bəqərə” surəsi, 2/213).

*“Sənə həqiqətləri ehtiva edən bu Kitabı nazil etdik ki, insanlar arasında Allahın sənə göstərdiyi tərzdə hökm verəsən. Odur ki, əsla, xainlərin müdafiəçisi olma”* (“Nisa” surəsi, 4/105).

Bu səbəbdən, öldürülən nəbilərdən bəhs edən bütün ayələrdə “haqsız yerə” ifadəsi qeyd edildiyi halda, öldürülən rəsullarla bağlı belə bir ifadə yoxdur.

*“Allahın ayələrini görməzliyə vuranları, nəbiləri haqsız yerə öldürənləri və ədalət istəyənləri öldürənləri üzücü bir əzabla müjdələ”* (“Ali-İmran” surəsi, 3/21).

*“İsrail oğullarından əhd-peyman aldıq, onlara rəsullar göndərdik. Könüllərinə yatmayan bir şey gətirən rəsullardan bir qismini yalançı hesab etdilər, bir qismini də öldürdülər”* (“Maidə” surəsi, 5/70).

#### **4. İmam Şafii'nin Kitab-Sünnə bütövlüyünü görməməsi**

Allahın Elçisinin Quranla birlikdə Hikməti də öyrətmə vəzifəsi vardı. Uca Allah belə buyurub:

*“Yaxşılıqlarımızı tamamlamaq üçün sizə içinizdən bir elçi də göndərdik. O, sizə ayələrimizi oxuyur, sizi inkişaf etdirir, Kitabı və Hikməti öyrədir, habelə bilmədiklərinizi də sizə öyrədir”* (“Bəqərə” surəsi, 2/151).

Allahın Elçisinin Qurandan başqa öyrətdiyi yeganə şey Hikmət olduğuna görə İmam Şafii haqlıdır. Hikmətə Sünnə xaricində heç nə deyilə bilməz.<sup>634</sup> Lakin Sünnənin Rəsulullah Allah adına onun xüsusi və ümumi hökmlərdəki istəyini izah etdiyini,<sup>635</sup> Quran kimi vəhy edilən və Quranla eyni dəyərdə olduğunu deyib,<sup>636</sup> Sünnəni də vəhyin mənbəyi hesab etməsi Quranla Sünnə arasındakı bütövlüyü görməsinə mane olmuşdur. Halbuki Sünnə Qurandakı daxili nizamın nəticəsidir. Quranla Sünnə arasında açıq şəkildə görünən bütövlük vardır. Nəbimizin aldığı əmr belədir:

*“Aralarında Allahın nazil etdiyi ilə hökm ver və onların istəklərinə tabe olma. Diqqətli ol, Allahın nazil etdiyi əmrlərin hər hansısa birindən səni uzaqlaşdırıb sıxıntıya sala bilərlər. Üz döndərsələr, bil ki, Allah bəzi günahlarına görə belələrinin başına bir pislik gəlməsini istəyir. Həqiqətən, insanların çoxu fasiqlərdir.*

634 İmam Şafii, ər-Risalə, c. I, s. 79.

635 İmam Şafii, ər-Risalə, c. I, s. 79.

636 İmam Şafii, ər-Risalə, c. I, s. 104-105.

*Bunlar cahiliyyə hökmlərini istəyirlər? Qəti bilik sahibləri üçün kimin hökmü Allahın hökmündən gözəl ola bilər?”*  
 (“Maidə” surəsi, 5/49-50).

Mizanı, yəni daxili nizamı qoruyaraq Quranla hökm etmək üçün Allahın qoyduğu üsula əsasən hərəkət etmək lazımdır. Bu, yalnız nəbilərin vəzifəsi deyil, din adamı və alimlərin də vəzifəsidir. Uca Allah buyurub:

*“İçində hidayət və nur olan Tövrəni biz nazil etdik. Allaha təslim olan nəbilər yəhudilərə onunla hökm verərdilər. Din adamları və alimlər də özlərindən Allahın Kitabını qorumaları istənməsi səbəbilə onunla hökm verər və ona şahid olardılar”* (“Maidə” surəsi, 5/44).

Bizimlə bağlı ayə də belədir:

*“Sənə vəhy etdiyimiz Kitab özündən əvvəlkiləri təsdiq edən doğru Kitabdır. Allah bəndələrindən xəbərdardır, onları görür. Sonra qullarımız içərisindən seçdiklərimizi bu Kitaba miras etdik. Onlardan kimisi özünə zülm edər, kimisi orta yol tutar, kimisi də Allahın izni ilə yaxşı işlərdə öndə gedər. Böyük lütf də budur”* (“Fətir” surəsi, 35/31-32).

Nəbimizdən sonra həmin kitabla hökm verəcək şəxslər alimlərimizdir. Bu səbəbdən Rəsulullah əleyhissalamın belə dediyi rəvayət edilir:

“Alimlər nəbilərin varisləridir. Nəbilər özlərindən sonra miras olaraq dinar və ya dirhəm qoymurlar. Onlara elmlə varis olmaq olar. Onu götürən böyük pay almış olur”.<sup>637</sup>

Elçilik vəzifəsi bir malı müştəriyə tanımaq kimidir. Ayələri doğru öyrənib insanlara çatdırırlar bu vəzifəni yerinə yetirirlər. Lakin nəbilik məhsul istehsal etməyə bənzəyir. Kifayət qədər bilgisi olmayan və komandasını yarada bilməyən şəxs məhsul istehsal edə bilmir. Belə ki, alimlərin Qurandan hökm çıxarmaları da komandalərini yaratmalarına bağlıdır. Belə bir qrupu olmayan şəxs

---

637 Sunəni-Əbi Davud, İlm 1, (3641).

Allahın izahatlarını başa düşə bilməz. Uca Allah belə buyurub:

*“Bu, başa düşən bir qövm üçün ayələri ərəbcə Quran olaraq açılanmış bir kitabdır”* (“Fussilət” surəsi, 41/3).

Nəbimizə Quranı Cəbrail öyrədirdi. Uca Allah buyurub:

*“Batmaqda olan ulduz haqqı üçün, yoldaşınız nə yoldan çıxmış, nə də xəyala qapılmışdır. O, özündən danışmur. Danışdığı ancaq ona edilən vəhydir. Bunu ona çox qiyyətli olan Cəbrail öyrədir”* (“Nəcm” surəsi, 53/1-5).

Nəbimizin varisləri ondan nümunə götürən və Quranın göstərdiyi üsulla Qurandan hökm çıxaran alimlərdir. Bunlar Qurandakı nizamı pozmadıqları üçün Quranla Hikmət arasındakı bütövlüyü görürlər. Bu yolla getməyən Quranı və Sünnəni doğru başa düşə bilməz. Bu isə “üsul”la “füru” arasında sonsuz ziddiyyətlərə səbəb olar.

### **3. İmam Şafiidə “üsul” və “füru” ziddiyyəti**

İmam Şafiinin Hikmət anlayışı Kitab-Hikmət bütövlüyünü görməsinə mane olmuşdur. Allahın Elçisinin Allah adından onun ümumi və xüsusi hökmlərdəki istəyini izah etdiyini<sup>638</sup> iddia edib Sünnəni Quran kimi vəhy edilmiş və Quranla eyni dəyərdə hesab etməsi<sup>639</sup> ayələrlə hədislərin görünüşdəki ziddiyyətini əsl ziddiyyət hesab etməsinə səbəb olmuşdur. Əgər seçimində Sünnəyə üstünlük versə, Quranı aradan qaldırmış olur. Əgər Qurana üstünlük versə, bu dəfə də Quran Sünnəni aradan qaldırır. Halbuki onun üsuluna görə Sünnə Quranı, Quran isə Sünnəni nəsx edib aradan qaldıra bilməz.<sup>640</sup> Belə vəziyyətlərdə İmam Şafii bəzən Kitabı qoyub Sünnəni seçmiş, bəzən isə Sünnəni qoyub Kitabı seçmişdir. Mövzumuz Hikmət, yəni Sünnə olduğuna görə burada Kitabı qoyub Sünnəni seçməsi nümunəsini əsas götürərək Şafii fiqhindəki üsul və füru ziddiyyətinə nəzər yetirməyə çalışacağıq. Nümunəmiz Səfa ilə Mərvə arasında səy etmək mövzudur.

638 İmam Şafii, ər-Risalə, c. I, s. 79.

639 İmam Şafii, ər-Risalə, c. I, s. 104-105.

640 İmam Şafii, ər-Risalə, c. I, s. 107.

## **1. Quranla Sünnə arasında ziddiyyət görünüşü**

Bununla bağlı ayələri müəyyən bütövlük içində görməyənlər yalnız bu ayənin Səfa ilə Mərvə arasında “səy” (onların arasında hərəkət etmək) ilə bağlı olduğunu bildirirlər:

*“Səfa və Mərvə Allahın qoyduğu nişanələrdəndir. Kim həcc və ya ümrə üçün Kəbəni təvaf edərsə, bu ikisi arasında səy etməsində heç bir günah yoxdur”* (“Bəqərə” surəsi, 2/158).

*“Səy etməsində heç bir günah yoxdur”* sözləri heç kimə “səy etmək” vəzifəsi vermədiyi halda, Nəbimizin belə dediği rəvayət edilmişdir:

*“Səy edin, çünki Allah səy etməyi sizə fərz buyurmuşdur”*.<sup>641</sup>

Burada ayə ilə hədis arasında əsl ziddiyyət görünüşü üzə çıxır. İmam Nəvəvi bu mövzuda belə deyir:

“Şafii dedi ki, bu hədis olmasaydı, “səy” nafilə olardı. Ona nafilə deyənlər bu ayəyə əsaslanırlar. Çünki “səy etməyin günah olması” fərz olduğunu deyil, mübah olduğunu göstərir”.<sup>642</sup>

İmam Şafiinin üsuluna əsasən, hədis də ayə kimi Allahın hökmüdür və eyni dəyərdədir.<sup>643</sup> Bunlardan birini digərindən üstün tutmaq mümkün deyildir. Çünki Quran Sünnəni, Sünnə isə Quranı nəsx edib qüvvədən sala bilməz.<sup>644</sup>

İmam Şafiinin sistemi burada çökür. Ayəyə əsaslansa, “səy”ə mübah deməli, Sünnəyə əsaslansa, ona fərz deməlidir.

## **2. İmam Şafiinin Sünnəni Qurandan üstün hesab etməsi**

İmam Şafii bəzən Sünnəni Qurandan üstün hesab edir. O, burada da belə etmiş, ayəni qoyub hədisi götürmüşdür. Onun “səy”lə bağlı sözləri belədir:

641 Əhməd b. Hənbəl, Musnəd, C.VI, s. 421.

642 ən-Nəvəvi, Əbu Zəkəriyyə Muhyiddin b. Şərəf (öl. 676 h) Kitəbul-Məcmunu araşdıran, qeydlər əlavə edən Muhəmməd Nəcib əl-Mutii, Beyrut, tarixsiz, c. VIII, s. 65-66.

643 İmam Şafii, ər-Risalə, c. I, s. 104-105.

644 İmam Şafii, ər-Risalə, c. I, s. 107.

“Hədis olmasaydı, “səy” nafilə olardı. Ona nafilə deyənlər ayəyə əsaslanırlar. Çünki “səy”in günah olmaması” fərz olduğunu deyil, mübah olduğunu göstərir”.<sup>645</sup>

“Səfa ilə Mərvə arasında “səy” etmək fərzdür. Heç nə onu əvəz edə bilməz. “Səy” yeddi dəfə edilmədikdə, tam olmur. İnsan orada yeddi dəfə hərəkət etmədən evinə qayıtsa, qüsuru çox az olsa, sanki heç “səy” etməmişdir. O, geri qayıdıb yenidən “səy” etməlidir”.<sup>646</sup>

Aydın olduğu kimi, İmam Şafii öz üsuluna zidd olaraq Quranı Sünnə ilə aradan qaldırmışdır. Abdulaziz b. Abdullah b. Baz (1911-1999 m) Sünnəni Qurandan üstün hesab edən fikri dəlilləri ilə birlikdə qısaca belə şərh edir:

“Əvzai belə demişdir:

Sünnə Kitab üzərində son sözü deyir.

Sünnə Quranın ümumi qoyduqlarını məhdudlaşdırır, yaxud onda olmayan hökmlər qoyur. Belə ki, Uca Allah buyurur:

*“Zikri sənə nazil etdik ki, onlara nazil olanın nə olduğunu həmin insanlara açıq-aşkar çatdırasan, bəlkə onlar fikirləşələr”* (“Nəhl” surəsi, 16/44).<sup>647</sup>

“Bir də Allahın Elçisi belə demişdir:

“Baxın, mənə Kitab və onun bənzəri verildi””.

Beyhaqi Amir əş-Şabinin bəzi insanlara belə dediyini nəql etmişdir:

“Siz əsərlərdən uzaqlaşdığınız zaman bu sizin sonunuz olacaq”.

Beyhaqi “əsərlər” dedikdə səhih hədisləri nəzərdə tutmuşdur.

Beyhaqi Əvzainin bir dostuna belə dediyini də nəql etmişdir:

“Rəsulullahdan sənə hər hansı hədis gəldikdə ona zidd nə isə

645 ən-Nəvəvi, əl-Məcmu c. VIII, s. 65-66.

646 əs-Şafii, Muhəmməd b. İdris (öl. 204 h) əl-Umm, Beyrut 1410 h. 1990 m. c II, s. 231.

647 Bu ayəni İmam Şafii də Sünnə mövzusunda dəlil götürmüşdür. Bxn. əl-Umm, Kitabul-istihsan, c. VII, s. 309.



deməməyə diqqət et. Çünki Rəsulullah onu Allahdan alıb təbliğ etmişdir”.

Beyhaqi İmam Süfyan b. Said əs-Səvrinin bu sözünü də nəql etmişdir:

“Bütün elm hədis elmidir”.

İmam Malik Rəsulullahın məzarına işarə edərək belə demişdir:

“Bizim sözlərimiz ya birinə cavabdır, ya da bir insanın cavablandırıldığı şeydir. Bu məzarın sahibinin sözləri isə başqadır”.

Əbu Hənistə də belə deyirdi:

“Bir söz bizə Rəsulullahdan gəlibsə, başımızın və gözümüzün üstündə yeri vardır”.

İmam Şafiiinin sözü belədir:

“Mənə Rəsulullahdan səhih hədis gəldikdə ona tabe olmasam, ağlının getdiyinə şahidlik edə bilərsiniz”. Həmçinin, belə demişdir: “Allahın Rəsulundan gələn hədisə zidd söz demişəmsə, mənim sözümü divara çırpın”.

İmam Əhməd tələbələrindən birinə belə demişdir:

“Nə məni, nə Maliki, nə də Şafiiini təqlid edin. Sən bizim götürdüyümüz mənbədən götür”.<sup>648</sup>

Bu yanaşmanın əsas səhvlərini sıra ilə belə qeyd edə bilərik:

Dəlil olaraq gətirilən bu ayənin mövzu ilə əlaqəsi yoxdur:

*“Zikri sənə nazil etdik ki, onlara nazil olanın nə olduğunu həmin insanlara açıq-aşkar çatdırasan, bəlkə onlar fikirləşələr”* (“Nəhl” surəsi, 16/44).

Ayəni Quran bütövlüyü içində görmək üçün əvvəlki ayə ilə birlikdə oxuyaq:

*“Səndən əvvəl gəndərdiyimiz elçilər ancaq vəhy etdiyimiz kişilər idi. Əgər bilmirsinizsə, Zikri bilənlərdən soruşun. Həmin elçilər*

---

648 Abdulaziz b. Abdulla b. Baz (1911-1999 m) Vucubul-aməl bi sunnəti Rəsulilləhi (s) və küfru mən ənkarəha, Səudiyyə Ərəbistanı 1420 h. c. I, s. 24-25.

*aydın dəlillərlə, kitablarla gəlmişdilər. Həmin Zikri sənə də nazil etdik ki, onlara nazil edilənin nə olduğunu həmin insanlara açıq-aşkar çatdırasan, bəlkə onlar fikirləşələr*” (“Nəhl” surəsi, 16/43-44).

Rəsulullahın soruşacağı insanların kimlər olduqları növbəti ayədə izah edilmişdir:

*“Sənə nazil etdiyimizdən şübhən varsa, bu Kitabı səndən əvvəl oxuyanlardan soruş. Həqiqətən, Rəbbindən sənə eyni gerçək gəlmişdir. Odur ki, şübhə edənlərdən olma*” (“Yunus” surəsi, 10/94).

Rəsulullahın vəzifələrindən biri Quranı Kitab əhlinə təbliğ edib onların əlindəki Kitabı təsdiq etdiyini göstərməkdir. Bununla bağlı ayə belədir.

*“Ey Kitab əhli! Kitabdan gizlətdiyiniz bir çox şeyləri sizə bəyan edən (açıqlayan) və bir çoxunu da bağışlayan Elçimiz gəlmişdir. Sizə Allahdan bir nur və açıq-aydın bir Kitab gəldi*” (“Maidə” surəsi, 5/15).

Bu ayələr açıq şəkildə göstərir ki, “Nəhl” surəsinin 44-cü ayəsində qeyd edilən bəyan ifadəsi Kitabı təbliğ vəzifəsidir. Bu ayə eyni vəzifənin hər müsəlmana verildiyinin dəliliidir:

*“Allah Kitab verilənlərdən qəti söz aldı, onu insanlara qəti olaraq açıqlayacaqsınız və gizlətməyəcəksiniz, dedi...”* )”Ali-İmran” surəsi, 3/187).

“Nəhl” surəsinin 44-cü ayəsində nəbimizə müraciət edən “insanlara açıqlayasan (açıq-aşkar çatdırasan) deyə” ifadəsi bu ayədə “onu mütləq insanlara açıqlayacaqsınız” şəklində bütün möminlərə aid edilmişdir. Deməli, həmin ayə, Sünnənin Quranı izah etdiyi, açıqladığı iddiasına dəlil ola bilməz.

Dəlil olaraq gətirilən hədisin də mövzu ilə əlaqəsi yoxdur.

Yuxarıdakı fikri iddia edənlərin ikinci dəlili Rəsulullahın aşağıdakı sözüdür:

“Baxın, mənə Kitab və onun bənzəri verildi”.

Rəsulullahı Kitabla birlikdə verilən şeyin Hikmət olduğu yuxarıda qeyd etməyə çalışdığımız şeydir. Bu hədis Hikmətlə bağlı bütün ayələrin qısa ifadəsidir.

Sünnəyə ayələr bütünü içində nəzər yetirdiyimiz zaman Quran-Sünnə nizamının necə üzə çıxdığına diqqət edək.

### **3. *Quran–Sünnə bütövlüyünə əsasən Səfa ilə Mərvə arasında “səy”***

Cahiliyyə dövründə Səfa ilə Mərvə təpələrinə qoyulan İsaf və Nailə bütləri<sup>649</sup> arasında “səy” (gedib-gəlmək) edilirdi. Müsəlmanlar “Bunlar bunu bütləri üçün edirlər” deyərək “səy”i günah sayıb ondan imtina etmişdilər.<sup>650</sup>

Hudeybiyyə sazişi əsnasında aşağıdakı ayə nazil edildi:<sup>651</sup>

*“Həccə və umrəni Allah üçün tamamlayın...”* (“Bəqərə” surəsi, 2/196).

Həcc və umrədə müəyyən qüsurlar vardı. Lakin qüsurlar nə olduğu bildirilməmişdi. Bu səbəbdən, Rəsulullah qüsurları izah edən ayə nazil edilənə qədər heç nə demədi. Sonra Səfa ilə Mərvənin Allahı ibadətə rəmlərindən olduğunu, “səy”in bütüllər üçün edilmədiyini, bu səbəbdən “səy” etməyin günah olmadığını izah edən bu ayə nazil oldu:

*“Səfa və Mərvə Allahın qoyduğu nişanələrdəndir. Kim həccə və ya umrə üçün Kəbəni təvaf edərsə, bu ikisi arasında səy etməsində heç bir günah yoxdur”* (“Bəqərə” surəsi, 2/158).

Qüsurların nə olduğu bilindikdə, Nəbimizin bu sözü dediyi rəvayət edilmişdir:

*“Allah Səfa ilə Mərvə arasında “səy” etməyən insanın nə həccini tam hesab edər, nə də umrəsini”*.<sup>652</sup>

649 əl-Cəvhəri, əs-Sihah, اسف mad.

650 Əhməd b. Əli b. Həcər əl-Asqlani, (773-852 h) Fəthul-Bari Şərhu Səhihil-Buxari, Beyrut, tarixsiz, c. III. s. 500, Vucubus-Safa vəl-Mərvə.

651 əl-Umm, c. II, s.173.

652 Sərəhsi, Şəmsuddin, əl-Məbsut, Misir 1324/1906 c. IV. s. 50.

Bu hədisdə qeyd edilən “Allah”, “Səfa və Mərvə arası”, “səy etmək”, “insan”, “həcc”, “umrə” və “tamamlamaq” sözləri hər iki ayənin ortaq sözləridir. Bu, eynilə bir-birindən ayrı olan 1-lə 2 rəqəmini birləşdirərək 12 rəqəmini yazmağa bənzəyir.

Nəbimizin aşağıdakı sözü də əvvəlki sözünün qısa ifadəsidir.

“Allah sizə “səy”i fərz buyurdu. “Səy” edin”.

Aişə anamızın bu sözü də hər iki ayənin sözlərini əhatə etdiyinə görə Hikmətin səhabələr tərəfindən dərk olunduğunun müəyyən göstəricisidir:

“Həyatıma and içirəm ki, Səfa ilə Mərvə arasında hərəkət etməyənin nə həcci tamdır, nə də umrəsi”.<sup>653</sup>

Belə ki, Rəsulullah səhabələrinə Hikməti öyrətməsəydi, vəzifəsini tam yerinə yetirmiş olmazdı. Bununla bağlı ayəni təkrarlayaq:

*“Yaxşılıqlarımızı tamamlamaq üçün sizə içərinizdən bir elçi də göndərdik. O, sizə ayələrimizi oxuyur, sizi inkişaf etdirir, Kitabı və Hikməti öyrədir, habelə bilmədiklərinizi də sizə öyrədir”* (“Bəqərə” surəsi, 2/151).

İkinci ayə nazil olana qədər Nəbimizin, həcc və umrədə qüsurla bağlı heç nə deməməsi bu ayələrə əsasəndir:

*“Əlif. Ləm. Ra. Bu, ayələri muhkəm edilmiş, həm də düzgün qərar verən və hər şeyin astarını bilən Allah tərəfindən açıqlanmış bir kitabdır. Belə olması Allahdan başqasına qul olmamağınız üçündür. (De:) “Mən də onda olanla sizi xəbərdar edən və müjdələyənam”* (“Hud” surəsi, 11/1-2).

Aydın olduğu kimi, Nəbimizin və Aişə anamızın “səy”lə bağlı sözlərilə ayələr arasında müəyyən bütövlük var. Bu bütövlük Qurandakı mizanın, yəni daxili nizamın zərurətidir.

Üsulu səhv olsa da, İmam Şafiinin “səy” mövzusunda Sünnəyə əsaslanması doğru hökm verməsinə səbəb olmuşdur. Hənəfilər isə səhv üsula görə bu mövzuda nə Qurana, nə də Sünnəyə tabe ol-

---

653 Səhih-i Muslim, Həcc, 260 (1277).

muşlar. Onların fikrini Sərahsi belə qeyd edir:

“Şafiinin fikrincə, “səy” həcc və umrənin rükunlarındandır. “Səy” olmadan müsəlmanın həcci və umrəsi tam sayılmaz. Onun dəlili, Nəbi sallallahu aleyhi və səlləmin Səfa ilə Mərvə arasında səy etdikdən sonra səhabələrinə dediyi bu sözdür:

“Allah “səy etməyi” sizə fərz buyurdu. “Səy” edin!”

Fərz buyurulan şey rükundur. Nəbimiz həm də belə demişdir:

“Allah Səfa ilə Mərvə arasında səy etməyən insanın nə həccini tam qəbul edir, nə də umrəsini”.

Bizim dəlilimiz Uca Allahın bu sözüdür: “Kim həcc və ya umrə niyyətilə Kəbəni təvaf edərsə, o ikisi arasında səy etməsində heç bir günah yoxdur”. Bu söz vacib üçün deyil, mübah üçündür. Bu səbəbdən ayənin zahiri mənasına görə “səy” vacib deyildir. Lakin biz “səy”in vacib olması hökmündə ayənin zahirini bir kənara qo-yaraq alimlərin birgə rəyinə əsaslandıq.<sup>654</sup>

Diqqət edilsə, ayəyə əsaslanmadıqları halda, əsaslanmış kimi bir ifadə işlətməşlər. Bunların iddia etdiyi kimi birgə rəyin olması da mümkün deyildir. Çünki hənəfilərin vacib məfhumunu başqaları qəbul etmir. Belə bir məfhum ətrafında isə birgə rəy mümkün deyildir. “Səy etmək” mövzusunda hənəfilər heç bir dəlilə əsaslanmadan hökm və fətva vermişlər.

## Nəticə

Aydın olduğu kimi, Hikmət İslamın əsas məfhumlarındandır. Uca Allah onu bütün nəbilərinə verdiyi kimi, lazımı səy göstərən insanlara da verir. Hikmət həm Qurandan, həm də varlıqlardan əldə edilən doğru bilgi olduğuna görə elmlə dinin birləşdiyi nöqtədir. Yaradılmış ayələr olan varlıqlarla, nazil edilmiş ayələrdən ibarət olan Quran birlikdə oxunduqda nizamlar qurulur, çətinliklər aradan qaldırılır, rahatlıq və sevinc mühiti yaranır. Ayələrə inanaraq

654 Sərahsi, Hənəfilərin fikrini belə bildirir:

بدليل الجباب حكم في الظاهر هذا تركنا ولكننا واجبا يكون... ل ان الية ظاهر فيقتضى للايجاب ل للاباحة اللفظ هذا ومثل بهما يطوف ان عليه جناح فلا اعتمر أو البيت حج فمن تعالى قوله ذلك في وحجتنا الجماع

yaşayanlar həm dünyada, həm axirətdə xoşbəxt olurlar.

Müşahidələrimizə əsasən, fəqihlərdən yalnız İmam Şafii Hikmətə toxunaraq Sünnətə Hikmət demiş, lakin Sünnəni ayələrarası nizamın nəticəsi hesab etməyib Rəsulullahə məxsus sayması, sonra isə onun bu fikrinin müsəlmanlar arasında geniş yayılması Quranı və Sünnəni doğru başa düşməyin qarşısını almış, yeni Hikmətlər əldə etməyə mane olmuşdur.

Quranın iki əsas məfhumundan biri olan Hikmət unudulduqda din və elm balansı pozulmuş, Qurandan həll yolu, çıxış yolu göstərilə bilməmişdir. Rəsulullah və səhabələr dövründə çətinliklərə çarə olan müsəlmanlar Hikməti unutduqlarına görə çətinliklər yaratmağa başlamışlar. Ona görə də bu gün müsəlmanların ən əsas vəzifəsi Hikməti yenidən öyrənməkdir.







## İSTİFADƏ EDİLƏN ƏDƏBİYYAT

Qurani - Kərim.

Acluni, İsmail b. Muhəmməd, “Kəşful-xafa” (كشفالخفاء), Beyrut 1988/1408.

Açıqlamalı (izahlı) məcəllə (Məcəlləyi Ahkami-Adliyə), Kont. Əli Himmət Bərki, İstanbul, 1978.

Ayni, Bədrüddin, “Umdətul-qari şərhu səhihil-Buxari”, Misir 1972.

Bayındır, Abdulaziz, “Duada Evliyayı AracıKoyma ve Şirk”, İstanbul 2001 [www.suleymaniyevəqfi.org](http://www.suleymaniyevəqfi.org)

Bənnə, Əhməd Abdurrahman, “Buluğul-əmani min əsraril-fəthir-rəbbani», Daruş-Şihab, Qahirə.

Bəycuri, İbrahim b. Muhəmməd (öl. 1277 h./1860 m.), “Şərhu cəvhəratit-tauhid», Beyrut 1403/1983.

Beydavi, Qadı Abdullah b. Ömər, “Ənvarut-tənzil va Əsrarut-təvil”, (Təfsirul-Beydavi), İstanbul tarixsiz.

Bilmen, Ömər Nasuhi, “Hukukı İslamiyyə ve İstilahatı Fıkhıyye Kamusu”, İst. 1967.

Bilmen, Kuran-i Kerim ve Meal-i Alisi, Ankara 1997.

Bilmen, Ömər Nasuhi, Büyük İslam İlmihali, İstanbul 1962.

Buxari, “Sahihul Buxari”, İstanbul, 1401/1981.

Böyük Larousse Sözlük və Ansiklopedisi, İstanbul 1986.

Cəssas, Əbu Bəkr Əhməd b. Əli ər-Razi, Əhkamul-Quran, İstanbul 1917.

Cəvhəri, İsmail b. Hammad (ölümü hicri 393), “əs-Sıhah”, (thq: Əhməd Abdulğafur Atar), Beyrut 1983.

- Darimi, Sunənu Darimi, İstanbul 1401/1981.
- Demirci, Mehmet, “Hakikati Muhammediye”, Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA) c. XV, İstanbul 1997.
- Dərdir, Seydi Əhməd, “əş-Şərhu-l-kəbir», (thq: Muhəmməd Əli), Beyrut, tarixsiz.
- Dərviş, Muhyiddin, “İrabul-Quranil-Kərim və bəyanuh», Dəməşq - Beyrut 1412/1992.
- Dinç, Ali Ramazan, İki Cihan Serveri Peygamberi Zişanımız, “Yeni Dünya” jurnalı, 58-59. sayları, Avqust-sentyabr 1998.
- Əbu Davud, Sunənu Əbi Davud, İstanbul, 1401/1981.
- Əbu Zəhra, Muhəmməd, Ususlul - fiqh, İstanbul, tarixsiz.
- əl-Fəyyumi, Əhməd b. Muhəmməd b. Əli (ö. h. 770, miladi 1368), əl-Misbahul Munir, Livan 2001.
- əl-Mubarəkfuri, Safiyyurrəhman, ər-Rahiqul maxtum, Beyrut, 1408/1988.
- Əsəd, Muhəmməd, Quran mesajı (tərcümə, Cahit Koytak, Ahmet Ertürk), İstanbul 2001.
- Fıǵlalı, Ethem Ruhi, “Hariciler”, DİA, c. XVI, İstanbul 1197.
- əl-Firuzabadi, Muhəmməd b. Yaqub, “Bəsairu zəvit-təmyiz”, Beyrut tarixsiz.
- Gündüz, Şinasi, “Pavlus hıristiyanlığın mimarı”, Ankara 2004.
- Xalil b. Ahməd, (100-175 h.) əl-Ayn, (tahqiq: Mehdi əl-Mahzumi, İbrahim əs-Samrai), İran 1409/1988.
- Hamidullah, Muhəmməd, İslam Peygamberi, Ankara 2003.
- Hani, Muhəmməd b. Abdullah, Adab, (trc. Abdulqadir Akçiçek), İstanbul, 1396/1976.
- Xəttabi, Hamd b. İbrahim, Kitəbu məalimis-Sunən, İstanbul 1981, Əbu Davudun şərhidir.
- İbn Abidin, “Haşiyətu rəddil-muxtar ələ-dürri-l-muxtar”, K.Kaza, Matbayi-Amirə, tarixsiz.

İbn Həcər əl-Heysəmî, Havaşi əş-Şirvani və İbn Qasim əl-Abbadî ala Tuhfəti'l-muhtac bi şərhil-minhac, İstanbul tarixsiz.

İbn Hazm, Əli b. Əhməd b. Said əl-Əndəlusî, əl-İhkam fi usulil-ahkam, (elm adamları heyəti tərəfindən təhqiq edilmişdir) Dərul-hadis, Qahirə 1404/1984.

İbn Hazm, əl-Muhalla, Beyrut 1988.

İbn Hişam, Sirətun-Nəbi, Thq: M.Muhyiddin Abdülhamid, Beyrut, 1401/1981.

İbn Hümam, Kəmaluddin, Muhəmməd b. Abdilvahid əs-Sivasi (ö. h. 681), "Fəthul-qadir", Misir 1315/1897.

İbn Hümam, Şerhu Fethil-qadir, Darul-Firk Beyrut, tarixsiz.

İbn Kəsir, İsmail b. Ömər, Təfsirul-Qurənil-azim, Beyrut, 1401/1981.

İbn Qudamə, əl-Muğni, Beyrut 1404/1984.

İbn Macə, Sunənu İbn Macə, İstanbul, 1401/1981.

İbn Manzur, Camaluddin Muhəmməd b. Mukrim (630-711), Lisnul-arab, Beyrut tarixsiz.

İbn Ruşd, Muqaddimat (əl-Mudəvvənətul-kubra ilə birgə) Matbaai-Xayriyyə, 1324/1906.

İbn Sad, Muhəmməd, ət-Tabaqatul-kubra, Beyrut, tarixsiz.

İbn Teymiyyə, "Məcmuu Fətəva", hazırlayan, Abdurrəhman b. Muhəmməd b. Qasim əl-Asımı, Səudiyyə Ərəbistanı, 1382/1962 və 1398/1978.

İbnul-Arabi, Əbu Bəkr Muhəmməd b. Abdillahi, Ahkamul Quran, Misir 1976.

İsfahani, Rağib (ö. 425 h), Mufredat (tahqiq: Safvan Adnan Davudi), Dəməşq və Beyrut, 1412/1992.

Karaman, Hayreddin, "Ramazanda Türbe Ziyaretleri" 10.12.2000 tarixli "Yeni Şafak" qəzeti, Fiqh bölməsi.

Karaman, Hayreddin, Əli Özek, İbrahim Kafi Dönmez, Mustafa Çağırıcı, Sadreddin Gümüş, Əli Turqut, Kurani-Kerim ve Açıklamalı Meali, TDV nəşriyyatı, Ankara 2005.

Karaman, Hayreddin, Əli Özek, İbrahim Kafi Dönmez, Mustafa Çağırıcı, Sadrəddin Gümüş, Əli Turqut, Kurani-Kerim ve Açıqlamalı Meali, TDV nəşriyyatı, Ankara 2004.

Kasani, Alauddin, “əl-Bədaius-sanai fi tərтіbiş-şərai”, Beyrut 1394/1974.

Katolik Kilisesi Din ve Ahlak İlkeleri, (tərc. Dominik Pamir), İstanbul 2000.

Konevi Qasim b. Abdullah Əli, Ənisul-fuqaha fi tərтіfatil-əlfazil-mutədavilə beynəl-fuqaha, (thq. Əhməd b. Abdurrəzzaq əl-Kubeysi), Ciddə, 1406/1986.

Qurtubi, Muhəmməd b. Əhməd, əl-Cami li ahkamil-Quran, Beyrut 1988.

Kutsal Kitap, Yeni Çeviri, İstanbul, 2001.

Malik b. Ənəs, əl-Muvatta, İstanbul, 1401/1981.

Malik b. Ənəs, əl-Mudevvenetul-kubrâ, Misir, tarixsiz.

Muslim, Sahihu Muslim, İstanbul, 1401/1981.

Mutercim Asım (Firuzabadinin), Qamus tərcüməsi, Bahriyyə mətbəəsi, 1305.

Nəsai, Sunenun-Nəsai, İstanbul, 1401/1981.

Nəsəfi, Abdullah b. Əhməd b. Mahmud, Mədarikut-tənzil və Hakai-kut-təvil, Beyrut 1989.

Önkal, Əhməd, “Beytulmidras”, DİA, c. VI, İstanbul 1992.

Razi, Fəxrüddin, ət-Təfsirul kəbir, Livan 1420/1999.

Rza, Rəşid, Təfsirul-mənar, Qahirə, tarixsiz.

Sabuni, Nurüddin, əl-Bidayə fi usulid-din, Ankara 1995.

Sərahşi, Şəmsüddin, “əl-Məbsut”, Misir 1324/1906.

Şafii, Muhəmməd b. İdris, əl-Um, Beyrut 1393/1973.

Şevkani, Əbu Abdilləh Muhəmməd b. Əli b. Muhəmməd əl-Havlani, Fəthul-qadir əl-cami beynə fennəy ər-rivayə vəd-dirayə, Beyrut tarixsiz.

Şirbini, Muhəmməd əl-Xatib, Muğnil-muhtac ilə marifəti məani əl-fazil-minhac, Misir 1958.

Tabəri, Muhəmməd b. Cərir, “Camiul bəyan fi təfsiril Quran» (Tabəri təfsiri), Beyrut 1412/1992.

Taftazani, Səd, Məsud b. Ömər, Muxtasarul-məani, (Muhəmməd b. Abdurrəhman əl-Ğazvininin “Təlhis” adlı kitabının şərh) İstanbul, 1304/1887.

Tirmizi, Sunənüt-Tirmizi, İstanbul, 1401/1981.

Tümer, Günay, Abdurrahman Kiçik, Dinler tarihi, Ankara 2002.

Yazır, Elmalılı Muhəmməd Hamdi, “Hak Dini Kuran Dili” yeni məallı türk dilində Təfsir, İstanbul 1935.

Yıldırım, Suat, Kuran-i Hakim ve açıqlamal mealı, İstanbul 1998.

Yusuf əl-Əndəlusi əl-Qırnati, Əbu Hayyan Muhəmməd, (654-754 h.) əl-Bahrul-muhit fit-təfsir, Beyrut 1412/1992.

Zəbidi, Muhəmməd Murtaza, Tacul-arus, Misir 1306/1889.

Zəkiyyuddin Şaban, İslam hüquq elminin əsasları, Tərc. İbrahim Kafi Dönməz, Ankara, 1990.

Zəmaxşəri, Mahmud b. Ömər, əl-Kəşşaf, Darul-Marifə, Beyrut, tarixsiz.





